

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIV

Бр. 3-4/2001.

ЗАПИСИ

ЧАСОПИС ЗА НАУКУ И КЊИЖЕВНОСТ

(1927-1933. године)

Уредник Душан Вуксан

ЗАПИСИ

ГЛАСНИК ЦЕТИЊСКОГ ИСТОРИЈСКОГ ДРУШТВА

(1935-1941. године)

Уредник Душан Вуксан, Одговорни уредник Ристо Драгићевић

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА РЕПУБЛИКЕ
ЦРНЕ ГОРЕ И ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

(од 1948. године)

Одговорни уредници:

Јагош Јовановић 1948-1956, др Андрија Лаиновић 1957-1958,
др Мирчета Ђуровић 1959-1962, др Ђоко Пејовић 1963-1966,
др Радоман Јовановић 1967-1974, др Јован Р. Бојовић 1975-1979,
др Ђуро Вујовић 1979-1983, др Јован Р. Бојовић 1983-1993,
др Зоран Лакић 1994-1998, др Радослав Распоповић од 1998. године.

YU ISSN 0021-2652

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

ОРГАН ИСТОРИЈСКОГ ИНСТИТУТА
И
ДРУШТВА ИСТОРИЧАРА ЦРНЕ ГОРЕ

Година LXXIV

3 - 4

Овај двоброј је посвећен сто педесетој годишњици
смрти Петра II Петровића Његоша

ПОДГОРИЦА
2001.

Р е д а к ц и ј а:

Jean-Paul Bled (Француска), Андреј Николаевич Сахаров (Русија),
Gabriella Schubert (Њемачка), Arduino Agnelli (Италија), John D. Treadway
(САД), Милорад Екмечић, Сима Ђирковић, Миомир Дашић,
Бранислав Ковачевић, Радоман Јовановић, Чедомир Лучић,
Бранислав Маровић, Радослав Распоповић

Одговорни уредник
Радослав Распоповић

Секретар Редакције
Звездан Фолић

"Историјски записи" излазе четири пута годишње. Власник и издавач:
Историјски институт Црне Горе у Подгорици. Рукописе треба слати
Редакцији "Историјских записа", Историјски институт Црне Горе, 81000
Подгорица, Булевар револуције 3, пошт. фах 96. Рукописи се не враћају.
Годишња претплата износи за СРЈ 30 ДМ, а за иностранство 60 ДМ.
Цијена по једном броју у продаји за СРЈ је 8 ДМ, а двоброја 15 ДМ.
Претплате се шаље у корист Историјског института Црне Горе -
Подгорица на рачун 55105-603-0-1034 код Службе платног промета
Подгорица.

За истакнути допринос изучавању историје, "Историјски записи" су,
поводом педесете годишњице излажења, 1977. године одликовани
Орденом заслуга за народ са златном звијездом.

*Рјешењем Министарства културе бр. 03-963/2 од 27. јуна 1997. године
часопис "Историјски записи" ослобођен је оштријег пореза на промет
производа.*

YU ISSN 0021-2652

INSTITUT HISTORIQUE DU MONTÉNÉGRO

ISTORIJSKI ZAPISI

ORGANE DE L'INSTITUT HISTORIQUE
et de la
SOCIÉTÉ DES HISTORIENS DU MONTENEGRO

LXXIV

3-4

Ce double numéro est dédié au cent cinquantième anniversaire de la mort du
prince évêque du Monténégro Petar II Petrović Njegoš

PODGORICA
2001.

R e d a c t i o n:

Jean-Paul Bled (France), Andrej Nikolaevic Saharov (Russie),
Gabiella Schubert (Allemagne), Arduino Agnelli (Italie), John D. Treadway
(Etats-Unis), Milorad Ekmečić, Sima Ćirković, Miomir Dašić, Branislav
Kovačević, Radoman Jovanović, Čedomir Lučić, Branislav Marović,
Radoslav Raspopović

Rédacteur en chef
Radoslav Raspopović

Sekrétaire de la rédaction
Zvezdan Folić

Les Ecrits historiques paraissent quatre fois par an. Propriétaire et éditeur: Institut Historique du Monténégro à Podgorica. Les manuscrits doivent être adressés à: Istorijски zapisi, Institut Historique du Monténégro, 81000 Podgorica YU, Bulevar revolucije 3, boîte postale 96, téléphone N° 241-336. On ne renvoie pas les manuscrits. L'abonnement d'un an est de 30 DM. pour la RF de Yougoslavie et de 60 DM. pour l'étranger. Le prix de numéro vendu en RFY est de 8 DM et le prix de double numéro est de 15 DM. Le règlement de l'abonnement doit être effectué au compte de l'Institut Historique; Podgorica, N° 55105-603-0-1034 auprès de la banque SPP à Podgorica.

ГОДИШЊИЦЕ

Проф. др РАДОМАН ЈОВАНОВИЋ*

О ЊЕГОШУ КАО ВЛАДАРУ И ЦРНОЈ ГОРИ ЊЕГОВОГ ДОБА

Избор наслѣдника био је врло важан политички чин. Од када су Петровићи постали црногорски митрополити (1697), само је политички немоћни владика Сава допустио да на цетињску митрополитску столицу засједне неко ко није из братства Петровића и тако, на кратко, прекине континуитет династије Петровића - Његоша. Поучен искуством из младости, када је морао да води жестоку борбу да би засио на владичанску столицу, Петар I је хтио да свом наслѣднику обезбиједи легитимитет и лакше ступање на одговорну црквену и државну дужност. Прво је био одредио за наслѣдника свог синовца Митра Стијепова и упутио га у Петроград на школовање, гдје је овај убрзо умро. Затим је одредио синовца Ђорђију Савова и упутио га у Духовну академију у Петроград. Међутим, Ђорђије није хтио да буде калуђер, па је 1829. године прешао у војну школу и постао официр.

Још 1825. године владика Петар I је довео на Цетиње синовца Радивоја Томова да се у манастиру учи књизи и цркви, али га све до 1829. године, када се Ђорђије Савов одрекао духовне дужности, није могао одредити за наслѣдника. Црногорски владика је за свог наслѣдника одредио Радивоја Томова дан уочи смрти на Лучиндан 31. октобра 1830. године.

Његошево школовање било је једноставно и нередовно. Учио је код калуђера и владичиних секретара на Цетињу, у Топлој код Јосифа Троповића, а највише на Цетињу, код Симе Милутиновића-Сарајлије.

Одмах по смрти Петра I дошло је до распре у братству Петровића - да ли Рада Томова треба признати за црногорског владика. Разумије се да је црногорски владика морао бити из братства Петровића, али је Раде Томов био премлад и још незакалуђерен. То користи гувернадур Вуко Радоњић, који претендује да постане свјетовни господар Црне Горе. Сјутрадан по смрти остарјелог владике прочитан је његов тестамент, који је забиљежио Сима Милутиновић-Сарајлија. Под снажним утица-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

јем архимандрита Мојсија Зечевића, архимандрита Јосифа Павићевића, Стевана Перкова Вукотића, сердара Филипа Ђурашковића, главари су признали тестамент Петра I и то писмено потврдили. Посљедњи се потписао гувернадур Вуко Радоњић. Сјутрадан је архимандрит Јосиф Павићевић замонашио Рада Томова, а на молбу црногорских главара допутовао је рашко-призренски владика Ананије и 31. јануара 1831. године Рада посветио за јеромонаха, произвео за архимандрита и преименовао га у Петра.

Све је рађено на брзу руку, како би се власт сачувала у братству Петровића и онемогућили Радоњићи као политички противници. Одавно започето ривалство Петровића и Радоњића око власти у Црној Гори морало се окончати. Било је очито да је свјетовна власт више одговарала Црној Гори него теократизам, али Петровићи нису хтјели предати власт Радоњићима а задржати само вјерску. Зато они и њихови приврженици на народној скупштини 17. новембра 1830. године одузимају Вуколају Радоњићу звање гувернадур, чиме је престала гувернадурска функција у Црној Гори. Да не би дошло до оштријег сукоба двију политичких струја, Радоњић није стријељан, нити протјеран из земље. Одлука о укидању гувернадурства имала је велики политички значај, јер је онемогућила утицај прозападне политичке струје и омогућила младом Петру II да учврсти своје позиције. Гувернадур није мировао, већ је прикупљао присталице за акцију против Петра II, што је приморало тек успостављени Сенат да у јануару 1832. године одлучи да се Вуколај Радоњић и његов брат Марко са својим породицама ухапсе и протјерају из Црне Горе. Тиме је гувернадурство као политичка снага коначно ликвидирано, а Његош је и формално, поред духовне, постао носилац и свјетовне власти.

Обрачун са Радоњићима, као политичким супарницима, био је суров. Они су тада хтјели немогуће - свјетовну власт, можда у облику књажевства, за шта Црна Гора није још била сазрела. Радоњићи су били приврженици Аустрије и западне оријентације, што није одговарало већини Црногораца. Прогнани Радоњићи су упорно настојали да се врате у Црну Гору, али им је то, много касније, дозволио тек књаз Никола.

Стиварање државних усјанова

У току своје дуге владавине Петар I је стално настојао да обезбиједи једино очекивану и могућу материјалну и политичку подршку Русије за организацију и учвршћење државне власти. Углед Русије био је толико моћан и учвршћен да је митрополит Петар I често у својим посланицама пријетио Црногорцима и Брђанима да ће, ако се не поправе, о њиховом непослуху и самовољи дознати руски цар, њихов моћни заштитник, који ће их због непослушности напустити. Остарјели владика је знао да се ред у земљи не може успоставити без организоване јавне власти, која се не може одржати без финансијских средстава, која је Црној Гори једино Русија поклањала. Црногорски владика је од 1823. године имао неку врсту свог повјереника у Русији. То је био Иван Иванович

Вукотић, родом из Зете, доста богат посједник у Харковској губернији и подофицир руске војске. Преко њега и његовог сестрића Матеја Петровића Вучићевића Владика је у Русији обављао понеке послове и рачунао на њихову спретност, тим више што је Вукотић снажно волио Црну Гору и жели да у њој живи. Пред смрт, владика Петар I је молио Црногорце да одрже мир до прољећа 1831. године и изнио наду да ће се до тада, уз помоћ Русије, свакако успоставити јавна власт у Црној Гори.

На препоруку специјалног комитета руске владе за црногорска питања, цар је одлучио да се у Црну Гору пошаљу Вукотић и Вучићевић, да би однијели половину заостале руске субвенције у износу од 7.200 дуката и помогли у организацији државне власти. Кад су, крајем августа 1831. године, руски изасланици стигли у Црну Гору, били су, по утврђеној пракси, дочекани са великом пажњом. Пошто је носио униформу, за Вукотића се чак прочуло да је руски генерал, што му је јачало позиције при организацији власти у Црној Гори.

И прије доласка у Црну Гору, руски изасланици су имали план о организацији власти у њој, јер су доста добро познавали њене прилике. Но, грешка у њиховим плановима била је одвећ велика, јер су хтјели да узму сву власт у Црној Гори и политички онемогуће неискусног Његоша. То је било тим теже што су се Петровићи управо тада обрачунавали са политичким ривалима Радоњићима. Руски изасланици су, најприје, хтјели да за себе обезбиједје доминантну улогу у организовању државне власти и њеним органима и тако онемогуће неискусног Његоша да се мијеша у државне послове. С ауторитетом руских изасланика и повећом сумом новца, Вукотић и Вучићевић су почели да организују органе државне власти у Црној Гори, чиме је ова мала држава улазила у нову фазу политичког живота. Руски изасланици су искористили искуства из рада Правитељства суда црногорског и брдског и праксу привременог органа власти који је постојао од смрти Петра I до њиховог доласка. Успјели су да организују нови централни орган власти, који је назван *Правителствѣмъ вѣрујушчи сенатѣ црногорски и брдски*, разумије се - по руском обрасцу.

Вукотић је сматрао да се у организацији централне власти не треба придржавати обавезног принципа заступљености сваког племена и да власт племенских главара треба ограничити и тако обезбиједити услове за јачање органа централне власти, која је требало да буде оперативна.

У октобру 1831. године извршен је избор сенатора. Том чину присуствовали су, поред староцрногорских, бјелопавлићких и пиперских главара, и људи из Грахова и Куча. Тада је, по Његошевом тврђењу, изабрано 180 људи у "управљеније народње", од којих су 16 сенатори, а 164 извршни органи "гвардија" или полиција. Указом владара Петра II из јануара 1832. године за предсједника Сената постављен је Иван Ивановић Вукотић, а за потпредсједника Матеј Вучићевић. За секретара је именован Димитрије Милаковић, кога је Вукотић довео на Цетиње и који ће тамо доста дуго остати. У Сенат су изабрани угледни главари - Петар II је остао по страни - није изабран у највишу државну установу. Ако је ње-

га, младог и неискусног, било могуће заобићи, није се могло јаке и искусне Петровиће, који су у томе уочили Вукотићеву намјеру да умањи улогу Петра II и сведе је на црквену дужност. Што одмах није дошло до обрачуна, разлог је ауторитет Русије и руски новац који је Вукотић донио. Спор између Петра II и Вукотића постепено се продубљивао, а борба за државну власт пренијела се у Сенат.

Број сенатора се мијењао - од 12 до 14, а некад их је било и 16. Сенат има обиљежје руског државног органа, али и било којег апсолутистичког и централистичког система. Сенатори су примали плату, која није била фиксирана, мада је после 1837. године повећана. Осим плате, припадао им је и дио глоба које се плаћали парничари. Пошто им је давао плату, Владика је сенаторе обавезао да стално бораве на Цетињу и тако постану стварни државни чиновници, док су раније судије само повремено долазили на Цетиње. Знатно касније, сенатори ће на смјену долазити на дужност у црногорску пријестоницу.

Сенат је омогућио прелазак од племенске подвојености ка централистичкој власти. Он је, првенствено, био велики суд. Била је општепозната "судоманија" у Црној Гори, односно да онај који нема права да суди и кажњава нема ни угледа у црногорском друштву. Сенат је изрицао пресуде, а право помиловања на смрт осуђених имао је владика. Пресуде је потписивао предсједник Сената. Организована је и једноставна администрација. Касније ће Сенат имати обиљежја и централног административног органа, али ће му, при крају постојања, остати само главна, првобитна, судска функција.

Сенат је имао и своју зграду - једну дугуљасту, сламом покривену камену кућу близу Манастира. Касније се Сенат преселио у Биљарду.

Први предсједник Сената Иван Вукотић увео је, по руском обичају, и казну тољагања ("шибикања") коју, као недостојну за Црногорце, Његош није примјењивао, али ће се, касније, она увести за срамна дјела. Вукотић је писао и законе - "Закони отачаства", који нијесу примјењивани.

Вукотић је у тајности одржавао везе са Његошевим противницима. За вријеме Његошевог боравка у Петрограду 1833. године, гдје је завладичен, Вукотић је предузео енергичнију акцију против Владичиних присталица. По повратку из Русије, Његош је, сада као владика, предузео енергичну акцију против Вукотића, који се директно сукобио са њим. Почетком 1834. године Вукотић и Вучићевић били су приморани да напусте Црну Гору. После њиховог одласка, Сенат је и даље радио, али у непотпуном саставу.

По одласку из Црне Горе, Вукотић и Вучићевић, кивни на Његоша, контактирали су са Владичиним противницима, чак и са прогнаним Радоњићима, и оптуживали црногорског владара код руских званичника. Њихова активност и наде у повратак у Црну Гору престали су убрзо после 1837. године, када се Његош у Петрограду оправдао пред руском владом и задобио пуно повјерење руског цара.

По повратку из Русије 1837. године, сада са знатно повећаном руском субвенцијом и по савјету специјалног руског изасланика Ј. Н. Озе-

рецковског, Његош је активно радио на учвршћењу државних органа. На народној скупштини одржаној 3. септембра 1837. године реорганизован је Сенат, који је тада имао 12 чланова. За предсједника је изабран Његошев брат Перо Томов Петровић, а за потпредсједника Ђорђије Савов Петровић. Изабрано је неколико нових сенатора, Његошевих присталица. Од тада, све до краја Сената 1879. године, предсједници Сената увијек су били владареви блиски рођаци.

Те 1837. године реформисана је *гвардија* и изабрано 30 *перјаника*, којима је командовао перјанички капетан. Гвардија, према руском изразу, основана је 1831. године као регуларни казнени одред, односно нека врста полиције. Њу су сачињавала 164 млађа човјека, плаћана новцем и животним намирницама, који су одржавали ред и наплаћивали глобе. Као професионална полицијска јединица и једини апарат принуде, били су врло важни за учвршћење државне власти. Али, та полицијска снага није могла стати на крај крвној освети и међуплеменским сукобима. Зато је већ 1834. године гвардија повећана на 388 људи. Била је организована по нахијама, а под командом 18 капетана.

Гвардија је имала улогу и мјесних органа власти и судила је мање спорове. Њени чланови су били први стални органи локалне власти.

Перјаници су ангажовани из свих нахија, а били су на располагању владару и Сенату. Они су били владареви тјелохранитељи, извршавали његове наредбе, нарочито оне деликатније природе. Њихов број није био утврђен. Године 1837. било их је 30, а десет година касније 60. Бирали су по храбрости и стаситости, из јаких братстава. Плата им је била већа него припадницима гвардије, а већина их је стално живјела на Цетињу. Међу њима је било и неколико гласитих јунака. Разликовали су се од других Црногораца и по томе што су носили посебну врсту капе. Они су извршавали смртну казну. Били су веома строги при извршавању својих дужности, па су задавали страх становништву. Ако су се доказивали одашоћу владару, стицали су добру каријеру.

Владика је, поред гвардијских и перјаничких капетана, успоставио и функцију *племеничких капетана*, који су се одржали до краја независне Црне Горе. У почетку их је било 12, а касније су капетани имановани по свим племенима. Они су били дужни да, уз помоћ гвардије, врше судску и административну улогу у племенима, и то под контролом централног органа власти. Њихова самовоља нарочито се очитовала у суђењу и изрицању глоба, од којих су имали дио. Уз судску и управну власт, капетани су били и војни старјешине у племенима, па су се, неминуовно, претварали у људе жељне власти, одлучне да је оставе и потомству у наслеђе. То се нарочито видјело послвије Владичине смрти 1851. године.

Пошто је свим државним функционерима давао плату, Његош је црногорске главаре довео у зависност од централне власти; управо су постали државни чиновници.

И поред организованих државних установа које су судиле по Закону Петра I и обичајном праву, Његош је, по примјеру свог стрица, нарочито у почетку, ишао по племенима да умирује и суди. Био је ријешео

да заведе ред у земљи и осигура личну и имовинску сигурност црногорских грађана. Речено је да је Владика имао три страсти: српство, поезију и власт. Власти се учио постепено, а када ју је утврдио, чврсто ју је бранио. Његош је био строг владар. Немилосрдно је кажњавао затвором и стријељањем. Нарочито строго је поступао према политичким противницима. Говорило се да се од Владичиних перјаника није било могуће сакрити. Повелик је број стријељаних по Владичином наређењу, међу којима је било и врло угледних људи. Нарочито оштро је кажњавао издају отаџбине, крвну освету, а и крађу. Пред смрт је Владика говорио да је сузбио крађу и крвну освету, што није било сасвим тачно.

За јачање Владичиног ауторитета и сређивање прилика у земљи, знатан утицај имало је проглашење Петра I за свеца. Наиме, уочи четврте годишњице смрти Петра I отворен је његов гроб, а сљедећег дана, на Лучин дан 31. октобра 1834. године, Владика је издао проглас о проглашењу Петра I за свеца. Прогласом су се Црногорци подсећали на препоруке покојног владике да живе у слози, миру и јединству, и опомињали да ће им овај светац, ако се тако не буду понашали, бити "соперник и на томе и овоме свијету".

Његошево проглашење свог претходника за свеца имало је првенствено политичку важност. Духовно и политичко значење Петра I као оснивача црногорске државе требало је искористити за даље учвршћење државног апарата, односно оних принципа за које се он за живота залагао и за шта је још тада сматран свецем. Народ је био одушевљен проглашењем Петра I за свеца, па је његовом ћивоту похрлила маса вјерника. Тумачено је да је ово проглашење не толико акт религиозних побуда, колико потребе да се непокорни Црногорци тиме приволе послушности.

У вријеме врхунског стваралаштва у области поезије и филозофије, негдје од 1844. године, Његош се мање бавио државним пословима, препуштајући их сенаторима, понајвише брату Перу. Било је ријечи да се Владика недовољно бави црквом. Али он је био привржен и поезији и владарској дужности. Биће да је мудро ријешио да се, као зрео човјек, првенствено искаже као пјесник.

Иако још није била почела политизација црногорског друштва, јављају се отпори строгим мјерама власти. Сукоб између старог начина живљења и безвлашћа и тек учвршћене државне власти није био одвећ јак, а посебно није био организован. Појавило се незадовољство главара, који више нијесу могли имати функцију ако их владар није поставио. И државни функционери су пружали извјестан отпор ако нијесу уредно примали плату. Црногорци су слабо разумијевали интересе државне заједнице и њене потребе, па су пружали отпор прикупљању пореза. Прикупљање пореза вршено је са много муке, не само у Брдима већ и у већем дијелу старе Црне Горе. Отпор је био доста јак и масован, па су државни органи морали строго реаговати. Борба за афирмацију централне и локалне власти вођена је и разним мјерама кажњавања непослушних - прогоном из земље, стријељањем ("мушкетањем") и разним интервенцијама гвардије и перјаника.

Организатори отпора били су истакнути главари. Први организовани отпор наредбама Петра II везан је за име угледног љуботињског глаvara кнеза Андрије Калуђеровића, који је 1837. године стријељан. Отпор државној власти пружали су 1836. године Цеклињани, који нису хтјели да заузму земљу око Жабљака уступе Цетињском манастиру, нити да је дијеле са Љуботињанима. Те године избила је побуна у Црмници због строгог поступка при купљењу пореза. Због наплате пореза дошло је 1839. године до немира у Пиперима и Црмници. Вође побуна радиле су на отцјељењу њихових нахија од Црне Горе, па их је Сенат осудио на смрт. До отпора црногорској власти дошло је и у Кучима, и то у два маха - 1840. и 1846. године, прије свега због племенског сепаратизма.

Најизразитији вид отпора централној власти биле су буне у Пиперима и Црмници 1847. године. Под утицајем скадарског везира Османпаше, капетан Маркиша Пламенац ставио се на чело побуњених Црмничана и одреда турске војске. Преко 2.000 Црногораца, под командом Ђорђија Савова Петровића, жестоко је ударило на побуњене Црмничане. На објема странама било је осјетних губитака, а Пламенац је касније убијен. У Пиперима није избила јача побуна, али је њен главни покретач сенатор Тодор Мушкин Божовић стријељан. До мањег, пригушеног, отпора дошло је 1849. године у Ријечној нахији. Организатори отпора, најчешће државни функционери, жељели су да имају искључиву власт у свом племену, а често су на отпор подстицани и турским даровима.

Како државна власт појединцима омогућава задобијање јаких позиција, она ствара услове за појаву нових незадовољника, чак и претендата на владарски положај. На челу прикривених опозиционих снага од 1837. године налазио се бивши руски официр и потпредсједник Сената Ђорђије Савов Петровић. Иако га је Петар I био одредио за наслједника, Ђорђије није хтио да буде калуђер и црногорски владар, али, када је увидио шта значи владарски положај, хтио је да га се докопа, но само као свјетовни господар. Он и његови приврженици нијесу били одлучни у намјери да свргну Његоша, па су ускоро са Владиком постигли коректан однос. Ђорђије Савов ће се и двадесет година касније ставити на чело опозиције Његошевом наслједнику - књазу Данилу, али ће и тада бити неуспјешан, па ће морати да емигрира у Аустрију. Тако су сви опозиционери редовно губили битку са организованом државном влашћу, која је жестоко бранила своје позиције. Било је то припремање за апсолутистички облик владавине, који ће касније књаз Данило у цјелости афирмисати као нужан облик црногорске државе. У најважније државне службе Његош је поставио рођаке и себи одане људе - брата, блиске рођаке и зетове. Тај руководећи састав црногорске државе користи позиције и положај код владара доста често и за лично богаћење. Његошев брат Перо Томов сматран је за најбогатијег Црногорца.

Централистички и строги систем управљања у Његошево доба, често праћен осиношћу и самовољом, а и злоупотребама, био је нужан ради сламања племенског сепаратизма и учвршћења државе.

Материјално стање и просвјетне прилике

Од када су Црногорци престали да повремено и присилно плаћају харач Турцима и постали слободни људи, нијесу се сматрали обавезним на било каква давања за финансирање општих интереса, па ни у корист сопствене државе. Покушај Петра I да законом обавезе Црногорце на порез није успио. Од свог стрица Петр II је наслиједио уобичајене домаће приходе: од манастирских имања, риболова на Скадарском језеру, млина на Ободу, глоба и свештеничких дужности. Највише средства у државну благајну је пристигало из Русије - путем њених субвенција, повремено даваних још од почетка XVIII вијека, а доста уредно од 1799. године.

Пошто Црногорци нијесу хтјели државне дужности обављати бесплатно, требало је наћи средства за финансирање тек успостављених државних органа. Зато је средином 1833. године одлучено да се у Црној Гори уведе порез, талир од куће. Године 1838. успостављене су три пореске класе.

Увођење пореза наишло је на отпор Црногораца, који су то сматрали за срамоту, недостојно слободног човјека, јер на то је обавезна само раја. Против пореза су се бунили Бјелопавлићи, Ријечани, Црмничани, Пипери, али их је Владика, органима принуде, натјерао да га плате. Порез није уредно плаћан, а и то што је прикупљано купило се са великом муком. Плаћање пореза није имало само фискални карактер, већ је то било првенствено политичко питање, јер ко плаћа порез - тај и признаје државу и њене органе. Негодовање Црногораца због пореза користили су Турци да подстичу побуне против државне власти.

Дјелимичан успјех у прикупљању пореза и, од 1837. године, знатно увећана руска субвенција захтијевали су да се организује једноставна финансијска служба. Како је руска субвенција чинила скоро двије трећине црногорских државних средстава, то је за првог црногорског благајника ("казначеја" - по руски) постављен 1838. године руски приврженик, дотадашњи Владичин секретар Димитрије Милаковић.

Први црногорски буџет изгледао је овако:

А. Приходи:

1. 1.000 дуката годишње руске помоћи	фиорина	4.313
2. 80.000 рубаља у асигнацијама	"	34.000
3. Државни порез	"	12.100
4. Приходи манастира и царине	"	10.000
	Свега фиорина	60.413

Б. Расходи:

1. Петру II за трошкове	фиорина	6.000
2. Секретару	"	500
3. Вицепрезиденту Сената (500), секретару (200), 12 сенатора по 200	"	3.100
4. Капетану перјаничком (140), 30 перјаника по 80	"	2.400

5. 18 капетана од гвардије (по 60), 388 људи		
од гвардије (по 30)	"	12.720
6. За школу	"	4.000
7. За грађевине (куће, воде, путеве)	"	6.000
	Свега фиорина	34.860

Позитивни салдо од 25.553 фиорина трошен је на куповину муниције, жита, тајне владареве послове, а нешто је остављано у руским и аустријским банкама.

Поред сталне помоћи, из Русије су стизали и повремени поклони у новцу и житу. Владика је подигао неколико магацина за жито које је добијао на дар или куповао да се раздијели у честим неродним и гладним годинама. У руковању државним новцем, Владика је био штедљив, а неки су га, неоправдано, оптуживали да је био тврдица. Он је оставио уштеђевину од 190.000 фиорина, поред новца који се чувао у Петрограду.

По повратку из Русије 1837. године, када је располагао са нешто више новца, Владика је наредио поправку врло слабих путева и изградњу нешто ширих крчаника. Нарочито се старао о поправци уског, главног трговачког пута који је водио од Котора до Ријеке Црнојевића. Трговину су Црногорци водили највише са Котором и Скадром.

Иако је скромно живио, Владика је уносио неке новине на Цетињу. Он је 1838. године подигао чувену Биљарду - за своју резиденцију, Сенат и сву државну управу. На Цетињу је 1850. године, заједно са перјаницима, било око 120 становника. Владика је покушавао да изгради артерске бунаре на Цетињу и вјетрењаче. Носио се мишљу да издаје новац - перун.

Петар II успоставио је Обилића медаљу, која је била највише и најдраже црногорско одликовање. Прије тога, Црногорци су за храброст награђивани руским медаљама.

По повратку из Русије (1833), Владика је 1834. године основао основну школу на Цетињу, у којој је учило око 30 младића о државном трошку. Потом је отворио школу и у Добрском Селу. Владика је из Русије донио и малу штампарију, која је почела рад 1834. године. У њој су штампани Владичини спјевови, школске књиге, нека дјела Вука Караџића и Симе Милутиновића, а од 1835. до 1839. године и први црногорски календар "Грлица".

Односи са Турском

У вријеме када је Његош ступио на власт, Турска је била у дубокој кризи. То је доба осамостаљивања управљача провинција и самовлашћа беговата, јачања пљачке и безакоња. Управо 1830. године скадарски паша Мустафа Бушатлија отпочео је борбу против султана, а годину касније босански беговат одметнуо се од султана и за везира изабрао Хусеин-капетана Градашчевића. Херцеговачки муслимани остали су већином на страни султана. Босански беговат повезао се са скадарским побуњеником у борби против царске војске.

Његош је хтио да се користи унутрашњим турским размирицама. Уговорио је мир са скадарским пашом, а са Градашчевићем је хтио да се договори о заједничкој борби против султанових приврженика, што му нијесу одобравали књаз Милош и Русија.

Султан је успио да 1832. године савлада и албанске и босанске побуњенике. За услуге учињене у сламању побуне султан је за херцеговачког везира именовао Али-пашу Ризванбеговића-Сточевића, који ће Херцеговином владати све до 1851. године.

Црногорско-турски сукоби заоштрили су се око Спужа и Подгорице. Извршена су два неуспјешна напада на Подгорицу (октобра 1831. и фебруара 1832. године). Његош је за нападе оптуживао самовољне Црногорце, иако су другим нападом руководили сам Петар II и предсједник Сената Иван Ивановић Вукотић, а у њему су учествовала и нека албанска племена. Турци су са великом војском сломили отпор албанских племена, а затим је 1832. године скадарски везир Намик паша напао Бјелопавлиће и Пипере, гдје су Турци били сузбијени. Послије тога је, на интервенцију Русије, дошло до побољшања црногорско-турских односа. Нормализација односа диктирана је неопходношћу отварања турских пазара за Црногорце, јер су они на њих били упућени. Ипак, Његошева настојања да се обезбиједи мир с албанским Турцима већином су била безуспјешна.

За Његоша, као заточника косовске мисли, "Османско царство било је оличење пакла на земљи, оваплоћени принцип зла са којим му дужност налаже борити се без колебања и помирења" (И. Андрић). Зато, трајног мира између Црногораца и Турака није ни могло бити, стална борба им је била судбина, а Његош се радовао свакој турској несрећи.

Да би се осветили Турцима за упаде на њихову територију, Црногорци су 1835. године освојили Жабљак на Скадарском језеру, разрушили га и два топа, као трофеј, однијели на Цетиње. До већих сукоба није дошло, због интервенције Русије.

Црногорско-турске односе карактеришу наизмјенични сукоби и преговори и успостављање неког облика мира, који је био само предах за још жешће сукобе. "То није био само сукоб двеју вера, нација и раса, то је сукоб двеју стихија, Истока и Запада."

На граници према Херцеговини до сукоба је најчешће долазило око Никшића и Требиња. Никшић је одавно пружао уточиште (све до 1877) одметницима из црногорских племена, осветницима и зулумћарима. Никшићки муслимани били су на гласу као изузетно храбри људи, вични боју и мегдану, па су зато и опјевани у црногорским и муслиманским народним пјесмама, а о некима је пјевао и Његош. У Никшићу је живјело повише чувених беговских кућа, а нарочито је било чувено капетанско братство Мушовића. Никшићки муслимани имали су и велика стада на која су често нападали Црногорци, а и Никшићани су нападали на црногорске овце. Четовање и плијењење оваца, грабљење турских и црногорских глава, сматрало се подвигом. Четовање и отимачина сматрани су видом ратовања и били су одлика друштвеног живота пограничних крајева према Херцеговини.

Да би се на граници према Херцеговини успоставио какав-такав мир, Његош је преговарао са турским функционерима. Несигуран мир склопљен је 1834. године, али су га Турци убрзо нарушили. Већих сукоба на херцеговачкој граници, ипак, није било све до 1836. године. Средином те године Граховљани су се одметнули од Турака и одлучили да се сједине са Црном Гором, а од Његоша су затражили помоћ. Турска војска под командом гатачког муселима Смаил-аге Ченгића нанијела је 23. августа 1836. године тежак пораз одреду Црногораца у Челинском потоку на Грахову. Посјечено је 40 Црногораца, од којих су 9 били Петровићи, а међу њима и Владичин брат Јоко. Грахово је тада попаљено а становништво принуђено на предају. Поразом на Грахову Његош је био тешко озлојеђен и све до погибије Смаил-аге 1840. године тешко је жалио за изгубљеном браћом.

На инсистирање Русије, Његош је, за неко вријеме, са великим тешкоћама, успијевао да донекле одржава мир са Турцима. Та настојања нијесу била искрена, јер је Владика подстицао Црногорце да се боре са Турцима свуда гдје живе њихова поробљена браћа. И херцеговачки везир Али паша Ризбанбеговић-Сточевић, у почетку, није марио за Његошеве предлоге за склапање мира. Чврсти и искрени мир није ни био могућ. Највећи разлог за немире на херцеговачкој граници било је Грахово, до кога је Црној Гори било изузетно стало, јер је оно било база за ширење црногорског утицаја у Херцеговини.

Инциденти и спорови на херцеговачкој страни смјењивали су се повременим преговорима и уговорима. Тако је новембра 1838. године закључен уговор између изасланика босанског и херцеговачког везира и "независне области Црне Горе", према коме су Граховљани били дужни да султану и агама дају трећину, а Турци се обавезали да их неће узнемиравати, али то херцеговачки везир није поштовао.

Са скадарским везиром није било могуће доћи до споразума о миру на граници, па су сукоби око Спужа и Подгорице били чести. Тако је, у јуну 1839. године, 5.000 Турака напало Косови Луг, гдје је било осјетних губитака на објема странама. Сљедеће године дошло је до тешких борби на Салковини и Додошима код Жабљака, у којима су Турци имали знатне губитке.

Његошу се журило да на граници с Албанијом постигне мир, како би се јаче ангажовао у Херцеговини, јер Турци нијесу поштовали мир из 1838. године. На турске нартаје на Грахово, Жупу Никшићку, Ускоке и Морачу, одлазиле су црногорске чете око Никшића, Клобука и Требиња. Морача и Ускоци били су честа мета турских напада. Један снажан напад хтио је да изврши у јесен 1840. године гатачки муселим Смаил-ага Ченгић, који се завршио његовом погибијом на Мљетичку у Дробњаку 5. октобра 1840. године. Та погибија је надалеко одјекнула. За освету, Турци су крајем октобра поново упали у Дробњаке, који су овог пута имали знатне губитке.

Погранични мир и питање Ускока покушани су да се регулишу уговором између Његоша и турског изасланика, склопљеним у Дубровнику 1841. године, који је одбио херцеговачки везир. Нови уговор изме-

ђу Његоша и Али-паше Сточевића ("независне области Црне Горе и пашалука херцеговачког") закључен је у Дубровнику, 24. септембра 1842. године. Сљедеће године, црногорски и херцеговачки изасланици потписали су нови уговор у Котору, али спорови, пљачке и убиства нијесу престајали на херцеговачкој граници. Због тога су преговори са изасланицима херцеговачког везира настављени 1843. године у Острогу. Пошто су били начули да намјеравају да убију Његоша, Црногорци су турске изасланике поубијали на Башиној води код Острога.

И на албанској страни није било дужег и чврстог мира. У септембру 1843. године скадарски везир Осман паша Скопљак заузео је острва Врађину и Лесендро на Скадарском језеру. Црногорци, који су били на острвима, дијелом су погинули, неки заробљени, неки избјегли у Црну Гору, а њихове куће су запаљене. Губитак ова два острва био је врло неповољан за Црну Гору и у стратегијском и у економском погледу. Владичини напори да поврати острва били су узалудни, па му је преостало једино да за њима горко жали. Турци су убрзо утврдили ова стратегијски важна острва и она ће њихова бити све до 1878. године.

Поријеклом Србин, Осман паша Скопљак много је зла нанио Црној Гори. Подмићивао је Црногорце да се буне против Његоша, затварао турске пазаре за њих, дијелио поклоне и турске барјаке онима који су пристајали на издају домовине, против чега је Владика енергично поступао.

Највећа издаја десила се у Црмници 1847. године, под вођством капетана Маркише Пламенца. Буну једног дијела Црмничана брзо су умирале снаге под командом Ђорђија Петровића. У борби је било доста погинулих на објема странама.

И поред свих тешкоћа и међусобног оптуживања, до већих борби између Црногораца и Турака није долазило у Његошево вријеме. У Владичино доба није се ратовало на Балкану. Русија је 1833. године склопила с Аустријом споразум о одржавању постојећег стања балканских народа, па је упорно Његошу савјетовала да одржава мир и са Турском и с Аустријом, а сама је штитила црногорске интересе у Цариграду и Бечу. У Црној Гори се била уобличио мисао о Турској као жестоком и непомирљивом непријатељу са којим не може бити ни мира нити чврстог примирја.

Односи с Аустријом

Од коначног запосједања Боке Которске (1814) за Аустрију је Црна Гора, као православна земља, била терен на коме се огледала њена политичка, културна и вјерска моћ. Аустрија се директно мијешала у црногорске унутрашње послове подржавањем проаустријске струје Гувернадуровића, настојањем да ослаби доминантни утицај Русије у њој, умањи утицај црногорског владике на православце у Боки и Црну Гору што је тјешње и вишеструко веже за себе.

Крупних војних сукоба с Аустријом, као моћном државом, није могло ни бити, али су односи са њом били стално сложени, неповјерљи-

ви и често затегнути. У Боки Которској, осим дијелом у градовима, живио је народ сличних обичаја и заједничке вјере, са којим су Црногорци одавно одржавали пријатељске и пословне везе. У варошима је живјело знатно културније - католичко и православно становништво, навикло на уређен државни поредак. Црногорци су били навикли на раније разумијевање млетачких власти према њиховим захтјевима и начину живљења, па су тешко подносили аустријске власти које су захтијевале строго поштовање закона. Та неспремност Црногораца да се повинују аустријским законима била је један од узрока честих сукоба између њих и аустријских држављана. Црногорци нијесу били навикли да поштују аустријске санитарне законе, да код пријатеља иду са пасошем, да поштују царинске прописе и да не напасају стоку на некадашњим млетачким посједима у Боки. Аустријске власти су хтјеле да науче Црногорце реду и закону, па је зато често долазило до сукоба на граници. Гранична питања је најтеже било регулисати између Црмничана и Паштровића, затим између Катуњана и Побора и Брајића, Цуца и Кривошија.

Међу Црногорцима и аустријским држављанима било је убистава и распри око дугова. Чести су били и сукоби на аустријским пазарима, нарочито оном главном - которском. Спорови су рјешавани на традиционални начин - "кметовским судовима", које су Аустријанци морали толерисати. Тако се Црна Гора изграђује и доказује као држава уз често рјешавање спорова и аустријско прихватање учешћа Црногораца у мјешовитим судовима.

Врло компликован спор између Црне Горе и Аустрије избио је око питања својине над црногорским манастиром Маине и Стањевићи, који су били на аустријској територији. Спор око њих вођен је од почетка Његошеве владавине. Незгода је била још и у томе што није постојала утврђена граница између Црне Горе и Аустрије. Аустрија је сматрала да је она одлуком Бечког конгреса из 1814. године постала насљедница територија Млетачке републике и да су ова два манастира несумњиво на бившој млетачкој територији. Зато је Аустрија пријетила да ће те манастире силом заузети, због чега је Његош почео преговоре о њиховој продаји. Најзад је Владика пристао 1837. године да Маине прода Аустрији за 17.000 фиорина у сребру. Двије године касније за исту суму је продао и Стањевиће. Продаја Стањевића изазвала је извјесно негодовање у Црној Гори и оптужбе Владичиних противника, јер је овај манастир био зимска резиденција црногорских владика и зато је играо важну улогу у политичком животу Црне Горе.

Куповином ових манастира Аустрија је задобила тактички повољније позиције за одређивање граница према Црној Гори. И Аустрија и Русија су сматрале нужним да се утврди граница између Црне Горе и Аустрије. При томе је било врло важно онемогућити турско мијешање, јер разграничење једне велике земље, уз посредовање Русије, са малом и још неучвршћеном државом - значило је њено међународно уздизање и признавање јој извјесних ознака међународног права. Разграничење је, прије свега, требало да успостави ред у граничном појасу и онемогући остварење црногорских тежњи да изађу на море, а и да умањи утицај цр-

ногорских владика на православце у Боки. Разграничење је почело у септембру 1837. године између Кривошија и Цуца и настављено према Доброти. Оно је праћено неспоразумима и отпором - рушењем граничних знакова и оружаним сукобима. Нарочито жесток сукоб избио је 1838. године између Црмничана и Паштровића које је помогла аустријска војска. Узрок сукоба биле су граничне међе, право испаше и водопоја и изградња аустријских пограничних утврђења. Због тих сукоба и црногорских претензија, неприхватљивих за Аустрију, рад на разграничењу је прекинут 1838, а обновљен је следеће године, уз учешће руског представника, који је штитио црногорске интересе. Један дио црногорских имања Аустрија је откупила. Рад на разграничењу коначно је завршен у јулу 1841. године. И поред утврђивања граница, настављени су спорови око права коришћења прекограничних имања. Аустрија је 1846. године одлучила да Црногорцима ускрати право коришћења имања на територији Монархије. Ипак су, последице успостављања границе, црногорско-аустријски односи побољшани: дозвољена је куповина ратног материјала и дате су Црногорцима неке царинске олакшице, а аустријска дипломатија је понекад интервенисала у корист Црне Горе. На то је утицало и пријатељство између Аустрије и Русије.

Револуционарна 1848. година није утицала на збивања у самој Црној Гори, али је значајна за сагледавање Његошевог поимања тадашњих збивања у српским и југословенским земљама и његовог схватања југословенства. Револуционарна збивања у Аустрији наишла су на симпатије у Црној Гори, па су у њих полагане велике наде.

Његошу је револуција задала велике главобоље. У Венецији је била проглашена република, па су се многи Бокелџи понадали да ће се обновити та стара држава, под којом су боље живјели него под Аустријом. Уз то, Бокелџи су се подијелили на процрногорску и проаустријску струју. Његош се плашио обнове млетачке власти у Боки, а захтјеве неких Бокелџа да се прикључе Црној Гори није могао прихватити због Аустрије и Хрвата, који су се били изјаснили за бана Јелачића. У договору са српском владом, Његош је упутио проглас Бокелџима и Дубровчанима, којим им је савјетовао да буду вјерни и послушни бану Јелачићу, пријетећи им оружаном интервенцијом ако тако не поступе. У јуну 1848. године у Прчању је одржана скупштина градоначелника, сеоских старјешина и других угледних Бокелџа обију вјера, на којој је донесена одлука о одговору владици Петру II и Хрватском сабору. Владици је одговорено да Бокелџи нијесу против уједињења са другим југословенским земљама у Аустрији, ако оне буду самосталне под царском круном. Хрватском сабору је одговорено да "ми Далматинци нијесмо ни Бокези", да су за уједињење југословенских земаља у Аустрији, али без туђе супремације. У Грбљу је 1848. године избила сељачка буна, коју су помогли Црногорци, против Његошеве воље.

Његош је са великом пажњом пратио догађаје у Хрватској, јер се надао да ће се бан Јелачић временом осамосталити од Аустрије. Владика се сматрао обавезним да помаже југословенство, без обзира на то чије је оно и какав му је садржај. Њему је, понајвише, било стало до то-

га да Бокелџи и Дубровчани остану вјерни својој народности и да не прихвате утицај из Италије, али су догађаји попримили другачији смјер. Владика је знао да је уједињење Боке са Црном Гором немогуће без распада Аустрије; био је спреман да помогне Бокелџе ако би их напали Италијани. Бока Которска се 1848. године није ујединила са Хрватском као троједном краљевином и остала је засебна у оквиру Далмације.

Владика је очекивао да ће се револуционарна 1848. година одвијати у два правца: српском - противтурском, што му је било ближе, и југословенском - ка уједињењу Јужних Словена, који се тада нијесу по политичкој свијести разликовали као касније. Његош је знао да је уједињење Јужних Словена дуг и тада неостварљив процес, али је био занесен идејом ослобођења и уједињења Срба и стварања њихове независне државе. То је посебно истицао у разговорима са изаслаником српске владе Матијом Баном. Али, у српским крајевима под турском влашћу није се појавио јачи ослободилачки покрет, па зато није било ни веће ангажованости Црне Горе и Србије. Предвиђало се да ће, у случају покретања јаче акције, Црна Гора преузети важне задатке према Херцеговини и старој Србији.

Његош је из најчистијих побуда идеализовао бана Јелачића и његову борбу против Мађара. Не познајући чињенице и не сналазећи се у крупним револуционарним догађајима, Владика је Јелачићу нудио помоћ од 2.000 Црногораца за борбу против Мађара, што је бан одбио, а 1849. године нудио је Русији помоћ од 4-5.000 Црногораца за гушење мађарске револуције, која није поштвала право југословенских народа на државност, већ је била националистичка и антисрпска. Када српски и хрватски сукоб са Мађарима није испао према очекивању, Његош је био дубоко разочаран, па је резигнирано констатовао да је читава револуција испала претежно на корист Беча и да су се Срби и Хрвати борили за туђи рачун - да, зато, они и не заслужују друго, осим да буду робови. Владика је био тешко разочаран што је српска влада првенствено помагала борбу војвођанских Срба против Мађара, умјесто да се ангажује у Турској, и што Хрвати нијесу повели акцију против Беча, већ против Мађара. Црногорски владар је увидио "да је засад југословенство идеална ријеч која само празнијем гласом лијепо звони". Жалио је што се није, умјесто на јужну Мађарску, кренуло на Босну, а то је тада било неостварљиво.

Аустријске власти су оптуживале црногорског владика за немиле у Боки Которској 1848. године, што је он енергично одбијао. Црногорско-аустријски односи нормализовани су истовремено са престанком револуционарних збивања 1849. године. Црногорцима је поново дозвољена слободна куповина оружја и муниције на аустријској територији, али је то, ускоро, поново забрањено.

Црногорско-аустријски односи зависили су од политичких циљева и потреба Беча, а економски притисак и мијешање у унутрашње ствари Црне Горе били су перманентни. Зато црногорски односи с Аустријом никада нијесу били срдачни, али су, силом прилика, били доста коректни.

Односи Црне Горе и Русије

Петар II је од свог стрица наслиједио безграничну оданост Русији и био је велики, а понекад и трагични, русофил. Црна Гора је одавно била тијесно везана за Русију, а односи са њом никада раније нијесу били тако значајни за њену унутрашњу и спољну политику као у Његошево вријеме. Никада раније се Русија није толико мијешала у унутрашњи живот Црне Горе као у Његошево доба и никада прије није је толико материјално помагала и дипломатски штитила.

И прије смрти владике Петра I предвиђало се да Русија упуте своје изасланике у Црну Гору да, користећи углед руског цара, помогну у организацији власти. Специјални комитет руске владе разматрао је модалитете и могућности помагања уређења још неучвршћене државе у Црној Гори. Одлучено је да се у Црну Гору упуте Иван Иванович Вукотић и Матеј Вучићевић да однесу половину заостале руске субвенције и помогну у организацији власти. У августу 1831. године ови изасланици су стигли у Црну Гору и одмах почели да формирају једноставну црногорску владу - Правитељствујушчи сенат црногорски и брдски, којему је Вукотић био предсједник од јануара 1832. године. Без обзира на руске савјете да се одржава мир и према Аустрији и на граници са Турском, Црногорци су под Вукотићевом командом напали Подгорицу почетком 1832. године.

Вукотићеве амбиције да узме власт у Црној Гори одмах су дошле до изражаја, што је довело до његовог неспоразума са главарима, а касније и сукоба са Петром II, који је завршен уклањањем руског изасланика из Црне Горе. Вукотић је имао извјестан утицај у Црној Гори, јер је био руски изасланик и располагао новцем којим су плаћани црногорски чиновници.

Владавина Петра II пада у вријеме када су односи између Русије и Аустрије били добри, а њихова политика према Турској била регулисана уговором из 1833. године. Обје велике силе жељеле су да Црна Гора одржава добре односе са Турском, па су то Владици стално савјетовале. Како то није било могуће постићи, Владика се мучио да Русији докаже да је Турска, а не он, крива за сталне сукобе на граници.

Његош је више пута покушавао да пође у Русију ради завладичења. Коначно су му то Руси дозволили 1833. године. Било је то Његошево прво путовање у Русију, а он је тако постао први црногорски владика који је хиротонисан у Петрограду. Уз веома свечану церемонију завладичења, Његош је у Петрограду боравио пет мјесеци, упознао се са сјајем и моћи руске пријестонице и обавио неке политичке послове. Владика је задобио симпатије и наклоност у Петрограду, добио материјалну помоћ и писмо руског цара које је прочитано на народној скупштини на Цетињу. Од тада је углед црногорског владара повећан, његове позиције учвршћене, па је сву власт узео у своје руке. То му је омогућило да доста лако примора Вукотића и Вучићевића да напусте Црну Гору и да их тако онемогући у намјери да присвоје свјетовну власт.

Руска политика на Балкану, а посебно у Црној Гори, није се косила са тежњама балканских народа, још увијек слабих за самосталну ја-

чу акцију. Руси се мијешају у све, понекад и грубо, а својим сталним савјетима за одржавање мира коче црногорски замах. Ипак, Његош и Црногорци чврсто се ослањају на Русију и доста наивно вјерују у помоћ и заштиту великог православног царства.

По повратку у Русију, незадовољни Ивак Вукотић ширио је лажи интриге против црногорског владике, што је имало утицаја на политику царског двора према Црној Гори. Његошеви противници говорили су да он не поштује руске захтјеве, да води политику која не одговара руским интересима, па све до тога да није достојан црквеног положаја који је добио у Петрограду. Тим оптужбама приклонили су се Владичини противници у самој Црној Гори, понајприје Радоњићи, којима је било одузето гувернадурство.

Добро познајући крупну улогу Русије у укупном животу Црне Горе, Петар II је хтио да што прије пође у Петроград и докаже неоснованост оптужби његових противника. Према црногорском владици не много благонаклони руски конзул у Дубровнику, Србин Јеремија Гагић, није хтио да му што прије омогући одлазак у Петроград. Петар II је, уз знатне тешкоће, успио да 1837. године стигне у Петроград и постигне прелом у руској политици према Црној Гори. Пошто је критикован и провјерен у питањима унутрашње политике и односа са Турском, Његош је ипак успио да се оправда и поново задобије благонаклоност руског двора. Руски цар је одлучио да се Црној Гори за организацију државног апарата и помоћ народу стална годишња субвенција повећа на 80.000 рубаља у асигнацијама, што је чинило већину црногорског буџета, и да се упуту један виши царски службеник који ће упознати стање у земљи и помоћи у организацији државног апарата. Од тада је Црна Гора, поред ранијих 1.000 дуката, од Русије примала још и 80.000 рубаља (око 7.000 дуката). Сљедеће године руски цар је поклатио Црногорцима знатну количину жита. Захваљујући томе, Његош није много оскудијевао у материјалним средствима, па је могао финансирати државни апарат, а нешто новца и депоновати у аустријским и руским банкама.

Заједно са Петром II у Црну Гору је допутовао руски изасланик, потпуковник Ј. Н. Озерецковски, који је савјетовао црногорског владара о реорганизацији Сената и организацији других државних органа, изградњи резиденције - Биљарде, одређивању граница црногорске државе и одржавању мира са сусједима. Током боравка у Црној Гори, Озерецковски је стекао веома повољно мишљење о Његошу и постао му је врло наклоњен. Он је врло похвално писао о црногорском владици, предложио је да се у Црну Гору пошаље руски стручњак за руде и - што је најважније - предложио је да се Русија енергично заложи да очува и развије свој апсолутни утицај у Црној Гори, посебно материјалном помоћу за учвршћење државног апарата и његову модернизацију.

По савјету Озерецковског и у његовом присуству, Његош је 1837. године извршио реорганизацију државне управе и тако је та реформа добила потврду црногорске заштитнице Русије. Уз то, пружали су се изгледи да ће Русија и убудуће активно учествовати у развоју црногорске државе. По препоруци Озерецковског, модернизована је, по ру-

ском обрасцу, државна администрација, постављен први државни благајник - "казначеј" - и установљен редовни порез. Озерецковски је указао својој влади на велики значај Црне Горе за ослободилачки покрет балканских народа и важну базу руског утицаја на Балкану. Он је увјеравао руског цара да су Црногорци веома одани Русији, да она са том чињеницом мора рачунати и ту оданост подржавати.

Руски цар је био задовољан овом значајном мисијом Озерецковског, па га је унаприједио у чин пуковника. Од тада је Русија почела да води отворенију политику према Црној Гори, да је јаче помаже као организатора ослободилачког покрета српског народа а, дијелом, и албанских племена у њеном сусједству.

На предлог Озерецковског, у Црну Гору је упућен 1838. године истакнути рударски стручњак Ј. П. Коваљевски, са задатком да ради на истраживању руда, посебно злата. Црногорски владар је то схватио као чит доказ благонаклоности свог покровитеља. Уз формалну дужност - истраживање руда - Коваљевски је у Црној Гори одиграо и значајну политичку улогу. Касније је три пута боравио у овој малој земљи и постао њен искрени пријатељ. Покренуо је идеју да се Црногорци ангажују за борбу против кавкаских побуњених горштака. Његош је изјављивао спремност да 6.000 Црногораца и Албанаца ангажује на Кавказу и отуда брани Руску империју од побуњеника. Коваљевски је задобио опште симпатије Црногораца, којима је био одушевљен и искрено им одан. Он је уочи снагу и добро схватио политичко биће Црне Горе и њен значај за руску политику на Балкану. Безгранично наклоњен Црногорцима, он је давао и неостварљиве предлоге. Као руски заступник, учествовао је у разграничењу Црне Горе и Аустрије, разумије се, увијек штитећи црногорске интересе од аустријских претензија.

Добро знајући улогу Русије у Црној Гори, Његош је препоручио Коваљевском да се, у било ком својству ако не може дипломатском, у Црној Гори стално налази један руски чиновник и да руски цар дозволи да му се на Цетињу подигне споменик. Иако ниједан од ових предлога није усвојен, они су означавали стару жељу црногорских владика да се Русија отворено ангажује у Црној Гори и јавно је узме под своје покровитељство.

Ускоро по одласку Коваљевског, у Црну Гору је стигао нови руски изасланик А. В. Чевкин, као савјетодавац у послу на разграничењу с Аустријом, чиме је разграничење добијало међународни легитимитет и тако учвршћивало међународни положај црногорске државе. Чевкин је своју деликатну посредничку улогу врло успјешно обавио, па је разграничење Црне Горе и Аустрије коначно завршено у августу 1841. године.

Нови курс руске политике према Црној Гори, започет 1837. године, још јаче се испољио последице закључења Лондонског протокола 1841. године, од када су западне силе снажније настојале да сузбију утицај Русије на Балкану и Блиском истоку. Црна Гора је све више постајала важан чинилац у политичким и стратегијским плановима руске балканске политике. Зато су односи Црне Горе и Русије све тјешњи и садржајнији. Црногорски владар је све чешће тражио хитну руску интервен-

цију у Цариграду ради уклањања притиска скадарског паше на Црногорце и пружања материјалне помоћи, нарочито у житу, у честим неродним годинама.

Односи Црне Горе према Русији одређивани су традицијом, јаким словенском и православном идејом, неопходношћу стварања материјалних услова за учвршћење државе, руском заштитом на међународном плану. Русија је, пак, у Црној Гори налазила базу свог утицаја на Балкану. Иако је био искрено одан великом православном царству, Његошу је, понекад, тешко падало стално руско мијешање у све црногорске послове. Последњих година живота је говорио: "Ја, господар слободне Црне Горе, прави сам роб петроградских ђуди. То ми је додијало, па хоћу тај јарам да збацим."

Односи са Књажевином Србијом

Владици Петру II, пјеснику српске трагике и приврженику козовског мита, више је одговарала херојска личност војда Карађорђа од реализма књаза Милоша Обреновића. Односи између њих нијесу били онакви каквим су их замишљали ондашњи српски романтичари, жељни обрачуна са још увијек јаким Турском. Књаз Милош, као спретан политичар, умιο је да даје савјете младом Његошу како да се односи према Турској. Књаз је водио прагматичну политику постепене еманципације од Турске. Неко вријеме је помишљао да помогне Порти у борби против побуњених турских функционера у Босни и Албанији, не би ли и на тај начин проширио територију српске књажевине. Он је чак помишљао да интервенише против Црне Горе, која је ступала у додир са одметнутим турским функционерима. Књаз Милош је покушавао да успостави тјешњу сарадњу са Црном Гором, па је ради тога слао 1832. године на Цетиње Симу Милутиновића-Сарајлију. Књаз Милош је савјетовао Његошу да не напада Подгорицу, тражио је од њега да пошаље у Србију свог представника ради договора, на чему су инсистирали и Руси.

Нарочито од 1833. године књаз Милош није био наклоњен уставничком методу у спољној политици Србије. Он је настојао да дипломатским методима и средствима еманципује Србију од Турске, не служећи се отвореном антитурском акцијом. Таква политика није одговарала Црној Гори, па је зато било мало додира Петра II и књаза Милоша, а заједничке политике и нема.

Црногорски владар је био велики присталица Карађорђевића и уставобранитеља. Његов националноослободилачки програм имао је знатну дозу националног маштања, али је у својој поетској визији народног јединства знатну улогу придавао Србији. Гајећи велике симпатије према војду Карађорђу, Његош није био спреман да у било чему подржи Обреновиће против Карађорђевића, а посебно не да буде њихово оруђе. Због тога је 1844. године одбио да у Црну Гору прими књаза Михаила Обреновића. У Цетињском манастиру је, иначе, постојао јак култ Карађорђевића, заснован још у доба Петра I, а Његош је Војда уздигао на степен националног поноса.

Ни у вријеме књаза Александра Карађорђевића није било јаче политичке сарадње између Црне Горе и Србије. Мирна еманципација од Турске била је један од услова опстанка вазалне српске државе, а то је, добрим дијелом, искључивало енергичан рад на националноослободилачком пољу, па зато није ни постојало реалне базе за политичку сарадњу Србије и Црне Горе. Прибојавајући се промјене постојећег стања, видећи у томе опасност за очување позиција владајућег слоја и династије, српска влада је запоставила националноослободилачку политику. Они желе да ослободилачку акцију искористе за територијално ширење Србије путем присаједињења неослобођених крајева. Борба за остварење те концепције не би више имала она револуционарна обиљежја Карађорђевог устанка, већ би била првенствено ширење Србије. Таква политика србијанске грађанске класе добила је свој програм у Гарашаниновом "Начертанију", по коме је јачање Србије требало постићи припајањем Босне, Херцеговине и Црне Горе. Таква политика ће упоредо са јачањем и истицањем државних и династичких интереса Црне Горе све више долазити у опречност са плановима и циљевима Црне Горе.

Приступајући припремама за извршење свог спољнополитичког плана, Гарашанин је почео са организовањем мреже агената и успостављањем веза са истакнутим личностима. Једним од основних услова за успјешан рад међу Јужним Словенима Гарашанин је сматрао успостављање тијесних, срдачних, веза са црногорским митрополитом. Кратко вријеме од 1848. године српска влада је давала Црној Гори новчану помоћ од 1.000 дуката годишње, намијењених за организацију устанка.

У току револуционарних 1848. и 1849. године рад на националном пољу био је нешто садржајнији, пошто се сматрало да су наступиле повољне прилике за то. Револуционарни догађаји у Европи подстакли су успостављање тјешњих веза између српске владе и владике Петра II. У априлу 1848. године на Цетиње је приспио повјерљиви изасланик српске владе Матија Бан, један од највећих заговорника југословенског јединства, да би се са Владиком споразумио о заједничкој акцији. Владика је Бана дочекао свечано и срдачно. Предмет њиховог разговора био је подизање буне у старој Србији, Босни и Македонији. Његош је био одушевљен покретом у Војводини и идејом ослобођења и уједињења српског народа. Он је био спреман да активно подржи рад на томе, па је чак помишљао да Србију примора на акцију, ако она на то не би била спремна. Владика је безусловно пристајао на све што је српска влада предложила о заједничкој акцији на ослобођењу и уједињењу српског народа. Пјеснику косовске несреће били су пред очима велики циљеви. Владика је сматрао да тежиште акције треба усмјерити према Босни, док је Београд сматрао да је главнији јужни правац - ка старој Србији. У одушевљењу, Његош је истицао да пријестоница уједињеног српског народа треба да буде Призрен, гдје би столовао српски владар, а први патријарх обновљене српске државе био би владика црногорски, који би држао стари трон у Пећи. Била је то не само пјесничка визија, већ и визија тада неостваривог политичког програма. Владика није био против сваке револу-

ције. Он је желио да се најприје ослободи и уједини српски народ. Нудио је помоћ и Србима и Хрватима а, најзад, и Русима у борби против Мађара као непријатеља српског народа. Дубоко је био разочаран резултатима револуције из 1848. године, схватио их је као трагику српског народа и жалио што се тада није кренуло на Босну, умјесто против Мађара у Војводини. Слом револуције означио је крај и плановима српске владе и Његошевим маштавима.

Српска влада је са владиком Петром II, који није показивао веће амбиције да се као политичар стави на чело националног покрета, имала врло срдачне односе. Његошево одушевљење српством било је веома јако а његове спољнополитичке амбиције нијесу биле такве да би биле велика сметња остварењу политике српске владе, па се она са Владиком доста лако споразумијевала.

Пошто се револуционарни талас у Европи слегао, српска влада је поново упутила 1850. године на Цетиње Матију Бана - да болесног Његоша обавијести да се одустало од устанка у Турској и да су устаничке организације распуштене. То је разочарало Његоша, али није сатрло његову вјеру у бољу будућност.

Из Србије су у Црну Гору долазиле књиге и новине, тамо је Његош штампао "Лучу микроkozма", школовао се тамо његов сестрић Стефан Перовић-Цуца, а маса Црногораца и Брђана тада се и населила у Србији.

Петар II је био посљедњи од црногорских митрополита које је потврђивао збор главара. Боловао је од тада неизлечиве туберкулозе плућа. Умро је на Цетињу 31. октобра 1851. године, не напунивши 38 година живота, у исти дан у који је 21 годину раније наслиједио свог стрица на владичанском трону.

Његошева политичка активност остала је у сјенци његовог грандиозног пјесничког дјела. "Највећи пјесник српске несреће, балканског зла и јужнословенског сна" првенствено је привлачио пажњу својим књижевним достигнућима. Заборављано је да је Његош и бављење државом сматрао својом дужношћу. У нашој историографији се истицало да је Његош као владар у сјенци свог великог стрица Петра I, оснивача црногорске државе. Та мишљења су, свакако, једнострана. Јер, Његош је дјеловао у међународним околностима другачијим од оних Петра I. У његово доба није било ратова на Балкану, а ни крупнијих и значајнијих ослободилачких акција. Чак су тада Црногорци, у већим сукобима са Турцима, већином, били губитници. Али, по резултатима унутрашње политике, организације државне власти, Петар II је био један од најзначајнијих Петровића.

Иако је руска финансијска помоћ имала одређен утицај на формирање државе у Црној Гори, ипак пресудна улога припада владару, његовој вјештини и одлучности да учврсти државне органе. Владика је посједовао интелектуална и физичка својства која су импоновала и плијенила људе. Био је љубазан, природан, достојанствен, управо "центлемен од природе". Живио је скромно и био умјерен. Државни апарат, који је створио и њиме управљао, омогућио му је да има више власти од свог

стрица Петра I, па су га неки сматрали самодршцем, управо: стварним књазом, а не владиком.

И поред цивилизованости и хуманости коју је посједовао као духовни поглавар, Владика је, као државник и владар, умио да се строго обрачунава са својим и државним противницима, чиме је доказивао способност да се избори и оштрим мјерама за тек организовану државу којој је стајао на челу. Да би се државне установе и новотарије које су собом доносиле прихватиле, задржао је у њима доста доста старог, патријархалном човјеку лакше схватљивог и подношљивог.

Владика је био велики родољуб. Жалио је што Црногорци није-су постигли виши културни и политички ниво. У пјесничкој и политичкој визији био је надахнут косовским култом а постао је трагични јунак косовске мисли.

Prof. Radoman JOVANOVIĆ, Ph.D.

NJEGOŠ AS A RULER AND MONTENEGRO AT HIS TIME

The Summary

This paper has been written on the occasion of the 150th anniversary of death of Njegoš. It represents a general survey to the statehood activities of the Bishop Petar II Petrović Njegoš. Usually, the emphasize has been put on the Njegoš's literal work and it is generally thought that Njegoš as a statesman had not been on the same level as Njegoš as a poet. It is also a fact that Njegoš as a statesman had remained in the shadow of his famous uncle, statesman and founder of the state, Petar I.

Although he was less dedicated to the state affairs then Petar I, Njegoš was very good statesman. Sometimes, he did have unrealistic ideas regarding the society and the state, but he was very realistic about strenghtening of the state and its aparatus. With the help of his supporters, as well as with advices and material support of Russia, Njegoš had organized strong state aparatus, thus creating the base for transformation to the principal government, as a new model of ruling of the Petrović family. The circumstances had caused the regime to be the absolutistic one.

Мр Весна ВУКИЋЕВИЋ-ЈАНКОВИЋ*

ТРАГОМ ЊЕГОШЕВЕ ДИПЛОМАТСКЕ ПРЕПИСКЕ СА ЈЕРЕМИЈОМ ГАГИЋЕМ И ОДНОСИ СА РУСИЈОМ

"Бадава луче сунчане падају косо на два слеђена полуса,
не могу из њихове окамењеле утробе цвијета измамити,
нити зрно клицом зачети",
из *Биљежнице*, *сѝр.140*.

Од првог дана своје владавине, Његош ће као најчвршћи спољно-политички ослонац користити непрекидну преписку са Јеремијом М. Гагићем, руским вицеконзулом у Дубровнику. У свом првом контакту са њим, несигуран и аманетом препоручен Русији, Његош је у Гагићу наслуђивао притајеног савјетника и најближу спону са Русијом. Управо због тога су та прва његова писма, чак дванаест до истека 1830. године, пуна болних вапаја за помоћ и савјете, уз непрестано самокритичко наглашавање сопствене незрелости и недоспремности. У њима ће Његош користити наративно-поетске слике, првенствено да би дочарао безизгледност ситуације у којој се нашао, али и унутрашње ломове који су му потресали душу. Управо због тога, ова писма носе трагове сазријевања младог владара, који је уз терет свјетовне власти једне државе, био произведен и за архимандрита, односно, припреман да понесе још и терет црквене власти.

Јеремија М. Гагић је спремно прихватио улогу савјетодавца, коју му је Његош, с дирљивим повјерењем, понудио. "С обзиром на младост новог владара, он му с првога корака пише опширна писма у поучном духу, поучавајући га, како треба да се држи према Црногорцима, који су се у последње вријеме јако распустили, и према сусједним страним државама. Он му, у име руске владе, препоручује да с њима одржава мир и избјегава сваки сукоб... Једном ријечју, он је дјеловао као *свој човјек*, а руској је влади, наравно, о свему подносио извјештаје и *своја мишљења*".¹

* Аутор је магистар филолошких наука, Подгорица.

¹ Павле Аполонович Ровински, у књизи: *Ровински о Њеђошу; Пејтар II (Раде) Пејтровић Њеђош - владика црногорски (1830-1851)*; књ. 1, Цетиње, 1967. год; стр. 52. Подвлачење В. В. Ј.

Већ 1831. године, Његош је Гагићу повјерио жељу да оде у Русију, ради завладичења. То је била обавеза наметнута тестаментом и реалним потребама државне традиције, али и поетска пројекција коју је млади владар желио досегнути. Међутим, Гагићев одговор на овај захтјев био је, мада можда и добронамјерно, ипак неочекивано, оштар: "Рђаво би вас погледали", говорио је он у писму од 15. јуна. "Прије свега, запитали би вас: какав сте ви пастир кад сте у тако тешко и немирно вријеме оставили своје стадо и предали га вуцима да растргну? Уз то: какав бисте изнијели повод и циљ нашега одласка тамо, ја не знам... У вашим годинама и малом искуству ви бисте се у великом свијету збунили и због тога би се умањило поштовање према вама."² Очигледно, Гагић је на самом почетку потцијенио Његоша, истовремено покушавајући да му наметне сопствене ставове. Одговарајући му на писмо, уз привремено прихватање овог, за њега, разочаравајућег става, Његош ће пригушити, али и оправдати своју амбицију ефектно употријебљеном руском пословицом: "Гордец не терпит наставления, глупец не любит просвещения, и так лампаду угасить желая доброй ночи им".³

Његош је, у почетку, беспоговорно прихватао Гагићеве савјете, али је убрзо схватио да он није ауторитет коме би своју оштроумност требало приклонити, нити човјек у кога се може потпуно поуздати. Схватајући да је једини пут којим га усмјерава Гагић у ствари пут његовог недалекосежног каријеризма и, што је најгоре, ванцрногорских интереса, Његош ће заузети еластичнији став према њему. Не прекидајући званичну преписку са њим, он ће га обавјештавати о свим битнијим стварима везаним за Црну Гору и њене интересе у односу на европску политичку сцену. Али, при својим путовањима у иностранство, Његош ће избјегавати лични контакт са овим конзулом, чија ће се ђудљива приврженост окомљивати на њега у најнеочекиванијим тренуцима.

Прихвативши од самог почетка бирократску природу Јеремије Гагића као нешто непромјенљиво и незаобилазно, Његош му је повјеравао већину питања која се тичу односа са турским сусједима, некада, наводно, сам налазећи оправдање за његову повремену неажурност и неучињеност. А управо је таквим поступком још снажније истицао ове његове особине, него што би могао постићи директним пријекором: "Ја сам јако увјерен, Високоблагородни Господине, да сте Ви велики отечествољубац и да бисте Ви ради били са свијема силама своје могућности послужити своје драго отачаство, али и ово ми вјерујте: ја да не знам Вашу љубов и поштено срдце, не бих ни наслања на Вас моје после који требају да се крију..."⁴

Запошевши политичку игру са овим неопходним, иако нееластичним човјеком, Његош ће се све више освједочавати у оно што је на почетку само могао да наслути - и он и његова убога држава били су утолико усамљенији и напуштенији уколико их је више 'пријатеља' окружа-

² Исто, стр. 44.

³ Његошево писмо Јеремији Гагићу, Цетиње, 20. јуна 1831. године.

⁴ Јеремији Гагићу, 6. децембра 1831. године.

вало и савјетовало. Тако, реформаторске активности у вези са образовањем Сената и Гвардије били су први државотворни потези којима се Његош могао похвалити Гагићу. Завршавајући своје писмо-извјештај о првим корацима које је предузео за осавремењивање своје земље, Његош ће са нескривеним одушевљењем изнијети и даље планове у том правцу: "Мене се радује срце и душа када ја виђу моје отечество ће напредује у наукама и процвјетава просвјешченијем и када га виђу да почне излезати своје просвјешчене и вјерне синове, који ће га умјети бранити не само оружјем, него и пером умним... како што и други народи европејски такве људе рађу и умножавају их ко више може, јербо је премудро изречена ова ријеч: просвјешченије свјет... а непросвјешченије тма".⁵ Нестрпљивост, као уобичајена особина младости и менталног елана, показиваће се у различитим својствима и кроз остале аспекте преписке о којој је ријеч.

Након оваквог излива родољубља и жеље за напретком, Гагић више није требало да сумња у високоумне домете новопроизведеног владара. Међутим, без обзира на све што му је овај презентирао, Гагић ће ускратити Његошу похвале поводом оснивања државних установа и приписати их свом љубимцу Ивану Вукотићу,⁶ који је по доласку из Русије био изабран за предсједника Сената. А управо тај амбициозни и самозвани руски генерал биће још један од оних који ће покушавати да уздрмају Његошев трон и заузму његово владарско мјесто. Његошево писмо Константину Константиновичу Родофиникину, царском секретару у Петрограду, објашњава Вукотићеву дјелатност за вријеме боравка у Црној Гори: "...Вукотић, који је себе назвао руским генералом, претсједавао је у црногорском сенату, а почетком 1834. године под видом болести отпутовао је у Италију и Њемачку, па се вратио у Русију. Износећи Вашој Преузвишености на оцјену сличне злонамјерне поступке Вукотића, који ни сад не престаје да против мене шири свакојаке лукаве сплетке... најпокорније молим да се с њим поступи по закону и да се од њега наплате *йеи хиљада дукаша*, које је узео од народнога новца, јер је он једини био повод да се наруши слога која је постојала између Турака и Црне Горе."⁷

Могуће је и да су Његошеве, за то вријеме амбициозне, пророчке медитације, које ће настојати да реализује кроз све године своје кратке владавине, допринијеле Гагићевом увјерењу да овако чврсте обрте у модернизацији једне државе није могао предузети новоименовани владар - поета. Сам Његош ће, одмах након завладичења и повратка из Русије, почети да реализује оно што се у првим тренуцима доимало као не-

⁵ Јеремији Гагићу, 6. децембра 1831. године.

⁶ Гагићево омаловажавање Његошевих заслуга и њихово приписивање Вукотићу евидентно је из једног његовог писма црногорском владару, у којем нескривено увредљиво саопштава: "Немојте се увриједити - пише он - што ја већи дио садашњег поретка код вас приписујем великом самопожртвовању г. Вукотића и његовој усрдности. Његове услуге Црној Гори - огромне су; оне не могу остати непознате ни цијелом свијету. Црногорци сада не могу његов рад отплатити ничим другим, него потпуним покоровањем и извршењем сенатских одлука."; *Ровински о Његошу...*, стр. 55.

⁷ К. К. Родофиникину, Петроград, 11. јуна 1837. године.

достижна снохватица. Донио је штампарију и почео штампање књига, добио неопходну новчану помоћ, основао двије основне школе и почео да планира даље школовање црногорских младића у иностранству.

Шаљући Гагићу опширне извјештаје о турским нападима на Црну Гору, Његош је настојао да оправда непрестане сукобе и одмазде, који нијесу били у складу са званичном руском политиком. Често је намјерно наступао као недовољно или неблаговремено обавијештени владар, који би, по накнадно стеченим информацијама, настојао да изглади настали сукоб. Након чувене похаре Жабљака, догађаја који је сматран за велики црногорски подвиг, Његош ће тражити од Гагића да се заузме за њега код руског цара: "увјеривши га с моје стране да ја памтим и свето набљудавам његова наставленија дата ми - с миром стојати од Турака. Та ће ми његова наставленија и унапријед свагда бити свештеним залогом и заиста била би и овом народу да га Турци не озлобљавају и на освету подижу."⁸ Иако ће у јавности бити принуђен да одговорност са себе скине наводном самовољом својих поданика и сопственим незнањем за овај подухват (који је по историјским изворима сам режирао), приватно ће похвалу храбрости и подвизима црногорских јунака, али и сопствени слободарски патос, излити у стихове пјесме "Освета кучка".⁹

Његош ће се при доношењу свих одлука поводити првенствено за интересом свога народа и своје државе. Иако се ти интереси нијесу увијек поклапали са политичким интересима "покровитељице Русије", која је давала али и наплаћивала, он ће готово маневарским способностима, успијевати да их усклади и да пронађе најбољи компромис. Када другачије није било могуће да избјегне сукоб са Турцима, своју владарску моћ стављаће у руке "народа самовољнога", који је једино био сложан у одбрани свог неокаљивог имена и свете слободе.

Сам Гагић је брзо увидио своју немогућност да Његошу наметне сопствене ставове и натјера га да поступа по његовој вољи. Једна од епизода у оквиру њиховог писмовног општења дочарава Његошеву виртуозност у неувредљивом, али и непоколебљивом одбијању Гагићеве молбе да се Вуколају Радоњићу дозволи повратак у Црну Гору. Он наглашава да је "г. Радоњић својега отачаства свагда био враг и возмутитељ", наводећи још и то "да његово обећање и његова заклетва не би ништа друго била до гола лаж. Дакле када је отачаство остало без својега врага, шта ће му се јопета у дому увести?"¹⁰

Метафорична слика јаког емоционалног набоја говори да је Његош, иако је био црквено лице, тешко заборављао нанесене увреде и још теже их праштао. Морално оправдање оваквог поступка не налази се на личном, већ на колективном плану. (Исправност његове одлуке у овом

⁸ Писмо Гагићу по наводу Јевта М. Миловића: *Сѣазе ка Њеџошу*, Титоград, 1983. год, стр. 97; или Писма: I, стр. 306.

⁹ Наука је Његошу приписала ауторство ове пјесме, која ће, разумљиво, непотписана бити штампана у цетињском алманаху "Грлица" за 1836. годину; видјети: Јевто М. Миловић, *Сиварање*, год. XXI, бр. 1; Титоград, 1966. год стр. 68-83; односно, *Сѣазе ка Њеџошу*,..., стр. 93-108.

¹⁰ Јеремији М. Гагићу, Цетиње, 13. маја 1836. год.

случају освједочиће се нешто касније, када ће бити принуђен да се писмено обрати Габријелу Ивачићу "с молбом да би изволио наредбу учинити да се предречени Радонићи макну даље од црногорске границе, зашто зацијело знам да их Црногорци неће више трпити да им западају, бију и краду и оружје узимају, него ће их доиста Црногорци неће побити, па ће то бити противно правитељству аустријском".¹¹⁾ Предсказујући опасност од поновног сукоба са националним издајником, Његош настоји да поникне у психологију Радоњића као националног издајника и да аргументовано одбаца могућност његовог повратка. Наслућујући посљедице сопственог става у односу на Гагића, Његош писмо завршава љубазнијим тоном, са надом: "да ћете ми опростити, јербо Ви знате моје срце и душу: они Вас љубе и почитују како мојега искренога пријатеља, који ће свагда занимавати у њиховоме храму мјесто првога отачаствољубивога Србина".¹²

Његош ће својом љубазношћу и оштром аргументацијом, али и коришћењем једновјерности и једноплемености, успијевати да надвлада Гагићева пребацивања и честе оптужбе, које је, како се чинило, морао упућивати на адресу црногорског владара слиједећи интересе своје владе. "Човјек уског начина схватања и ниског карактера, Гагић је прије свега имао у виду личне користи: заслугу код своје владе и одбацивање од себе сваке одговорности, и зато се стара да уради све, не толико ради посла, колико ради своје користи и свог оправдања... Познајући високи владичин ум, Гагић се бојао да га ма у чему не превари и да не погријеша пред својом владом."¹³

Управо о таквом односу свједочи исцрпно Његошево писмо Гагићу, упућено 26. маја 1838. године, у којем је, реторичким стилем, развијен читав реферат о тадашњој ситуацији у вези са Граховом: "Што се тиче Грахова, за које сте ми у Вашем почтеном писму од 31. маја (12. јунија) ов. г. за № 62 изволили писати да се тамо говори да су Црногорци њим завладали и да се Турци купе у Херцеговини да ослободе Грахово и ишћерају Црногорце из својих предјела, чест имам соопштити Вам да Грахово нити је данас турско, нити је од преко 100 година њихово било. Граховљани су од сто година више дијелили зло и добро с Црногорцима уједно. Они су с овима заједно помагајући и Русима и своју крв пролијевали против непријатеља. Њима су моји предшественици као и осталима племенима црногорским шиљали старјешине да им по обичају овоземском суде и судили су им. Такођер и откако сам ја постао за управитеља, владајући се примјером моји предшественика, моја им је гвардија вазда судила и дан данашњи суди им... *И ошуда не сљедује да је Грахово њурска земља, како шио сѣе ља и Ви у љредѣоменуѣом Вашем љисму изволили љако назваѣи.*"¹⁴

Повишен Његошев тон, који исијава из наведених редова, посљедица је учесталих једностраних Гагићевих пребацивања у вези са су-

¹¹ Габријелу Ивачићу, 3. јула 1840. год.

¹² Јеремији Гагићу, 13. маја 1836. год.

¹³ Павле А. Ровински: *Ровински о Његошу...*, стр. 80.

¹⁴ Јеремији Гагићу, 26. маја 1838. год. Подвлачење В. В. Ј.

кобом са Турцима. Колико год да је био спреман да толерише његова повремена мијешања у спољнополитичке интересе Црне Горе, није дозвољавао ничији уплив у територијално разграничавање са Турцима. Осим тога, Гагић је већ био почео да прелази границу пријатељства, а и својих овлашћења, дозвољавајући себи да увредљиво говори и о владици и о Црногорцима.¹⁵ Његош је сигурно знао и за, по њега неповољне, ускобирократске и једностране извјештаје које је Гагић повремено слао руском министарству, па му то овом приликом ставља до знања: "Ако што будете доносили о Грахову министарству, можете му донести из овога што ја имам чест Вама соопштити. А да је све ово истина што Вам пишем, ја стојим добар и кадар сам свагда доказати. *У случају да министарству буде соопшћено онако како наши непријатељи желе и раде, министарство би се могло за неко време пројив нас вооружајти, но најјослије и у овом случају знам да ће се увјерити и оно о свему овом што Вам соопшћивам и мене права наћи као што сам и у овом дјелу прав.*"¹⁶

Ломећи се у стихијним превратима званичне политике, Његош је свој душевни немир изливао у велике пјесничке синтезе. Јер, док је, на једној страни, у односу на исламску идеологију видио старовременске тежње освајача и поробљивача, на другој страни, није дозвољавао да га заслијепе ни интереси велике узданице православља. Тим прије, што је то уздаништво све више бивало пословично, а све мање опипљиво. Био је спреман да увиди све претензије и политичке подвале и да им се супротстави написаном, али свеприсутном црногорском етиком, али и еластичном политиком високоумног горштака.

Иако црквено лице, владар посљедње оазе православља на Балкану, са једнаком страшћу је љубио и крст и оружје. Култу оружја, као симболу вјековне слободе, владика ће прилазити са страшћу једног стратега, а описивати га у духу епске пјесничке традиције. У писму Јеремији М. Гагићу, од 20. септембра 1840. године, Његош ће са нескривеним поносом описати невјероватни самоодбрамбени подвиг Црногораца, у оквиру борбе са турским нападачима. Наиме, турска војска напала је село Додоше, у којем је било неупоредиво мање Црногораца, слабије наоружаних. "Овај бој је тако жесток био да су се рукама хватали за пушке једни другијема и неколике турске пушке донешене су ми онако искривљене, око којих су се чупали, а наши нијесу своје ни једне непријатељима пуштали... И доиста овај догађај остаће огледалом ваљаности у летописима црногорскијема, као што ће у летописима рускијема остати узором храбрости и самоотверженија поступак штабкапетана *Лико* противу Черкеза."¹⁷

¹⁵ За вријеме Његошевог одсуства из Црне Горе, Гагић ће послати увредљиво писмо његовом замјенику Јосифу Павићевићу: "Ви бисте хтјели да чините све по својој вољи и да одсијецате турске главе да њима китите манастир на Цетињу! А да вас Турци не дирају, и ако вас дирну да вас брани Русија?... Може ли Русија с чистом савјешћу бранити злочинце?"; цитат наведен према Павлу А. Ровинском, наведено дјело, стр. 95.

¹⁶ Јеремији Гагићу, 3. јуна 1838. год. Подвлачење В. В. Ј.

¹⁷ Јеремији Гагићу, 20. септембра 1840. год.

Порука овог сегмента је очигледна. Његош не само да овај подвиг велича у домену одбране црногорске слободе већ га транспонује на шири план. Употребом присвојне замјенице *наши* ствара дискретну алузију на Гагићево поријекло, али иде и даље, повлачећи паралелу између црногорске и руске историје, свјестан Гагићеве склоности да своје коријене схвата шире, у складу са својим намјештењем. У том смислу, овакав поступак има функцију идентичну оној коју имају русизми и руске половице у осталим писмима.

Његош је и те како био свјестан да све његове невоље не долазе само од Гагићеве бирократске ускогрудости, већ да су инициране првенствено притисцима страних интереса, који су се поводили за тежњом да растегљиво ткиво службене комуникације преведу у своју корист. Управо зато ће се непоколебљиви Његошев став у вези са турским нападима, реторичким обртом претворити у убједљиву аргуменацију против бирократског поимања појединих његових изјава. Бранећи сопствене ставове у правцу неприкосновености етичких над људским законима, он ће своју одбрану послати и директно у Беч, грофу Медему: "Истина је, ја сам дао слово министарству да ја нећу ништа с народом предузимати на штету пограничних Турака, нити ће на њих Црногорци смјети почети икаква нападенија ал' ја нијесам дао слово: ако ударе Турци на црногорска стада да ова Црногорци не бране, или, ако Турци посијеку кога на граници, да породица посјеченога неће у погону за онијема трчати и освету Турцима учинити. *Ја нишћи сам дао слово да се не бране Црногорци, нишћи сам ља могао дајћи, а онако како сам ља дао, ја ћу ља светио држајћи и никада нећу нишћиа учинићи ишћио би било йројшивно вољи рускоља йокровишћельсћива.*"¹⁸

Освједочен промјенљивим и непоузданим ставовима и извјештајима руских званичника, Његош ће о томе писати и Дмитрију Павловичу Татишчеву, руском посланику у Бечу: "Граховска Нахија, која је до 1796 год. припадала херцеговачком пашалуку, припојена је Црној Гори и од тога времена никако не зависи од турске владе, него се управља по нашим правима и у свакој се прилици заједно са Црногорцима дизала на оружје против руских непријатеља гдје год је то тражила част и корист наших преузвишених заштитника."¹⁹

Иако је Гагић сувише често био спреман да ослушне гласове који су долазили са стране Његошевих противника и исто тако често да пошале неповољне извјештаје претпостављенима у Русију, ипак је на крају бивао увјерен у исправност Његошевих мотива, нешто због очигледних доказа о сплеткама и нападима на њега, али више због неприкосновених начела етике и етноса, под које је потпадао и његов сопствени етос. А срж свих неспоразума могао је бити у Гагићевом прејудицираном погледу на Његоша, створеном на самом почетку његове владавине: "А о садашњем Владики говори се да ние за Владика створен, него за доброг гранатира и говори се како о младом, дерзовеном и читањем развратни књ-

¹⁸ П. А. Ровински: *Ровински о Његошу*, стр. 130

¹⁹ Д. П. Татишчеву, Цетиње, 6. августа 1836. год.

ига иштеченом човеку, и за то опасним за све и за Црногорце."²⁰

За разлику од службене преписке "која, као таква, онајчешће тежи да прикрије право лице ствари и да им да изглед који она жели",²¹ приватна преписка са Гагићем има сасвим другачији призвук. Иако су по обиму ова писма краћа, исказане мисли сажетије, а тон приснији, у њима Његош исказује "чувства српска, чувства собратска, чувства искренности, којима су благородне душе задојене и њима се питају".²² У њима приватни проблеми доминирају над јавним, најчешће колективно иницираним стихијама једног владара, које не дозвољавају исказивање личних потреба и планова. Деперсонализације нестаје и открива се сасвим другачија димензија Његошеве личности. Истина, има у њима, поред књижевних сегмената, и оних ситних, свакодневних ствари, које су саставни дио живота сваког човјека. Тако, на примјер, Његош Гагићу једном приликом захваљује што му је послао "цигародјелатеља", или му напомиње да му пошаље дагеротип. Међутим, ипак ова преписка не остаје увијек лишена књижевних пасажа, ма колико њена садржајност била на разини простоживотних релација: "Да изволите наредити да и ја Вас што послужим, су чим ће Ве послужити један човјек који је на крају образованог мира и који се очам пред вратима едемскијема, мученик два противна урагана, азијатскога и европејскога, тј. ураганима просвјештенија и глупости?"²³

Његош се интимно никада није помирио са трагиком свог положаја, нити са уклетом судбином своје државице, која упркос свим његовим напорима није могла да измијени свој статус у очима напредних држава, а још мање да скине са себе печат турског плијена. У складу са својом разапетошћу између антиподних полова дијалектике супротности, Његош ће своју немоћ излити и на оваквим, најмање очекиваним мјестима. То показује колико је тражење смисла материјалне егзистенције било дубоко укоријењено у његову свакодневницу, постављену на вјетрометини свјетова.

Гагић ће кроз писмовну комуникацију неслужбеног карактера бити и свједоком Његошевог потресног бола због преране и неочекиване смрти свог синовца и несуђеног насљедника, снажнијег утолико више што није имао право да за собом остави биолошког потомка. Попут оног претходног, који је Његош у предворју своје владавине изливао над својим стрицем и наметнутом судбином, и овај судбински крик се не простира само до границе његовог корпоралног егзистирања, већ поприма димензије свеопште црногорске трагедије: "Овај тужни глас мене је сасвим поразно. Па како и не би кад оно што сам имао најдраже на свијету, то сам изгубио, јер с њим је сахрањена јединствена надежда његове куће, његовог стрица, а и самога отечества. Како сам за мене овај жалосни глас примио, ја би одма поспјешно дужност ротствену учинити упутити

²⁰ Цитат је преузет из есеја Ива Андрића: *Над Његошевом ирејском; Умејник и његово дело*, Сабрана дјела, књ. XIII, Сарајево, 1976. год; стр. 58.

²¹ Иво Андрић: *Над Његошевом ирејском*,..., стр. 74.

²² Јермији Гагићу, 21. јула 1850.

²³ Јермији Гагићу, 8. октобра 1845. године.

се к гробу да га загрлим и над њим се исплачем, у којему је моје младо сунце зашло, мој ангел почива, којег сам љубио више него самог себе и у којему је погребен онај на којег сам највише надежде зидао за будућу срећу његова отечества и мене тужна..."²⁴

Пустињак је овим постао још више усамљен, онако како постају људи који су свјесни да за њима не остаје физички траг постојања, оваплоћен у другој особи. Још страшније је у свему било одбијање руског императора Николаја I да му дозволи да обиђе синовчев гроб. Умјесто на гробном камену, Његош је своје болно оплакивање морао изливати на папиру, односно кроз стихове пјесме "Плач или жалосни спомен на смрт мојега десетољетног синовца Павла Петровића Његоша, пажа его величества императора Николаја I-го". У складу са најпотпунијим начином изражавања, али и са народним обичајем оплакивања преминулог, он стихом који подсећа на тужбалични дванаестерац, али уз примјену оригиналног пјесничког поступка, дирљиво открива све оно што је остало недоречено сувом преписком:

"О проклета судбино, тиранине људски,
Твој ме покри облак изненада мрачни;
из њега се стријеле ројима просуше,
ранама ми душу љутима ранише.
Све што ме окружа одједном заплака,
Дан ми се свијетли, дан весеља пуни,
У ноћ плача, туге одједном претвори;
Надежда се моја у црно обуче,
Слатка њена пишта кукање је горко.
Свјетовласо сунце од мене се сакри,
Већ за мене нејма на овоме свјету
Радости, весеља, - вјечно ми се скрише."²⁵

Кроз потресни тон којим одишу ови стихови проговорили су народни дух и философски антагонизам. Болни потреси које су му задавали ударци фатума још снажније ће се рефлектовати на ткиву чувеног "Горског вијенца". Неодољиво се намеће утисак да, оплакујући рано преминулог синовца и узданика, Његош посредно оплакује самог себе.

На сасвим другачији начин, више аналитички него исповиједно, потресима својег битисања, он ће испунити странице освједочене епистоларне комуникације са Гагићем, али и са удаљеним сарадницима и пријатељима. Кроз писмо које ће послати Гагићу 11. новембра 1847. године, Његош ће се критички осврнути на збивања која су га прогањала и прекаљивала у току његове владавине, са једне, а која су га уздизала и снажила у вршењу владичанских дужности, са друге стране. Јер, његова небирана судбина, која је посљедњи пут сјединила ове двије функционално неспојиве улоге, учинила је још снажнијим јединство биполарних

²⁴ Јеремији Гагићу, 21. августа 1842. године.

²⁵ Његош: *Пјесме*, Целокупна дела, Београд, 1967. год., стих. 1-12, стр. 149. Пјесма је штампана 1844. године у листу "Пештанско-будимски скоротеча", у Пешти, год. III број 31, страна 177, 178; о томе консултовати: Јефто М. Миловић: *Стиазе ка Његошу*, НИО "Универзитетска ријеч", Титоград, 1983. године, страна 152-157.

одредница, изниклих из орканских удараца људи и времена. О тежини свог положаја, у односу на судбину других људи, па и Гагићеву, Његош ће писати:

"... Пријатни свој кров једино је убјежиште од смутнијех и несмисленијех бурах. Ово ја судим по себи, јербо мени свагда сопуствује противни вјетар, а прибјежишта за мене, по прилици не има до у гробу. По срећи вама је сасвијем другојаче. Вашему је бродићу вјетар у крму, а убјежиштем се благијем и пријатнијем наслађавате. О судбино, судбино, рашта си к мени тако строга? Ја сам твој великомученик! Звијезда под којом сам се родио ваља да је сателит раскаљенога Меркура те не може благе зраке на мене пружити. Мојему ангелу хранитељу ваљда још глава мрчи од некаквога Бакусовога пира. Доиста је удивленија достојно да се све наше ствари на обратни дурбин гледају; ал' да: што хоће људи то и вријеме трпи."²⁶

У складу са својеврсним реторичким маниром, он прелази из димензије свакодневног, обичног живота, отискујући се у натчулни простор. За њега су простоживотне невоље истовремено неизбјежне и лишене смисла, па отуда и потиче Његошева потреба да се препусти предискуству. Једнако стилски неуобичајеним повезивањем мотива удаљених култура и религија, он стапа и античка божанства са хришћанским анђелом. У истој равни налази се и димензионираност различитих избора - Гагићевог и сопственог, при чему се први креће линијом мањег отпора, а други супротно животним струјањима. Међутим, његове преокупације се брзо отржењују, па се одмах након овог поетског излета враћа у црногорску стварност. Приватно се оваквим поступком затамњује у исказу, а у први план избија његово владарско биће у спреси са колективним тежњама и значењима. Бацивши поглед уназад на године своје владавине, Његош ће наставити ријечима: "Тако, на примјер, кад Црногорци почну самовољно радити као што су свагда, тад кажу: 'Владика је човјек слаб, па би требао строжији и способнији човјек да њима влада.' Кад се преступници накажу, онда веле: 'Владика влада строго, тирјански'. Када Турци нас пуште, те мало отпочинемо, онда кажу: 'Већ Црногорци нијесу они први, него им је управленије данашњега владике јуначкоме духу много повредило'. Кад Црногорци не мирују но се свете и гоне с Турцима, онда кажу: 'Томе је узрок славојубије данашњега немирнога и крвоведенога владике'. Свака се наша побједа крије и назива суровом, дивљом, и Бог зна каквијема именима. Турска се побједа пак похваљује и за њу се каже: 'Одржали су ти и ти Турци сјајну побједу над одметницима, непокорницима, ордом дивљом која само своју самосталност незаконим правом оружја и силе подржаје' и пр. и пр. и пр. Свачије је право оружја свето и најзаконије до нашега."²⁷

Специфична депресивност, која се види у наведеним редовима, очекивана је последица Његошевог положаја. Иако успјешан у дипломатским играма, Његош ишчитава позадину туђих интереса и у њиховим

²⁶ Јеремији Гагићу, 11. новембра 1847. године.

²⁷ Исто.

пребацивањима узалудност свих његових државотворних напора. С друге стране, погађа га и спознаја да се људској природи не може угодити. При томе је, индиректно, наведеним исказима упућен и пријекор промјенљивој руској политици према Црној Гори и Његошу, за коју је, добрим дијелом, био заслужан и сам Гагић. Започевши своју епистоларну рапсодију фатумском инвокацијом, Његош се отискује у вишегласан монолог, који надрастају набоји који умјетнички патос преводе у сферу малодушности, да би се затим виноу до трона прометејске жртве: "Еј, кукавна Црна Гора! Сирота пука, она не принадежи племену људскоме, но је из неба пала или из ада искочила, те је се свак туђи. За наше подвиге и борбе, за слободу, за име Славенско, за христијанство не има благородне симпатије. Наша крв, наша страдања и муке не заслужише чловјеческога состраданија..."²⁸

Апотеоза Слободи и Свесловенству ће кроз реторичку тужбалицу одјекивати испреплетена са самосажалењем, које је било очигледна посљедица непрестаних животних разочарања. На том плану, његова биософија довешће га до апсурдне спознаје да зло које је сматрао највећим за њега и његову земљу, не може побиједити због политичких интереса хришћана.²⁹ Зато је и био непрестано принуђен да се прилагођава насталој ситуацији, чак и када је она била неповољна за њега и његову земљу, или када се није поклапала са његовим надама у свесловенско ослобођење и јужнословенско уједињење. Неусловно одан Русији, чак и поред тога што су односи са њом у посљедњим годинама све више хладњели, Његош ће у току револуционарне 1849. године, писати грофу Орлову, нудећи руском цару своју војну помоћ. При томе, од мањег је значаја било то што је овим радио и у корист Аустрије: "Мој високи покровитељ спрема војску да угаси пламен буне што је букнуо у Угарској. Ми, по свом осјећању саплемености с Русијом и по ваздашњој црногорској оданости руском пријестолу, у томе душом учествујемо... Русија је, богу хвала, моћна, али ја силно желим да на дјелу покажем нашу душевну оданост цару господару и саплеменој Русији. Ја се надам да ће цар бити задовољан нашим држањем и борбом."³⁰

Понудивши оно што је било највредније у његовој држави, Његош је желио да се одужи Русији за политичку подршку и материјалну потпору, без обзира на то што му је њено гостопримство постало ускраћено. Свјестан да се без руске помоћи не би могао изборити са Турцима и очувати највеће светиње свог народа: слободу, вјеру и независност, морао је да потисне и превлада повремена изневјеравања велике покровитељице. А овим је доказао и своју поетско-етичку приврженост, коју је непрестано исказивао кроз преписку са Гагићем и осталим руским зва-

²⁸ Исто.

²⁹ Љубомир П. Ненадовић у својим *Писмима из Италије* наводи Његошеву изјаву једном енглеском лорду: "Ја пред собом видим гробну плочу, на којој стоји написано: 'Овдје лежи владика црногорски; умро је, а није дочекао да види спасење својега народа'. И томе имамо највише захвалити вашим земљацима, господине, који и мртву турску руку држе под нашом гушом." Нови Сад - Београд, 1971. год. стр. 74.

³⁰ А. Ф. Орлову: 2. јуна 1849. год.

ничницима. То ће се показати и касније, када ће након избора за почасног члана Друштва за руску историју и старине, писати: "Моја судбина није у складу са намјерама мојим: ја Москву нијесам видио и можда ју нећу видјети, али ми је увијек пред очима: час је видим гдје гори као жртва великог народа, час гдје се изнова као Феникс из пепела рађа, час видим свети Кремљ - свето царско боравиште - како златним куполама својих храмова сија као државна круна царице словенског свијета... Москва - јединствена моја светиња, којој се жељно и предано клањам као безазлени син природе новорођеном сунцу послје узбудљиве ноћи страшних (адских) снова!"³¹

Апсурдна борба појединца против свих и свега водила је ка лавиринту безнађа, из којег је једини излаз могао бити у томе да се сачува и уздигне име чемерне слободарске оазе. Иако је на почетку владавине био на граници да одустане од претешке борбе са својима и туђинима,³² Његош ће се до посљедњег тренутка поводити за већ зацртаним циљевима, видећи у томе једини смисао постојања. Сазнање да не може ништа битије да промијени, како у својој држави тако и ван ње, учиниће да га његова настојања, иако неостварљива на начин који је он желио, учине уздаником наступајућег времена. На другој страни, наслутио је самосвојственом интуицијом да то вријеме, можда, неће дочекати. А свој тестамент ће повјерити на чување истом Гагићу, који се, без обзира на малодушност коју је показивао на пословном плану, ипак увршћавао у круг Његошевих пријатеља.

Осим кроз наведене релације, писмена комуникација између Његоша и Гагића кретала се и правцем економских интереса, било да је у питању био новац послат из Русије, или онај намијењен приватним пословима. Управо због тога ова писма-рачуни, иако увршћена у Његошеву преписку, осим документарне основе за приказивање његових финансијских неприлика и издатака, немају ни једну другу вриједност због које би им требало посветити више простора у овом раду.

Управо се кроз цјелокупну преписку најпотпуније уочава Његошева виртуозна способност да успостави и одржи дипломатске односе било ког типа, а да при томе не дозволи другој страни да га заведе сопственом политичком игром. Не попуштајући Гагићевим захтјевима, али и пријатељски га молећи да му не замјери због тога, Његош ће у њему, временом, створити чврст ослонац при постизању сопствених спољно-политичких интереса. Њихова међусобна преписка ће бити препуна пребацивања и правдања, при којима ће Његош стално морати да има у ви-

³¹ Друштву за руску историју и старине, Беч, 17. јануара 1847. год.

³² Као потпору овоме Павле А. Ровински наводи писмо које је Његош упутио руском императору након оптужбе да је хтио да побегне у Париз, далеко од свог народа и државе: "Истина је - каже он - видећи немогућност да управљам народом без помоћи, ја сам хтио све да оставим и да се латим путовања по свијету. Све су друго интриге мојих непријатеља и противника поретка. Моћна Ваша десница задржала ме од непромишљене намјере, плода самог очајања. Сада, окријељен Вашом благонаклоношћу, идем у име Свемогућег Бога ка указаном циљу, будући увјерен, да ће, док је с нама он и представник његов на овом свијету праведни Николај, лако бити бремене, које ми је судбина ставила у задатак"; *Ровински о Његошу...*, стр. 81.

ду да је однос са Гагићем у ствари однос са Русијом. И да, без обзира на Гагићеве узане видике, не смије да га поквари и прекине. Прекаљен не-престаним ударцима живота, Његош је научио да процијени, али и да оцијени природу људских слабости и да их, потом, искористи за постизање сопствених циљева. А кроз ову преписку то је, највећим дијелом, и успијевао.

Vesna VUKIĆEVIĆ - JANKOVIĆ, M.A.

FOLLOWING NJEGOŠ CORRESPONDENCE: DIPLOMATIC CORRESPONDENCE WITH JEREMIJA GAGIĆ AND RELATIONS WITH RUSSIA

The Summary

Corresponding to his fatal predetermination, Njegoš had, during all his short life, to learn fast and to make decisions even faster, both statehood and diplomatic ones. By doing so, he had shown considerable skill in political transformations and ability to solve numerous conflicts both with political opponents and with allies by leading flexible policy. The biggest challenges came from one narrow-minded and non-tolerant bureaucrat, Russian vice-consul in Dubrovnik, Jeremija Gagić.

The most distinguished characteristic of this forced relation was the fact that Njegoš had never in person met this, as he once said man with »single faith and single tribe«, although he had several chances for the meeting. Traditional devotion to Russia and financial and political dependence of its grace, made Montenegrin-Russian relations to vary from close friendship to critical tensions. In those political disputes and conflicts, Gagić reports played crucial role, led by personal prejudices and low-passion careerism. Through his correspondence with Jeremija Gagić, maybe more expressively than with the other personalities of the political scene of the time, Njegoš had shown outstanding skill in diplomatic communication, endless patience in justification of his own deeds, but also decisiveness in defense of concrete views and stands. For all mentioned reasons, this correspondence has immense significance for enlightening of statesman part of Njegoš's personality.

Проф. др РАДОМИР В. ИВАНОВИЋ*

ЊЕГОШЕВА МЕДИТАТИВНА ПОЕЗИЈА

(прилог генологији)

1.

У монографији *Петар II Пејровић Њеџош* (Москва, 1887) П. А. Лавров пише да је немогуће "не примијетити мјестимично имитацију, а у цјелини утицај Державинове оде Бог". Приређивач *Пјесам*, прве књиге Његошевих *Целокујних дела* (1975) Радован Лалић без двоумљења оспорава наведени закључак тврдећи да се ради о општим мјестима лирских остварења истородне провенијенције. На тај начин, већ на самом почетку, он прекида занимљиву расправу о Његошевој рефлексивној поеми "Црногорац к свемогућему Богу", објављеној у раној збирци *Пустийињак цетињски* (Цетиње, 1834) децидно закључивши: "Песма је несумњиво оригинална Његошева творевина, у сваком случају не мање оригинална него што је то Державинова ода *Боџ* према сличним песмама француских, талијанских и немачких писаца XVIII века". Расправа о овом питању је, међутим, веома изазовна; неопходна и занимљива, особито уколико се има у виду њен шири, компаративни контекст, а посебно стога што приређивач није навео као илустрацију ни једно име из поменутих књижевности, као ни једно дјело посвећено истородној тематици и мотивици.¹

* Аутор је дописни члан Црногорске академије наука и умјетности, Нови Сад.

¹ Сви цитати из Његошевих дјела наведени су према четвртом издању *Целокујних дела* у седам књига ("Просвета" - "Обод", Београд - Цетиње, 1975). Прву књигу - *Пјесме* (стр. 412) приредио је Радован Лалић, снабдјевиши је обиљем неопходних биљежака и објашњења. Књигу трећу - *Горски вијенац, Луча микрокозма* (стр. 379) приредили су Радосав Бошковић и Видо Латковић (*Горски вијенац*), односно Никола Банашевић, Радослав Бошковић и Вуко Павићевић (*Луча микрокозма*). Књигу четврту - *Лажни цар Шћейан Мали, Проза, Преводи* (стр. 392) приредили су Михаило Стевановић (*Лажни цар Шћейан Мали*) и Радован Лалић (прозу и преводе). У обради кључних појмова служили смо се двотомним *Речником Њеџошевог језика* (Српска академија наука и уметности, Црногорска академија наука и умјетности, "Вук Караџић", "Народна књига", "Обод", "Просвета", Српска књижевна задруга - Београд, Подгорица и Цетиње, 1983), који су израдили М. Стевановић са сарадницима (Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Теших). Вриједне пажње

Како се у овом случају ради о евидентној интерференцији генолошки сасвим прецизно утврђених жанрова (*оди, химни, молићиви, њошми*), ми сматрамо да тек компаративном анализом можемо доћи до нових и неопходних сазнања о односу структурних елемената, од којих је састављена Његошева поема, било у теоријској било и примијењеној равни; било у релацијској било и супстанцијалној теорији, без обзира на врсте и интензитет међусобних подстицаја, дотицаја и утицаја. У теоријској равни, на примјер, постоји велики број неријешених проблема и апорија, као што је случај са *периодизацијом*, односно одређивањем стилских формација и стилских комплекса, не само у националним него и у наднационалним оквирима. У примијењеној равни постоји обиље могућности за утврђивање тематских, мотивских, стилских, језичких и стваралачких *паралелизама*.² За савремену литературологију, особито за модерно конципирану генологију и версологију, од изузетног значаја су проблеми генерирања књижевног текста (а), као и генерирања поетских идеја (б), који служе као критеријуми периодизације. Стога ћемо се у продужетку позабавити само анализом *молићиве* као завјетног писма, односно оним пјесничким цјелинама или дјеловима тих цјелина у којима доминантан слој представља *молићивена инјонација*. С обзиром на то да им је до данас у његошологији недовољно пажње посвећено (са естетичког и поетолошког становишта).

А. А. Аверинцев и К. Гиљен с правом тврде да поједини књижевни жанрови показују "сопствену вољу", вољу која је независна и понекад јача од "ауторове воље". Уколико се ради о *оди* као књижевном жанру у три веома важна периода развоја руске књижевности (*класицизму, ѓредромантизму и романтизму*), процес генерирања поетских идеја највидније је показан у одама "Јутарње размишљање о божијем величанству" и "Вечерње размишљање о божијем величанству" М. Б. Ломоносова, које у цјелини припадају *класицизму*, потом најпознатијим одама "Фелица", "Водопад" и "Бог" Г. Р. Державина, која великим дијелом припадају *ѓредромантизму*, и *оди* са елегичним призвуком "Пјесник у логору руске војске" В. А. Жуковског, која у цјелини припада *романтизму*.³

су и књиге Слободана Томовића - *Филозофско-боѓословски ѓојмовник Његошевоѓ дјела* ("Побједа", Подгорица, 1995) и Светозара Стијовића - *Славенизми у Његошевим ѓесничким делима* (Књиѓарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1992).

² "Сербски Хорације" Лукијан Мушицки, чије је пјесничко дјело Његош знао наизуст, успјешно је преводио Ломоносова, док је Державину посветио једну посебну пјесму.

Вриједна пажње је књига Зорана Константиновића - *Увод у ѓоредно ѓроучавање књижевности* (Српска књижевна задруга, Београд, 1984). Већ на самом почетку аутор је указао на разлике које одвајају општу књижевност (*littérature générale*) од упоредне књижевности (*littérature comparée*), као и на три врсте компаративног проучавања: 1. проучавање генетских или контактних веза (имагологија), 2. проучавање типолошких аналогичности и 3. проучавање интердисциплинарне повезаности.

³ О књижевном дјелу М. Б. Ломоносова и Г. Р. Державина занимљиво пише Милица Милидраговић у књизи *Руска књижевност*, ("Свјетлост" - "Нолит", Сарајево - Београд, 1976, у одјелцима "Нови класицистички жанрови. Поетско и драмско стваралаштво (Сатира и ода)", стр. 103-112, и "Ново у поезији Г. Р. Державина"

Ломосова у највећој мјери интересују *Космос*, односно космичка визија, док Державина и Његоша интересује *Човјек*, односно антрополошка визија. Тиме је на прави начин потврђена Шелингова констатација да је пјесничка умјетност само "органон филозофије", као и Јасперсово мишљење да ту "филозофија живи из друге руке". Библиогности пјесничку умјетност сматрају "другом теологијом", јер су пјесници још од античких времена сматрани пророцима или гласницима богова. Они су, како каже Хелдерлин, посједовали "Пјесмом заогрнут небесни дар", што указује на специфичну поетику даривања и уздарја.

Када је ријеч о Његошевим "малим пјесмама", како их је својевремено назвао М. Решетар, аналитичари су често гријешили сврставајући их у погрешне стилске формације и у погрешне генолошке одреднице. Неке од њих припадају *класицизму* (пјесма "Кнезу Метерниху"), неке *предромантизму* (поема "Црногорац к свемогућему Богу"), а неке високом *романтизму* (поема "Мисао"), коме иначе припада и најуспјелије Његошево дјело - алегоријско-религиозно-роматничарски еп *Луча микрокозма* (Београд, 1845), дјело којим је пјесник био најзадовољнији. Бавећи се Његошевом естетиком и поетиком, у монографијама - *Његошев њоејски ѓовор* (Нови Сад, 1991) и *Његошева филозофија и психологија стварања* (Нови Сад, 1997), ми смо понудили читаве низове чињеница који служе као претекст расправи коју водимо.⁴

У студији "Генерирање поетске идеје и књижевног текста у Његошевој поезији (1991) и огледу "Поетска и филозофска рефлексција у Његошевом умтвору" (1997) указали смо на значај процеса *генерирања* и постојање одређеног броја *генеративних модела* којима су исказане глобалне идеје Епохе или Дух времена, претежно у виду глобалних симбола или метафора. Пишући о пјесниковом начину пјевања и мишљења, у студији "Структура Његошеве поеме" (1991), издвојили смо оне умтворе који припадају *поеми* као лирско-епској врсти, подијеливши их на више група, да бисмо посебну пажњу посветили *рефлексивној поеми*, ко-

(стр. 145-152). О В. А. Жуковском пише Витомир Вулећи у другом издању књиге *Руска књижевност XIX века (Од Жуковског до Гођоља)*, "Научна књига", Београд, 1976, стр. 20-43).

У складу са владајућом периодизацијом у литературологији, умјесто савремене категорије "предромантизам" књижевни историчари и теоретичари употребљавају категорију "сентиментализам", а прије тога и "рационализам". О односу три стилске формације писали смо опширно у огледу "Похвала дару (о односу класицизма, предромантизма и романтизма у поеми *Сердар* Григора С. Прличева)", објављеном у часопису "Зборник Матице српске за славистику", бр. 42, 1992, стр. 81-89. У њему смо таксативно набројали десетине одлика анализованих стилских формација.

⁴ Монографије посвећене његошологији - *Његошев њоејски ѓовор* ("Дневник", Нови Сад, 1991, стр. 346) и *Његошева психологија и филозофија стварања* (Градска библиотека, Нови Сад, 1997, стр. 154) могу се узети као претекст расправи коју водимо. Посебно мјесто у том контексту има и тек довршена студија "Страдање и стварање као вертикале хуманитета (Значај генеративног модела у Његошевој медитативној поезији)", дакт. стр. 33, која је први пут саопштена на Међународном научном скупу "Династија Петровић - Његош" (у Подгорици, 29. X - 1. XI 2001), у организацији Црногорске академије наука и умјетности и Универзитета Црне Горе, која ће бити објављена у посебном зборнику радова 2002. године.

јој припадају умотвори: "Црногорац к свемогућем Богу" (1834), "Мисао" (1844) и као посебна цјелина "Посвећено Г. С. Милутиновићу" (1845), уз напомену да се у њима пјесник не бави само историјом свијета (Weltgeschichte) него и историјом Божјих дјела (Heilsgeschichte). На тај начин смо указали на разноврсност Његошевог стваралачког дара и ријетку способност да допре до рефлексивних дубина, уз помоћ интелектуалне, креативне, емотивне и интуитивне енергије.

Два рана Његошева умотвора, из прве фазе стваралачке метаморфозе - ("Ко је оно на високом брду"), 1833 (!?) и "Црногорац к свемогућем Богу" (1834) морају се интерпретирати као пјеснички диптихон, како би се регистровале најважније парадигматске и синтагматске премисе у њему, односно вертикалне и хоризонталне осе. Уколико, пак, желимо да покажемо како се, из једне стваралачке фазе у другу, развијају пјесникове креативне и интелектуалне способности, тада морамо употпунити овај *генеративни модел* рефлексивном поемом "Мисао" (1844), која припада трећој фази стваралачке метаморфозе и која представља највиши естетски домет, истински пролог романтичном епу *Луча микроkozма* (1845). Глобални симбол *мисао* представља "енергију која оживљује животодавни полет", како каже психолог Пол Дил. Истовремено пјесник је "посматрач неба" (contemplator caeli) и "говорећи створ", јер по Хајдегеру "Тек као говорећи створ, човјек јесте човјек". Колика је и каква интелектуална и креативна радозналост ствараочева на илустративан начин свједочи његова *Биљежница* (Цетиње, 1956), која такође служи као дио предложеног генеративног модела и као необична "шифра тумачења" тематике и проблематике о којој расправљамо, као њен најшири оквир.

Његошеве рефлексивне поеме карактерише "одсуство свега бесциљног", односно "очевидна целисходност" свега елаборираног, управо онако како је тврдио А. Шопенхауер, када се ради о ствараочевој машти и талентованости: "Јер се само интуитивно може схватити оно што је нарочито и појединачно; - због тога сам ја поезију дефинисао као вештину да се, помоћу речи, разигра машта". Тврдећи да "Душа света је воља, дух света је чисти субјект сазнања", Шопенхауер у продужетку, пише: "Ко је рођен са талентом, тај у њему налази своју срећу и не треба му никакве друге награде". Очигледно, њемачки филозоф и Његошев савременик заступа дјелатну филозофију, као што то доцније чини и К. Јасперс тврдећи да је *стварање* смислени вид дјелања, да је то вид *активне филозофије*, те је схватљив закључак који из таквог становишта проиходи: "Дјелајући, мислим на живот, а не на смрт".⁵ Наведеним де-

⁵ Јасперсову садржајну књигу - *Филозофија* издала је Издавачка књижарница Зорана Стојановића у Сремским Карловцима, 1989, у преводу Олге Кострешевевић. У њој су објављене три ауторове књиге: 1. *Филозофска оријентација у свијету*, 2. *Расвјетљавање егзистенције* и 3. *Метафизика*, са инструктивним предговором Сретена Марића "Поводом Јасперса" (стр. 5-22). Занимљиво је напоменути да, служећи се Клугеовим *Етимолошким речником немачког језика*, Јасперс тумачи појам "Welt" (свијет) као "човјекову старост" или "човјеково вријеме", а појам "Saeculum" као "изворно доба".

финицијама се најпрецизније, по нашем мишљењу, може протумачити однос песимистичке и стоичке Његошове визије, будући да "ништа није коначно у шифрованом писму", у испуњавању захтјева стваралачког нагона, раду стваралачког духа и смиривања стваралачког немира.⁶

Активна филозофија подразумева непрекидно трансцендирање стваралачког бића. Оно се у највећој мјери огледа у процесу интериоризације не само стваралачког него и лирско-епског субјекта. Како по Јасперсу најдубљи јаз представља "бездан трансценденције", то је схватљиво што низом рефлексивних умотвора Његош покушава да разријеша најскривеније тајне пре-егзистенције, egzистенције и пост-егзистенције, јер Човјек/Поета представља истовремено постојећу и потенцијалну egzистенцију. Пјесник се истовремено бави и феноменима и ноуменима, често користи поступак естетске епифаније (откровења) и вјежбе лијепог стила (*color rhetoricus*), што свједочи о постојању предромантичарски и романтичарски схваћеног процеса естетизације. Као свештено лице, истовремено је морао водити рачуна и о "правилима вјере" (*regula fidei*) и о слободи индивидуалне елаборације, да се његова пјесничка дјела не би нашла на индексу забрањених књига, будући да се у појединим сегментима без тешкоћа могу пронаћи и елементи пантеизма и елементи политеизма, особито уколико је ријеч о тумачењу пре-егзистенције (рату "синова свјетлости" и "синова мрака").

Рефлексивна поема "Црногорац к свемогућем Богу" писана је у стваралачком грчу и без великих стваралачких искустава. Њоме доминира стваралачко волновање, будући да је, како кажу филозофи, "немир аспект свеживота". Да би успио у одгонетању "граничних ситуација" (*Grenzsituation*) Његош посебну пажњу придаје *концентрацији, медијацији и конјемплагацији*. У томе му помаже не само "опијеност вјером" у *молићвама* и умотворима са *молићвеном инјонацијом*, него и "опијеност надахнућем" које је још Платон називао "божанским лудилом". Посебну улогу надахнуће има у интуитивном пробијању "кругова возможности", када се Мали демијург (*deus revelatus*) обраћа Сведржитељу као Великом демијургу (*deus absconditus*):

"О ти бићем бесконачни
без почетка и без краја!
Почетак си сâм основâ
и крај свега у тебе је.
Ти, дубино неизмјерна,
ти, висото недолећна,
те си сјајност своју скрио
млогостручним покривалом

⁶ Занимљиве закључке нуде Нортроп Фрај у хвале вриједној књизи - *Велики код(екс) - Библија и књижевности* ("Просвета", Београд, 1985) и Пол Дил у књизи - *Симболика у Библији* (Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци - Нови Сад, 1991, у преводу Јелене Стакић), коју је завршила ауторова супруга Жана Дил. Занимљиву тријаду предлаже П. Дил: Бог-Отац, Бог-Судија и Бог-Творац. У највећој могућој мјери Његоша интересује Бог-Творац, као што смо и раније имали прилике да кажемо.

величанства и пространства,
 те се не даш да те види
 око душе најумније,
 нит' ум себе вообрази,
 но тек почне о теб' мислит,
 занесе се у бескрајност
 све с вишега к вишем одећ,
 летећ желно да те види
 или сјенку барем твоју".

(ст. 1-17)

И као предромантичар и као романтичар, у много већој мјери него као класицист, Његош настоји да поетски обликује теме и проблеме које му налаже природна људска љубопитност и здрав људски разум (*lumen naturale*), али и особен стваралачки диктат, у покушају да се на екстатичан начин покаже, теоријски и практично одржива паралела, сродност Малог и Великог демијурга. На ту врсту сродности (*sârn* Његош каже "својства") пјесник упућује реципијента још епилогом рефлексивног умотвора ("Ко је оно на високом брду"):

"Оно ти је син природе - поет,
 творац мали најближи божеству;
 од друге свије умни твари
 он најближе са могућим творцом
 има својство те га са њим зближа,
 јер он може саздати свјетове
 у идејам високолетећим,
 кано што их отац премогући
 дјелом сазда и ево их каза".

(ст. 23-31)

"Уска врата незнања", метафорично говорећи, пјесник је у стању да прође само захваљујући "искри божественој", односно оном дијелу људског бића које је нематеријално, односно бесмртно. Оно по својој природи припада вишој егзистенцији, у којој обитава само оно што је духовно и вјечно, тако да Његош још једним примјером потврђује тријадну: *материја - дух - енергија*. Захваљујући таквом положају и непрекидном процесу трансценденције и интериоризације, стваралачко биће може да овлада и језиком предметности и језиком духовности, без обзира на јасперовски схваћену врсту предмета (замисливи предмет, естетски предмет или митски предмет). Овај посљедњи, митски предмет, очитује се у Орфичком и Прометејском миту, упркос томе што је Његош морао рачунати, у библијском маниру, и на пролазност сваког људског чина као чина таштине (у *Књизи Исусања* управо на ту карактеристику односи се сљедећа апофтегма: "А кад погледах на сва дјела своја (...) гле, све бјеше таштина и мука духу (...), јер гдје је много мудрости, много је бриге, и ко умножава знање, умножава муку").

У досадашњим, ријетким и не сувише ситематичним проучавањима рефлексивне поеме "Црногорац к свемогућем Богу" аналитичари су ово дјело најчешће дефинисали као *медитативну ијесму*, превиђајући при том њену структурну и композициону сложеност. И својим композиционим (морфолошким) и својим конструкционим склопом (семантичким или семиолошким) она показује евидентан процес интерференције следећих жанрова: *оде*, *химне* и, нарочито, *молићив*. Будући да свака *молићива* представља завјетно или посветно писмо, да представља "општење појединачне душе с Богом", да се њоме "спознаје Божји одговор", схватљиво је то што она у себи истовремено садржи још и: *хвалу*, *молбу* и *захваљивање*, а у секундарном плану још и *блаџослов*. С те тачке посматрано, седамнаест уводних (ст. 1-17) и десет завршних стихова (ст. 151-160) рефлексивне поеме "Црногорац к свемогућем Богу" представља чисту, аутономну форму *молићиве*, док преостали дио стихова (ст. 18-150) припадају релационој форми:

"Ти си цар мој и свег другог,
којега је рука вргла
темељ свему видимоме
и у кога руку стоји
конац исте величине!
Тебе слава бесконачна,
тебе части прековјечне,
тебе фала, ка свемоћну,
нека буде и бити ће
док је свјета и народа!"
(ст. 151-160)

У поступку одгонетања законитости књижевне елаборације, пјесникове укупне идеографије, три сфере се показују као најбитније: *знање*, *вјера* и *иреџиосџавке*. *Знањем* је сумиран историјат идеја у цивилизацијском развоју, без обзира на хронологију и врсту културног модела у цивилизацијском развоју: *вјером* је пјесник инспирисан као стваралачко биће које се стваралаштвом одупире агностицизму свакидашње егзистенције; док се *иреџиосџавком* (интуицијом) он показује као медијум, визионар, пророк, спона са божанством. У књизи *Филозофија иџишине* (Њујорк, 1940) управо тим поводом Е. Б. Грин тврди да интуиција помаже спознати "односа између људског и божанског нивоа живота". Три деценије раније, у парадигматској монографији *Релиџија Њеџошева* (Београд, 1911), која је до данас доживјела десетак издања, Николај Велимировић надахнуто пише у двојној ауторовој стваралачкој природи: "Његош је умео да са људима говори људским, а са Богом божанским језиком".⁷ При

⁷ Радознали читалац наћи ће много интересантних података у мало коментарисаном, а садржајном зборнику радова - *Петар II Петровић Њеџош (Личност, дјело и вријеме)*, који су заједнички издале Српска и Црногорска академија наука и умјетности (Подгорица - Београд, 1995, стр. 446), у којем су заступљена 32 аутора; затим у обухватној *Енциклопедији Њеџош* (Први том), коју је издао Организацио-

томе је заједничка *молићива* посвећена "спољашњој", а појединачна "унутрашњој врсти побожности", те стога није ни чудно што у међусобно одијељеним сегментима поеме (има их пет) пјесник употребљава и различите врсте поетског говора (лингвисти би рекли - дискурзивне праксе).

2.

Много врских библиогноста и библиста бавило се аподиктички нерјешивим проблемима. Међу њима челно мјесто заузимају - праисконски гријех и пад анђела и Адама. Управо тим проблемима посветила је основну пажњу Елејн Пејгелс, врсна познавалац раног хришћанства и аутор три књиге које су преведене на српски језик: *Гносџичка јеванђеља* (1981), *Порекло Сајјане* (1996) и *Адам, Ева и Змија* (1996). У њима ауторка занимљиво пише о најзначајнијим канонским и јеретичким учењима, посвећеним гријеху и паду, истичући значај *Књиже постојања* и тумачења која нуди јеванђелист Јован. Он је показао највише слободе у тумачењу поријекла Вационе, тврди ауторка, јер је "космологију постања" ("свјетлост људских бића") тумачио као космички сукоб свјетлости и мрака у религијском, етичком и друштвеном контексту. Будући да се "космологија постања" налази у примарном кругу Његошевих религијских, космолошких и поетолошких интересовања, лако се може утврдити извјестан паралелизам мишљења јеванђелисте Јована и Његошевих мишљења саопштених у медитативним умотворима, посвећеним библијском алегоризму као "саморазумљивом полазишту".⁸

Уопштено говорећи, све умотворе ове провенијенције Ловћенски Прометеј је у примарној сфери посветио "космолошким оквирима" васионске, натприродне драме (драме постања), а тек у секундарној сфери и "људским оквирима" природне драме (драме живљења). Изречену констатацију илустративно потврђује мишљење истакнутог горманисте, слависте и његошолога Алојза Шмауса, саопштено у студији *Његошева Луча микрокозма (Прилоџ проучавању Његошевог религијског постојања)*, Београд, 1927, да се Његош "уздиже чак изнад многих западних романтичара дубином својих мисли", односно да се у овом случају ради

ни одбор 1999, а уредио С. Томовић и која садржи 31 обимни прилог (чак и читаве књиге) од 19 аутора: као и књигу Соње Томовић - *Његошево поетско богословљење* ("Ступови", Андријевица, 1996). Њима је показано велико интересовање његошолога за теологију, теозофију, космогонију и митологију).

⁸ До занимљивих резултата дошао је Војислав Д. Никчевић у књизи *Његош и гноза (Горски вијенац и Луча микрокозма)*, "Обод", Цетиње, 1993), састављеној из два дијела: "Преглед историје и поимање гнозе" (стр. 7-104) и "Његош и гноза" (стр. 105-314). Појединим дјеловима занимљива је и књига Александра Петровића *Дуборези. Филокалија* (Српска читаоница и књижица у Иригу, Ириг, 1991). Његошевој филокалији посвећени су одјелци - "Метафизичка позадина Његошевог певања" (стр. 57-81) и "Промисао и очитовање лепоте у певањима *Луче микрокозма*" (стр. 83-110). Нама се чини да је Његош био ближи Шелинговом схватању о јединству идеалног и реалног, него Хегеловом мишљењу о одвајању идеалног од реалног. Један од најновијих доприноса његошологији представља прилог Мирослава Пантића "Најдубље истине о своме народу", објављен у листу "Политика", год. ХСВИ-П, бр. 31667, 29. XII 2001, стр. П, бр. 38 културног додатка.

о ствараоцу и мислиоцу који је изразитији као "спекулативни, филозофски обдарен дух".⁹ С обзиром на Хегелово становиште да спекулација представља специфичну врсту богослужења, Шмаусову констатацију у потпуности сматрамо одрживом. За све Његошове медитативне умотворе, а особито за рефлексивну поему "Црногорац к свемогућему Богу" (1834), може се рећи да представљају "унутрашње усмјеравање менталних снага", односно да они указују на више пута изражену потребу "конституисања сопственог бића" или потребу "изражавања слободне воље" (*autexousia*).

Примјетно је да Његош, у покушају да овлада елаборираним проблемима и апоријама, прибјегава употреби двају познатих античких принципа: *енѿелехије* - усмјерности ка циљу који је посвећен основним проблемима онтологије (бувства и тубивства) и *синерѿије* - коришћења свих видова стваралачких енергија које му нуди интересубјективно и субјективно искуство и сазнање. Сви напори стваралачког духа могу се објаснити Милеровом филозофском апофтегмом: "Der Geistesanstrengung dient alles" (Све служи напору духа, или Напор духа у свему успијева), без обзира на примијене или примјерене начине мишљења (логичко, аналогичко, емпијско или интуитивно), јер се само уз помоћ стваралачког духа може досећи "истина свих ствари" или "многострукост истине". Да закључимо. Његош је у својим медитативним умотворима ближи хришћанском тумачењу *Књиѿе ѿосѿања* као "историје са наравоученијем", него тумачењу исте књиѿе као "мита са значењем", што је разумљиво с обзиром на његов социјални положај.

Питање избора модела читања појединих умотвора у најнепосреднијој је вези са питањем ужег избора парадигматских премиса које се нуде проучавацама библијског алегоризма, будући да савремена литературологија препоручује различите врсте читавања значења, особито уколико се ради о процесу опализације или опалесценције. Његошеви медитативни умотвори занимљивији су у оквиру најшире схваћене духовне области коју је Ватрослав Јагић називао *словесношћу* (као композитни појам), него у оквирима *литературологије* или *ѿеолоѿије* као појединачних области духовних дјелатности. Први модел се може дефинисати као - *exegis* (оно што се прочита у тексту), а други део - *eisegesis* (оно

⁹ У студији - *Њеѿошева Лука микрокозма (Прилоѿ ѿроучавању Њеѿошевоѿ релиѿијскоѿ ѿеснишѿва)*, Београд, 1927, стр. 118, као и у књизи *Студије о Њеѿошу* (ЦИД, Подгорица, 2000, стр. 240), коју је приредио Мирко Кривокапић, Шмаус је и више и боље од дотадашњих његошолога успио да протумачи Његошеву свјетлосну визију, као и стваралачке подстицаје, дотицаје и утицаје (Дантеа, Милтона, Клопштока, Државина, Бајрона, Ламартина и др.). Аутор тврди да је романтизам видно допринио "полету релиѿијског духа", односно да два најважнија мисаона тока представљају "Његошев песимизам", с једне, и "трансцендентни оптимизам", с друге стране. Сродност Дантеа и Његоша Шмаус види у томе што оба ствараоца говоре у лично име. Исти аутор сматра да су на Његоша такође утицали још и Платон, Плотин и Ориген. Бранислав Петронијевић сматра да су Његошеви претходници били А. Шопенхауер (мишљу да је песимизам васпитавао мислиоца у Његошу), Бајрон и Леопарди, док Андрија Стојковић сматра да је Његош био "антиципатор мисаоних напора Јасперса и Габриела Марсела".

што хоће да се прочита у тексту). По нашем мишљењу, само први модел обезбјеђује реконструкцију основних ствараочевих премиса, било да се ради о интенционалном било о лингвистичком луку дјела. Други модел је, разумљиво, много примјеренији све разуђенијим херменеутичким или алтернативним итерпретацијама, које често не могу да одоле специфичном насиљу над литерарним дјелом, и поред априорно прокламованих интерпретативних начела.¹⁰

Његошеви умотвори обликовани у виду *молићиве* или *молићивене инћионације* превасходно служе "обнављању нарушеног савеза са Богом", с једне, обнови "изгубљене Визије", с друге, досезању "рефлексивних дубина", с треће, и остваривању високих естетских домета, са четврте стране. Свим наведеним умотворима, како тврди Шмаус, пјесник изражава сопствену "философску концепцију", па и сопствену "поетску концепцију свијета", прожету песимизмом и агностицизмом, што је у својим прилозима показао филозоф Бранислав Петронијевић, усвојивши Шопенхауерово мишљење да се патња пропорционално повећава са сазнањем.¹¹

Молићиви као књижевном жанру припадају тек неколика Његошева умотвора у цјелини, као и неколико дјелова других умотвора. Аутохтоној књижевној форми припадају: рефлексивна поема "Црногорац к свемогућему Богу" (1834), двадесет и два стиха *Горског вијенца* (Беч, 1847), које изговара владика Данило (ст. 742-763), и занимљиво конципирана, ненасловљена пјесма која започиње стихом "Ради човјек све што радит може" (настала у Риму, 1. I 1851), у чијем епиграфу стоји занимљив податак: "Уписато на куполи Св. Петра". Хетерономној форми припадају: друга половина позне, пантеистички конципиране пјесме ("Југ завија: разјари се море"), ст. 13-22, написана 10. X 1850, а први пут објављена у Његошевој *Биљезници* (1956, стр. 81, 172); затим прва цјелина очигледно незавршене пјесме "На завидника" (ст. 1-16), први пут објављена 1901. у београдском часопису "Коло" (објавио ју је, уз неоп-

¹⁰ О врстама херменеутичких и алтернативних интерпретација свједочи хрестоматија литерарно-лингвистичких прилога - *Како укроћити тексти* (Институт за стране језике - "Октоих", Подгорица, 1999, стр. 448), коју је приредила Славица Перовић. У првом дијелу - "Теорија" заступљено је 11 аутора (од Вили Ван Пира до Гаја Кука, стр. 1-242), а у другом дијелу - "Анализа" 7 аутора (од Мајкла Шорта до Жана Русеа, стр. 244-438). Посебно бисмо истакли значај прилога "Увод за књигу *Укроћени тексти*" В. В. Пира (стр. 3-11).

Упутно је видјети и књигу Зорице Бечановић-Николић - *Херменеутика и њојешика* (*Теорија приповедања Пола Рикера*), "Геопоетика", Београд, 1998, стр. 236. Издвојили бисмо сљедећу Рикерову дефиницију: "Херменеутика се не ограничава на објективну структуралну анализу текстова нити на субјективну егзистенцијалну анализу аутора текстова; она се првенствено бави световима које ти аутори и текстови отварају. Управо разумевајући светове, стварне и могуће, отворене посредством језика, можемо стићи до бољег разумевања себе самих".

¹¹ Петронијевићева студија објављена је у три маха. У првом и другом издању насловљена је као *Филозофија* у "*Горском вијенцу*" (1908, 1920), а у трећем као *Филозофија* у "*Горском вијенцу*" и "*Лучи микроkozма*" (Светислав Б. Цвијановић, Београд, 1924). У *Основним сјавовима метафизике* (II), 1929, аутор је саопштио занимљиво мишљење о души: "41. Душа је бесмртна како као *трансцендентна* душевна сусјанца *шако* и као *формално* *јојединачно* *Ја*" (стр. 115).

ходне напомене, Андра Гавриловић); као и уводни дио поетски интонираниог Његошевог "Тестамент", написаног "На Перчању, 20. маја 1850". Као обједињавајући фактор свих парадигматских оса, односно као симболичко-метафоричко чвориште, може се узети пјесникова идеја да Бог представља апсолутно сазнање (као биће-по-себи), односно да човјек представља апсолутну тајну (као биће-за-себе).¹²

Када је ријеч о *молићви* као обрасцу обраћања Богу или дијелу обреда, велики број сазнања нуди *Рјечник библијске теологије* (св. I), Загреб, 1988. потом драгоцену књига Ђорђа Трифуновића *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова* (Београд, 1990) и зналачки писана монографија Леона-Е. Алкена *Еразмо међу нама* (Нови Сад, 1987).¹³ Много подстицајних мишљења нашли смо у познатим књига Е. Р. Курцијуса *Евројска књижевност и латински средњи век* (Београд, 1996), У. Ека *Умјетности и лепо у есејистици средњега века* (Нови Сад, 1992) и Е. Б. Грин *Филозофија тишине* (Београд, 2001), у којој су на занимљив начин компарирани научна и мистична сазнања и искуства Истока и Запада. Највећи број библиогноста вођен је познатим Хегеловим геслом - "Историја свијета јесте суд свијета" ("Weltgeschichte ist Weltgericht"), односно мишљу да се само кроз тиховање, молитве и медитације може досећи "филозофија властитих дубина" (Innerlichkeitsphilosophie),

¹² С обзиром на мјесто, повод и врсту инспирације у моменту настајања пјесме ("Ради човјек све што радит може"), може се говорити о теорији спонтаности, односно спонтаном настајању пјесме. У њој пјесник развија идеју о човјеку као васионском *ајтому*, односно о *вајтури* као једном од космотворних елемената:

"Буром смутном узвијани атом,
таинственом запаљени ватром,
хоће име твоје да изрече,
што чувствује - то хоће да рече;
са уздахом топле сузе рони -
то га дужност, то га нужда гони;
руководства овдје хоће твога,
а за гробом блаженства тихога"
(стр. 9-16),

повезујући у јединствену цјелину: *вјеру, вољу, мисао, осјећање и претходност*. У овом умотвору исписао је *химну свјетлости* (ст. 37-42). Она, химна, уједно чини и ефектно финале, попут оног које је претходно саопштио у *Лучи микроkozма* (Пјесна шеста, ст. 251-270):

"Диск средине, с ког лучах пламови
свуд се сипљу како вихорови,
на средини стоји твога храма,
те прелива зраке у зракама;
служи живог плама источником,
служи твојим вјечним жртвеником!"

¹³ О одредницама "Благослов" (стр. 53-63), "Хвала" (стр. 318-323), "Молитва" (стр. 582-593), "Нада" (стр. 613-621) и "Захваљивање" (стр. 1479-1483) обиље података пружа *Рјечник библијске теологије* (Кршћанска садашњост, Загреб, 1988, стр. 1582+/30/), који је уредио Xavier Léon-Dufour са сарадницима, а превео са француског језика Мате Крижман (треће издање). Незаобилазна је и одредница "Молитва" у књизи Ђорђа Трифуновића *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова* ("Нолит", Београд, 1990, стр. 156-172, другог издања).

како у већ спомињаном предговору свједочи литературолог Сретен Марић.

Од свих врста *молићиви*, које библиогности и библисти спомињу (ми смо их регистровали на десетине),¹⁴ чине нам се најзначајнијим оне које представљају "алфу и омегу хришћанства". Њима се изражава осјећање/љубав, с једне, теологија сазнања, с друге, као и законитост теургије, односно покушаја да се својом вољом утиче на вољу Божанства, с треће стране. Његошеви молитвено интонирани умотвори указују на превласт појединачне молитве у односу на заједничку, јер и у "драми стварања" и у "драми живљења" дијалог се води између Човјека/Поете и Бога, у неостваривој нади да ће се тим дијалозима бар у релативној мјери одгонетнути тајна "натприродне драме". Упркос чињеници да су сви Његошеви умотвори преплављени драматичношћу и дијалогичношћу, што свједочи о пјесниковој дијалектици пјевања и мишљења, исправно

¹⁴ Монографија *Филозофија тишине* ("Геопоетика", Београд, 2001, стр. 210) Е. Б. Грин посебан значај добија у расправи о мистицизму. Пажљивим ишчитавањем књига наведених аутора Грин је регистровала на десетине врста *молићива*, од којих овом приликом издвајамо следеће: молитва заједнице, молитва појединца, молитва у искушењу, молитва с поуздањем, молитва за истинско добро, псалми - Исусове молитве, молитве цркве, апостолске молитве, Павлове молитве и др. Све се оне могу подијелити на "молитве хвале и слављења", "молитве благодарности" и "молитве мољења".

Истичући и најситније подробности везане за *молићиву*, Ђ. Трифуновић их дијели на: "спољашње молитве" (ријечима) и "унутрашње молитве" (ћутањем): "литургијске молитве" и "појединачне молитве"; "молитве благодарности" (молитвословља) и "молитве мољења" (словословља); "вечерње молитве" и "јутарње молитве"; "велика јектенија" и "мала јектенија"; "сугуба јектенија" и "прозбена јектенија"; а затим наводи поводе којим се оне изричу: отпуст, седам светих тајни, крштење, рукоположење, бракосочиненије, освећење воде, постриг, опело, побратимство, предисповједна, исповједна и послеисповједна молитва, покајна молитва, апокрифна или лажна молитва, молитва против уједа змије, пса, болести, затвора, зубобоље, бјесова, страха, муње, грома, путничке молитве и читав низ других. Постоје књиге молитава - *молићвеници*, а молитву обавезно прати посебан ритам, пауза, понављања и пратилачке ријечи ("уви мене" и сл.).

Везано за *молићиву*, посебна пажња мора се посветити *тишини* као пратилачкој манифестацији и неопходном услову за откривење, надахнуће и интуицију која карактерише сваког истинског ствараоца, пророка и духовног вођу. У поменутој монографији Грин спомиње следеће врсте *тишине*: интенционалну, религијску, култивисану, дисциплиновану, некултивисану, инциденталну, смислену, бесмислену, рјечиту, обредну, апсолутну, привидну итд. По ауторкином мишљењу тишина призива "ментални увид у читаво поље искустава".

Занимљиво мишљење о *молићиви* саопштио је Његош у виду ауторског коментара у епу *Лажни цар Шћейан Мали* (Дјејствије пето, ст. 57-60), које изговара Мула Хасан:

"Молитве су нужде сачиниле
А да земљу зле нужде не гњече,
не би небо имало досаде
робиња му земља не би била".

Рефлективна поема "Вечерња молитва" састављена од 160 стихова и први пут објављена у Пешти, 1838, дуги низ година је неоправдано приписивана Његошу. То је поема Василија Суботића, као што је дефинитивно доказала Милана Мразовић у магистарском раду "Василије Суботић и Петар Петровић-Његош" (1994).

би било закључити да се заправо ради о фиктивном дијалогу; тачније речено, о правом унутрашњем монологу који *in continuo* води титански разапет стваралачки субјект са самим собом, у жељи да превазиђе постојеће и потенцијалне границе сазнања (на ту чињеницу упућују стихови попут "План небесах премудрост је вјечан" или "ред свештени по свему царује").

Конструкциона и композициона схема рефлексивне поеме "Црногорац к свемогућем Богу", састављена од 160 стихова, много је сложенија но што су то до сада уочавали књижевни историчари и теоретичари. Поема је остварена на бинарној или вишепланској основи, што се види по пет уже конципираних поетских цјелина:

- *Прву* цјелину чине стихови којима се пјесник, у виду библијске инвокације, обраћа Богу, што представља доминантну премису "обнаженог поступка" (ст. 1-17, 27-37, 48-55 и 127-144, укупно 54 страна);

- *Друга* цјелина представља драматично негирање "обнаженог поступка" (априорно одабраног циља или система циљева), односно негирање пјесникових моћи у одгонетању скривених тајни божанског Промисла (ст. 18-26, 38-47 и 56-67, укупно 26 стихова);

- *Трећа* цјелина је посвећена процесу индивидуализације стваралачког и лирско-епског субјекта, те се, у складу са тим, донекле мијења и употреба језика. Пјесник се обраћа Богу интимно, као крајњој инстанци сазнања, односно као "чувару енергије" одакле потичу све врсте енергије (ст. 63-105 и 145-150, укупно 49 стихова);

- *Четвртиа* цјелина представља проширење "поља духа" на нову тематику и мотивику, које је заједничко и другим Његошевим умотворима сродне провенијенције. Ради се о поређењу двају демијурга и проглашавању *Ријечи/Говора* за стваралачки принцип, који повезује сваку врсту стварања (ст. 106-126, укупно 21 стих);

- док *Пету* цјелину карактерише наглашена употреба епидеиктичког говора (похвалног). Као финале умотвора, ова цјелина се одликује високом реторичношћу, која је, истини за вољу, настала према "очекиваном хоризонту", у чисто молитвеној интонацији. Са *Првом* цјелином, као што је већ речено, *Петиа* представља композициони оквир поеме (ст. 151-160, укупно 10 стихова).

У вредносном смислу посматрано, најуспјешније је остварена *Прва* цјелина (посвећена Богу), затим слиједи *Четвртиа* (посвећена поређењу Бога и Поете), *Трећа* (посвећена Поети), *Друга* (посвећена Човјеку) и *Петиа* цјелина (финале молитве; будући да оно као опште мјесто представља данак утврђеној религијској конвенцији). Предложено вредновање има за циљ да покаже однос књижевне конвенције и књижевне инвенције у анализованом умотвору.

Двоплана или вишеплана конструкција поеме показује начин на који су примјењивани одређени стваралачки проседеи. Овом приликом од њих бисмо споменули само поступак "зањиханог клатна" (крајњи полови су Бог и Поета), чиме се на најнепосреднији начин доводе у међусобну везу теологија и поезија. Уз то ваља напоменути да је још Бордано Бруно писао о међусобном утицају Бога на елементе и/или елемана-

та Природе на Бога, што се поклапа са неким од премиса Његошевог начина пјевања и мишљења. То се нарочитом снагом показује када је ријеч о "свјетлосном ентузијазму", јер, како каже Еко у одјелку "Естетика светлости", Бог је извор свјетлости, свјетлост је начело сваке љепоте, а још од најдавнијих времена Човјек је замишљао Божанство у терминима свјетлости (Lux, Lumen, Color).¹⁵ Уколико сада упоредимо библијски са универзалним алегоризмом доћи ћемо до примјереног и логички оправданог закључка, на који је указивао својевремено Беда, да "алегорије изоставају дух, осмишљавају израз и уљепшавају стил". Помоћу алегорија и алегоризма, као и помоћу сваке врсте симболизације и метафоризације, лакше се остварују и времене и безвремене истине.

У најширем контексту посматрана, прича о Постању представља само вид Древне приче. Она је заправо "читање свијета". Као "друга теологија", Поезија мора, по мишљењу естетичара, да заступа теорију о четири смисла. Управо ту теорију проналазимо у жанру Његошевих *молићава* или дјела са *молићивеном инџонацијом*. Ради се о *Слову, Алегорији, Моралу и Аналогији*, које У. Еко дефинише на следећи начин: "Слово учи чињеницама; алегорија оно у шта мораш веровати; морални смисао ономе што мораш чинити; аналогија ономе чему мораш тежити" (стр. 191). Тако одабраном циљу или систему циљева служе глобални симболи: *Око* (при чему се мисли на "божанско око" или "духовно око" које прониче у вјечност и вријеме); *Ум* (као свједочанство највиших моћи, духовног полета, "умних крила" која доводе до откровења); *Душа и Дух* (први као принцип емотивности, а други као потреба за објашњењем); *Океан* (као симбол за Праисконски извор, у коме су сабране све енергије. Он је извориште космоторних елемената и принципа уређења Свемира); *Тајна* (једино Богу доступна, јер уколико је разријешена, онда више није ни Тајна ни Објашњење, како с правом тврди Пол Дил); *Вообраз* (као синоним Маште, Полета, Елана, Интуиције) и много других.

Занимљиво је пјесниково размишљање о конкретним и латентним способностима Малог демијурга. О томе пише у ст. 83-87 рефлексивне поеме:

"Ја умнима летим крилма
око сунца и планетах,
знадем њину величину,
знадем њина круг течења,
њину свјетлост и бистроту",

¹⁵ Из обиља теоријске литературе о *молићви* издвојили бисмо још *Енциклопедију живих религија*, и у њој занимљиве одреднице: "Молитва Господња" (стр. 471-472), "Молитва хришћанска" (стр. 472-474), "Молитва јеврејска" (стр. 474-475) итд. Осим *молићава* посвећених Богу, Богородици, Христу, Цркви, свецима, апостолима, мученицима и пророцима, занимљиво би било проучити и теоријски дефинисати велики број *молићава* које налазимо у белестригици (од Дантеа, преко Љермонтова до Шантића). Нас у њима превасходно интересују жанровске одлике, паралелизми и висока реторика којом су по правилу остварене. Током писања овог огледа драгоцјену помоћ пружио нам је Радослав Ераковић, асистент универзитета, на чему му се срдечно захваљујемо.

као и уводном дијелу химнички интонираног "Тестаментата":

"Слава тебје показавшему нам свијет!

Хвали ти, Господи, јер си ме на бријегу једнога твојега свијета удостојио извести и зракама једнога твојега дивног сунца благоволио напојити. Хвала ти, Господи, јер си ме на земљи над милионима и душом и тијелом украсио. Колико ме од мога ђетињства твоје непостижимо величество топило о гимне божествене радости, удивленија и велељепоте твоје, толико сам биједну судбину људску са ужасом разматрао и оплакивао. Твоје је слово све из ништа сатворило; твоје је закону све покорно. Човјек је смртан и мора умријети.

Ја са надежом ступам к твојему светилишту божествене, којега сам свијетлу сјенку назрио јоште с бријега којега су моји смртни кораци мјерили. Ја на твој позив смирено идем или под твојим лоном да вјечни сан боравим или у хорове бесмртне да те вјечно славим".

Генерирање поетских идеја и књижевног текста у периоду од двије и по деценије (1834-1851) показује да је у почетној фази стваралачке метаморфозе (1828-1837) Његош до крајњих граница поетизовао и етеризовао представе о Богу, употребљавајући у рефлексивној поеми обиље екстатичких синтагми: "бићем бесконачни", "дубино неизмјерна", "висото недолећна", "сјајност своју", "даљност твоја", "ствари превисока", "покривалом величанства и пространства", "океан бесконачни", "творца бесмртнога", "сама вјечност", "божество превисоко", називајући Бога: премудрим, творцем, божанством, царем; истичући као доминантне његове способности: *Сиварање*, *Вољу*, *Мисао*, *Океан* и сл. При томе пјесник најчешће користи "формулу понизности" (*humilitas*), која је карактеристична за сваку врсту *молишве*, док је у осталом дијелу поеме ова формула умањена у знатној мјери. Субјекат преузима митолошку, титанску позу, у жељи да Стварањем поврати положај који је имао у пре-егзистенцији. Двопланом сликом пјесник указује на значај библијског алегоризма који кроз Визију служи обнављању егзистенцијалног оптимизма, или бар стоицизма, што се види по употреби специјалних "ризница језика" или "залиха језика". По употреби конкретне и латентне енергије поетског говора Његош нема премца у нашој књижевности.

Молишва као жанр у свим постојећим облицима подразумева "контемплативну понизност", нијему медитацију, која у Његошом случају поприма ознаке вербално обликоване нијеме медитације. Човјек/Поета је до крајњих граница удивљен и предан Богу, по сопственом избору ("Бог си ума, душе моје"), задивљен дијалектиком *Сиварања* и *Мишљења*, *Течношћу*, *Свјетлошћу*, *Сјајношћу* и *Хармоничношћу* оствареног свијета. О таквој врсти дијалектичности, о односу Ништавила и Бића, сугестивно и ефектно свједочи Његош у завршним стиховима пјесме ("Југ завија, разјари се море"):

"Ти основа чудесне трагове
и покри их тајности завјесом,

којима ти миле творенија
 с ништожности к слаткоме битију
 и враћу се с бића к ништожности.
 Слава теби, творче и господи!
 Ти истока немаш ни запада"
 (ст. 16-22)

У одјелку "Девотионе форме и понизност" Е. Р. Курцијус пише о овим формама као о врсти могућности изражавања вјерске потчињености. За разлику од петрифицираних религијских, молитвених форми (аутор каже "церемонијалног стила"), Његошев стваралачки и лирско-епски субјект употребљава ову форму само у виду "контемплативне понизности", али не и у виду "биготне понизности", која представља средњовјековну религијску конвенцију. Оно што је некадашњег и данашњег читаоца импресионирао у Његошевим медитативним умотворима свакако је представљао степен остварене стваралачке слободе, који је у непосредној вези са ранохришћанским обраћањем Богу, али и егзистенцијалном слободом, будући да она представља идеографско чвориште у његовој поезици и естетици. Обраћање Богу са "ти" поуздани је знак присности са Богом, јер такво ословљавање упућује на јединство вишег и нижег бића, односно на тежњу ка јединству.

Својим медитативним умотворима Његош показује апсолутно поуздање у Бога као вишу егзистенцију, што значи и као могућност да се нижи стваралачки субјект изведе из сфера смртности и уведе у сфере бесмртности. Стварањем се на неком вишем нивоу превазилази бесмисао краткотрајне, тјелесне егзистенције на Земљи. Његош се свим стваралачким бићем бунио против тога да је Човјеку досуђена само та нижа, земаљска егзистенција. Он је апсолутно убијеђен да постоји и виша егзистенција, да је она дар Промисла или Провиђења и да, свакако, представља вишу мисију Постојања. Уколико не би било тако, онда би сви Његошеви умотвори представљали врсту поетске побуне против бесмисла Постојања у свим облицима.

За пјесникову идеографију карактеристична је она цјелина поеме у којој је Поета поређен са Богом:

"Ја се надам нешто твоје
 да у душу моју сјаје;
 неизвјестан ал се гордим
 што са тобом својство имам"
 (ст. 52-55)

То је мјесто са издигнутим значењем. Осим већ споменуте парадигматске осе, у њој важан идеографски елемент представља идеја о *Ријечи* као стваралачком принципу ("и те р'јечју сву ствар крећеш"). Стваралачки процес указује на значај стваралачког бића, односно трансценденције и стваралачког бића и бића опште:

"те се не даш да те види
око душе најумније,
нит' ум себе вообрази
но тек почне о теб' мислит,
занесе се у бескрајност
све с вишега вишем одећ,
летећ желно да те види
или сјенку барем твоју"
(ст. 10-17).

Већ самом чињеницом да је стваралачко биће, биће које је способно да трансцендира, тј. да посједује иманентну сродност са Божанством, по чијем је лику и створено, оно се приближава свом пра-узору, постаје способно да га разумије и да му се у потпуности преда, испуњавајући једну од намијењених му мисија. Духовне се истине, као што тврди Е. Б. Грин, могу сазнати само духовним путем, те није никакво чудо што је Његош толико пажње посвећивао знању и умјењу, тачније надахнућу (вообразу или машти), уз чију помоћ је стицао нова искуства и сазнања. Зато Човјек и јесте "искра бесамртна", а таквим га чини надахнуће. Ради се, дакле, о иницијацији у којој интуиција преузима улогу путоваће ка вишој egzистенцији, о чему је још Плотин писао:

"Спознаја има три ступња - мишљење, науку, просветљење. Средство, односно инструмент овог првог јесу чула, овог другог дијалектика, а трећег интуиција. Овом последњем, по мени, разум је подређен", на што W. R. Inge додаје:

"У визији Бога, оно што посматра није разум, већ нешто веће и супериорно у односу на разум, нешто претпостављено разумом, као предмет визије".

Стога је сасвим у праву умна Исидора Секулић када је у својој неправозиђеној монографији - *Његошу - књижа дубоке оданосији* (Београд, 1951) записала да је Милтон бранио хришћанску доктрину, а да је Његош као аутентични визионар, стваралац и мислилац, написао "величанствену, вечно обнављану драмску поему". За разлику од својих претходника, Његош је медитативном поезијом, инициран стваралачким нагоном и немиром, његовао динамичку, а не стваралачку визију свијета. Та визија се не може ни једним интерпретативним методом исцрпсти до краја. Стога јој се у свим временима аналитичари враћају као надахнутом и изазовном умјетничком извору, покушавајући увијек из почетка да одговоре потребама новог времена, новој читалачкој осјећајности и новим теоријским захтјевима.

Радомир В. ИВАНОВИ) *шпро- .ид-р.*

МЕДИТАТИВНАС ПОЭЗИС НЕГОША
(очерк о генологии)

Резюме

Исследователи творчества Негоша в свои. работа. удел ли достаточно внимани его религиозной по. зиинно при . том недооценивали точное изучение генологииив то врем как медитативные произведени Негоша принадлежат к различным видам и жанрам.

В данной работе автор попыталс на примере ре- лексивной по. мы “Черногорец ко всемогущему Богу” (18у4Ч и еще несколько. подобны. произведений (к которым . то относитс в полной мере или . арактерно только дл отдельные. и. частейЧпоказать не толькоП “волю жанра”ю которой толково писали А. А. Аверинцев и К. Гиленино и “волю автора”.

Особо интересным автор считает два процесса: *процесс генерировани* по. тически. идей и литературного текста (аЧ и *процесс интер- еренции* видов и жанров (одыгимны и молитвыЧ во все. тре. - аза. творчески. метамор- оз Негоша (I-18т8-18у7; II-18у7-1844 и III-1844-1851Ч (6Ч

В творчески. произведени . ю- ормленны. как *молитвы* или с выраженной *молитвенной интонацией*и автор видит тематику осажденности и мотивацию . того творца и мыслител исущностную часть его идеогра- иии. стетички и по. тики.

Этим видом творчества Негош показывает способ преодоленн пределов сути творческого быти и темитобы реализовались неожиданные . стетическиеионтологические и гносеологические *откровени* . В . том поступке он использует все виды . нергии (творческуюиинтеллектуальнуюои мпирическую и интуитивнуюЧ и все способы мышлени (в первую очередь логико-рассудительныйиа затем логическийианалоговыйи. мпирический и интуитивныйЧупотребл различные виды речевой практики.

Др Соња ТОМОВИЋ-ШУНДИЋ*

ЊЕГОШЕВ "ГОРСКИ ВИЈЕНАЦ"

Поезија Петра II Петровића Његоша представља оригиналну појаву у нашој књижевној традицији, по високим естетским квалитетима, језичком и умјетничком обликовању, мисаоном и религиозном значењу које садрже унутрашњи слојеви, моралној и катарзичкој функцији. *Горски вијенац*, *Шћейан Мали*, *Луча*, одабране рефлексивне пјесме стварани су по узору на класичну умјетност, а за та књижевна дјела је карактеристично да се у њима мијешају књижевни и ванкњижевни садржаји на нарочит начин, од митова, култова, ритуала и обичаја до религије, филозофије и метафизике. Поезија је за класично схватање облик бесмртности, јер изриче безвремене истине. Антички пјесници Парменид или Хесиод су творци првих пјесничких космогонија и теогонија на европском тлу у којима су пјесничким језиком изражавали своје идеје о настанку, трајању и крају васионе, а у склопу тих питања посредно је разматран антрополошки план, тј. смисао човјековог постојања. На тај начин поезији се приписује да је света дјелатност, јер она разоткрива тајну шифру свемира. Његош слиједи ту дугу традицију европског пјесништва и схватање о посебној улози пјесничког стваралаштва и то увјерење непосредно је изложио у посвети *Луче микроkozма*. Међутим, такав смјер пјесник не напушта ни у осталим књижевним дјелима, само што сада метафизичке идеје настоји да повеже с антрополошким подручјем у коме доминирају конкретне теме везане за историју и племенски живот у Црној Гори. Његошево cjелокупно књижевно дјело је јединствена мисаона и идејна цјелина преточена у различите естетске форме. У *Лучи* пјесник је покушао да дефинише питање пра-почетка, поријекло зла и дисхармоније у бићу свијета, да одговори на питање људске судбине. У *Горском вијенцу* и *Шћейану Малом*, полазећи са становишта тог истог мисаоног хоризонта, настојао је да да одговоре у вези са конкретним животом заједнице у сложеним историјским временима. Прецизност и јасност појмова које пјесник уводи у космогонијским плановима *Луче* ути-

* Аутор је доцент на Филозофском факултету у Никшићу.

чу на разговјетност појмова и вриједности које фигурирају у конкретном егзистенцијалном простору. Стога су небески и земаљски план код Његоша складне цјелине утемељене у јединственом мисаоном обрасцу.

Генерално гледано, оно што представља централну идеју у стилском обликовању текста и најважнији елемент у Његошевом књижевном поступку је контраст. Контрастирање је истовремено главна доминанта у пјесничкој технологији и изради спјегова, кључна стилска радња која повећава умјетнички ефекат, а у исти мах и основно идејно начело у унутрашњим слојевима и унутрашњој семантици у којој доминира дуализам као начело које влада у човјеку - природи - васиони. Контраст је примарно књижевно-стилско средство које имплицира дуализам и супротности у космосу, модел гдје свеукупна нарав времена говори сама о себи. Цијели *Горски вијенац* конституисан је као пјесничко транспонованье различитих антитетички постављених позиција, јер је сам пјесник настављач античких мајстора писане и усмене ријечи, за које је антитеза један од најважнијих елемената античке реторике. Супротстављање различитих теза и антитеза, склоност ка страственој филозофској расправи о различитим егзистенцијалним питањима повећава драмски набој у којем је природно уклопљен Његошев спјев. *Горски вијенац* не тече линеарно, већ сама главна радња од уводног дијела до посљедњег пјевања обилује мањим или већим споредним "сукобима" у континуираном супротстављању различитих цивилизацијских принципа и њихових носилаца. Ако се драмска књижевност претежно дефинише као књижевност конфликта, онда је *Горски вијенац* њен прворазредни изданак јер је за Његоша смисао постојања сав у супротностима, "недовољствима", разликама, двострукостима усмјерним једне против других. Супротности утичу на динамику у космичким збивањима, јер само се на тај начин одвија кретање. У противном, недостатак супротних принципа представљао би непокретно - статичко постојање. Дуализам у човјеку у коме ратују "душа и тијело", како читамо у *Горском вијенцу*, овјерен је у VI пјевању *Луче* у стиховима који потврђују да је и сама душевна таблица састављена од два начелно супротна принципа. С једне стране у човјеку постоји добро а са друге зло што утиче на непостојаност, унутрашњи немир и тешкоће при доношењу моралних одлука. Одговарајућим књижевним средствима, употребом драмских дијалога и драмски интонираних монолога Његош је успио да супротности изрази у различитим пјесничким спојевима и да на тај начин повећава унутрашњу напетост према разрешењу основног проблема приказаног у драмском дјелу. На основној драмској окосници спјева пјесник је вјешто уметнуо епске и лирске пасаже који разлажу првобитну строгу концепцију основне теме и њену књижевну обраду, стварајући неку врсту херојске драме. Главна радња је обogaћена ширим епским контекстом а поједини ликови, у духу епске традиције, постају предимензионирани хероји, беспорочни јунаци, беспрекорног владања. Поучен искуством великих грчких трагичара Његош је свим актерима у драмској радњи дао снажне и готово уједначене аргументе, једино могуће у оправдању властитих позиција, чиме је постигнут онај аутентични ефекат изворне драмске књижевности.

У уводним стиховима *Горског вијенца*, у Посвети, пјесник отвара најшири историјски контекст у који смјешта конкретне догађаје из црногорске и европске прошлости. Наводи се да је бог рата Ареј војном славом надахнуо: Наполеона, Карла, Блихера, Кнеза Велингтона, Суворова, Карађорђа, Шварценберга, Кутузова, а са друге стране на другом полу помињу се Орхан, Мурат и два Селима који пријете да у војничком походу Азије поразе Европу. Међуконтинентални сукоб има карактер војничког, али и међувјерског сукоба. Његош контрастира различите географске регије, шире цивилизације, два различита културна модела која изражавају два начина живљења, двије филозофије. У централним дјеловима спјева те разлике су уткане у вербалне дуеле црногорских владара и сердара у расправама о вјери и животним стварима, кроз настојање да се непокорни горштаци приволе јединственом отоманском закону. Два догађаја у контрапункту: разговора Вука Мандушића и Вука Мићуновића са Хамзом капетаном и Војвода Драшко у Млецима обиљежавају цијели драмски ток, и интензивирају драмску радњу. Његош уводи с једне стране, исламски хедонизам који образлаже Мустај-кадија, а с друге стране млетачку цивилизацију која је такође страна аутентичном патријархалном обрасцу природно ослоњеном на традицију домаћег тла. Различите идеје и вриједности које заступају учесници исказују се кроз драмске дијалоге, сватовске пјесме, кола или тужбалице, у којима Његош успјешно контрастира своје ликове, идејама, говором, појавом, начелима која заступају, образовањем... Дисхармонија поприма застрашујуће размјере, јер се закључује да су луна и крст, супротно изворницама у Библији или Курану, симболи чија су царства гробнице смрти, а "пјесма од ужаса" пратећи ритуали у историјском стварању "олтара" на крвавим пријестолима. За такав удес Његош налази одговоре у предотоманском, средњовјековном животу заједнице, али и у ширим животним правилностима које образлаже игуман Стефан.

Лик игумана Стефана, кога пјесник уводи на самом почетку оружаног сукоба, има посебну улогу у цјелини спјева, али и нарочиту вриједност у повезивању са метафизичким схватањима свијета у *Лучи*. Смицао супротности које доводе до конфликта јесте да се доведу у органску везу са онтолошким правилима бића. Неслога која влада међу елементима у природи, друштву, заједници проистиче из вишег законодавства које представља саму супстанцу живота. Колико је та "паклена" разједињеност погубна, јер се налази у самом коријену живота, она има и позитиван ефекат на унутрашњу динамику природе, јер супротност некој ствари поспјешује њен отпор, чини да она засвијетли истинским сјајем. У својим епифанијски интонираним монолозима, слијепи игуман је лудично схватио саму суштину живота. Слијеп за боје и облике овога свијета, игуман Стефан је, изван закона чулности, самим умом "видио" невидљиво у видљивом, дакле онај свијет.

Закључак до кога је дошао у обухватном испитивању и великом животном искуству је мудар али поразан. Надлежан за све "што бива и све што бити може" схватио је да свијет није ништа друго до "састав паклене неслоге", "тиран тиранину а камоли души благородној", мјесто у

коме безразложно ратују народи, људи, природне стихије, небо и земља, дух и материја, душа и тијело. Став употпуњује стих који говори и о несрећи и злу које влада људским животом: "Нико срећан а нико довољан / нико миран а нико спокојан". Раздори, биједа, несугласице прате човјек-ов живот од рођења до смрти, али и постојање племена, народа, држава јер је у питању неумитни закон природе. Ако се узме у обзир да такав став заступа једна од кључних фигура *Горског вијенца* изгледало би да су песимистичке визије веома блиске самом пјеснику; штавише, да у таквим тоновима треба потражити његов одговор на питање људске судбине, историје или природе. Искусни и мудри игуман Стефан, као главни тумач Његошеве животне филозофије, утврђује да је овај свијет грдна мјешавина и да разлози за стални сукоб елемената леже у самој клици живота или закона "грдног устројства свијета". Али, на овом нивоу не завршава се пјесников мисаони концепт, већ се природно ослања на идејни свијет *Луче* као завршни епилог. Разлог за међуљудске сукобе, сукобе међу вјерама или народима, и уопште за сву деструкцију у сфери егзистенције, лежи у "небеским" догађајима, гдје се првобитно зачала игра зла. Међутим, та поколебана равнотежа, која се рефлектује на земаљске прилике као пакао неслоге, завршава се побједом добра, реда и хармоније. Зато је Његош, и поред мноштва исказа о биједи човјековог постојања и живота уопште, пјесник који неупоредиво јаче слави коначну божанску и свјетлосну хармонију бића која долази након искуства страдања и патње.

Луча микроkozма представља врхунац Његошеве метафизичке спекулације заодјенуте у језик надахнуте пјесничке форме. Језик умјетности показао се и овдје, као и у класичним дјелима, подесан да природно пренесе мисаони свијет аутора дајући му упечатљиву естетску форму. Рат, неслога и раздори који оптерећују људски свијет изводе се из догађаја који су се десили у пријеегзистенцији људског рода, а описани су у шестом пјевању *Луче*. Пјесник контрастира земаљски и небески план, свјетлост и таму, Бога и Сатану, добро и зло, хаос и поредак, стварно и нестварно, дух и материју и коначно у платонистичком значењу дијели два свијета: привидни свијет материје и идеални свијет духа у коме пребивају Истина, Љепота и Доброта а при том виши свијет је узрок створеног свијета. Сукобљавање главних актера спјева Бога и Сатане је централна тема преко које се прелама судбина васионе али и човјека. Сатанино бунтовништво против Бога оправдава се "логичним" аргументима, што уноси динамику у сам поредак, а посредно постаје узрок за дуализам у људској природи, зло и несрећеност земаљског живота, Бог ствара земљу као казну за Адамово потомство, јер је Адам у почетној фази рата подржао Сатанине легије. Мијешањем античких и хришћанских мотива, орфизма, платонизма и неоплатоничарских идеја Његош је створио оригиналну пјесничку творевину амалгамирану примјесима различитих филозофских и религиозних учења. Епилог ратних догађаја на небу директно се одразио на човјека, поставши мјера његовог контроверзно компонованог карактера. На крају земаљског трајања слиједи повратак у првобитно блаженство, јер се и сам ратни метеж изазван Сатанином

побуном окончава повратком ствари у нарушени естетски и етички склад. Тријумф поретка добра, који Његош потенцира, метафорички је исказаним стихом: "Заигра му круна над пријестолом / у цијелој лучесипној слави". Тај стих велике космичке радости, усљед побједи Бога над Сатаном, добра над злом, свјетлости над тамом, симболизује кључну идеју - синтезу интелектуалног зрења Његошевог до које је дошао у напрегнутом духовном трагању.

Паралелизам *Горског вијенца* и *Луче микроkozма* је уочљив, нарочито ако се узме да све врсте супротности које постоје у човјеку, природи, друштву, укључујући и ратни сукоб јесу дио општег божјег плана, а тамо сукоб није зло - по себи већ правило свјетског бића. Одговорност за сукоб не лежи, дакле, ни у једном човјеку посебно, јер: "шта је човјек човјеку ка слабо живинче", већ у најопштијим онтолошким законитостима. При том сукобљавање има онај смисао и ток који игуман Стефан истиче у *Горском вијенцу*: "И цијели ови беспоречи / по поретку некеме сљедују / над свом овом грдном мјешавином / опет умна сила торжествује / не пушта се да је зло побједи". Значење повремених испада "беспоретка" је такво да се прије или касније законито укључују у поредак. Овим стиховима Његош је образложио готово читав поглед на свијет у коме се гасе разлози за страх и неразумијевање тајне живота. Сваки беспоредак је у функцији поретка. Раздијељеност - располућеност човјековог бића у крајњем исходу произвешће блаженство. Дуализам који влада у природи, а затим онај у људским оквирима успостављан примарним сатаниним отпадништвом и слободним избором његових сљедбеника, савладан је у тријумфу "умне силе" која обуздава и сузбија зло. Без таквог увјерења Његошева поезија била би слика непоправљивог удеса човјека, слом етничких вриједности, моралних врлина, историјске логике...

Оно што је посебно карактеристично за *Горски вијенац* јесте то да Његош не изводи филозофију сукоба и разлоге за сукоб, већ првенствено разлоге за одбрану, са становишта својих општих филозофских убјеђења. Редослијед треба обрнути, *Горски вијенац* је прије свега национална епопеја, химна испјевана у славу одбране једног храброг народа, проширена до универзалног права човјека на одбрану од оног сваког ко угоражава његов физички или духовни интегритет. Витешки дух и ратна слава оснивају се на универзалним начелима која у својим монолозима изриче владика Данило. И уопште та амплитуда која повезује опште и посебно присутна је у готово сваком елементу *Горског вијенца*. Владика Данило изриче општи суд утемељен на најдубљем промишљању свијета, а из таквог увида слиједи позив на јуначка дјела из прослављене херојске прошлости. Сваки монолози владике Данила је природан пјеснички лук, од универзалног према конкретном, са намјером да се конкретна историјска акција повеже са ширим историјским догађајима. Византија - Азија, луна - крст, хришћанство - ислам, унутрашњи и спољашњи сукоби, субјективно - интересубјективно представљају супротне позиције чијем разрешењу тежи цијели драмски ток, а том циљу служе и различите дијалогско-монолошке форме, народни зборови, скупови, религиозни ритуали, снови и др. Међутим, оправдање за сукоб у људским односима

Његош не налази у дуалистичком концепту који влада у природи као правило постојања, јер би то значило оправдање рата као легитимног средства за постизање одређених историјских циљева. Рат би, у том случају, био нужан, оправдан у сваком историјском моменту, а разлика између освајача и онога ко трпи војну интервенцију не би постојала. Али, Његош акцију не изводи из нужности сукоба, већ из права на одбрану. Неминовност предстојећег сукоба Његош гради поступно потенцирајући право "жртве" на одбрану. Циљ одбране није сукоб, већ само нужно насиље које треба да укине сваки сукоб, јер циљ свих сукобљавања треба да буде успостављање хармоније ради добробити свих. Стихови: "Злочинити ко се од зла брани / ту злочинства нема никаквога" одступају донекле од хришћанске етике, али су у складу са пјесниковим генералним увјерењем о праву сваког појединца на личну одбрану, одбрану породице, племена, части, имена, цркве и народа од сваког спољашњег или унутрашњег непријатеља. Његош је имао два избора који слиједе један из његовог пјесништва а други из хришћанске етике. У првом случају, да је сходно манихејском схватању о вјечном рату добра и зла, рат прогласио за искључиво правило живота, ратни сукоби били би логично понашање - уклапање у сурову стварност живота, и ту не бисмо могли пронаћи ваљане разлоге за говор о било каквој хуманистичкој поруци у *Горском вијенцу*. С друге стране, да је као хришћански пастир, владика православног народа, слиједио догматско учење цркве којој припада, енергична акција била би строго забрањена, јер се таква акција не слаже са хришћанским милосрђем које прати љубав према непријатељима. Међутим, за разлику од поменутих начела, Његош се посветио развијању новог пјесничког рјешења. То ново начело је снажење одбрамбених порива које се обликује у позадинским дјеловима спјева, тако да је тематика ратног поклича суспендована у други план а на површину излази право сваког човјека и сваког народа на заштиту виталних интереса одржања заједнице. То право на одбрану није привилегија одабраних, већ универзална људска категорија. Стога је *Горски вијенац* велика метафора изворног и супстанцијалног импулса одбране, личне и колективне, а та константа независна је, од конкретног "непријатеља" који се историјски мијења.

Занимљиво је да први корак у Његошевој филозофији одбране утемељене у природним законима излаже Вук Мићуновић. Филозофија природне одбране изводи се директно из природних правила и закона. Сва жива бића имају здрав нагон за одбраном - одржањем живота. Заштиту у животињском свијету обезбјеђује природа снабдијевајући животињске врсте одговарајућим оружјем. У свом говору Вук Мићуновић помиње "вучад" и "сокола" који од самог почетка имају изграђен систем одбране - утврђен ради спољашње опасности. Такав природно-позитивистички приступ који влада непосредно у природи и слаже се са здраворазумским схватањем живота, владика Данило ће проширити до начела у коме централно мјесто има морално понашање, утемељено у ширим вриједносним значењима.

Мисао "Вук на овцу своје право има / кâ тирјанин на слаба човјека" саобразна је оним правилима која непосредно опажамо у природи,

гдје влада закон јачег, нагони и инстинктивно понашање. Искорак који човјека чини човјеком није више само закон јачег, а то у људском свијету значи власт тиранина, деспота, освајача, узурпатора културно-историјских и вјерских институција, силника и моћника, великих вођа и идеологија, већ право на укидање и супротстављање злу. Света дужност одбране обухвата различите видове отпора које човјек спроводи да би из сфере природног права створио људски свијет који карактеришу вјера у Бога и морални поредак.

У контексту таквог размишљања владика Данило наставља монологах стиховима: "ал' тирјанству стати ногом за врат / довести га к познанију права / то је људска дужност најсветија". Природно право на одбрану се проширује до онтолошке идеје правде. Тако се испоставило да у начину на који Његош сагледава ствари, Бог ствара свијет у коме постоји закон који регулише међуљудске односе. У хармоничном поретку Творац је "прашак сваки оживио / насијао га умнијем сјеменом". Човјек, онакав каквог га је Господ створио, има разум, да према њему, а не само према нагонима и интересима, управља и мјери своје поступке. Подвргавањем процедури интелекта човјек се приближава божијем закону који није директно пресликан из природе у којој доминира само инстинктивно одржање живота. Као умно биће које посједује свјетлост логоса човјек има прилику да се равна саобразно не само законима биологије већ и законима који произлазе из царства духа. Такав начин понашања подсјећа на чињеницу да људско биће, поред припадања природи, припада једном вишем реду ствари. Специфичност људског свијета је у томе што у њему, и поред бројних одступања, влада идеја правде, а пут за њено успостављање пјесник је означио као пут успостављања највиших моралних стандарда.

У завршним стиховима *Горског вијенца* игуман Стефан прави синтезу између природног и метафизичког права на одбрану, које тумаче Вук Мићуновић и владика Данило, обједињујући у складну цјелину емпиријски и надемпиријски увид у смисао правде. Комплексност уједињујућег акта отежава парадоксалност постојања. Склоност ка уочавању парадоксалних појава је тачка која Његоша повезује са идејама које су обиљежиле модерну књижевност: "Смијешна су својства наше земље / пуна је лудијех премјенах... данас жеже што јуче њивљаше... Време земно и судбина људска / два образа највише лудости". У овим стиховима Његош је даром проницљивог генија регистровао апсурдне токове који владају простором људске егзистенције и противе се људском разуму и логици. Неспоразум између човјека и природе је присутан у таквом степену да Његош резигнирано закључује у *Лучи*: "јел' истина е ово овако / ал' нас очи сопствене варају". Или стих који проблематизује јаву као подручје "смућеније" од сна и снијеваних садржаја. Пјесникова пажња усмјерена је на претресање оних информација које добијамо преко чулне евиденције са добрим разлозима да добијена порука има статус предмета из сна. "Лудост" као правило живота уноси претпоставку о чудноватим правилима чији смисао је неразумљив за ограничену људску логику. Необичност "лудијех премјенах" је таква да човјек замишља видљиву.

ви свијет као опсјену удешену да илузионистички превари наша чула и интелект. Ове парадигматичне ријечи о протоку времена у коме не постоје никаква правила игуман наставља тирадом о супстанцијалном закону природе који се само назире, иза "загонетних" појава које се јављају у феноменалном подручју. Приказивање унутрашњег закона који влада у природи, када се искључи оно што нам на први поглед изгледа "смијешно" и "безумно", игуман је пророчки објелоданио ријечима: "одбрана је с животом скопчана". Повезаност постојања са правом на одбрану постојања је обавеза која проистиче из самог језгра живота. У противрјечном свијету, који се нашим чулима привиђа као иронијска деконструкција историје, постоји законитост која обезбјеђује да етичке, политичке, друштвене, културне вриједности буду трајно постојане.

Ријечима да су живот и одбрана нужно повезани игуман Стефан је исказао једну од великих идеја Његошевог спјева, јер ту налазимо пуну свијест о присутности одбрамбених механизма непосредно у самој супстанци постојећег свијета. Попримајући атрибуте свемогућег Бога, природа снабдијева и наоружава "недужна" створења, штитећи их тако од сваког облика зла, спољашњег или унутрашњег притиска. Замисао о природи која обезбјеђује заштитне мјере на свим нивоима постојања изведена је непосредно из искуственог видокруга. У природи "оштро осје одбрањује класе, / трње ружу брани очупати", а то упућује на схватање да је свака благородна невиност, као изданак на стаблу живота, окруњена системом одбране који не дозвољава пропаст. Примарна невиност и чистота неког бића, заштићена је постојањем одбрамбеног става против оних који узурпирају његов мир и спокојство. Та главна стратегија живота интегрише у себи основне принципе виталистичке етике понашања. Само у том контексту "незаштићена" створења, која нијесу по-бићу нападачи, успијевају да остваре право на егзистенцију. За разлику од Вука Мићуновића, који говори о нападачким врстама у природи и посредно у оквиру тог схватања извлачи закључак о потреби за одбраном, игуман Стефан директно апострофира само она бића у природи у којима функционише систем природног права на одбрану. Игуман је смишљено задржао пажњу на погодним примјерима у природи, а затим је такав увид примијенио на људски свијет. У оквиру људског понашања заштитна вриједности које се оспоравају у одређеним историјским околностима има прворазредни значај за очување личног и колективног идентитета. Одбрана жене и дјецe, породице и морала је обавеза која приличи мужу, а одбрана цркве и племена је прва међу дужностима сваког народа. Противно закону природе по коме су они јаки увијек у предности, у људском свијету "слаби" и "нејаки" могу уз праведну божију помоћ и помоћ својих богом одређених савезника да савладају надмоћнијег непријатеља. Примјер са "јаребицама" које су "утекле да утеку" је метафора праведне помоћи према живим бићима који се искључиво руководе одбраном свог интегритета. Патриотски и људски дуг у одбрани "отачества" Његош уопштава у генерални став којим се успостављају правда и поредак. Апологија одбране "од зла" развија се на индивидуалистичком плану као право човјека на одбрану, затим на општим плановима као одбрана

угрожених националних интереса. Његош не слиједи хришћанску поруку о љубави према непријатељу у духу јеванђељске истине: "ко тебе каменом ти њега хљебом", већ заступа становиште о бескомпромисном спровођењу одбрамбене политике на свим нивоима постојања. Циљ активистички схваћене моралне радње на очувању "незаштићених" вриједности је укидање сваког насиља успостављањем идеала праведног живота. Предност одбрамбеног рата над освајачким походима, или у конкретном случају малене балканске државе Црне Горе у односу на велику Отоманску империју, за Његоша је доказ да праведни рат ради укидања насиља фаворизује не оне који генерирају насиље већ се легитимитет даје оној страни која поштује критеријуме праведног понашања. Парадоксално овдје не важи принцип јачег. Стих "Тврд је орах воћка чудновата" је синтеза идеје о владавини права која подрумује право на праведну одбрану. Свако насиље, и сви насилници и дрзници не кажњавају се у духу закона одмазде, (*lex talionis*) већ према општем принципу права на одбрану, оног права које легитимитет црпе не из правног поретка већ из самог онтолошког схватања живота. У том циљу оживљавају митолошки и културно-историјски слојеви, обичајна и религијска традиција да би се употпунила слика "оног што бити не може", односно да би писац успио да оствари првобитну намјеру по којој се наметање насилничке воље војним, политичким институцијама и средствима укида слободним избором и правом на одбрану таквог избора. Готово све семантичке или лексичке информације у функцији су очувања аутентичног културног или вјерског модела. Ту налазимо мноштво укрштања на различитим осама приповиједања, различитих преклопљених планова у којима њихови носиоци присвајају себи право на апсолутну истину. Независно један од другог ређају се аргументи који чине потенцијалну везу са изворним обичајно-религиозним ставовима који представљају свједочанство историјског времена и вјекова.

Између покорности, принуде, контроле и самовоље, самосталности и слободе уклапа се Његошев шири концепт слободе која се осваја у вишевековном чврстом систему одбране. Зато се јунаци спјева страствено залажу за аутентичне вриједности, утврђени морални и религиозни став, а и против присилног војно-политичког, вјерско-обичајног стандарда понашања. Код Његоша је и у *Лучи* и у *Горском вијенцу* присутна идентична идејна схема: 1) поредак; 2) поремећај у поретку који доводи до ратних операција, 3) повратак из стања поремећене равнотеже у поновно успостављени поредак. У ту сврху пјесник примјењује историјске апстракције које некад трансформише у митологију и ствара пјеснички свијет у коме су примијењени сви облици алегоријског и симболичног језика. Како се конфликти развијају на различитим плановима, што битно утиче на књижевну структуру спјева, Његош је успио да створи вишедимензионално дјело у којем се визуелне и просторне димензије преламају у свјетлости главних догађаја.

Закључујући значењски смисао цјелокупног спјева игуман Стефан је резмирао своја гледишта уносећи хришћанске компоненте стихом "Страдање је крста добродјетел", односно "крст носити вама је су-

ђено". Тако се уводи призвук страдања инспирисан жртвеничком филозофијом постојања. "Крст голготе" на олтар божије правде ипак у коначном смислу има радосни одјек који се уочава на више мјеста а нарочито у карактеристичним ријечима: "Славно мрите кад мријет морате". Неминовност умирања укида се само славом оних који су се имали "рашта и родити", чија душевна луча вјечито свијетли, јунака "који с бојних пољана" прелазе у "весело царство поезије". Радост страдања, та "пјесма са сузама" коју игуман Стефан објављује у ријечима: "Боже драги свијетла празника", у потпуности одговара начелном схватању обавезе очувања оних вриједности које у људском свијету носе атрибут апсолутних.

Sonja TOMOVIĆ - ŠUNDIĆ, Ph.D.

"THE MOUNTAIN WREATH" BY NJEGOŠ

The Summary

The literature of Petar II Petrović Njegoš represents original combination of philosophical and poetical in our literal tradition. The main preoccupation of Njegoš, as in the classical epic poetry, was directed toward the questions of disappearance and creation of the Universe, creation of man, destiny of the manhood in general, etc. In "The Ray", the author had impressively described the theme of man's "fall" to the material existence, and in the "Mountain Wreath" and "Stephen the Small", the poet dedicated himself to the concrete historical events, revealing their importance for survival of the community and traditional and ethical rules of behavior. Contrast is the main characteristic of style, language and composition in the structure of verses, and at the same time the dominant ideological paradigm, existing in the base of the nature itself. The existential space had been burdened by the contrasts; further more, their existence points out to the imperfection of life and to its dynamic flow, in which the appropriate solutions are born. By contrasting the God and Satan, material and spiritual, spirit and body, chaos and order, time and eternity placed in the ontological plane, the poet had expressed his main principles regarding the sense of creation and duration, occurring in the eternal movement of the bipolar imagined universe. But, for Njegoš the poles are not equal in the sense of quantity, since as the final result justice, light, harmony and beauty prevail and triumph. That is the reason why it is impossible to study "The Mountain Wreath" separately, independently from the ideological word of "Light", because that heroic epic presents the apotheosis of logic of the defense, whose final moment is the return of objects to the original balance.

Проф. др Радмило МАРОЈЕВИЋ*

ТЕКСТОЛОГИЈА ШТАМПАРСКИХ ГРЕШАКА У ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ

1. ШТАМПАРСКЕ ГРЕШКЕ У ПРВОМ ИЗДАЊУ

1.1. Двије најкрупније штампарске грешке у првом издању тичу се премјештања прозних дјелова текста са једног мјеста на друго. Те „двије важне очигледне штампарске или коректорске грешке, које су се провлачиле све од првога издања из 1847 до данас“, први је запазио (и исправио) Ристо Ј. Драгићевић (1959).

(1) Милан РЕШЕТАР је констатовао да је само друго коло премјештено са својим прозним контекстом, *»док код осталих кола мијењају своје мјесто само стихови а ријечи пред колом и за колом остају на својему мјесту«* [Решетар 1926: 351], али није схватио да је управо то — штампарска грешка. Ову, прву штампарску грешку премјештања прозног текста са једног мјеста на друго исправио је Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ [Драгићевић 1959: 27–28, 50], уз сљедећи коментар: *»Ова грешка настала је, дакле, само коректорском непажњом, а у вези са познатом Његошевом замјеном колâ. Његош је, наиме, у оригиналном тексту поврх кола „Чашу меда...“ метнуо број 2, те је овом замјеном дошло иза стиха 562, док се у оригиналу налазило иза стиха 1209. Коректор (Медаковић?) је непажњом пренио не само текст кола, но и прозни текст који се у оригиналу налази испред њега („Ноћ је мјесечна...“), а такође је иза кола пренио и ријеч „Полијегаше“, те је она дошла између 602 и 603 стиха, мјесто да остане иза 1226 стиха, гдје сам је ја сада унио. Она је ту и у оригиналу, а ту јој је и мјесто, јер одмах иза ње стоји за Вука Мићуновића: „Лежи заједно са сердаром Јанком“. Оваквим коректоровим поступком дошао је на два мјеста исти текст: „Ноћ је мјесечна; сједе око огњевах и коло на веље гувно поје“ (и иза 562 и иза 1209 стиха), па је коректор пренесени прозни текст чак и „поправио“, јер је иза 562 стиха написао „...коло на вељем гувну поје“, док је иза стиха 1209 остало, као што је Његош написао, „...коло на веље*

* Аутор је редовни професор на Филолошком факултету у Београду.

гвну поје“: *Пажљивом анализом штампаног текста ово се могло одавно увидјети и доиста је чудо, да се кроз пуних 112 година провлачила ова коректорска грешка*» [Драгићевић 1959: XXIV–XXV]. Исправка је прихваћена у издању Владимира ПОПОВИЋА [Роровић 1963: 31–32, 53–54], у каснијим Драгићевићевим [Драгићевић 1964, 1965] и још у неким издањима [Банашевић 1973, 1990; Бећковић 1979, 1992; Младеновић 1996, 2001; Никчевић 1997]. У другом издању Горског вијенца у Библиотеци „Луча“ Драгићевић је додао три напомене: 1° уз прозу *Сви муче. Нико ни у нос*. послије 560. стиха: »У I издању (стр. 21–22): / „Сви муче нико ни у нос / Ноћ је мјесечна сједе око огњева, и коло на вељем гвну поје“« [Драгићевић 1966: 74]; 2° уз бјелину послије 602. стиха: »У I издању (стр. 23): „Полијегаше“« [Драгићевић 1966: 76]; 3° уз уметнуту ријеч послије 1226. стиха: »У I издању је ријеч „Полијегаше“ између ст. 602 и 603 (стр. 23), коју сам овдје пренио« [Драгићевић 1966: 106].

Иако је штампарска грешка више него очигледна, она је остала не-исправљена у многим каснијим издањима [Недић 1964, 1969; Радовић 1964, 1974; Бошковић и др. 1967, 1975; Ђерковић 1977, 1980; Павићевић Б. и др. 1985; Назешић 1989; Ћупић 1995, 1998; Деретић 1997; Ђурић 1998; Божовић 2001]. У издању [Калезић 1994] штампарска грешка је само дјелимично исправљена (премјештена је ријеч „Полијегаше“), али је остала прозна ремарка испред оба кола, као у првом издању. У неким издањима остао је прозни текст испред оба кола, док је ријеч „Полијегаше“ и остала иза 602. и уметнута послије 1226. стиха [Петковић 1985, 1987; Каличанин 1999]. У издању пак [Ракочевић 2001] остао је прозни текст испред оба кола, али је ријеч „Полијегаше“ на оба мјеста изостала. У издању [Ђурђевић 2001] избрисана је прозна ремарка испред 563. стиха настала коректорском грешком приликом премјештања кола и уметнута је ријеч „Полијегаше“ послије 1226. стиха, али је ријеч „Полијегаше“ остала и послије 602. стиха, што значи да штампарска грешка није у потпуности исправљена.

Ми у критичком издању, наравно, прихватамо Драгићевићеву аргументацију о најкрупнијој штампарској грешци у првом издању Горског вијенца, осим једног детаља: ми не мислимо да је коректор неовлашћено пренесени прозни текст „поправио“ и да је иза 562. стиха без пјесниковог знања написао „...коло на вељем гвну поје“. То значи да ми пренесене прозне текстове и испред 563. и иза 602. стиха враћамо на њихово мјесто (означено у рукопису): првим (редигованим) замјењујемо (нередиговани) текст који је одштампан послије 1209. стиха, а други умећемо на бјелину послије 1226. стиха:

*Ноћ је мјесечна; сѓде [сјѓдѓ] око огњева
и коло на Вељем гвну поје [пѓје].*

КОЛО

Нови Граде, сѓдиш [сјѓдиш] накрај мора
и валове бројиш низ пучину
како старац на камен сједећи [сјѓдећи]

што набраје своје бројанице —
 [...]

 турској капи ту име погину —
 сва утону у једну гробницу;
 мож и данас виђет коштурницу.

[Полијегаше.]

[ГВ испред 1210, 1210–1213; 1224–1226, испред 1227].

(2) Први је и другу штампарску грешку премјештања прозног текста са једног мјеста на друго исправио Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ [Драгићевић 1959: 98–99], уз слѣдећи коментар: *»Извршио сам још једну измјену у тексту, иако за њу нијесам могао наћи потврду у оригиналном Његошевом рукопису [...]. Наиме, ја мислим да је такође штампарском или коректорском грешком дошао прозни текст иза 2360 стиха, мјесто иза 2379 стиха. Неприродно је да одмах послије дугога монолога игумана Стефана „сви поспаше“ и да игуман „сву ноћ чита молитве међу њима“, па да му тек ујутро, када устају и „чуде (се) гледајући старог игумана ђе сједи уз ватру, броји бројанице и нешто у себи чита“; приступају и љубе га у руку „из уваженија рашта лијепо и мудро збори“. Још мање има логике, да му у таквој прилици приђе сердар Иван и каже му: „Ти нијеси слијеп игумане / кад си тако мудар и паметан...“* [Драгићевић 1959: XXV]. Исправка је прихваћена у издању Владимира ПОПОВИЋА [Роровић 1963: 101–102] и у каснијим Драгићевићевим издањима [Драгићевић 1964, 1965]. У другом издању Горског вијенца у Библиотеци „Луча“ приређивач је додао напомену уз бјелину послије 2360. стиха: *»У I издању (стр. 96) овдје је прозни текст, који сам пренио иза ст. 2379«* [Драгићевић 1966: 171].

1.2. Реконструкција штампарских грешака недописивања у првом издању односи се на четири примјера: остао је недописан један стих — примјер (1), компонента антропонима једног лица разријешена је у основном тексту, али је остала скраћено написана у списку лица — примјер (2), није разријешена скраћено написана компонента антропонима једног лица ни у основном тексту, ни у списку лица — примјер (3), није разријешена скраћено написана ријеч у једној пјесниковој напомени — примјер (4).

(1) Разматрајући версификацију Горског вијенца, Милан РЕШЕТАР истиче: *»Стих се никада не дијели, тако да би једну половицу говорило једно челаде а другу половицу друго, а налази се један цигли крњаста стих: а од тога... 2235«* [Решетар 1890: 66].

Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ с правом оспорава мишљење Павла Поповића да је Његош намјерно оставио неке стихове недовршене, сматрајући да је пјесник *„остављао недовршен стих само док касније нађе најприкладнију ријеч“*. Ову своју тврдњу Драгићевић поткрепљује упоређењем завршетка 961. стиха у рукопису, у којем су послије поновног прецртавања генитива *мұхамеда* остале четири тачке (л. 11), и у штампаном тексту, у којем је умјесто тачака уметнута полусложеница *ѡци-ѡца* (с. 37), и претпоставком да је с истом намјером остао недовршен 2235. стих, *„јер га Ње-*

гош није благовремено допунио, а коректор, наравно, није могао ништа друго урадити до оставити тачке мјесто недовршених ријечи“ [Драгићевић 1959: 127].

Друкчије објашњење поријекла недовршеног стиха дао је Никола БАНАШЕВИЋ: „Овај недовршени стих могао се лако допунити, али је можда песник оставио да се читалац сам довија његовом значењу, ако пак изостављене речи нису испале приликом отискивања целе странице. Додајмо да у првом издању место изостављеног полустиха има шест тачкица“ [Банашевић 1973: 355]. Банашевићево објашњење је оспорио Александар МЛАДЕНОВИЋ, оцјењујући да је прва претпоставка, по којој је недовршени стих „можда песник оставио да се читалац сам довија његовом значењу“, неујерљива, а ни друга („ако пак изостављене речи нису испале приликом отискивања целе странице“) нема свог оправдања јер би у том случају остала бјелина а не шест тачака мјесто изостављених ријечи [Младеновић 1989: 314].

Први пут је недовршени стих „довршен“, тј. реконструисан његов други полустих, у нашој расправи *Горски вијенац (1847–1997): У сусрет критичком издању* [Маројевић 1997: 57], уз сљедеће образложење: „У штампаном издању Горског вијенца стих 2235. је незавршен: одштампан је само први полустих. Његошев оригинални рукопис сачуван је само до 1528. стиха закључно. Незавршеност стиха не може имати никакву умјетничку функцију. Зато се мора претпоставити да је у рукопису други полустих био нечитак, па је штампар оставио празно мјесто до ауторове коректуре, а Његош очито није коректурни отисак гледао до краја те није дешифровао свој текст“ [цит. по: Маројевић 1999^a: 39].

Драгићевићева претпоставка, да стих „Његош није благовремено допунио, а коректор, наравно, није могао ништа друго урадити до оставити тачке мјесто недовршених ријечи“, и наша претпоставка, да је у рукопису други полустих био нечитак па је штампар оставио празно мјесто (заправо: шест тачака) до ауторове коректуре, нису ни у каквој колизији: обје полазе од тога да Његош није обавио „потоње прегледање“, тј. завршну коректуру (ревизију), бар не до краја, те није дешифровао свој текст.

Наша реконструкција 2235. стиха — реконструисали смо „синтагму у генитиву **силнога бројања** и знак питања“ [Маројевић 1997: 57] — добила је овакву оцјену Александра МЛАДЕНОВИЋА: »Текстуалном допуном Његошевог незавршеног 2235. стиха не треба да се бави нико од приређивача за штампу *Горског вијенца*. Зашто? Зато што се не зна шта је песник хтео да каже овим стихом па је због тога најбоље његову другу половину (шест слогова који недостају) оставити онако како је у првом издању овог Његошевог дела где налазимо шест тачака. Тако чине и други приређивачи за штампу *Горског вијенца*. Р. М. жели, напротив, да својим текстом допуни овај Његошев недовршени стих уносећи у угласте заграде своје речи **силнога бројања** са упитником на крају, што је, разуме се, депласирано јер се ради о непотребном, узалудном и некорисном напору« [Младеновић 1999: 19].

Ми морамо кориговати свога критичара: сваки дио текста који недостаје подлијеже реконструкцији, поготову десетерац којему недостаје

други полустих (умјесто његових шест слогова у првом издању стоји шест тачака, стављених до коректуре, која ту није урађена). Многи су покушавали, а и данас покушавају, да реконструишу стихове који наводно недостају у Посвети. Нешто слично је покушао, додуше не баш успјешно, и Младеновић са скраћено написаном другом компонентом антропонима *Ферата Зачир[анин]а* (види његову и нашу реконструкцију у [Маројевић 2000^б: 266–268]). Зашто се не би реконструисао и недостајући полустих?

Ми, наравно, и у критичком издању „крњастих стих“ реконструисамо, уз једну корекцију у односу на расправу из 1997. године: умјесто генитива *бројања* узимамо генитив *бројења* пошто је за Његошев језик карактеристичан глагол *бројити* (и његове изведенице), којему одговара глаголска именица *бројење*, а не глагол *бројати*, којему одговара глаголска именица *бројање*. Реплика кнеза Јанка у нашој текстолошкој интерпретацији изгледа овако:

Доиста се мислиш набројити.
 Да ли ти се оче не додије
 а од тога [силнога бројења]?
 Ја бих волї [вòли^в] сад гривну орахā
 да је једном по нашики избројим
 но стотину тијех бројаницā
 да пребирам прстима зафајду [зāфāјду].
 [ГВ 2233–2239].

(2) Испред прве реплике коју говори војвода Станко Љуботињанин (стихови 303–310) етнонимска компонента антропонима у пјесничком аутографу је написана скраћено: (*љуб.*) (л. 4). Одатле ју је, неразријешену, приређивач текста за штампу (Медаковић) пренио у списак лица: (*Љуб.*) (с. ⟨VII⟩). У првом издању скраћеница је разријешена (очито тек у коректури) само у тексту испред прве реплике коју јунак говори: (*љуботинянинъ*) (с. 12), али не и у списку лица.

Ову штампарску грешку није било тешко разријешити: *Љуб[отинянинъ]*. Исправљена је у издању браће ЈОВАНОВИЋА: Војвода [...] Станко Љуботињанин [Јовановићи 1881: 5]. Стефан Митров ЉУБИША је изоставио етнонимску компоненту из списка лица: Voјvoda [...] Stanko. [Ljubiša 1868: 2]. Милан РЕШЕТАР у издањима Горског вијенца скраћеницу не разрјешава: Војвода [...] Станко (Љуб.) [Решетар 1890: 89; уп.: Решетар 1940: 8]. Са текстолошког аспекта најбоље је оно рјешење које Решетар даје у Целокупним делима: Војвода [...] Станко Љуб[отињанин] [Решетар 1926: 8].

(3) Штампарску грешку реконструисамо и у другој (такође етнонимској) компоненти антропонима јунака који у Горском вијенцу изговара стихове 1016–1023. У првом издању испред тих стихова стоји: *ФЕРАТЪ ЗАЧИР. КАВАЗЪ-БАША*. (с. 39). А у рукопису: *фeратъ зачир. кавазъ-баша* (л. 11 об.). У списку лица друга компонента антропонима одштампана је са тврдим знаком умјесто тачке: *Фeратъ Зачиръ, Кавазбаша*,

(с. ⟨VII⟩). Овај текстолошки проблем први је уочио Александар МЛАДЕНОВИЋ, али га он није и адекватно ријешио. Наиме, он полази од тога да се рукописно *зачиџ*, и штампано *Зачир*. „мора схватити једино са придевом *зачирски* који је тако скраћено написан у рукопису а исто тако скраћено и одштампан у првом издању Његошевог дела“ [Младеновић 1989: 236]. Одговарајући на питање зашто скраћеница из рукописа није разријешена у првом издању као што је рукописно *љуб*. (л. 4) разријешено у *љуботинянинџ* (с. 12), аутор сасвим исправно вели: „Ово није учињено свакако зато што преписивач овог Његошевог дела, преписујући га на чисто ради штампања (а то је свакако био М. Медаковић [...]), није разумео шта значи *зачир*. у рукопису па је тако непромењено ову реч оставио у свом препису, односно у првом издању *Горског вијенца*“ [Младеновић 1989: 237 (напомена)]. Младеновић се, међутим, није замислио зашто је друга компонента антропонима војводе Станка, у рукопису означена скраћено *љуб*., у првом издању разријешена као етноним *љуботинянинџ* а не као адјектоним *љуб[отинскій]*, те не поставља дилему да ли скраћено *зачиџ*. из рукописа и првог издања односно *Зачиџџ* из списка лица у првом издању треба разријешити као етноним, него се без икакве дилеме одређује за адјектоним *зачиџ[скій]*. Ми смо закључили (најприје у [Маројевић 2000⁰: 266–268]) да скраћено написано *зачиџ*. из рукописа и првог издања односно *Зачиџџ* из списка лица у првом издању треба етнонимски разријешити, а с обзиром на то да ојконими (имена насеља) типа *Зачир* граде етнониме помоћу суфикса *-(j)анин*, у антропониму Његошевог јунака реконструисамо штампарску грешку: испред стиха 1016. *зачиџ[анинџ]*, у списку лица *Зачиџ[анинџ]*. А то значи да у савременом издању антропоним морамо једнообразно реконструисати у списку лица и испред стихова 1016–1023:

Ферат Зачир[анин], кавазбаша
[ГВ испред 1016].

(4) Прва ријеч у напмени уз прозу испред 1173. стиха, која је у првом издању написана скраћено, у савременом издању се даје са васпостављеним скраћеним дијелом у угластим заградама, а напомена се спушта у фусноту: * Црног[орцима] и Турцима [види т. 2.1].

1.3. Реконструкција штампарских грешака погрешне редактуре облика у првом издању. — Овај тип штампарских (заправо: редакторских) грешака налазимо двапут у генитиву топонима *Никшић* (*Никшићџ* умјесто *Никшићџ*), четири пута у основи патронима *Раславчевић* (*Раславчевићџ* умјесто *Раславчевићџ*) и двапут у облицима глагола *изгорети* (инфинитив *изгорџти* умјесто *изгорџети*; прво лице множине аориста *изгорџсмо* умјесто *изгорџсмо*).

(1) У рукопису Горског вијенца јасно се разликују етноним *plurale tantum masculinum* *Никшићи* у значењу 'никшићки Турци', који је посвједочен једном у номинативу — у стиху 343:

Што збораше Хамза и Никшићи [йникшићи]:
шћаше ли им мила [мйљџ] вјера бити

да издижу мирно у Рудине [урудине]?
 [ГВ 343–345; **Никшићи**
 (с. 13); **никшићи** (л. 4 об.)],

и једном у генитиву (са наставком **-ахъ**) — у стиху 337:

покољи се на друм [на́друм] са Турцима [са̀турцима],
 четрнаест посѣци [посѣ́ци] Турака̄
 и узми им седамдесет коња̄
 и двије-три [идвијетрӣ] ухвати робиње,
 па ни дође књига од Никшића̄ [одникшића̄^X]
 и у књизи [иу̀књизи] десет побратимствā
 на Пољане да се састанемо
 да им дамо робје на откупе,
 па смо били на станак Турцима —
 стога смо се мало задоцнили.

[ГВ 333–342; **Никшићахъ**
 (с. 13); **никшићахъ** (л. 4 об.)],

и топоним *singulare tantum masculinum* *Никшић* у значењу 'никшићки град', двапут употријебљен у генитиву (са наставком **-а**) — у стиховима 332. и 353:

Хитали смо да пријед дођемо,
 ма никако не могоасмо [немòгасмо] брже;
 но Пециреп и стари Балета
 сакупили двадест-тридест другā
 па у Дугу с четом западнули,
 дочекали карван од Никшића̄ [одникшића̄]:
 [ГВ 327–332; **Никшићахъ**
 (с. 13); **никшића** (л. 4 об.)];

Би [бѣ], Рогане, грдна [гр̀дна] разговора —
 да ли не знаш Турке од Никшића̄ [одникшића̄]:
 у малу се [у̀ма̀лѣе] длаку не искласмо
 да пас [пāс] пасу [пāсу] довијек кажује
 за крваво [закр̀вавō] наше саставање!
 [ГВ 352–356; **Никшићахъ**
 (с. 14); **никшића** (л. 4 об.)].

Припремајући рукопис за штампу, Медаковић је очито, и не консултујући пјесника, правописно уједначио све генитиве, мислећи да је и у посљедња два стиха генитив плурала, па су у првом издању и они одштампани са наставком **-ахъ**.

Иако је разлика између рукописа и издања и раније уочавана [Решетар 1926: 350], први је наведене двије штампарске грешке и исправио Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ: дочекали карван од Никшића, [Драгићевић 1959:

18]; Да ли не знаш Турке од Никшића? [Драгићевић 1959: 19], уз сљедећи коментар: »Карактеристично је да досадашњи коментатори и приређивачи нијесу примијетили да морају бити различити облици у стиховима гдје је ријеч о граду Никшићу или о становницима тога града. Ту је грешку у првом издању свакако учинио коректор, док је код Његоша (у оригиналу) сасвим правилно: он пише „дочекали карван од Никшића“ (ст. 332) и „Да ли не знаш Турке од Никшића“ (ст. 353), али опет каже: „Па ни (нам – Р. Д.) дође књига (писмо – Р. Д.) од Никшићах“ (ст. 337). Међутим, у свим досадашњим издањима сва три мјеста су истовјетна: „...од Никшићах“« [Драгићевић 1959: 124]. Исправка је прихваћена у издању Владимира Поповића [Роровић 1963: 22–23] и у каснијим Драгићевићевим издањима [Драгићевић 1964, 1965, 1966].

Драгићевићево текстолошко откриће покушао је да оспори Јевто М. МИЛОВИЋ, уз сљедећу аргументацију: »И у народу, и у Његошевом језику, *Никшић* није само назив за град, већ и за његова становника, а град се зове и *Никшићи*, па се и други падеж множине *Никшићах* односи и на град и на његове становнике« [Milović 1965: 63; цит. по: Миловић 1983: 376]. Миловић указује да Његош спомиње Никшиће у Свободијади: „...отрчаше / на острошки друм широки, / међу Брда и Никшиће“ и да се назив *Никшићи* за град Никшић појављује и у Његошевој преписци, па наводи примјере — у акузативу (добјежали су, послао, дођу) у *Никшиће* и генитиву (дођу) из *Никшићах*.

Плурални облик *Никшићи* првобитно је имао патронимско значење 'Никшини синови', из којег се развило најприје значење братства а затим и значење племена. Кад је један дио тог племена примио ислам, назив *Никшићи* је попримио значење 'никшићки Турци', тј. 'Срби исламске вјероисповијести из никшићког краја', као и значење територије на којој они живе. И у етнонимском, и у етнотопонимском значењу биле су могуће конструкције (идем) у *Никшиће*, (враћам се) из *Никшића(х)*. Етнотопонимско значење је посвједочено у Његошевим дјелима, и то етнонимска нијанса у стиховима 343 и 347 Горског вијенца, а топонимска у Свободијади и преписци.

Сингуларни облик *Никшић*, у функцији именице, првобитно је имао патронимско значење 'Никшин син', потом је могао прерасти у презиме 'Никшин потомак' и етноним 'припадник племена Никшићи'. За именовање никшићких муслимана употребљавао се, вјероватно, само облик множине. Сингуларни облик *Никшић*¹, у функцији присвојног придјева, првобитно је имао посесивно значење 'који припада Никшићима'; његовом супстантивизацијом (*Никшић град* → *Никшић*) настао је ојконим (име насељеног мјеста), посвједочен у генитиву (наравно: сингулара) у стиховима 332 и 353 Горског вијенца.

(2) У списку лица Горског вијенца у првом издању налази се и **ВУКЪ РАСЛАВЧЕВИЋЪ** (с. <IX>). Испред трију реплика које овај јунак изговара (стихови 181, 184–187, 819–821) антропоним је одштампан верзалом: **ВУКЪ РАСЛАВЧЕВИЋЪ** (с. 7 — двапут, 31). Од првог издања полазе каснији приређивачи, само што употребљавају савремени, фонетски правопис: Вук Раслапчевић [Ljubiša 1868; Решетар 1890 и др.]. Све три реплике

налазе се у сачуваном дијелу пјесниковог аутографа. Испред прве реплике стоји: **Вѹкѡ ѡславлчевиѡѡ** (л. 2 об.). Испред друге: **Вѹкѡ ѡасл.** (л. 2 об.). Испред треће: **Вѹкѡ ѡаслав.** (л. 9 об.). У првобитној верзији рукописа стихови 311–314 припадали су истој личности, која је била означена скраћено: **Вѹкѡ ѡаслав.**; у коначној верзији рукописа то је прецртано и у продужетку написано: **Седлаѡѡ Иванѡѡ** (л. 7). То значи да аутентични облик патронима (или презимена) у Његошевом идиолекту гласи: Раславчевић. Тешко је утврдити како је дошло до тога да се изворни Његошев лик *Раславчевић*, који је компаративно-историјски аутентичан, замијени народно-етимолошким ликом **Раславчевиѡѡ**. И поред сличности штампаних слова **в** и **ѡ**, тешко је повјеровати да су штампари могли четири пута направити исту грешку. Али се са доста основа може претпоставити да је то учинио Милорад МЕДАКОВИЋ преписујући текст за штампу (тим прије што је њему било довољно да граfiјску замјену учини испред прве реплике: друге двије су имале у рукопису скраћену ознаку лица, а списак лица је Медаковић сам састављао) и да ту измјену Његош у коректури није запазио. Грешку из првог издања је исправио Иван КАЛУЂЕРОВИЋ (види опширније у [Маројевић 2000^б: 264–266]).

(3) У Његошевом језику као рефлекс кратког јата иза *r* посвједочен је вокал *e*, који није никакав екавизам него резултат природног развоја најпрогресивнијих ијекавских говора: „Полазимо од тога да је кратко јат у облицима типа *gorěŋ* дало као рефлекс [je], да је то *j* јатовало сонант *r* те смо добили *gorěti*, депалатализацијом *r* добијено је *gorěti* у свим ијекавским говорима; касније је, у неким говорима, аналошки успостављено *gorjeti*“ [Маројевић 1998: 36]. То се односи, наравно, и на префиксалне изведенице глагола *горети* у Горском вијенцу:

Па све могах [mǒgǎx] с јадом прегорети,
но ме ђаво једну вечер нагна [nǎgnǎ],
у колибу ноћих Милоњића [mǐlǒŋjiǎ].
[ГВ 1281–1283; **пѡегоѡети**
(с. 50); **пѡегоѡети** (л. 14 об.)];

Докле неко, да му Бог поможе [pǒmožē],
из онијех пањегǎ завика:
„Бјеж народе е изгоре кућа!“
[ГВ 1562–1564, **изгоѡе** (с. 61)];

Нама жива срца попуцаше,
потрчасмо кули Радуновој,
око ње се [ǒkǒŋbēēē] покласмо с Турцима —
избависмо из куле Радуна,
ма изгоре ојађела кула.
[ГВ 2781–2785, **изгоѡе** (с. 115)].

У сва три ова примјера, као што видимо, у првом издању (а у првом примјеру и у сачуваном дијелу пјесниковог аутографа) налазимо графему **ѡ** у

наведеним облицима. Зато нема никаквог основа уносити је-рефлексе у наведене облике, како то чини Војислав П. НИКЧЕВИЋ: прегорјети, изгорје (двапут) [Никчевић 1997: 102, 113, 166].

У два облика на мјесту кратког јата иза *p* у првом издању Горског вијенца (из оног дијела чији аутограф није сачуван) одштампана је графема **ѣ**:

„Не смути ли бабо Црногорце,
кунем ти се турском вјером тврдом:
имаш дома десет унучади [унучаѣди]
и три сина сва три ожењена —
све ћу ти их затворит у кућу [укућу]
па у живи огањ изгорети!“

[ГВ 2210–2215; **изгорѣти** (с. 91)];

Куће турске огњем изгоресмо
да се не зна ни стана ни трага
од невјерна домаћега врага.

[ГВ 2604–2602; **изгорѣсмо** (с. 107)],

што сви приређивачи транслитеришу: изгорјети, изгорјесмо. Ми мислимо да овдје не треба примјенити просту транслитерацију (ѣ = је) него фонетску реконструкцију: Његош није могао у инфинитиву изговарати час *прегорети* а час *изгорјети, у аористу час *изгоре* (двапут) час *изгорјесмо, него је Медаковић под утицајем свог сопственог изговора — у западним српским говорима по аналогiji са (*пре*)*горијевати* васпоставило се (*пре*)*горјети* — или под утицајем руске и црквенославенске ортографије написао графему **ѣ** у наведеним стиховима (а Његош је облике могао изговарати само са *e*).

1.4. Реконструкција штампарских грешака недовршене редактуре (незавршене коректуре) у првом издању тиче се везника *јер(е)*.

(1) У првом дијелу спјева, од 194. до 953. стиха, свуда је рукописно **ѣрѣ** (**ѣрѣ**), са гласовном вриједношћу [ер(е)], у првом издању замијењено облицима **ѣрѣ** (**ѣрѣ**), са гласовном вриједношћу [јер(е)]:

Пуштите их, аманат ви божї [божиѣ],
јере их је невоља нагнала,
а не бисте ни једну хватали:
утекле су к вама да утеку,
а нијесу да их покољете.

[ГВ 193–197; **ѣрѣ** (с. 8), **ѣрѣ** (л. 3)];

То је вама доиста срамота
јер је вама понајближе доћи!

[ГВ 439–440; **ѣрѣ** (с. 17), **ѣрѣ** (л. 5 об.)];

Куку оној души [дѣшї] задовијек
те је Ружи нарок [нарѣк] изгубила,

те је дала Ружу за Касана,
затворила вилу у тавницу,
јер је Касан брука неваљала [неваљала̄].

[ГВ 481–485; **ЕЅЗ** (с. 19), **ЕЅЗ** (л. 6)];

Кога зове уз оне главице
свако јутро како зора сине —
ја мним га је [јáмнймгаје] доиста дозвоа,
јер ми није лакши, што ћу крити,
него да ми на врх [навр̄х] главе стоји.

[ГВ 945–949; **ЕЅЗ** (с. 36), **ЕЅЗ** (л. 10 об.)];

Дану Бајко, пухни ми у око [јуоко]
јере ми се грдно [грднѠ] натрунило.

[ГВ 952–953; **ЕЅЕ** (с. 36), **ЕЅЕ** (л. 10 об.)].

(2) Један примјер, у 1371. стиху, и у рукопису је написан **еѳз**, са гласовном вриједношћу [јер]:

Без зла ми се [бѣз:ламисе] обићи не може
и без неке [ибѣзнекѣ] братске погибије
јер кад год сам такви сан гледао
приправља сам што мрцу требује.

[ГВ 1369–1372; **ЕЅЗ** (с. 53), **ЕЅЗ** (л. 15 об.)].

(3) Сљедећи примјер, у 1638. стиху, из оног је дијела спјева чији рукопис није сачуван, али је и он одштампан **еѳз**, са гласовном вриједношћу [јер]:

пут мене се поосмјехну принцип,
распита ме за наше крајеве,
и шћах рећи: љуби Црногорце
јер спомену све редом бојеве
ђе су наши помогли Млеткама,

[ГВ 1635–1639; **ЕЅЗ** (с. 53)].

(4) У другом дијелу спјева, од 1793. стиха, свуда је и у првом издању одштампано **еѳз** (**еѳе**), са словом **ѳ** које има гласовну вриједност [е].

Ми смо навели, као „доказ да Његош није коректуру прегледао до краја“, „редактуру везника [j]ер, [j]ере: до 1638. стиха он је досљедно исправио *ер, ере* из рукописа у *јер, јере* у штампаном издању; од 1793. стиха до краја спјева свуда су остали облици са *е* (који у савременом критичком издању морају бити исправљени у облике на *је*)“ [Маројевић 1997: 57; цит. по: Маројевић 1999^а: 39]. И овај текстолошки поступак, који иначе с разлогом примјењују бројни приређивачи, добио је одричну оцјену Александра МЛАДЕНОВИЋА: »Везник *јер, јере* долази у првом делу *Горског вијенца*, а у другом — налазимо *ер, ере*. Р. М. истиче да и ови други помену-

ти случајеви „у савременом критичком издању морају бити исправљени у *је*“. Они, међутим, не морају бити исправљени нити их треба исправљати. Зашто? Зато што и овај везник, и са једним и са другим фонетизмом, чини одлику језика *Горског вијенца* [...], а приређивач издања овога спева треба да донесе аутентичан језик текста овог дела. Никакво евентуално уједначавање ту није потребно, а такође ни у другим језичким особинама које се у *Горском вијенцу* јављају у различитом виду, с малим разликама између себе. Ако би се спровело њихово међусобно уједначавање, оно не би одражавало језик овог Његошевог спева, а доношење, како смо рекли, аутентичног језика неког старог текста јесте основни циљ било кога савременог издања тога текста па, разуме се, и критичког« [Младеновић 1999: 19].

Приређивачи који исправљају облике *ер*, *ере* из другог дијела првог издања у *јер*, *јере* то чине зато што су и у сачуваном дијелу рукописа они били написани са иницијалним *ѣ* (= *е*), осим једног примјера, па су приликом штампања замијењени облицима са иницијалним *ѣ* (= *је*). То значи да се графичке другог дијела првог издања у наведеним сегментима третирају као штампарске грешке усљед недовршене редактуре, односно незавршене коректуре.

И прије него што је пронађен аутограф *Горског вијенца*, неки приређивачи су уједначили облике у другом дијелу спјева према првом дијелу, уносећи свуда облике са иницијалним *ј* [Ljubiša 1868; Јовановићи 1881]. Милан РЕШЕТАР је у својим издањима *Горског вијенца*, и послије открића рукописа, оставио неисправљене облике *ер*, *ере* [Решетар 1890, 1940], а у Целокупним делима су одштампани у редигованом облику *јер*, *јере* а у фусноти стављени облици из првог издања: *Ерѣ*, *Ере* [Решетар 1926]. Ову противрјечност покушао је да исправи сам Решетар у приказу првог Вушовићева издања: „Боље је у В-ћа и *ер* 1850.2163. 2208.2392, *ере* 1954.2157.2553.2801, гдје је у Д [= државном издању] свуда *је*-; али то је један од неријетких слагарских „исправака“, *јер* у мојим издањима стоји, већ од првога из г. 1890, свуда *е*-, а у напоменама баш наводим да у О (тј. у оригиналном издању) стоји *Е*-, дакле *е*- (а не *ѣ*-, што би било *је*-)“ [Решетар 1936: 222–223]. Противрјечност ипак остаје: и да претпоставимо да су на толико мјеста штампари направили „исправке“, остају нејасне Решетареве фусноте: он указује како је облик одштампан у првом издању само у случајевима кад одступа од првог издања, кад полази од штампарске или ортографске грешке у првом издању!

Данило ВУШОВИЋ и Никола БАНАШЕВИЋ (и још неки приређивачи) држе се првог издања (и Решетаревих издања *Горског вијенца*), остављајући неисправљене облике *ер*, *ере*, осим (очито грешком) у 1793. стиху: *Јер* су власи уши подигнули, [Вушовић 1935: 56], Банашевић и у стиховима 1850, 2208 и 2392: *јер* су Власи уши подигнули, [Банашевић 1973: 87], *јер* су дину уши заглибиле; [Банашевић 1973: 88]; *јер* ти често идеш међу њима. [Банашевић 1973: 107]; *јер* је мука с Богом ратовати! [Банашевић 1973: 116].

Други приређивачи прихватају Решетареве текстолошке исправке из издања Целокупних дела (којих се Решетар, видјели смо, одрекао) и у

читавом спјеву везник доносе са иницијалним *j* [Бошкових и др. 1952, 1967, 1975], сматрајући очито да пјесник није стигао да прегледа коректуру до краја и да *ep*, *ere* рукописа исправи у *jer*, *jere*. Ми се придржавамо овог другог текстолошког поступка, с тим што реконструисано *j* стављамо у угласту заграду. У шест стихова реконструираемо везник *jer*:

излаз к нама, часа не почаси,
на твојега крилата халата,
не заборав сабље и миждрака
и твојега бича пакленог
[j]ер су Власи уши подигнули,
да окупиш стоку у торину —
[ГВ 1789–1794, Еҫѝ (с. 71)];

Забобоњи Старино Новаче
сврх клисуре ка си [кѝси] научио
[j]ер су дину уши заглибиле —
пробуди му бухе у кожухе.
[ГВ 1848–1851, Еҫѝ (с. 73)];

Слушај бабо, све ти вјерујемо:
може бити и мједено гувно,
јахати се може на вратило,
ма за лађу и весла сребрна —
то ти нико вјеровати неће
[j]ер је сасма преништава лађа.
[ГВ 2158–2163, Еҫѝ (с. 88)];

и рече ми, душа му проклета:
„На тебе се нико ставит неће
[j]ер ти често идеш међу њима“.
[ГВ 2206–2208, Еҫѝ (с. 90)];

Чуј Никола, кнеже дупиоски:
и ти руку пружајеш на клетву;
ти си нејак, знаш ли, у Црмницу,
а Турцима пред кућом [прѣткућѝм] Црмница —
криву [крѝву] клетву на дом [нѝдѝм] не понеси,
[j]ер је мука с Богом ратовати!
[ГВ 2387–2392, Еҫѝ (с. 98)];

Виђу да си с краве пољане —
газио си негђе ватру живу,
и Бог знаде [знѝде] — до тебе самога —
је ли ико ту жив претекао
[j]ер без муке [бѣзмукѝ] не прскају токе
ни се ломе такви цефердари

те с' од витке [тѣсѣодвѣйткѣ] жице саковани.
[ГВ 2738–2744, Еґѣ (с. 113)].

А у четири стиха — везник *јере*:

Главе [глѣвѣ] братске познат нећеш,
нама празно [празнѡ],
[ј]ере су их нагрдили,
невјерници!
[ГВ 1954–1955, Еґѣ (с. 78)];

Видите ли како не зна ништа:
истина је све што је казала —
не би сама себе наружила
да у тај лик није обештана,
па се каје, ставила се душе,
[ј]ере види траг ни ископаше.
[ГВ 2152–2157, Еґѣ (с. 88)];

био дозват док ти Божић прође
два-три [двѣтри] сина старога Мартина,
[ј]ере ти се ја све бојим, синко,
да ће Турци тебе изгубити:
[ГВ 2531–2534, Еґѣ (с. 104)];

Више жалим пуста [пѣста] цефердара
но да ми је руку окинула,
жа ми га је ка једнога [једнога] сина,
жа ми га је ка брата роднога —
[ј]ере бјеше пушка мимо пушке [мимѡпушке]:
срећан бјеше а убојит бјеше,
око њега руке [рукѣ] не превијях —
свагда бјеше као огледало,
у хиљаду другијех пушакѡ
познати га шћаше када пукне.
[ГВ 2797–2806, Еґѣ (с. 115)].

1.5. Погрешно читање Његошевог *а* у генитиву једнине *љубови* (1023. и 1035. стих) и у првом лицу једнине презента *опожамъ* (1244. стих) у првом издању Горског вијенца. — Његош је писао слова *а* и *о* на врло карактеристичан начин. У његовом рукопису слова се разликују, али они који су тај рукопис читали (и преписивали) могли су Његошево *а* да прочитају као „о“.

(1) Именицу *љубав* Његош је употријебио трипут у Горском вијенцу, једном у номинативу — у 1025. стиху:

Бисмо Турци, али се не може:
смијешна је ова наша љубав —

[ГВ 1024–1025, **ЉУБАВЪ** (с. 39; л. 11 об.)],

и двапут у генитиву — у 1023:

Ми живимо [живимо] као досад братски
па љубави више не требају.

[ГВ 1022–1023, **ЉУБОВИ**
(с. 39), **ЉУБАВИ** (л. 11 об.)]

и у 1035. стиху:

Љубави ти, набави ми такви:
даћу вола за њега из јарма.

[ГВ 1035–1036, **ЉУБОВИТИ**
(с. 39), **ЉУБАВИТИ** (л. 11 об.)].

Милан РЕШЕТАР је рукопис тачно ишчитао, па за 1025. стих само каже: „*надодан је са стране*“, а разлике у односу на прво издање наводи у 1023: „*љубави*“ и 1035. стиху: „*љубавити*“ [Решетар 1926: 353]. Јевто М. МИЛОВИЋ је у два стиха у рукопису прочитао *љубов* — 1023: „*па љубови више не требају.*“, 1025: „*смијешна је ова наша љубов!*“, а у једном (1035) — *љубав*: „*Љубави ти, [...] набави ми такви!*“ [Миловић 1982: 137]. Желећи да се врати Његошевом рукопису, Војислав П. НИКЧЕВИЋ се ослонио на Миловићево (погрешно) читање, у прва два стиха, и на (неаутентични) облик из првог издања, у трећем стиху, па у сва три случаја наводи облик који није Његошев: па *љубови* више не требају. [Никчевић 1997: 91]; *Смијешна је ова наша љубов!* [Никчевић 1997: 91]; *Љубови ти, набави ми такви!* [Никчевић 1997: 91].

Разлику између првог издања и рукописа тачно је уочио и Никола БАНАШЕВИЋ у коментару уз стих 1035: „У рукопису стоји *љубави*, као и раније у ст. 1023; у штампаном издању, тај облик је у оба случаја замењен са *љубови*, док је у ст. 1025, који изговара кнез Јанко, остало *љубав*. Тешко је претпоставити да је облик *љубови* штампарска грешка, двапут поновљена; вероватније је да је песник хтео да издвоји говор муслимана (у Вукову *Рјечнику* има *љубав* и *љубов*), а Вук Мандушић је затим, имитирајући иронично Ферата Зачира [Зачирина – Р. М.], изговорио ту реч као он“ [Банашевић 1973: 266].

Мало је вјероватно да би Његош, и то тек приликом штампања дјела, муслиману приписао књишки облик да би га затим са ироничним призвуком поновио у Мандушићевом исказу; вјероватније је да је лице које је преписивало за штампу Његошев рукопис (а то је вјероватно био Милорад МЕДАКОВИЋ) прочитало а двапут погрешно као „о“ (а једном тачно, као а). Да је то било могуће, види се по непланираном експерименту Јевта М. МИЛОВИЋА: и он је слово а из пјесниковог аутографа у облицима именице *љубав* двапут погрешно прочитао као „о“ (а једном тачно, као

a). Разлика је само у томе што је Медаковић погрешно прочитао **љубов-** у 1023. и 1035. стиху (а тачно **љубав-** у 1025. стиху), док је Миловић нетачно прочитао **љубов-** у 1023. и 1025. стиху (а тачно **љубав-** у 1035. стиху).

Треба такође истаћи да је облик *љубови језички неаутентичан — у руском језику је номинатив апелатива *любовь*, а генитив *любви* (док сâмо женско лично име чува *о* у свим облицима: *Любовь, Любви*).

На основу свега наведеног можемо закључити да у 1025. стиху треба оставити *љубав* (као што је и у рукопису, и у првом издању), а у стиховима 1023 и 1035 вратити облик *љубави* (према рукопису, који је у првом издању погрешно прочитан). Уосталом, такво текстолошко рјешење примијенио је, без образложења, Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ у својим издањима: па *љубави* више не требају. [Драгићевић 1959: 42]; смијешна је ова наша *љубав*, [Драгићевић 1959: 43]; *Љубави ти, набави ми такви*, [Драгићевић 1959: 43; исто и у: Драгићевић 1964, 1965, 1966].

(2) Његошево рукописно **а** преписивач је прочитао као „о“ те је са **о** и одштампано 1. лице једнине презента глагола *опажати* — у 1244. стиху:

КНЕЗ ЈАНКО

Како смрде ове потурице!
Опажаш ли ти штогод, Рогане?

КНЕЗ РОГАН

Ка [kâ] у зли час [узлѣчас], кнеже, не опајам:
[ГВ 1242–1244, **НЕОПОЖАМЪ**
(с. 48); **НЕ ОПАЖАМЪ** (л. 14)].

1.6. Погрешно читање Његошевог **о** у прилогу **готовѡ** (1996. стих), инфинитиву **вѣрѡвати** (2163. стих) и у облику женског рода једнине радног глаголског придјева **васкрѡснѡла** (2353. стих) у првом издању Горског вијенца. — Као што смо истакли, Његош је писао слова *а* и *о* на врло карактеристичан начин те су они који су његов рукопис читали (и преписивали) могли да их замијене. У три примјера је Његошево рукописно **о** преписивач прочитао као „а“ те су са **а** и одштампани.

(1) Његошево рукописно **о** преписивач је прочитао као „а“ најприје у 1996. стиху у прилогу *готово*:

Црногорца већ бјеше свакога
он готово претека јунаштвом:
[ГВ 1995–1996, **готовѡ** (с. 80)].

У овом примјеру неки приређивачи су остављали облик **готовѡ** из првог издања. То је био учинио и Данило ВУШОВИЋ [Вушовић 1935: 62], али само у првом издању, затим Никола БАНАШЕВИЋ, у свим својим из-

дањима [Банашевић 1973: 96; исто и у: Банашевић 1990], те приређивачи који су га слиједили [Павићевић Б. и др. 1985; Петковић 1985; Калезић 1994; Ракочевић 2001].

Остављање облика *готова* везано је за тумачење да би он могао бити придјев неодређеног вида (дистантни атрибут уз акузатив *Црногорца*), а то тумачење је први образложио Јевто М. МИЛОВИЋ: »Не бих се сложио овдје са заслуженим издавачима *Горскога вијенца*. Израз „готова“ придјев је, а не прилог „готово“ (скоро). Промјена „готова“ у „готово“ умањује вриједност похвале изречене о Батрићу Перовићу. Смисао је стиха [...] овај: Батрић Перовић, иако је још млад, бјеше претекао јунаштвом свакога „правога, истинитога“ [...], пунољетна, одрасла Црногорца“ [Миловић 1965: 67; цит. по: Миловић 1983: 381; за пренесено значење „прави, истинити“ придјева *готов* Миловић се позива на *Рјечник ЈАЗУ*].

Тумачење је затим прихватио Никола БАНАШЕВИЋ: »Јаком инверзијом и цезуром опет је истакнут објект *Црногорца*, а опкорачењем почетак другог стиха *он готова*. Сви су познати издавачи *Горског вијенца* сматрали да је ова последња реч првог издања штампарска грешка, па су придев *готова* претварали у прилог *готово*. Ј. Миловић се није сложио с том променом [...]. Доиста, било би необично да баш Вук Томановић умањи јунаштво Батрића Перовића, за кога је, слично осталим предговорницима, већ био рекао: *У ове се горе нигда није / онаквога младета дизало*, нашто је Вук Мићуновић додао: *Онаквога сивога сокола Црногорка јошт рађала није!* За придев *готова* (који се односи на именицу претходног стиха: *Црногорца*) боље је од значења из *Рјечника ЈАЗУ*, које наводи у белешци Ј. Миловић, дати значење под 4) из *Речника српскохрватског и немачког језика* С. Ристића и Ј. Кангрге: „(Свршен), он је сада готов човек — er ist jetzt ein ganzer, vollger Mann.“ Дакле, тек што беше настао, Батрић Перовић је претекао јунаштвом свакога пунолетна Црногорца. У сваком случају, пошто штампарска грешка није очигледна, треба оставити облик првог издања, са друкчијим тумачењима« [Банашевић 1973: 344–345].

Наведено тумачење је аргументовано оспорио Михаило СТЕВАНОВИЋ: »Истина је да придев *готов* у свим већим речницима, не само у *Рјечнику ЈАЗУ* већ и у *Речнику Српске академије наука и уметности* и у *Речнику Матице српске*, има значење *потпун, прави*, а поготову *свршен* (то је једно од првих значења његових), па ипак ми не можемо прихватити тумачење Ј. Миловића [...], који сматра погрешном исправку придева *готова* из првог, бечког издања у стиховима:

Црногорца он бјеше свакога
већ готово претека јунаштвом (1995–1996) —

коју су чинили сви приређивачи појединих издања *Горског вијенца*. Миловићу је од њих дао за право једино Н. Банашевић. А доиста је тешко схватити шта је то „потпун Црногорац“, „свршен Црногорац“. Овде се, свакако, мислило на онога што се високо уздигао јунаштвом. А ни *свршен Црногорац* (врашки нам необично звучи ова веза речи), ни *прави Црногорац*, ни *потпун Црногорац* — не значи по јунаштву изузетно изграђеног

Црногорца. Већ, када се каже да је готово свакога Црногорца претекао јунаштвом — сасвим је јасно да се хтелo рећи по јунаштву се скоро са свакиm Црногорцем, и с најхрабријим између њих, могао поредити, па је скоро и испредњачио испред свих. И ми не само што нисмо убеђени да је Миловић учинио неко откриће тврдећи да се грешило исправљањем *готова* у *готово*, већ не налазимо оправданим његов приговор који је учинио свим приређивачима Горског вијенца, који су сви, изузев изузетог, ту исправку чинили« [Стевановић 1976: 113; цит. по: Стевановић 1990: 176–177; у оба издања стихови се цитирају нетачно — ријечи *он* и *већ* треба да замијене мјесто].

Други су облик **готова** из првог издања исправљали у *готово* [Љубића 1868: 101; Јовановићи 1881: 86]. Ову штампарску грешку је евидентирао Милан РЕШЕТАР: »Поправих и штампарске грешке те написах: [...] у ст. 1996 *готово* мјесто *готова* [...]« [Решетар 1890: 73–74], што су прихватили и бројни други приређивачи [Ковачевић 1940; Ђукић 1941; Радовић 1947; Вагас 1947; Назечић 1947; Бошковић и др. 1952; Драгићевић 1959; Недић 1964; Ђерковић 1977; Ђупић 1995; Младеновић 1996; Никчевић 1997; Божовић 2001]. Решетар се осврнуо на прво Вушовићево издање поводом ове штампарске грешке: „Није ми пак јасно зашто је В-ћ у стиху 1996 (*Црногорца већ бјеше свакога / он готово претекā јунаштвом*) вратио из О [= оригиналног издања] *готова*: прилога *готова* нема — или зар В-ћ мисли да је то придјев што треба везати са *Црногорца*? или је случајно ту и у В [= Вушовићевом издању], као што је у О [= оригиналном издању], пука штампарска погрешка?“ [Решетар 1936: 223]. Данило ВУШОВИЋ у свом другом издању прихвата Решетареву аргументацију (или исправља своју штампарску грешку), враћајући облик *готово* [Вушовић 1936: 69].

Ми се придружимо овом другом тумачењу, сматрајући да облик **готова** из првог издања треба исправити у *готово*, али уз напомену да то није класична штампарска грешка него један од примјера погрешног читања слова **о** из Његошевог рукописа. Треба такође истаћи да се прилог *готово* не односи на замјенички облик *свакога* као његов атрибут — а тако произлази из Стевановићевог тумачења (уп.: „по јунаштву се скоро са свакиm Црногорцем, и с најхрабријим између њих, могао поредити“), него стоји уз предикат *претека*, у функцији адвербијала мјере и степена: *скоро* да је претекао (= готово би се могло рећи да је превазишао) јунаштвом свакога, па и најхрабријег Црногорца. А то значи, да парафразирамо Јевта Миловића, реконструкција прилога *готово* не „умањује вриједност похвале изречене о Батрићу Перовићу“.

(2) Штампарска грешка замјене рукописног **о** штампаним **а** одражена је затим у 2163. стиху у инфинитиву глагола *вјеровати*:

ма за лађу и весла сребрна
то ти нико вјеровати неће

[ГВ 2162–2163, **вѣрвати** (с. 88)].

Ова штампарска грешка није представљала већи текстолошки проблем: њу је евидентирао Милан РЕШЕТАР: »[...] у ст. 2162 *вјеровати*

мјесто *вѣравати* [...]« [Решетар 1920: LIV (нап.); исто и у: Решетар 1923: LV (нап.); Решетар 1928: XLVIII (нап.); Решетар 1940: LVI (нап.)].

(3) Његошево рукописно *ѡ* преписивач је прочитао као „а“ те је са *а* одштампан и облик женског рода јединине радног глаголског придјева глагола *воскреснути* у 2353. стиху:

Воскресења не бива без смрти:
већ вас виђу под сјајним покровом,
чест-народност ње је воскреснула
и ње [иѣѣ] олтар на исток окренут [ѡкрѣнѣт],
ѡе у њему чисти тамјан дими.

[ГВ 2351–2355, *воскрѣснѣла* (с. 96)].

Текстолошки поступак који овдје примјењујемо потврђују сљедећи моменти: 1° штампарска грешка замјене рукописног *ѡ* штампаним *а* и обрнуто евидентна је у Горском вијенцу; 2° у пјесниковом језику у наведеној основи нису потврђени хибридни ликови, него или само рускославенски (и руски) — са префиксом *вос-* и коријеном *-крес-*, или само српскославенски — са префиксом *вас-* и коријеном *-крс-*, као у именици *Васкрсеније* 'Васкрс, Ускрс' [Стевановић и др. 1983 I: 63]; 3° у истој реплици игумана Стефана, у 2351. стиху, налазимо глаголску именицу *воскресења*, са префиксом *вос-* и коријеном *-крес-*; 4° у Његошевом језику је посвједочен само глагол у рускославенском лику *воскреснути* [Стевановић и др. 1983 I: 99], између осталог — и то управо у облику женског рода јединине радног глаголског придјева — и у сљедећој реплици владике Данила:

Благо мени [блѡѡ мѣни], моји соколови,
благо мени [блѡѡ мѣни], јуначка свободо —
јутрос си ми дивно воскреснула
из гробова нашијех ђедова!

[ГВ 2614–2617, *воскрѣснѣла* (с. 107)].

Пјесник, дакле, није могао написати једном **воскреснула* (у реплици игумана Стефана), а други пут — *воскреснула* (у реплици владике Данила), нити је игуману Стефану могао приписати у једном стиху *воскрес(ења)*, а у другом наредном — **воскрес(нула)*.

1.7. Погрешно читање Његошевог *ѡ* у именицама *величѣство* (228. стих), *Мѣхамѣдѣ* (напомена уз 1148. стих) и (у акузативу множине) *потрѣба* (2088. стих) у првом издању Горског вијенца. — Његош је писао слова *а* и *е* на врло карактеристичан начин. У његовом рукопису слова се разликују, али они који су тај рукопис читали (и преписивали) могли су Његошево *ѡ* да прочитају као „а“. Размотрићемо примјере гдје је Његошево рукописно *ѡ* преписивач (вјероватно Медаковић) прочитао као „а“ те су са *а* и одштампани.

(1) Први такав примјер налазимо у именици *величѣство* — у 228. стиху. И само је тај примјер представљао текстолошки проблем. Неки приређивачи су остављали облик *величѣство* из првог издања, што је и ра-

зумљиво за период до открића пјесниковог аутографа [Ljubiša 1868: 13; Јовановићи 1881: 15; Решетар 1890: 104]. Као језички проблем коментарише га Милан РЕШЕТАР: »У другијем приликама мањка који глас којег у књижевном језику има: *отачаство* 222 и *величаство* 228 према млађему *отачанство* и *величанство*« [Решетар 1890: 57]. Необични облик Решетар задржава и послје открића рукописа, у сљедећих шест издања Горског вијенца и у Целокупним делима [Решетар 1892^a, 1920, 1926]. Иначе је он запазио и у овом случају разлику између првог издања и рукописа: 228 величество [Решетар 1926: 349]. Њега у овом погледу слиједи Данило ВУШОВИЋ, задржавајући облик из првог издања: Величество витешке ти душе [Вушовић 1935: 14; исто и у: Вушовић 1936] и бројни други приређивачи [Сар 1922, 1939; Назечић 1947; Недић 1964, 1969; Банашевић 1973, 1990; Бећковић 1979, Павићевић Б. и др. 1985; Ћупић 1995, 1998; Младеновић 1996, 2001; Ракочевић 2001; Божовић 2001].

У посљедња три издања Горског вијенца које је приредио Милан РЕШЕТАР умјесто облика *величаство* стоји, међутим, „млађи“ облик *величанство*: величанство витешке ти душе [Решетар 1923: 26; исто и у: Решетар 1928, 1940]. Ову „корекцију“ прихватио је Божидар КОВАЧЕВИЋ: Величанство витешке ти душе [Ковачевић 1940: 29] и неки други приређивачи [Ђукић 1941, 1944; Радовић 1947, 1964, 1974; Вагас 1947; Ђерковић 1977, 1980; Nazečić 1989; Бећковић 1992; Деретић 1997]. Од свега тога је најинтересантније — што је то штампарска грешка коју Решетар није запазио, мада је за осмо издање сам читао коректуре [уп. Решетар 1940: LIX]. Иначе се не би могло објаснити да Решетар, без икаквог коментара, 1923. уведе облик *величанство*, а да се 1926. врати облику из првог издања *величаство*, те да се 1928. предомисли и поново унесе *величанство*, иако је сам констатовао да то није Његошев него „млађи“ облик. Решетар је признавао за своје само корекције које је наводио у фуснотама или у предговору. А његова штампарска грешка је „заживјела“ — одлутала је, као што смо видјели, у бројна издања.

Први је Видо ЛАТКОВИЋ, у издањима која је сам приредио, облик **Величество** из првог издања замијенио обликом **величество** из Његошевог рукописа: Величество витешке ти душе [Павићевић В. и др. 1947: 26; исто и у: Латковић 1947, 1948]. Од ове оправдане корекције он је, међутим, одустао у издањима Ц(ј)елокупних д(ј)ела, гдје је Горски вијенац приредио са Радосавом БОШКОВИЋЕМ: Величество витешке ти душе [Бошковић и др. 1952: 22; исто у: Бошковић и др. 1957, 1967, 1975].

Други пут је облик *величество* из рукописа вратио у своја издања Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ: Величество витешке ти душе [Драгићевић 1959: 15; исто и у: Драгићевић 1964, 1965, 1966], што су прихватили Владимир ПОПОВИЋ [Роровић 1963: 19] и Војислав П. НИКЧЕВИЋ [Никчевић 1997: 61].

Трећи пут, надамо се: коначно, облик *величество* враћамо ми у критичко издање уз образложење да је **Величество** штампарска грешка првог издања:

Величество витешке ти душе

надмашује бесмртне подвиге
дивне Спарте и великог Рима —
[ГВ 228–230, **ВЕЛИЧАСТВО**
(с. 9); **ВЕЛИЧЕСТВО** (л. 3 об.)].

(2) Други примјер штампарске грешке наведеног типа налазимо у именици *Мухамед* — у напомени уз 1148. стих [види т. 2.2]:

* Мухамед[а] II. и [Мухамеда] IV.
[ГВ уз 1148, **МУХАМАДЪ** II. и IV. (с. 44);
МУХАМЕДА II. и **МУХАМЕДА** IV. (л. 12 об.)].

(3) Трећи примјер замјене слова **ѣ** из рукописа словом **а** у првом издању имамо у 2088. стиху — у акузативу множине именице *потреба*:

напамет сам добро утврдио
летурђију, крстит и вјенчати,
ка и друге помање потребе,
[ГВ 2086–2088, **ПОТРЕБА** (с. 85)].

Ову штампарску грешку је евидентирао Милан РЕШЕТАР: »Поправих и штампарске грешке те написах: [...] у ст. 2088 *потребе* мјесто *потреба*« [Решетар 1890: 73–74]. Грешку су, међутим, запазили и исправили претходни приређивачи [Ljubiša 1868: 107; Јовановићи 1881: 91].

НАПОМЕНА.

Могло би се полазити од погрешног читања у обрнутом смјеру — Његошевог **а** у акузативу **чѣсть** (273. стих) и дативу **чѣсти** (1421. стих) у првом издању Горског вијенца. Такву реконструкцију (коју је у својим издањима примијенио Ристо Ј. Драгићевић) нећемо прихватити. Из два разлога. Један је палеографски: они који су Његошев рукопис читали (и преписивали) могли су Његошево **ѣ** да прочитају као „а“, али не и обрнуто — да Његошево **а** прочитају као „ѣ“, бар не у наведеним стиховима (**а** нимало не личи на „ѣ“). Други разлог је филолошки: у првом издању могао је сам пјесник уједначити писање именице у истом значењу. Наиме, у 657. стиху Горског вијенца и у пјесниковом рукопису је написан облик (фонетски русизам) *чести*:

Треба служит чести и имену!
[ГВ 657, **ЧЕСТИ** (с. 25); **ЧЕСТИ** (л. 7 об.)],

па је вјероватно сам пјесник приликом штампања текста облике са српским фонетизмом из рукописа замијенио фонетским русизмом *чест*:

пали за чест, име и свободу,
[ГВ 273, **ЧЕСТЬ** (с. 10); **ЧАСТЪ** (л. 3 об.)];

не боје се чести ни поштењу —

[ГВ 1421, **чести** (с. 56); **части** (л. 16)].

Именица *чест* је трипут употријебљена и у оном дијелу спјева чији аутограф није сачуван (у првом примјеру је штампарска грешка пермутовања сусједних слова [види т. 1.9, нап. 3]):

чест је слава, светиња народња!

[ГВ 2317, **Четсь** (с. 95)];

чест-народност ђе је воскреснула

[ГВ 2353, **Честъ** (с. 96)];

чест рањена [рãњена] жеже храбра прса —

[ГВ 2357, **Честъ** (с. 96)].

Указујући да се у издању из 1847. налази само *чест*, док се у оригиналном рукопису два пута срета *часть*, Јевто М. МИЛОВИЋ закључује: »Наш је пјесник досљедан. Он свуда употребљава „чест“. Можда је сматрао облик „чест“ свечанијим« [Миловић 1965: 60; цит. по: Миловић 1983: 372]. Треба ипак истаћи да је у Горском вијенцу, у фразеологизму који се базира на другом значењу, посвједочена и именица *часть*:

па му на *часть* Пророк и хурије!

[ГВ 1805, **частьъ** (с. 71)].

1.8. Штампарске грешке пропуштања и погрешног идентификовања слова **ѣ** („танко јер“) и **і** („десетерично и“). — У 122. стиху штампарском грешком је испуштено слово **ѣ** — примјер (1), у прози испред 2218. стиха испуштено је слово **і** — примјер (2), а у 1050. стиху комбинација слова **ѣ** („танко јер“) и **і** („десетерично и“) схваћена је као слово **и** („јери“) — примјер (3).

(1) У 122. стиху штампарском грешком је испуштено слово **ѣ** у ричи **гн[ѣ]іездѡ**:

тек соколу прво перје никне,
он не може више мировати
него своје размеће гњијездо
грабећ сламку једну и по једну —
с њом пут неба бјежи [бјѣжѣ] цијучући.

[ГВ 120–124, **гнїездѡ** (с. 5), **гнѣїездѡ** (л. 2)].

Штампарску грешку реконструишемо на основу пјесниковог рукописа и на основу тога што лик *гњијездо* карактерише Његошев идиолект: 1° мекоћа сугласника **њ** у првом издању граfiјски није одражена: **Него своѣ размеѣе гнїездѡ** (с. 5), али је потврђена у пјесниковом аутогра-

фу: **гњијздо** (л. 2); 2° у Његошевом језику посвједочен је само лик **гњијздо** са двосложним или једносложним *ије*-рефлексом [Маројевић 1999^б: 102–106; Маројевић 2000^а: 322–325].

Штампарску грешку првог издања је исправио Милан РЕШЕТАР и прије него што је откривен аутограф Горског вијенца: него своје размеће **гњијздо**: [Решетар 1890: 98; исто и у: Решетар 1892^а: 16; Решетар 1926: 12], али се у каснијим издањима Горског вијенца код њега самог поткрала штампарска грешка: него своје размеће **гнијздо**: [Решетар 1920: 18; исто и у: Решетар 1923, 1928, 1940]. Ту разлику у текстолошкој интерпретацији ријечи у издањима 1926. и 1940. код Решетара уочио је Александар МЛАДЕНОВИЋ, закључивши: „Треба / **гњијздо**“ [Младеновић 1989: 276]. У својим издањима, међутим, Младеновић штампарску грешку оставља, са чудним образложењем: „иако је то највероватније штампарска грешка или је ту црту унело лице које је овај Његошев спев преписивало с ауторовог рукописа на чисто ради давања у штампу“ [Младеновић 1996: 21]. И у неким другим издањима остала је неисправљена штампарска грешка: **гнијздо** [Ковачевић 1940; Ђукић 1941; Варас 1947; Радовић 1974; Ђерковић 1977; Никчевић 1997; Божовић 2001]. У осталим издањима налазимо исправљено: **гњијздо** [Вушовић 1935; Радовић 1947; Назечић 1947; Павићевић В. и др. 1947; Бошковић и др. 1952; Недић 1964; Драгићевић 1959; Банашевић 1973; Бећковић 1979; Павићевић Б. и др. 1985; Калезић 1994; Ракочевић 2001]; у другом издању код Вушовића су се поткрале двије штампарске грешке (умјесто **њ** одштампано је **н** и изостављено је **з**): **гнијздо** [Вушовић 1936: 12].

(2) У прози испред 2218. стиха испуштено је слово **і** у ријечи **сл[і]епній**:

*Изази мјесец крвав, и би велики потрес;
у то исто доба дође к њима стари и сл[и]епи
игуман Стефан с бројаницама у руке [Ћрџе].*

[ГВ испред 2218, **слепній** (с. 91)].

Тешкоћу реконструкције условљавају два момента: 1° примјер је из оног дијела Горског вијенца чији рукопис није сачуван, па не знамо како је облик био написан у изворноме аутографу; 2° облик је посвједочен у прозном тексту те не знамо да ли га је пјесник изговарао са двосложном или са тросложном силабичком структуром. С обзиром на то да се *е*-рефлекс не може објаснити ни утицајем говора пјесникова завичаја, ни црквенославенским утицајем, мора се поћи од штампарске грешке у првом издању (изостављање десетеричког **і**): **сл[і]епній**, што би се читало [слијепиј]. Мање је вјероватно да је умјесто **е** било написано **ѣ**, што би указивало на једносложни *је*-рефлекс и дугоузлазни акценат [сл'јепиј]. Разлика је само фонетска, фонолошки се обје варијанте изговора свODE на једно. Облик *слијепи* реконструирамо на основу пјесниковог језика, пошто је у стиховима спјева посвједочен само ијекавски лик придјева: па сам слијеп доша међу вама [ГВ 2249]; Ти нијеси слијеп игумане [ГВ 2361]; будале су с очима слијепе, [ГВ 2363].

Грешку је исправио Милан РЕШЕТАР у својим издањима Горског вијенца: *У то исто доба дође к њима стари и слијепи игуман Стефан с бројаницама у руке*. [Решетар 1890: 198; исто и у: Решетар 1940]. У Целокупним делима Решетар у фусноти, у складу са својим текстолошким маниром, указује да је ријеч о штампарској грешци првог издања: *пред* 2218 слепый [Решетар 1926: 82]. Штампарска грешка је била исправљена и у издањима претходних приређивача [Ljubiša 1868; Јовановићи 1881]. Ијекавски лик *слијепи* реконструисан је у издању [Бошковић и др. 1975: 104], одакле је доспио у Речник Његошева језика [Стевановић и др. 1983 П: 303]. Исту реконструкцију налазимо и у бројним другим издањима [Вушовић 1935; Ковачевић 1940; Ђукић 1941; Павићевић В. и др. 1947; Радовић 1947; Вагас 1947; Назечић 1947; Бошковић и др. 1952; Драгићевић 1959; Недић 1964; Банашевић 1973; Ђерковић 1977; Бећковић 1979; Павићевић Б. и др. 1985; Петковић 1985; Калезић 1994; Ћупић 1995; Никчевић 1997; Деретић 1997; Божовић 2001; Ракочевић 2001].

Иако је у својим ранијим текстолошким расправама био у дилеми: „Треба [...] *слепи* / *слијепи*“ [Младеновић 1989: 277], Александар МЛАДЕНОВИЋ се у својим издањима неоправдано враћа на штампарску грешку првог издања: *слепи* [Младеновић 1996, 2001].

(3) У 1050. стиху у ријечи *љетњи* (лѣтнѣи) комбинација слова њ („танко јер“) и и („десетерично и“) схваћена је као слово њ („јери“), па је одштампан облик *љетни* (лѣтнѣи):

Три сердара и два војевode
са њихово триста соколовā,
соко Бајо су тридест змајевā --
мријет неће [нѣћѣ] док свијета траје:
дочекаше Шенђера везира [везѣра],
у врх [уврѣх] равне горе Вртијелке
и клаше се љетњи дан до подне.

[ГВ 1044–1050, лѣтнѣи (с. 40), лѣтнѣи (л. 7)].

Штампарску грешку реконструишемо на основу пјесниковог рукописа, у којем пише: лѣтнѣи, што досад није запажено због графичке сличности (јасно се види да је написано „танко јер“ а не прва компонента слова „јери“, али је „десетерично и“ написано без тачке или се тачка више не види). Такво текстолошко рјешење примијенио је, али без образложења, Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ у својим издањима: и клаше се љетњи дан до подне. [Драгићевић 1959: 98; Драгићевић 1966: 98].

Облик *љетњи* посредно потврђују у Његошевом језику посвједочени ликови са очуваном мекоћом сугласника њ — у другом полустиху 2. стиха Ноћи скупље вијека облик акузатива једнине женског рода *прољећњу*: у прољећњу тиху вече, [Шоћ и др. 1956: 195 (аутограф испред 135)], у Горском вијенцу облици акузатива једнине средњег рода *прољетње*:

пред очима воде пребистрене
ђе у двије свештене капљице

предјел шири видиш божје силе
 но с планине у прољетње јутро
 што га видиш над бистром пучином?

[ГВ 906–910, *пѣснѣ* (с. 34, л. 10 об.)]

и номинатива једнине средњег рода *љетње*:

једни сужњи бјеху приковани
 у путима на веље бродове
 те возаху по мору бродове;
 ту их љетње горијаше сунце
 и дављаху кише и времена,
 не могаху из везе шенути,
 но ка пашче кад га за тор [зѣтѣр] свежеш
 ту чамају и дневи и ноћи.

[ГВ 1466–1473, *лѣтнѣ* (с. 58, л. 16 об.)].

1.9. Неаутентичност изостављања *х* у облицима *њинове* (1204. стих) и *њи* (проза испред 2583. стиха) у првом издању Горског вијенца. — У свом матерњем говору Његош је имао сугласник *х*, између осталих и у облицима личне замјенице *њих* и присвојне замјенице *њихове*. Његов секретар Медаковић није у матерњем говору имао *х*, што значи да је наведене облике изговарао *њи* и *њиове*. У преписивању Његошевог текста за штампу он је махинално могао Његошеве облике написати са својом фонетиком.

(1) За реконструкцију облика *њихове* у 1204. стиху помаже нам пјесников рукопис:

И што ми је до њи[х]ове свађе —
 а волѣ бих [авѣли*бих] да надјача мањи;

[ГВ 1204–1205, *њинове* (с. 46); *њинове* (л. 13 об.)].

(2) За реконструкцију облика *њих* у прози испред 2583. стиха:

Појаха владика Данило хата [...]
и брже-боље дође [дѣђе] међу њи[х].

[ГВ испред 2583, *њи* (с. 106)]

помаже нам аутограф пјесме *Ноћ скупља вијека*. У 48. стиху пјесме приређивачи *Његошеве Биљежнице* су у аутографу прочитали облик *њих* [Шоћ и др. 1956: 197], не запазивши да је у њему у ријечи *њиѣхъ* прецртано слово *ѣ*. То није Његош урадио него неко ко је у свом матерњем изговору имао генитивни облик *њи*, али је та исправка учињена прије него што је прављен препис за Коваљевског. Из преписа је неаутентични облик отишао у сва каснија издања. Иначе је *ѣ* у облику *њих* потврђено и у првом издању Горског вијенца у стиховима:

а око њих [аѣкѣѣѣх] хиљаде ратника!

[ГВ 705, *њиѣхъ* (с. 27); *њиѣхъ* (л. 12)];

у њих сада друге мисли нема

[ГВ 1160, **ињихъ** (с. 44); **ињихъ** (л. 13)].

У 705. стиху у првом издању су двије чисте штампарске грешке (словослагачи су пермутовали слова **и** и **и**), а у стиху 1160 — једна (умјесто **и** стоји **и**). Али је оба пута одштампано **х** према рукопису.

НАПОМЕНЕ.

1. Навешћемо још неке типове словних штампарских грешака који нису разматрани у претходним одјељцима овог поглавља.

1° Штампарска грешка замјене слова **я** словом **д** у 1531. стиху: **дзугодче** (с. 60) исправљена је већ у издању Стефана Митрова ЉУБИШЕ [Ljubiša 1868: 78].

2° У неким ријечима има по једно сувишно слово. Поред примјера на који је указао Решетар: **онак<о>вога** (с. 79) [види даље нап. 2], у којем сувишни самогласник нарушава силабичку структуру стиха, треба поминути и примјер из 972. стиха, са сувишним сугласником: **Сзв<с>киняхъ** (с. 37). Штампарске грешке нису представљале већи текстолошки проблем па су исправљене већ у издању Стефана Митрова ЉУБИШЕ [Ljubiša 1868: 50, 100].

3° У неким ријечима по једно слово недостаје. Поред примјера на који је указао Решетар: **Отвар[а]ю** (с. 113) [види даље нап. 2], треба поминути и два примјера које наводи Младеновић [види даље нап. 3] — испред 139. стиха: **Ѣ[҃]рѣшковѣѢ** (с. 5) и у 575. стиху: **Ив[а]нъ** (с. 22), и један који он не наводи — у 35. стиху Посвете: **Обил[и]ѣ** (с. <V>). Штампарске грешке нису представљале текстолошки проблем па су исправљене већ у издању Стефана Митрова ЉУБИШЕ [Ljubiša 1868: VII, 9, 30]; ми испуштена слова реконструисамо у угластим заградама.

2. Штампарске грешке у првом издању први је покушао да утврди Милан РЕШЕТАР: »Поправих и штампарске грешке те написах: у ст. 534 *разлучит* мјесто *разлучи*, у ст. 1628 *шћаше* мјесто *ћаше*, у ст. 1857 *с струка* мјесто *съ трука*, у ст. 1973 *онаквога* мјесто *онаковога* (јер би иначе било 11 слогова у стиху!), у ст. 1996 *готово* мјесто *готова*, у ст. 2088 *потребе* мјесто *потреба*, иза ст. 2736 *отварају* мјесто *отварю*« [Решетар 1890: 73–74].

Од реконструисане прве штампарске грешке Решетар је одустао последије упознавања са пјесниковим рукописом: „Што сам ја пак у стиху 534 (*разлучи се земља на племена*) узимао да је ту *разлучи се* криво наштампано мјесто *разлучит се* па тако и наштампао у својем издању, то рукопис никако не потврђује: рукопис наине има чисто и бистро *разлучи се* паче најприје је мјесто тога било написано *удари се*; треба дакле узети да је то *разлучи се* аорист са значењем *футура*“ [Решетар 1892^о: 265; цит. по: Решетар 1926: 345]. У предговору за своје друго издање Горског вијенца Решетар каже: „У тексту саме пјесме мало је што мијењано: исправљене су оне неколике штампарске гријешке, које су се поткрале први пут, а у

стиху 534 враћено је *разлучи се* као што је и у првоме издању од године 1847 и у рукопису, који се овдје у Бечу чува“ [Решетар 1892^a: VII].

У каснијим издањима Решетар је објавио допуњени списак погрешки које је исправио; уз оних шест из првог издања, то су још ове: „у стиху 1136 *мишљасте* мјесто *мисљасте* [...], у ст. 2003 *пашче* мј. *пасче* [...], за ст. 2140 уметних *Баба*, у ст. 2162 *вјеровати* мјесто *вѣравати* [...]“ [Решетар 1920: LIV (нап.); исто у: Решетар 1923: LV (нап.); Решетар 1928: XLVIII (нап.); Решетар 1940: LVI (нап.)].

Од ових десет погрешака три су заправо ортографске специфичности а не штампарске грешке — фонетско писање једног *с* у предлошко-падежној вези „предлог *с* + ријеч која почиње са *с*“: *сз* *тзѣрка* (с. 73) [Маројевић 1999^b: 87–88; Маројевић 2000^a: 307–308] и морфемско писање без одражених извјесних фонетских промјена: *мислясте* (с. 43); *пасче* (с. 81). У једној ријечи има једно сувишно слово: *онак<о>вога* (с. 79), а у другој једно слово недостаје: *Отваз[а]ю* (с. 113). Иза 2140. стиха, који говори кнез Јанко, а испред стихова 2141–2151, које говори „пророчица и вјештица“, испуштена је ријеч која указује на говорно лице: [БѣБѣ.] (с. 88). Једно је чиста словна грешка: умјесто *ш* одштампано је *т*: *Нетѣаше* (с. 63). У двије ријечи замијењено је рукописно *о* штампаним *д*: *готовд* (с. 80) [види т. 1.6.(1)]; *вѣдавати* (с. 88) [види т. 1.6.(2)]. А у једној — рукописно *ѣ* штампаним *д*: *потрѣва* (с. 85) [види т. 1.7.(3)]. Ниједна од ових грешака није представљала текстолошки проблем (осим оне у 1996. стиху с обзиром на касније дилеме), и све су оне биле исправљене већ у издању Стефана Митрова ЉУБИШЕ — већина непосредно у тексту, а *сз* [с]тзѣрка у Поправама на крају књиге [Ljubiša 1868: 141].

3. Детаљнији списак штампарских грешака (65 на броју), укључујући и оне сасвим безазлене замјене словâ, објавио је Александар МЛАДЕНОВИЋ [Младеновић 1989: 274–276]. Већину њих нема смисла ни помињати, чак ни у текстолошким напоменама уз критичко издање спјева; могло би се на њих указати ако би се прештампавало прво издање са аутентичном графијом и правописом. Поред тога, иако је аутор ишао „за потпуношћу у изношењу штампарских грешака [...] с циљем да се оне на једном месту региструју и исправе“ [Младеновић 1989: 274], списак није потпун. Није регистрована, на примјер, грешка пермутовања слова у 2317. стиху: *Четсь* (с. 95), затим грешка замјене рукописног *л* штампаним *о* у 1244. стиху: *непожамъ* (с. 48) [види т. 1.5.(2)], као ни грешке испуштања слова — она на коју је указао Решетар: *Отваз[а]ю* (с. 113) [види горе нап. 2] и она из Посвете: *Обил[и]ѣ* (с. <V>) [види горе нап. 1.3^o].

2. НАПОМЕНЕ У ПРВОМ ИЗДАЊУ

2.1. У првом издању је прва ријеч у напомени уз прозу испред 1173. стиха написана скраћено: (*Свѣши писмо ичитага на гласъ прѣдъ свѣѣма*) / (*Црног. и Тѣцѣма*) (с. 45). У рукопису није било напомене: *свѣши писмо и чита га на гласъ прѣдъ свѣѣма*. (л. 13; *везник* и и *енклитички* замјенички облик *га* написани су полупримакнуто, па су у првом издању зато и одштампани састављено), него је она додата приликом штампања (и

одштампана је ситнијим слогом, као и све друге напомене). У савременом издању ми у угластим заградама васпостављамо скраћени дио ријечи и напомену спуштамо у фусноту:

*Сврши писмо и чита га наглас пред свијема**.

* Црног[орцима] и Турцима

[ГВ нап. уз прозу испред 1173].

Ово је једина Његошева напомена која долази уз прозни текст (осталих дванаест долази уз стихове). И то је вјероватно био разлог што она у досадашњим издањима није била „препозната“ него се наводи последице текста прозне дидаскалије, као њен саставни дио. При том се у неким издањима бришу и заграде којима је она била у првом издању одвојена од претходног текста: *Svrši pismo i pročita* [треба: *čita*] *ga na glas pred svijeta Crnogorcima i Turcima*. [Ljubiša 1868: 60]; (Сврши писмо и чита [га] на глас пред свијема Црногорцима и Турцима.) [Јовановићи 1881: 51]; Сврши писмо и чита [га] на глас пред свијема Црногорцима и Турцима. [Ђукић 1941: 61] (у сва три издања има по једна штампарска грешка: у првом је другом глаголу додат префикс, а у другом и трећем је изостао енклитички облик личне замјенице *га*).

Слично је и у првим Решетаревим издањима, само што је напомена од претходног текста одвојена запетом: *Сврши писмо и чита га на глас пред свијема, Црногорцима и Турцима*. [Решетар 1890: 149; Решетар 1892^a: 67]. Касније Решетар враћа заграде и скраћено писање: *Сврши писмо и чита [га] на глас пред свијема (Црног. и Турцима)*. [Решетар 1920: 71; исто (са исправљеном штампарском грешком) и у: Решетар 1923: 73; Решетар 1926: 44]. У потоњим издањима приређивач опет разрешава скраћеницу: *Сврши писмо и чита га на глас пред свијема (Црногорцима и Турцима)*. [Решетар 1928: 66; Решетар 1940: 66].

Текстолошко рјешење из Решетаревог издања Целокупних дела преузима и Данило Вушовић, али са штампарском грешком (изостављен предлог *пред*), коју није исправио ни у другом издању: Сврши писмо и чита га на глас [пред] свијема (Црног. и Турцима). [Вушовић 1935: 38; Вушовић 1936: 42]. Текстолошко рјешење из деветог и десетог Решетаревог издања Горског вијенца преузимају приређивачи послеријатних Ц(ј)елокупних д(ј)ела, али и они са штампарском грешком која је исправљена тек у трећем издању: СВРШИ ПИСМО И ЧИТА [ГА] НАГЛАС ПРЕД СВИЈЕМА (ЦРНОГОРЦИМА И ТУРЦИМА). [Бошковић и др. 1952, 1957: 59; Бошковић и др. 1967: 58; исто (са исправљеном штампарском грешком) и у: Бошковић и др. 1975: 58]. Текстолошка интерпретација из другог издања Целокупних дела (са штампарском грешком — испуштена ријеч *га*) преузета је и у издањима [Недић 1964: 174; Ђурић 1998: 47], а из трећег издања (без штампарске грешке) — у издањима [Банашевић 1973: 57; Павићевић Б. и др. 1985: 223; Ђупић 1995: 45; Младеновић 1996: 91; Божовић 2001: 59; Ракочевић 2001: 48]. Текстолошко рјешење из деветог и десетог Решетаревог издања Горског вијенца налазимо и у издањима [Ковачевић 1940: 89; Ра-

довић 1947: 101; Драгићевић 1959: 48].

Према томе, ни у једном од анализираних издања синтагма **Црног[орцима] и Турцима** није објављена као пјесникова напомена уз прозу испред 1173. стиха (него се она наводи као саставни дио прозне дидаскалије), нити су изостављена слова стављена у угласте заграде као знак приређивачеве реконструкције.

2.2. Примјер штампарске грешке гдје је Његошево рукописно **ѐ** преписвач (вјероватно Медаковић) прочитао као „а“ те је са **а** и одштапан [види т. 1.7.(2)] налазимо — у именици *Мухамед* — у напомени уз 1148. стих. Приређивач је, поред наведене словне грешке, скривио још двије погрешке — неоправдано је Његошев генитив замијенио својим номинативом, а из техничких разлога (да би напомена стала у један редак са стихом) изоставио је поновљено лично име. У првом издању напомена гласи: **Мухамадъ II. и IV.** (с. 44). А у рукопису: **мухамеда II. и мухамеда IV.** (л. 12 об.). Ове двије посљедње измјене Његош очито није ауторизовао, јер да је текст видио — он би исправио словну грешку у самом антропониму. Словна грешка није сасвим безазлена: у руским издањима Његошева времена име се управо тако и пише (*Мухамадъ*). Лик *Мухамед* потврђује не само аутограф ове напомене, него и стихови 18 (вокатив: **Мухамеде**), 23 (номинатив **Мухамедъ**), 558 и 1012 (инструментал: **Мухамедомъ**) у првом издању, који су са **ѐ** написани и у рукопису, као и првобитна рукописна верзија завршетка 961. стиха: (акузатив) **мухамеда** (л. 11). Већина приређивача, придржавајући се првог издања, напомену доносе у номинативу и скраћено, осим Риста Ј. ДРАГИЋЕВИЋА, који преузима текст из рукописа: „Мухамеда II и Мухамеда IV“ [Драгићевић 1959: 47]. У нашем критичком издању напомена гласи:

за два брата једноимењака**;

** Мухамед[а] II и [Мухамеда] IV
[ГВ нап. уз 1148].

2.3. Његошева напомена уз 2788. стих условила је многа лутања приређивача издања Горског вијенца. У првом издању она је дата у загради на крају стиха: **До Кокотахъ више Љешкопоља, (села)** (с. 115). Стефан Митров ЉУБИША је напомену изоставио, а приређивач издања браће ЈОВАНОВИЋА погрешно ју је везао за други топоним у стиху: „*Љешкопоље, село у Црној Гори*“ [Јовановићи 1881: <128> (Примједбе)]. Милан РЕШЕТАР је пјесникову напомену тачно везао за први топоним у стиху: до *Кокотах**) више *Љешкопоља*; / *) *Села*. [Решетар 1890: 227], уз свој коментар: „*Кокоти* су село на обронку Вељег Врха испод којег се простире *Љешкопоље* уз ријеку *Морачу*“ [Решетар 1890: 227]. Божидар КОВАЧЕВИЋ је Решетарев коментар преиначио и покварио: „*Кокоти*, село у *Морачи*, близу којег је и *Љешко Поље*“ [Ковачевић 1940: 195] — он није знао да се (земља) *Морача* налази у горњем току ријеке *Мораче* и да је у доњем току ријеке *Мораче* *Зета* (земља), док су *Кокоти* село у *Љешанској* *нахији*. Трифун ЂУКИЋ је Његошеву напомену изоставио, али је дао тачан и пот-

пун коментар уз 2788. стих: „Кокоти су село у Љешанској нахији, на путу којим се од Вељег Врха силази ка Љешкопољу и реци Морачи“ [Ђукић 1941: 178]. И у свим послеријатним издањима која су приређивали зналци црногорских реалија одражених у Горском вијенцу Његошева напомена везује се за генитив множине *Кокотах* а наводи се у генитиву једине *села* [Павићевић В. и др. 1947: 133; Бошковић и др. 1952: 132; Недић 1964: 234; Банашевић 1973: 136; Петковић 1985: 176] или у номинативу једине *село* [Драгићевић 1959: 117; Павићевић Б. и др. 1985: 293; Бећковић 1979: 164; Ђупић 1995: 94; Никчевић 1997: 166], уколико није изостављена [Ђерковић 1977: 114] или остављена на крају стиха као у првом издању [Радовић 1947: 171; Ракочевић 2001: 114].

За зналцима су се појавили — незналци. Крсто МИЛОВАНОВИЋ је пјесникову напомену погрешно везао за оба топонима: *до Кокотах**, *више Љешкопоља**, / **Села*. [Калезић 1994 (без пагинације)]. Гојко БОЖОВИЋ је укинуо нумерацију стихова а увео нумерацију фуснота, а посљедњу фусноту је везао за погрешно мјесто у стиху: *До Кокотах, више Љешкопоља*¹², / ¹² *Села*. [Божовић 2001: 138], па не знамо да ли је облик *села* генитив једине па се односи на Љешкопоље, или номинатив множине па се односи на оба топонима. То додуше није од већег значаја пошто би и једно и друго било нетачно. И Александар МЛАДЕНОВИЋ пјесникову напомену погрешно везује за други топоним: *до Кокотах, више Љешкопоља*¹, / ¹ *Села*. [Младеновић 1996: 162], уз сљедеће образложење у предговору: „[...] у стиху: *до Кокотах више Љешкопоља 2788* обележење фусноте (број један) ми стављамо на крају овога стиха — јер у првом издању на том месту налазимо: (*села*) [...] — а испод текста на тој страници долази, наравно, фуснота (*Села*) која се тиче оба поменуто села у 2788. стиху“ [Младеновић 1996: 39].

Његошева напомена је, наравно, у генитиву једине и односи се на први топоним: *до [села] Кокотах, више Љешкопоља*. Топоним *Љешкопоље*, којим пјесник ближе одређује географски положај села *Кокоти*, аутор би објаснио, да је за то било потребе, приликом првог помињања, у 703. стиху (Грдне треске поврх Љешкопоља); поред тога, Љешкопоље није село него шире географско подручје са више села. У етнографској студији Андрије ЈОВИЋЕВИЋА у Љешкопољу се наводи девет села, која су „махом у окрајцима поља и при главичицама“ [Јовићевић 1926: 359, 434]. У опису скадарског санџака од 1614. године Маријан Болица наводи у Љешкопољу десет села [Јовићевић 1926: 446]. Пјесник Горског вијенца, према томе, није могао за Љешкопоље рећи да је село.

У коментару уз стихове 703–704 топоним *Љешкопоље* је тачно одредио Вуко ПАВИЋЕВИЋ: „[...] на Љешкопољу, равници западно од Подгорице, данашњег Титограда, између ријека Мораче и Ситнице“ [Павићевић В. и др. 1947: 143]. Навешћемо и његов коментар топонима *Кокоти*: „**Кокоти**, село на крајњем истоку Љешанске нахије. Налази се на обронку Вељег Врха под којим се простире Љешкопоље“ [Павићевић В. и др. 1947: 149]. У коментару би требало указати да је ријеч о данашњем селу *Горњи Кокоти*, пошто и у Љешкопољу има село Доњи Кокоти, а оно је очито касније формирано пошто га Маријан Болица не наводи у попису

села Љешкопоља [уп.: Јовићевић 1926: 359, 435, 446].

У критичком издању разматрана напомена се доноси на следећи начин:

до Кокотā*, више Љешкопоља,

* села

[ГВ нап. уз 2788].

2.4. И напомене уз стихове 2750 и 2755 такође су у падежном облику који има топоним у стиху: под [село] *Штитаре* (акузатив), у [село] *Прогоновиће* (акузатив у функцији локатива), само што се то јасно не види јер је акузатив једнак номинативу:

и западни с њима под Штитаре*

* село

[ГВ нап. уз 2750];

кад бој чујем у Прогоновиће*;

* село

[ГВ нап. уз 2755].

2.5. У два примјера облик у напмени није у истом падежу као облик у стиху:

докле пушка извише Пиштета*

* вода

[ГВ нап. уз 456];

На Симуњи* стигосмо сватове

* гора

[ГВ нап. уз 494].

Коришћење номинатива у напоменама условљено је немогућношћу уметања у граматичку структуру стиха конгруентних облика из напомена: *извише [воде] Пиштета, *на [гори] Симуњи. Однос облика из стиха (облика који се објашњава) и облика у напмени (облика којим се објашњава) може се исказати на следећи начин: *извише Пиштета*, [а Пиштет је] *вода*; *на Симуњи*, [а Симуња је] *гора*. **Симуња** је 'планина између Ђеклића и Бјелица' [Стевановић и др. 1983 II: 630], чиме је условљена употреба предлога *на*. У Његошево вријеме именица *гора* није више чувала старо значење 'планина' те није уз њу употребљаван предлог *на*, него је већ имала ново значење 'шума' и употребљавала се са предлогом у. Зани-

мљиво је да Стефан Митров ЉУБИША, и поред Његошевог објашњења, за Симуњу каже да је село: „Selo gje su svate stigli“ [Ljubiša 1868: 26].

Други примјер је карактеристичан по томе што је он у првом издању једини у којем је напомена уметнута у сам стих: **На Симуњи (гоџа) стигосмо сватове**, (с. 19). У рукопису је био акузатив у функцији локатива, а напомена је исписана изнад топонима:

гоџа
на симуњу стигосмо сватове, (л. 6).

2.6. У два примјера напомена има лексичко-семантичку функцију — њоме се објашњава значење ријечи:

Пас* свакоји своје бреме носи —

* покољење

[ГВ нап. уз 2318];

него да се брже отршају*

* отправљају

[ГВ нап. уз 1126].

Први примјер је карактеристичан по томе што је то једина напомена која је у првом издању означена звјездицом (и заградом) и одштампана као фуснота: *) **Поколџиџ** (с. 95). На овај начин Решетар је донио и све остале пјесникове напомене (осим оне уз прозу [види т. 2.1]). У критичком издању ми се придржавамо истог поступка (само што звјездицу доносимо без заграде, према савременом едицијском узусу).

2.7. У два примјера напомена представља историјско објашњење са елементима идентификације. У оба примјера напомена је у номинативу, а номинатив је изискивала структура стиха. Овај тип напомене могао би се у прозном тексту донијети у загради:

Леополдов храбри војевода*,

* Лотарингски

[ГВ нап. уз 1144];

два Новака* и барјактар Пима [пйџа]?

* Једно Велестовац, а друго Дупиљанин

[ГВ нап. уз 2529].

Други примјер је карактеристичан и по томе што је напомена, заправо њен почетак, у првом издању одштампана на крају стиха, иако се односи на први полустих. Пошто није могла да стане у исти редак, напомена је завршена у следећем ретку, у десном блоку: (**Едно Веле-** / **стовацџ а**

дурго, Дупиљанинъ) (с. 104). Ово је важно истаћи због напомене уз 2788. стих, коју су неки приређивачи — зато што је у првом издању одштампана на крају стиха — погрешно везивали за оба или само за други топоним [види т. 2.3].

2.8. И у преостале двије напомене:

да су оне шћери Лазареве?*

* цара

[ГВ нап. уз 187];

Приђе си им* с коца утекао —

* Турцима

[ГВ нап. уз 543]

користе се падежни облици које захтијева структура стиха, а не номинатив. Оне би се типолошки могле приказати као додатна објашњења уведена помоћу везника *то јест*: (да су оне шћери) *Лазареве*, тј. *цара* [*Лазара*?]; (Приђе си) *им*, тј. *Турцима*, (с коца утекао). Други примјер је такође карактеристичан по томе што је напомена у првом издању одштампана на крају стиха, иако се односи на први полустих: (Турцима) (с. 21). Ово је важно истаћи [као и у другом примјеру у т. 2.7] због напомене уз 2788. стих, коју су неки приређивачи — зато што је у првом издању одштампана на крају стиха — погрешно везивали за оба или само за други топоним [види т. 2.3].

2.9. Једна напомена из рукописа је изостављена у првом издању (и у већини каснијих издања). Стих 343 у аутографу гласи: **што збораше хамза (капетанъ) и никшићи?** (л. 4 об.). Једино је Ристо Ј. ДРАГИЋЕВИЋ васпоставио напомену према рукопису: *Што збораше Хамза' и Никшићи?* / ¹) Капетан. [Драгићевић 1959: 18; исто и у: Драгићевић 1966: 63]. Ипак, основано је претпоставити да је напомену у првом издању изоставио сам пјесник пошто се Хамзина титула помиње у каснијим стиховима: започеше с Хамзом капетаном [ГВ 361]; капетан сам од царева града [ГВ 369].

НАПОМЕНЕ.

1. Стефан Митров ЉУБИША је Његошеве напомене укључио у своје фусноте. Напомену уз прозу, као ни други приређивачи, није „препознао“ [види т. 2.1]. Од дванаест напомена уз стихове једну је изоставио [види т. 2.3], а само двије навео према првом издању: за Пиштет каже да је „Voda“ [Ljubiša 1868: 25] и за Прогоновиће да је „Selo“ [Ljubiša 1868: 138]. Без измјене је оставио и напомену уз 1144. стих, само што је у заградни, на италијанском језику, предлошко-падежном везом објаснио адјективним на -ски: „Lotaringški (*di Lorena*)“ [Ljubiša 1868: 59].

Неколико напомена Љубиша је проширио:

1° У 543. стиху, умјесто Његошевог објашњења облика *им*

(Турцима) [види други примјер у т. 2.8], он напомену везује за облик *коца* уз сљедећи коментар: „Turci bi ga bili na kolac nabili da jim nije utekao“ [Ljubiša 1868: 29]. — Коментар у једном детаљу није тачан: владика Данило није побјегао него су га Црногорци откупили.

2° Умјесто напомене о „два брата једноимењака“, он коментарише стихове 1147–1148, везујући коментар за облик *демону* из 1146. стиха: „I turska povjesnica ne piše jednako za dva sultana Muhameta II. i IV., jer prvi prisvoji Carigrad, a drugi posnu kod Beča“ [Ljubiša 1868: 59].

3° Умјесто објашњења облика *пас* из 2318. стиха (код њега: 2320), Љубиша коментарише два стиха: „Svako pokoljenje nosi svoj krst, jer nove nužde ragjaju nove sile“ [Ljubiša 1868: 118].

4° Његошеву напомену уз синтагму *два Новака* из 2529. стиха (код Љубише: 2531) везује за облик *тјелохранитељи* из претходног стиха: „Tjelesni stražari, jedan velestovac, a drugi dupiljanin“ [Ljubiša 1868: 127]. — Измјена није оправдана: од два Новака један је из села Велестова у Озрињима, а други из села Дупила у Црмници (што се из Љубишиног коментара не види), а владичини тјелохранитељи су не само они него и барјактар Пима.

5° За Штитаре каже да је „Selo u lješanskoj nahiji“ [Ljubiša 1868: 138], при чему напомену везује за 2746. стих (по његовој нумерацији: 2748), у коме се топоним први пут помиње.

Три напомене Љубиша је измијенио:

6° Глаголски облик *отршају* нешто друкчије семантизује: „Оргеме да idu“ [Ljubiša 1868: 58]; код Његоша је „отправљају“ [види други примјер у т. 2.6].

7° За Симуњу каже да је село: „Selo gje su svate stigli“ [Ljubiša 1868: 26]. — Измјена није оправдана: Симуња је планински превој између Ђеклића и Бјелица [види други примјер у т. 2.5].

8° Уз 187. стих, умјесто Његошевог објашњења (*цара*) [види први примјер у т. 2.8], код Љубише стоји: „Kod Srba je takva riječ“ [Ljubiša 1868: 11]. — Ова измјена је веома важна с обзиром на то да су кукавице првобитно сматране за сестре библијског Лазара (и то народно вјеровање било је живо у Херцеговини), што је касније преосмишљено у „шћери Лазареве“, тј. ћерке српског кнеза Лазара (у народној поезији и код Његоша: *цара Лазара*).

2. Приређивач издања браће ЈОВАНОВИЋА Његошеве напомене је сабрао на крају књиге у посебан одјељак под насловом „Примједбе“ [Јовановићи 1881: <128>], осим напомене уз прозу, коју, као ни други приређивачи, није „препознао“ [види т. 2.1], и двије лексичко-семантичке напомене [види т. 2.6], које је укључио у одјељак „Тумачење некојих ријечи“: *пас*, покољење, колена [Јовановићи 1881: <125>]; *отршати*, *отправљати* [Јовановићи 1881: <125>]. Од преосталих десет напомена само је двије навео према првом издању: „*Приђе си им с коца утекао*, т. ј. Турцима“ [види други примјер у т. 2.8]; „*Два Новака и барјактар Пима*. Једно Велестовац, а друго Дупиљанин“ [види други примјер у т. 2.7]. У напоменама за пет локалитета једнообразно додаје „у Црној Гори“ [види примјере у т. 2.4 и т. 2.5], уз једну лексичку измјену: „*Симуња*, планина у Црној Гори“, и јед-

ну погрешну идентификацију: „*Љешкопоље*, село у Црној Гори“ [види т. 2.3]. Три напомене приређивач је проширио — уз 187. стих: „*Да су оне* (куквице) *шћери Лазарове*, т. ј. цара Лазара те је на Косово погинуо“ [види први примјер у т. 2.8]; уз 1144. стих: „*Леополдов храбри војевода*, херцег од Лотарингије који је предводио војску ћесара Леополда I. противу Турака“ [види први примјер у т. 2.7]; уз 1148. стих: „*За два брата једноимењака*. Мухамед II. и Мухамед IV, од којих први доби Цариград и Смедерево, а други изгуби Мађарску и Ердељ“ [види т. 2.3].

3. УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА: КА ИСТОРИЈИ ПИТАЊА

3.1. Историја питања о утврђивању штампарских грешака у првом издању Горског вијенца показује да Милан Решетар, који сам чини епоху у његошологији, и сјајна екипа филолога, од Данила Вушовића до Михаила Стевановића, који су његово дјело наставили, нису у овој области постигли неке значајније резултате. Све грешке које је наводио Решетар, и скоро све грешке о којима се касније дискутовало, биле су већ исправљене, и лако су исправљене, у издању које је латиницом приредио Стефан Митров Љубиша и у издању браће Јовановића. Једина Решетарева иновација, *разлучит се* умјесто *разлучи се* (земља на племена) у 534. стиху, показала се као неоправдана. Та, да је тако условно назовемо: филолошка критика, дуго је расправљала о прилично јасним питањима. Питање о замјени нередигованих облика *ер*, *ере* редигованим облицима *јер*, *јере* коначно је ријешено тек са издањем у оквиру Цјелокупних дјела 1952. А питање прилога *готово* са дневног реда је скинуто тек са Стевановићевим монографијама, и то половично: остало је нама да укажемо да тај прилог није атрибут уз замјенички облик *свакога*, него адвербијал уз глаголски облик *претека*. Текстологија пјесникових напомена, осим двије — оне у којој је неоправдано измијењен текст из рукописа [види т. 3.2] и оне која долази уз прозни текст [види т. 3.1], принципијелно је ријешена у Решетаревим издањима: дају се са звијздицом испод текста, одвојено од приређивачевих фуснота (које се уводе према нумерацији стихова).

Од крупнијих текстолошких питања реконструкције штампарских грешака у првом издању филолошка критика је покренула само једно: Видо Латковић је, у издањима које је самостално приређивао, исправио облик **величаство* из првог издања обликом *величество* из пјесниковог рукописа, али је у издањима које је приредио са Радосавом Бошковићем од те оправдане корекције одустао. Тако је и ова иновација у суштини Драгићевићева, који ју је поново увео и од ње није одустајао [види т. 3.2].

3.2. Историјска критика, да је тако условно назовемо, тачније: историчар Ристо Ј. Драгићевић је урадио на плану утврђивања штампарских грешака у првом издању Горског вијенца неупоредиво више од свих претходника заједно: исправио је двије најкрупније штампарске грешке које се тичу премјештања текста, у два стиха је воспоставио генитив једине *Никшића*, а у два стиха генитив *љубави* (умјесто **љубови*) и исправио је облик **љетни* у *љетњи* у 1050. стиху.

Поред тога, Драгићевић је вратио облик *величество* у критичко

издање, од којег је био одустао Видо Латковић [види т. 3.1] и воспоставио генитивну форму пјесникове напомене уз 1144. стих (*Мухамеда II* и *Мухамеда IV*).

3.3. У критичком издању које ми припремамо биће значајних новина и на плану утврђивања штампарских грешака првог издања Горског вијенца: на основу нових научних резултата утврдили смо да нису аутентични (тј. нису Његошеви) облици *изгорјети у 2215. и *изгорјесмо у 2604. стиху, које смо замијенили облицима са Његошевом фонетиком (*изгорети*, *изгоресмо*); исправили смо хибридни облик *васкреснула у 2353. стиху рускославенским обликом *воскреснула*; реконструисали смо једини недовршени стих у првом издању Горског вијенца; реконструисали смо једину пјесникову „фусноту“ која стоји уз прозни текст; исправили смо Младеновићев покушај реконструкције друге компоненте имена Ферата кавазбаше — код Младеновића *Ферат, зачир[ски] кавазбаша, код нас *Ферат Зачир[анин]*, *кавазбаша*.

Поред тога, прихватили смо и новом аргументацијом поткријепили откриће Ивана Т. Калуђеровића да Његошев јунак није *Раслапчевић него *Раславчевић*, а и систематизовали смо (и системски приказали) штампарске грешке у првом издању.

Радмило МАРКОВИЧ, проф. д-р.

ТЕКСТОЛОГИЈА ОПЕРАТОК В “ГОРНЫМ ВЕНЦЕ”

Резюме

В настоящей статье продолжается рассмотрение текстологических вопросов научного издания поэмы «Горный венец» П. Петровича-Негоша, которая была опубликована при жизни поэта в Вене в 1847 г. старой орфографией. Статья состоит из двух разделов: 1) Проблемы реконструкции опечаток в первом издании сочинения; 2) Проблемы реконструкции авторских сносок в первом издании сочинения.

В первом разделе, в связи с реконструкцией опечаток в первом издании поэмы, предложены новые прочтения и новые толкования ряда фрагментов текста, в частности, формы *Зачиранин* (в составе двучленного антропонима Ферат Зачиранин), которая трактуется как этнонимическое образование, формы *Раславчевић* (в составе двучленного антропонима Вук Раславчевић), которая трактуется как патроним, образованный суффиксом *-ић* от личного имени *Раславац*.

Во втором разделе рассматривается грамматическая характеристика ряда форм в авторских сносках в первом издании поэмы, в частности, обосновывается генитивная трактовка формы *села* в сноске к стиху „до Кокотах више Љешкопоља“.

Литература

Банашевић 1973: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Београд, 1973.

Банашевић 1990: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић. Шесто издање. Београд, 1990.

Бећковић 1979: Петар Петровић Његош. *Пустињац цетињски*. Избор из целокупног песништва. Приредио Матија Бећковић. [Београд, 1979].

Бећковић 1992: Петар Петровић Његош. *Пустињац цетињски*. Избор из целокупног песништва. Приредио Матија Бећковић. [Друго издање]. Никшић–Титоград, 1992.

Варас 1947: Р. Р. Njegoš. *Gorski vijenac*. U spomen stogodišnjice prvog izdanja. [Priredio: Antun Varas]. Zagreb, 1947.

Божовић 2001: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Гојко Божовић. Подгорица–Цетиње, 2001. (Сабрана дјела Петра II Петровића Његоша у седам књига. Књига четврта).

Бошковић и др. 1952: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Р. Бошковић и В. Латковић]. Београд, 1952. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 3).

Бошковић и др. 1957: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Р. Бошковић и В. Латковић]. Београд, 1957. (Цјелокупна дјела П. П. Његоша. Књ. 3).

Бошковић и др. 1967: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Р. Бошковић, В. Латковић. Белешке и објашњења написао В. Латковић]. *Луча микроkozма*. [Текст приредили за штампу Н. Банашевић, Р. Бошковић. Белешку написао Н. Банашевић. Објашњења написао В. Павићевић]. Београд, 1967. (Целокупна дела Петра Петровића Његоша. [II изд.] Књ. 3).

Бошковић и др. 1975: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Текст приредили за штампу Р. Бошковић, В. Латковић. Белешке и објашњења написао В. Латковић]. *Луча микроkozма*. [Текст приредили за штампу Н. Банашевић, Р. Бошковић. Белешку написао Н. Банашевић. Објашњења написао В. Павићевић]. Београд, 1975. (Целокупна дела Петра II Петровића Његоша. IV изд. Књ. 3). [Фототипија III изд. (Београд, 1974)].

Вушовић 1935: *Цјелокупна дјела Петра Петровића Његоша*. У редакцији Данила Вушовића. Београд, 1935.

Вушовић 1936: *Цјелокупна дјела Петра II Петровића Његоша*. У редакцији Данила Вушовића. Друго издање. Београд, 1936.

ГВ: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. Критичко издање. У редакцији Радмила Маројевића. [У припреми]. Рукопис (са ознаком л[ист]) и прво издање (са ознаком с[трана]) цит. по: Павићевић Б. и др. 1985.

Деретић 1997: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Јован Деретић. Београд, 1997.

Драгићевић 1959: Петар Петровић-Његош. *Горски вијенац*. [Предговор Јагош Јовановић. Приредио за штампу и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милан Решетар]. Титоград, 1959.

Драгићевић 1964: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград, 1964. (Библиотека „Луча“, 8).

Драгићевић 1965: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Милана Решетара]. Титоград, 1965.

Драгићевић 1966: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио за штампу, предговор и прилоге написао Ристо Ј. Драгићевић. Коментар и рјечник Мила-

- на Решетара]. Титоград, 1966. (Библиотека „Луча“, 8. Друго издање).
- Ђерковић 1977: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио Вукале Ђерковић]. Титоград, 1977.
- Ђерковић 1980: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио Вукале Ђерковић]. Титоград, 1980.
- Ђукић 1941: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Ђукића. Београд, 1941.
- Ђукић 1944: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор и коментар Т. Ђукића. [Друго издање]. Београд, 1944.
- Ђурић 1998: Петар Петровић Његош. *Изабрана дела: Горски вијенац. Луча микрокозма. Писма*. Приредио Војислав Ђурић. Београд, 1998.
- Ђурђевић 2001: Петар П Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Предговор Никола Ђурђевић]. Ниш, 2001.
- Јовановићи 1881: *Горски вијенац*: Историјско збитије при почетку XVIII. вијека. Сачинио Петар Петровић Његош владика црногорски. Панчево: Наклада Књижаре браће Јовановића, [1881].
- Јовићевић 1926: *Зета и Љешкопоље* од Андрије Јовићевића. – Српски етнографски зборник, Београд, 1926, књ. XXXVIII, прво одељење: Насеља и порекло становништва, књ. 23, 353 и д.
- Калезић 1994: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Приредио К. Миловановић. Коментарисао Д. Калезић]. Никшић–Београд, [1994].
- Каличанин 1994: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Библиографско издање. Приредио Стојан Каличанин. [Београд, 1999].
- Ковачевић 1940: *Горски вијенац*: Историческо собитије при свршетку XVII вијека. Сачинио Петра Петровића Његоша. [Приредио Б. Ковачевић]. Београд, 1940.
- Латковић 1947: Р. Р. Njegoš. *Gorski vijenac*. Predgovor Radovana Zogovića. [Tekst priredio za štampu V. Latković]. Beograd, 1947.
- Латковић 1948: П. П. Његош. *Горски вијенац*. Предговор Радована Зоговића. [Текст приредио за штампу В. Латковић]. Београд, 1948.
- Љубиша 1868: *Gorski vijenac*. Historički dogagajj pri svršetku sedamnaestog vijeka. Sačinio Petar Petrović Njegoš vladika crnogorski. Prenio s ćirilice na latinicu s tumačenjem S. Ljubiša. U Zadru, 1868.
- Маројевић 1997: Радмило Маројевић. *Горски вијенац (1847–1997): У сусрет критичком издању*. – Ријеч, Никшић, 1997, III, бр. 2, 41–63. [Прештампано у: Маројевић 1999^а, 11–50].
- Маројевић 1998: Радмило Маројевић. *Јован Вуковић као компаративиста и палеослависта: (Увод. Фрагменти 1–3)*. – Личност и дјело академика Јована Вуковића: Реферати са Научног скупа, одржаног у Београду 29. и 30. јуна 1998. године. Београд, 1998: Фрагмент 3. *Рефлекси кратког јата типа горети/горјети у ијекавским говорима српског језика*, 35–36.
- Маројевић 1999^а: Радмило Маројевић. *Горски вијенац: изворно читање*. Никшић–Београд, 1999. (Његошев гласник. Књ. I).
- Маројевић 1999^б: Радмило Маројевић. *Нека питања критике текста Горског вијенца* [I]. – Студије српске и словенске: Серија I. Српски језик, Београд, 1999, IV, бр. 1–2, 87–144. [Прештампано у: Маројевић 2000^а, 307–362, 400].
- Маројевић 2000^а: Радмило Маројевић. *Српски језик данас*. Београд, 2000.
- Маројевић 2000^б: Радмило Маројевић. *Нека питања критике текста Горског вијенца* (II). – Студије српске и словенске: Серија I. Српски језик, Београд, 2000, V, бр. 1–2, 251–276.
- Миловић 1965: Јевто Миловић. *Нека питања критике текста »Gorskoga vijenca«* (Povodom izdanja »Gorskoga vijenca« u redakciji Rista J. Dragičevića). – *Zadarska revija*, Za-

- dar, veljača 1965, XIV, br. 1, 53–69. [Прештампано у: Миловић 1983, 363–384].
- Миловић 1982: Јевто М. Миловић. *Рукопис „Горског вијенца“ Петра II Петровића Његоша*. Титоград, 1982.
- Миловић 1983: Јевто М. Миловић. *Стазе ка Његошу*. Титоград, 1983.
- Младеновић 1989: А. Младеновић. *Књига о Његошу*: Студије и чланци. Београд, 1989.
- Младеновић 1996: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Цетиње, 1996.
- Младеновић 1999: Александар Младеновић. *О неким напоменама уз данашње издање „Горског вијенца“*. – Ријеч, Никшић, 1999, V, бр. 1–2, 10–23.
- Младеновић 2001: Петар II Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Александар Младеновић. Београд, 2001.
- Назечић 1947: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Са коментаром С. Назечића. [Сарајево], 1947.
- Nazečić 1989: Petar Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. [Priredivač: Salko Nazečić]. Sarajevo, [1989].
- Недић 1964: Петар Петровић Његош. *Пјесме. Луча микроkozма. Горски вијенац*. [Избор и предговор Војислав Ђурић. Редакција Владан Недић]. Нови Сад – Београд, [1964] (Српска књижевност у сто књига. Књ. 21. Петар Петровић Његош, I).
- Недић 1969: Петар Петровић Његош. *Пјесме. Луча микроkozма. Горски вијенац*. [Избор и предговор Војислав Ђурић. Редакција Владан Недић]. Нови Сад – Београд, [1969] (Српска књижевност у сто књига. Књ. 18. Петар Петровић Његош, I).
- Никчевић 1997: Петар II. Петровић Његош. *Горски вијенац*. Јубиларно издање поводом 150. годишњице првог издања с предговором приредио Војислав П. Никчевић. Цетиње, 1997.
- Павићевић Б. и др. 1985: Петар II Петровић-Његош. *Горски вијенац*. [Приређивачки одбор: Б. Павићевић, уредник, Б. Остојић, Ж. Перовић, М. Радовановић, Б. Бањевић, Д. Јоветић, Д. Калезић. Цетиње–Титоград, 1985]. Издање садржи факсимил рукописа (5–41) и репринт првог издања (43–169).
- Павићевић В. и др. 1947: *Горски вијенац* Петра II Петровића Његоша. Издање Одбора за прославу стогодишњице Горског вијенца. [Редактор издања Видо Латковић. Објашњења саставио Вуко Павићевић а рјечник Јован Вукчевић]. Цетиње, 1947.
- Петковић 1985: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Предговор Миодраг Поповић. Објашњења Радослав Петковић]. Београд, 1985.
- Петковић 1987: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. [Предговор Миодраг Поповић. Објашњења Радослав Петковић]. [Београд, 1987].
- Роровић 1963: Petar Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. Priredio i pogovor napisao Vladimir Rorović. Zagreb, 1963.
- Радовић 1947: Владимир Поповић. *Његош и наше вријеме*. П. Петровић Његош. *Горски вијенац*. 1847–1947. Ђуза Радовић. Редакција и Коментар. Загреб, 1947.
- Радовић 1964: Petar Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. [Redaktor Miodrag S. Lalević. Komentar i rečnik Đuza Radović, Beograd, 1964].
- Радовић 1974: Petar Petrović Njegoš. *Gorski vijenac*. [Redakcija, predgovor, komentar i rečnik Đuza Radović, Beograd, 1974].
- Ракочевић 2001: Петар Петровић Његош. *Горски вијенац*. Приредио Милоје М. Ракочевић. [Београд, 2001].
- Решетар 1890: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Увод и коментар написао Милан Решетар. У Загребу, 1890.
- Решетар 1892^a: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Протумачио га Милан Решетар. Једанаесто, државно, издање. [Друго издање с коментаром Милана Решетара]. У Биограду, 1892.

Решетар 1892^б: *Рукопис „Горскога вијенца“*. – Стражилово, 1892, 265. [Прештампано у: Решетар 1926, 338–347].

Решетар 1920: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Седмо издање с коментаром Милана Решетара. У Биограду, 1920.

Решетар 1923: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Осмо издање с коментаром Милана Решетара. Биоград, 1923.

Решетар 1926: [Целокупна дела Петра Петровића Његоша. Књ. 1. Већа дела]. *Горски вијенац. Луча микрокозма. Шћепан Мали*. У редакцији Милана Решетара, Београд, 1926.

Решетар 1928: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Девето издање с коментаром Милана Решетара. Биоград, 1928.

Решетар 1936: М. Решетар. *Ново издање свих Његошевих дјела*. [Критика издања: Вушовић 1935]. — Јужнословенски филолог, Београд, 1936. књ. XV, 215–232.

Решетар 1940: *Горски вијенац* владике црногорскога Петра Петровића Његоша. Десето издање с уводом и коментаром Милана Решетара. Београд, 1940.

Стевановић 1976: Михаило Стевановић. *Језичка тумачења у коментарима Његошева Горског вијенца*. Београд, 1976.

Стевановић 1990: Михаило Стевановић. *О језику Горског вијенца*. Београд, 1990.

Стевановић и др. 1983 I, II: *Речник језика Петра II Петровића Његоша*. [На корицама: *Речник Његошева језика*]. Израдили Михаило Стевановић и сарадници Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Уредник Михаило Стевановић. Књ. I–II. Београд–Титоград–Цетиње, 1983.

Ђупић 1995: Петар II Петровић Његош. *Дјела*. [Приредио и технички уредио Драго Ђупић]. Подгорица, 1995.

Ђупић 1998: Петар II Петровић Његош. *Дјела*. Приредио и технички уредио Драго Ђупић. Подгорица, 1998.

Сар 1922: *Gorski vijenac* vladike crnogorskoga Petra Petrovića-Njegoša. S predgovorom od Marka Sara. Herceg-Novi, 1922.

Сар 1939: *Gorski vijenac* vladike crnogorskoga Petra Petrovića-Njegoša. S predgovorom od Marka Sara. Četvrto izdanje. Hercegnovi, 1939.

Шоћ и др. 1956: *Његошева биљежница*. [Редакциони одбор Јагош Јовановић, Перо Шоћ, Ристо Драгићевић, Јевто Миловић, Милош Вушковић]. Цетиње, 1956.

Проф. др Синиша ЈЕЛУШИЋ*

ПОЈАМ ЛИЈЕПОГ У ЊЕГОШЕВОМ ПЈЕСНИШТВУ

До Његошевог разумијевања појма лијепог доспијевамо тумачењем исказа садржаних у његовом пјесништву. Али су у његовом пјесништву *mithos* и *logos* у неразлучивој цјелини, која најчешће подсећа на старе филозофе (Парменида, Емпедокла и Лукреција) код којих се филозофско мишљење обликује на начин пјесничке поеме.¹ Са старима Његоша повезује и начелно довођење у питање аутономије естетског предмета: лијепо свагда почива на онтолошком (resp. теолошком) утемељењу, на супрот њему иманентној форми или структури која стоји у основи уопште модерног приступа естетском феномену.

С тим је у вези поимање лијепог као аналогног појму доброте (уп. Платонову *Гозбу*, 210Е, 211Д или Аристотелову *Реторику* 1, 9 136а: "Лијепо је оно што је боље по себи и достојно хвале, или оно што је будући добро, пријатно зато што је добро")² из чега слиједи да су уопште филозофи класичне Грчке "најистинскијим лепим сматрали баш духовно, морално лепо карактера, духовно лепо мисли".³ У потоњој средњовјековној традицији, *grosso modo*, Бог представља неизрециву љепоту/доброту "неукрашено украшен несазданом лепотом"⁴

Нема никакве сумње да се у особености Његошевог пјесничког исказа налази могућност успостављања аналогича са античким филозофима, посебно онима који претходе Сократу и који се стога пресократовцима називају. Уз то, за значење Његошевих спјегова, необично је важно да се оно најчешће обликује сагласно начелу иманентне логике књижевног текста (resp. специфичне књижевне мотивације), која, по де-

* Аутор је ванредни професор на Филозофском факултету у Никшићу.

¹ Бранко Павловић, *Филозофски иптријих* (Београд: Плато, 1998), 215.

² Уп.: Умберто Еко, *Умјетност и лепо у естетички средњега века* (Нови Сад: Светови, 1992), 41.

³ Владислав Татаркјевич, *Историја шест појмова* (Београд: Нолит, б.г.) 116.

⁴ Св. Симеон Нови Богослов, Слово IV, У: Христо Јанарас, *Азбучник вере* (Нови Сад: Беседа, 2000), 33.

финицији, помјера ауторову позицију или је сасвим укида. Бркање ових нивоа тумачења доводи до крупних неспоразума у којима књижевно мотивисани искази јунака бивају тумачени као ауторски искази који постоје изван специфичне структуре књижевно умјетничке творевине.

Тако се у стиховима *Горског вијенца* наводи познати исказ Вука Мандушића о љепоти снахе Бана Милоњића:

*Љеиша му је од виле бијеле!
Нема ѿно осамнаестѝ љеишах,
Живо ми је срце ѿонијела?* (1265-1267)

Предикати снахине љепоте садржани су, строго узевши, у очима и челу:

*Очи зоре живје од ѿламена,
Чело јој је љеише од мјесеца-* (1302-1303)

Мустај Кадија, књижевни јунак из истог сјјева, потанко описује љепоту "дилбер-Фатиме", која је, према овом опису, *сѝруком диво-ѝа/Очи су јој двије звијезде,/Лице јој је јуѝро румено,/Под вијенцем зори даница./Усѝа су јој ѿаром срезана,/Усне су јој ружом уждене,/Међ којима кайкад сијева/Сњежна зривна сиѝна бисера;/Грло јој је чисѝа филдиша,/Б'јеле руке крила лабуда;/Над цвијећем ѿлива зорњача/А возе је весла сребрна,-/ Благо одру на ком ѿочине!* (1861-1873)

Коначно, издвојимо још примјер *Ноћи скуѝље вијека* у којој се "дивна вила лаког крока" поима као, сажето речено, *Совриенсѝиво ѿворенија-ѝајинсѝивене силе Боже- / Нишѝа љеише ниѝ' је када, ниѝи од ње сѝворѝи може.* (43-45)

Наведени примјери указују на обликовање сагласно начелима специфичне књижевне мотивације. У првом, исказе Вука Мандушића у функцији обликовања књижевног лика кога карактерише, психоаналитички казано, либидинозно потискивање могућно инцестуозне жеље, која се, на трагу Фројдовога учења, у сновима најпрецизније саопштава. Истини за вољу, Мандушићев сан као да је посредован допунским "свјесним" репресивним механизмом, неком врстом патријархалног супер ега: стога је и у сну неопходно да се либидинозни садржај "оправда" аргументима извансексуалне нарави, оплакивањем јунака итд. Тиме сан поприма атрибуте управо оног репресивног механизма свијести, кога би требало да се у сну ослободи. Другим ријечима, у једном свом дијелу, логика Мандушићевог сна постаје истовјетна његовом свјесном стању.

У другом примјеру опис одговара, уопште узевши, специфично исламском поимању чулности у коме су у првом плану наглашени сензуални елементи.⁵

⁵ По свему судећи, ово има на уму Миодраг Поповић када уочава: "Нигде се Његош није толико удаљио од хришћанства као у љубавним песмама... Његош је у машти волео другачије но хришћански песници. Онако како су волели исламски јунаци своје дивотнице хурије" (М. Поповић, *Романтизам I*, Београд: Нолит, 1985, 191).

Али би се и за први (Вук Мандушић) и за други примјер (Мустај Кадија) могло уочити да опис љепоте женског бића, или, прецизније, однос према женској љепоти, производи из мотивацијске структуре књижевног лика који стихове, о којима је ријеч, изговара. Искази о љепоти стога су мотивисани индивидуалним атрибутима књижевног лика. Разумије се да је ова индивидуалност увелико условна: она највећма одражава цивилизацијски (resp. социокултурни) оквир коме књижевни јунаци у строгом смислу припадају.

Трећи примјер опис љепоте женског лика (*Ноћ скуйља вијека*) карактеристичан је по увођењу релације са трансцедентном равни: Љепота женског бића јесте, према овоме, резултат божанског творења, или, прецизније речено, представља његов савршени израз.

На другом смо мјесту показали да је за значењски контекст Његошеве пјесме важно разумијевање исказа Платонове Диотиме да је љубав (дакле Ерос) "рађање у лепоти и телом и душом" и учествовање којим "смртна природа тежи да буде, колико је могућно, вечна и бесмртна" (*Гозба*, 206е, 207аб).⁶ Према томе, изворно хеленско значење *Erosa/philia* као нечега што је свагда повезано са космичком и божанском тежњом налазимо у значењски основним стиховима пјесме:

*О наслѣдсѣво идејално, ѿи нам гојиш бесмерѣије,
ѿе са небом душа људска има своје сношеније!
(Ноћ скуйља вијека, 17-18)*

Стога сексуалност према таквој визури представља неку врсту метафизичке интенције, "свете жеље" (*ibid.*, 36), отјелотворење онога што је вјечно, зарад чега:

завид'ѿе ми, сви бесмрѣни, на ѿренуѿиак овај свети! (36)⁷

Сходно томе, Љепота има свагда божанско исходиште, она је савршени резултат божанског творења, његов највиши облик. Другим ријечима, емпиријске ствари "учествују" (гр. *μεθεξίς*, Платонов термин који тумачење овог односа јасно ситуира у оквиру његовог тумачења) у вјечним облицима (парадигмама, гр. *παράδειγματα*) и по томе добијају своје атрибуте (лијепог или доброг, нпр.) и свој смисао.⁸

На другом мјесту овај суд Његош сажето формулише: "Обшир-

⁶ Вид.: *Ноћ скуйља вијека: Љубав као Ерос или Агаѿе*, Побједа (Свијет културе), бр. 12072, год. LV, Подгорица.

⁷ Уп.: Платон, *Гозба XXV*: "... Јер здружење човека и жене је рађање. А то је божанска ствар, и то је у бићу које је иначе смртно бесмртан део, наиме трудноћа и рађање... Отуда у ономе што жуди да рађа и што је већ набујало настаје страшно узбуђење у близини лепоте..." У завршном дијелу овог Диотиминог излагања налази се тврдња да је "нужно да љубав тежи на бесмртност".

⁸ У овом дијелу тумачења у највећој мјери изједначавамо Његошеве књижевне и филозофске (resp. теолошке, метафизичке) исказе, држећи да је њихово разликовање сада само условно могућно. У њима је Његош, у највећој мјери, близак поступку предсократовских филозофа код којих су, како је напријед речено, *mithos* и *logos* у неразлучивој повезаности.

но је хранилиште великолепија Божјега"⁹, стога је свеколика творевина "велики храм свеславија Божјег"¹⁰

Љепота бивствујућег, према овоме, није аутономна љепота условљена себи иманентном структуром или естетском моћи субјекта који конституише естетске објекте. Сљедствено напријед поменутој хеленској аналогiji која је љепоту изводила из самог начела бића, у потоњој рановизантијској традицији термин *филокалија* (гр. *φίλοκαλία*, наслов зборника аскетских списа) у црквенословенском језику преводи се као добротолубије или љепотолубије, што јасно показује да је појму љубави према лијепом истовјетна љубав према добру.¹¹ Имамо ли у виду поменуто аналогiju у хеленском учењу о љепоти, неће бити тешко уочити да се, овоме различито, у хришћанској традицији идеал хришћанске врлине изједначава с "естетским" идеалом (нпр. светитељ као "жива" икона и икона као слика светитеља) при чему се поменути идеал лијепог свагда темељи на парадигми оваплоћеног Логоса: Исусу Христу.

У овој равни тумачења, која има за предмет Његошево онтолошко заснивање појма лијепог, ваља указати на темељно начело рановизантијске естетике према коме се божанско биће прије свега показује, а не логички (дискурзивно, рационално) доказује. На ово разликовање указао је Аверинцев тврдњом да су грчки патристички мислиоци мање вољели да говоре о "доказивању" (*αποδείξις*), а више о "показивању" (*δειξις*) постојања Бога. Аверинцев се при томе позива на објашњење Климента Александријског према коме је рационално изведени доказ принципијелно непримењив на "беспочетни почетак свих почетака". У том случају глагол "показивати" (*δειξις*) садржи значењски момент нечег непосредно-очевидног, визуелно пластичног и утолико "естетског".¹²

Сагласно базичном начелу рановизантијске, али и уопште средњовјековне естетике,¹³ у Његошевој визури егзистенција божанског бића управо се "показује" у цјелини бивствујућег. Стога:

"Свети Творац величеством сјаје
У искрама како у сунцима,
У смртнима ка у божествима,
Све му скупа свемогуће слави!"

(*Луца микроkozма*, I, 115-120)

⁹ *Његошева Биљежница*, Цетиње, 1956, 136.

¹⁰ *Ibid.*, 139.

¹¹ Посебно имамо ли у виду потпуни наслов: *Добројолубије (Лейојолубије) свјетих презвеноумних личности које су саставили наши свети и бољоносни Оци, кроз ово је ум очишћен, просветљен и усавршен праксом и созерцањем Ејтичке философије*. У: Константин Каварнос, *Теолошки погледи*, 1-2, Београд, 1978, 32.

¹² С. С. Аверинцев, *Поетика рановизантијске књижевности*, (Београд: СКЗ, 1982), 50.

¹³ Карактеристично је да у западној схоластици налазимо, уопште узевши, готово истовјетно начело. Појмовно приказивање истине и у том се систему представља као непотпуно, "јер лишава истину њеног стварног бића, које само интуиција може спознати... Одликавања уметности су стога исто толико општа колико и појмови, али су она универзално, контемплагбилно стварна, док су логички појмови, упоређени с њима, само бледе апстракције". Уп.: Розарио Асунто, *Теорија о лепом у средњем веку* (Београд: СКЗ, 1975), 49.

Оваквој визури одговара, строго узевши, значење Његошевих стихова: "*Све дивоше неба и небесах/ све шито цвјета лучам свеишенијем/ морови ал' умови били.../ шито је скупа ово свеколико/ до оишигеа оца њоезија*" (ЛМ, Посвећа, 171-176).

Начело пјесничког стварања као онтолошко начело потврђују стихови о свемогућем божанском бићу које је "*шворийшном зањати њоезијом*" (ЛМ, III, 1-5).¹⁴

У пјесничкој парадигми божанског (resp. космичког) стварања наводи се важна сазнајна (resp. епистемолошка) посљедица. Наиме, по свему судећи, управо зарад ове парадигме пјесници посједују неку врсту привилегованог знања, њима једино примјереног. Стога: "*Свемогућство свеишом шјајном шайиши/ само души њламена њоеше*" (ЛМ, Посвећа, 169-170). Пјесничко сазнање, као и уопште "умјетничко", како је већ уочено за хришћанску средњовјековну традицију, привилеговано је у односу на рационално, појмовно мишљење. Оно у себи подразумева нужно религијску компоненту, која по својој природи (лат. *religatio onis*: повезивање) стоји у вези с трансцедентним, а овим придаје пјеснику атрибут "свештеног" ("*Званије је свеишенио њоеше... ЛМ, Посвета, 177*).

Отуда се *све дивоше неба, и небесах* или *све њрелесити* (свеколико лијепо), *смрине* и *бесмрине*, заснивају на начелу њиховог происхођења: Богу који ствара према, речено језиком модерних, естетском принципу, који се стога, строго узевши, наводи у свему створеном. Другим ријечима, љепота је она суштаствена форма којом се Творац открива у свеколикој творевини, стога створено, платоновским језиком речено, "учествује" као лијепо у Творцу као вјечном узору (*Парменид*, 132д).

Из тако постављене релације Творца и творевине (која садржи платоновско начело "учествовања"), постаје могућним "умном оку" да "*Куда год се ја обратиим/ Величестиво свуд ти видим/... Погледам ли жорде жоре/... Или цвијетак једва видни/ Свуд те видим свемогућа*". У епистоларној форми Његош је истовјетан став сажето формулисао: *Свијет је сад Божији, ситога у свакојем његовом уљу виде се дјела великога мајстора* (Л. А. Франклу, Цетиње, 12.10.1851).

Овакво Његошево поимање односа највишег бића (макрокосмоса) и створеног бића (микрокосмоса), присутно је у учењу хришћанског

¹⁴ У објашњењу "логосног" састава материје Христо Јанарас прибјегава аналогији са пјесничким стварањем, стога подстицајној за наше тумачење: "Као што човјечји *logos* (реч) песника представља нову стварност изван њега - песму - али истовремено и резултат и пројаву његовог *logosa*, тако и *Logos* Божији делује динамично 'у ипостазирању и образовању твари'". Христо Јанарас, *Азбучник вере* (Нови Сад: Беседа, 2000), 65.

Укажимо да је Његошева визура космичког стварања изложена у *Лучи микрокосма* необично блиска Платоновој. Ипак је важно напоменути да код Његоша сам Бог, а не као код Платона Демијург, који је нижа еманација трансцедентног највишег бића, ствара космос из нестворене, творцу савјечне материје. Платон каже: "Јер бог желећи да све буде добро и да, колико год је могуће, ништа не буде лоше, узе све што је било видљиво а није се налазило у стању мировања, него се кретало без склада и реда, и преведе га из нереда у ред, сматрајући ред у сваком погледу бољим од нереда. А не беше и није допуштено да најбољи чини било шта друго осим онога што је најлепше" (*Тимај*, 30а).

неоплатоничара Псеудо-Дионисија Ареопагита, код кога се универзум појављује као неисцрпно зрачење њепоте, "као величанствено распрскавање првобитне њепоте као заслепљујући слап сјаја",¹⁵ који је писао да "она (љепота)... као извор склада и сјаја свих ствари, обасипа све, попут светлости, изливима што постају лепи од њеног изворног зрака, дозива себи све ствари - зашто се и каже њепота - и сабира у самој себи све у свему" (*De divinis nominibus* IV, 7).¹⁶ Умберто Еко је запазио блискост Псеудо-Дионисијеве визије са потоњим учењем Скота Ериугене који развија схватање космоса као откривења Бога и његове неизрециве њепоте кроз идеалне и тјелесне њепоте, опширно говорећи о њепоти свеколике творевине.¹⁷

Са учењем Псеудо-Дионисија, Његоша, уз ово, повезују атрибути апофатичке теологије (која је највећма у Арепогатита утемељена) која је од фундаменталног значаја за византијску теологију и која је, строго узевши, разликује од западне схоластике. Према полазној премиси овог теолошког учења, свагда несазнатива и недоступна божанска суштина или природа открива се створеној творевини благодатним нествореним енергијама.¹⁸ Сагласно овако схваћеној идеји апофатичког богословља, однос Творца и творевине може се парадоксално изразити појмом иманентне трансценденције или трансцендентне иманенције, суштаственом за разумијевање мистичке теологије у византијској традицији.¹⁹

У Његошевој пјесничкој интерпретацији односа божанског бића и створене творевине може се уочити аналогно разумијевање. У првој равни оно се тиче критеријума лијепог: у највећој мјери овај критеријум полази од божанских предиката који се на предмету као носиоцу њепоте могу уочити. Али, сагласно начелу апофатичке теологије, Његош не остаје на ставу естетског откривања божанског бића творевини, него, сљедствено двојакој природи овог односа: иманентног и, у исти мах, трансцендентног, упућује на његову радикалну одијељеност по суштини или природи и, стога, његову начелну несазнативост. У неколиким Његошевим стиховима овакав, апофатички, став може се непосредно уочити: "О свевишњи Творче нејосијжни" или "Ко ће тебе разумјети Творче?", "Но ко ће те описати/ко ли умом обузети" (*Црноџорац к свемољућем Богу*). Уопште, небеска бића својом суштином (која је њепота) ап-

¹⁵ Умберто Еко, *Умјетност и лепо у естетички средњега века*, 34. Упореди и: Розарио Асунто, *Теорија о лепоу у средњем веку*, 130.

¹⁶ У: *Ibid.*, 35.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ У том смислу, служећи се изразима који припадају светом Симеону Новом Богослову, Јанарас апофатичко богословље одређује као "Познање Бога (које) је непознативо познање, непричасно учествовање. Богословље је *образовање неизобразивога, форме неоформивога, облици неубличивога*... оно изражава *несличне сличности, прожимајућу везу свега неовезивога*". Христо Јанарас, *Азбучник вере* 33.

¹⁹ Поменути "парадоксални" однос образложен је у ријечима светог Василија Великог: "Мада се Његове (Божије) Енергије благодатно спуштају на нас, Његова суштина остаје недоступна (неисказива)". У: Lossky V., *The Vision of God* (New York, 1983).

солутно трансцендирају овоземаљску твар, а тиме и могућност да буду појмовно мишљења или у језику саопштена: "Ах красойџу небескоџ војинсџива/ Смрџни никад џосџићи не може" (ЛМ, II, 103-104). Сам процес апофатичког сазнања је "обрнут": раст знања, с обзиром на природу несазнативог, истовјетан је његовом умањењу. Стога се "свијеџ/ Од коџ су сви друџи исџекли свијеџови/ Шџо се даље дизах, даље одмицаше" (Мисао, 55-60).

Карактеристично је да Његошево поимање лијепог, које је свагда у вези с његовим божанским исходиштем, највећма одговара рановизантијском иконолошком ставу. Наиме, сагласно семантици навођених Његошевих стихова, за иконологију је од одлучне важности разликовање божанског бића присутног на слици својим нествореним енергијама или силама, али и њихово свагда трансцедентно будући да је одељење и несазнативе суштине или природе. У наредном исказу св. Јована Дамаскина, усмјереном на одређење семантичке структуре иконе, пластично је формулисан истовјетан однос којим смо се бавили у тумачењу Његошевог пјесништва: "Лик је обличје којим је изражен Пралик, али се при том и разликује од Пралика: јер Лик није у свему сличан Пралику".²⁰ Није тешко уочити неку врсту структурне аналогије у разумијевању појма лијепог у Његошевом пјесништву и рановизантијској иконологији. Сажето речено, ријеч је о односу Прволика и Лика који отприлике одговара, за Његоша, фундаменталном односу Творца и творевине. Лик би, према овоме, могао да одговара Његошевом поимању творевине као бића љепоте, Прволик (Пралик) божанској парадигми која творевину суштином надилази, иако задржава с њом темељну релацију, по којој, уосталом, свеколико бивствујуће јесте. Показује се да језик Његошевог пјесништва и језик иконе почивају на заједничком начелу који најпрецизније можемо одредити термином: апофатичка гносеологија.

Разумије се да се овдје ради ипак једино о аналогијама. Пажљива анализа би надаље показала сву условност једне овакве паралеле, која би, на другој страни, потврдила семантичку сложеност Његошевог пјесничког дјела, од које сваки истраживач мора свагда полазити.

Prof. Siniša JELUŠIĆ, Ph.D.

THE NOTION OF BEAUTIFUL IN NJEGOŠ'S POETRY

The Summary

In this paper the author differs two fold approach to analysis of one of the most important Njegoš's notions: the notion of beautiful. In the first one the specific trait of literary structure is borne in mind, therefrom, motivational logic of literary figure that shapes the specificity of the meaning in statements by literary heroes. In the other one, focus is on those

²⁰ Ioanis Damasceni, De imaginibus oratio, I, 9, PG 94, col. 1240

statements of Njegoš's literary text which correspond the most with that form of philosophic explanation which was characteristic for pre Socrates philosophers and in which *mithos* and *logos* were inseparably connected. In connection with this is also understanding of the idea of beautiful which is of metaphysical provenance and which relies on theology, as speech about God and his relation toward the creation. The dimension of Njegoš's apofactic procedure is pointed out in which the divine being is discovered as a living one, exactly through the beauty, although for its essence of nature it remains outside the cognitive possibilities. It is established that Njegoš's esthetic idea corresponds with the neo Platonist tradition and one its direction which is the most thoroughly being formed in Christianity.

ЧЛАНЦИ

Проф. др Невенка БОГОЈЕВИЋ - ГЛУШЧЕВИЋ*

ПРАВНИ РЕЖИМ У ОБЛАСТИМА КОЈЕ ЈЕ КОТОР ДОБИО ОД СРБИЈЕ У ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XIV ВИЈЕКА

О правном режиму у подручјима која су чинила територију Которске општине а добијена су од Србије у XIV вијеку, периоду највећег привредног, друштвеног и културног успона Котора, није довољно писано у нашој правноисторијској литератури. Истраживања која су до сада вршена, било посвећена овом питању или везана за њега у склопу других истраживања правне историје средњовјековног Котора, мали су помак на том плану и представљају окосницу будућих тимских истраживања ових веома занимљивих и надамце значајних правних питања из наше старије прошлости. Овај рад представља прилог проучавању ових питања и истовремено жели потакнути интересовање за ову проблематику, коју треба, због сложености и изузетне комплексности у истраживањима третирати мултидисциплинарно.

Обрадом питања везаних за стицање и подјелу подручја добијених од Србије, потом анализе статутарне регулативе о управној и судској надлежности которске комуне у стеченим областима, те објашњењем аграрноправног режима у овим крајевима и његовим поређењем са аграрноправним режимом у осталим дјеловима Которске општине, покушаће се указати на специфичности феудалних односа у овим которским областима у односу на остали териториј которске општине у XIV вијеку, те објаснити разлоге који су такве специфичности условили.

Основни извор за истраживање ове теме су, прије свега, Статут града Котора у штампаном издању из 1616. године и три нотарске књиге из XIV вијека. Крупан недостатак у овом истраживању чини чињеница да у сачуваној нотарској грађи из XIV вијека постоји велика празнина од педесетак година. Сачувана је грађа са почетка и краја XIV вијека, док је период крупних догађања у Котору и његовом залеђу који су се десили средином тог вијека остао несачуван у приватноправним нотар-

* Аутор је редовни професор на Правном факултету у Подгорици.

ским имбревијатурама. Последњи сачувани документ из прве половине XIV вијека датира са 1339. годином, а први датирани из друге половине XIV вијека почиње са 1392. годином. Наведене недостатке у грађи покушаћемо надомјестити архивском грађом из XV вијека, која је сачувана у већем обиму и у којој се могу наћи изузетно значајни подаци о стању у овим которским областима у XIV вијеку.

У анализи теме коју обрађујемо користимо се и капиталним историографским дјелима која се анализираним подручјима баве са историјског аспекта, наравно у мјери у којој нам је потребно, уз нагласак да се у тим дјелима писаним средином и седамдесетих година двадесетог вијека налазе важни подаци везани за правну прошлост овог подручја.

1. СТИЦАЊЕ И ПОДЈЕЛА ДОБИЈЕНИХ ПОДРУЧЈА

Которска Општина је у другој половини 1306. године¹ или почетком 1307. године² добила од Србије жупу Грбаљ, а нешто касније и Бијелу, Крушевице и Леденице. Прецизни подаци о томе када су Бијела, Крушевице и Леденице добијени од Србије не постоје. Посредно о томе закључујемо на основу члана 413 которског Статута који се односи на та подручја и који је датиран са 1334. годином. Јасно је на основу текста ове одредбе да су та подручја у то вријеме била у саставу которске Општине.³

Нема сачуваних докумената о томе на који начин је которска Општина добила ове крајеве од моћне државе у њеном залеђу. Тумачењем неких докумената из Которског архива и одредби Статута средњовјековног града Котора истраживачи, првенствено историчари, формирали су о овом питању различита мишљења, почев од тога да су ови крајеви добијени од Србије као поклон, позајмица, нека концесија, до оних да је у питању феудална контрибуција.⁴

Сматрамо да се о добијању ових крајева од Србије путем поклона или позајмице не може говорити, иако аутори таквих твђења наводе као аргументе реалне показатеље да је "Котор у оквиру српске државе имао необичну аутономију" и да би се тој необичности могла додати и ова о додјели крајева Котору. Чини се да су аргументованија схватања

¹ И. Стјепчевић, *Кошор и Грбаљ*, Хисторијски преглед, Сплит 1941, стр. 24.

² И. Синдик, *Комунално уређење Кошора од прве половине XII до друге половине XIV стољећа*, САН (посебно издање), књ. CLVX, Београд 1950, стр. 28.

³ Детаљније: И. Синдик, *op. cit.*, стр. 29; И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 24; И. Божић, *Немирно Поморје XV века*, Београд 1979, стр. 415.; С. Ђирковић, *Istorija Srne Gore*, том други, књ. II, Титоград 1976, стр. 3-49; Н. Фејић, *Исправе кошорских ношара XV века*, Мисцелане, мешовита грађа, 8/1980, стр. 9-90; Н. Фејић, *Кошорска канцеларија у средњем веку*, Историјски часопис, књ. 27, Историјски институт, Београд 1980.

⁴ С. Новаковић, *Законски споменници српских држава средњег века*, САНУ, Београд 1912, стр. 103; К. Лиречек - Ј. Радонић, *Историја Срба I-II*, Београд 1978, стр. 105; И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 23; И. Синдик, *op. cit.*, стр. 28; М. Милошевић, *Грбаљске буне XV стољећа*, Загреб 1977, Институт за хрватску повијест, Радови, X, стр. 276; С. Мијушковић, *Неке специфичности феудалних односа у Грбљу у XIV вијеку*, Историјски записи, 1957/10, књ. XIII, св. 1-2, стр. 271.

оних аутора који сматрају да су ови крајеви уступљени Општини уз неку обавезу Котора према српском двору. Потврду за такав закључак аутори налазе у члану 423 Статута, *De hominibus de Biela, et de Ledenicie et de Crusevice*,⁵ у којему је наведено да су Бијела, Крушевице и Леденице крајеви которске општине који су добијени од српског краља (доминуса) "*per gratiam nobis concessit*".⁶ Статут града Котора не садржи овако изричито одређење када је у питању Грбаљ, али је по сачуваној архивској грађи сасвим јасно да је ово подручје припојено которској Општини на исти начин као напријед поменуте области. Формулација из члана 423 которског Статута налази се у истовјетном садржају у нотарским имбревијатурама које се односе на ова подручја и на Грбаљ. Примјера ради, у једном судском спору вођеном 30. 06. 1332. године тужилац у тужбеном захтјеву тражи да тужени напусти неке земље у Грбљу које држи јер нијесу његове и да на њих нема никакво право будући да тужени није жребао са њим када је "*Dominus noster rex concessit nobis soram de Gherbli*". Исход спора је веома занимљив. Судије на основу понуђеног доказа туженог који свједоцима управо потврђује да тужиочеви наводи нијесу тачни, одн. "да је жребао са њим приликом подјеле Грбља у вријеме када је *rex concessit sorpe Gherbili*", пресуђују у корист туженог. Тужилац није имао право да туженог даље узнемирава поводом те земље ("*non valeat perpetuo molestare de divisione dicte terrae*").⁷

При аргументацији става да је Котор добио наведене крајеве од Србије уз неку надокнаду, уз наведену одредбу Статута и архивске податке треба узети у обзир и важну околност да је крајем XIII вијека и у XIV вијеку привредни успон Котора досегао кулминацију и да је стварна могућност за куповину или другу врсту надокнаде за ова подручја српском двору, управо у том периоду, била сасвим реална.⁸ Наравно, наведене околности не значе да су оне једино релевантне за просуђивање питања односа српског двора и Которана у погледу добијених подручја и начина њиховог стицања. Нека најновија историјска истраживања посебно су занимљива.⁹

На свим добијеним подручјима которска Општина је, због значаја тих области по њен сопствени развој, извршила подјелу ових области и по феудалним, нешто модификованим, нормама утврдила односе на њима.¹⁰ Земља и људи на земљи у Грбљу су подијељени између которске

⁵ *Statuta et leges civitatis Cathari, apud Robertum Mietum, Venetiis 1616* (у даљем тексту: *Stat. Cath*), cap. 423.

⁶ С. Мијушковић, *op. cit.*, стр. 270; И. Божић, *op. cit.*, стр. 411; И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 23; И. Синдик, *op. cit.*, стр. 23, 40.

⁷ А. Мауер, *Monumenta Cattarensia I*, vol. I, JAZU, Zagreb 1951, Которски споменици, Прва књига которских нотара од године 1326-1335 (у даљем тексту СН I), исп. 1012.

⁸ Детаљније о томе код Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Котору у XIV вијеку*, Никшић 1991, стр. 17-40.

⁹ Зборник радова са научног скупа "Црква Св. Луке кроз вјекове", Котор 1997, стр. 155-160 (М. Милошевић, *Кључни документи о цркви св. Луке од краја XII до краја XVIII вијека*).

¹⁰ М. Милошевић, *op. cit.*, стр. 278; И. Синдик, *op. cit.*, стр. 135; С. Мијушковић, *op. cit.*, стр. 271; Н. Фејић, *op. cit.*, стр. 63.

властеле и пучана на једнаке дјелове. У подјели земље су учествовали "omnes familias, sive magnitas nobilium civitatis praedictae" и друге фамилије "cuilibet familie".¹¹ Подјела је проглашена према статутарној одредби "De facto divisionis Zoppe de Gherbili" трајном ("modus distribuendi duret in perpetuum"). Само је изузетно Општина могла мијењати тако установљену подјелу, и то једино у случајевима појаве празних честица земље у Грбљу. Но, и тада је подјела вршена на начин предвиђен у одредби De facto divisionis - земља и људи на њој су опет дијељени између властеле и пучана по тачно утврђеном поступку од којег се не може одступити.

Према статутарној одредби 412, De facto divisionis Zoppe de Gherbili, подручје Грбља је подијељено у два дијела: Горњи (superior) и Доњи (inferior) Грбаљ, односно у два которска поља око којих су насеља. Оба Грбља су подијељена у мање земљишне дионице означене као "ждреби" (sdrebi), којих је у Доњем Грбљу било 23, а у Горњем 22. Сваки ждроб је дијељен на још мање земљишне парцеле, карате (caratus) и карубе (caruba), којих је у Грбљу укупно, по подацима из Боличиног катастика, било 1080. На челу ждреба у Статуу означеног још као "partes" налазила се глава ждреба "carut sdrebi", особа која је махом била из реда которске властеле и која је била овлашћена да нове посједнике уводи у посјед мањих дјелова тога ждреба.

Подјела грбаљске земље на ждребе, карате и карубе није први пут уведена которским Статуом, одредбом De facto divisionis, нити се први пут употребљавају ови изрази да означе подјелу земље.¹² У самом називу "жреб" очуван је стари начин диобе коцком још необрађене и неподијељене земље.¹³ Таква подјела и називи познати су и у другим крајевима у средњем вијеку. Сријећемо их у српским средњовјековним споменицима, у којима се за дио земље такође употребљава назив "ждреби" (нарочито поповски).¹⁴ Познати су и у приморским крајевима у XIV и XV вијеку. Тако је у Пољицама у том периоду земља дијељена на "ждриб",¹⁵ а у Дубровнику су дјелови земље означени као "партес" или "децени".¹⁶

"Карат" и "каруба" су такође изрази врло старог поријекла.

¹¹ Stat Cath, cap. 412, De facto divisionis Zoppe de Gherbili.

¹² И. Синдик, *op. cit.*, стр. 60.

¹³ К. Јиречек - Ј. Радонић, *op. cit.*, стр. 187; И. Синдик, *op. cit.*, стр. 58.

¹⁴ Ст. Новаковић, *Законик Стефана Душана цара српског 1349-1354*, Београд 1898, стр. 108; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка*, Скопље 1928; А. Соловјев, *Грбаљска жуџа и Грбаљски сџаџуџ*, Годишњица Николе Чупића XI, Београд 1931.

¹⁵ В. Јагић, *Сџаџуџ пољички*, Monumenta historico-juridica slavorum meridionalium XI, Zagreb 1926, cap. 109; Види И. Божић, "Врв" у Пољичком статуу, *Зборник Филозофског факултета у Београду IV/1*, Београд 1956, стр. 43; М. Месић, *Пољички сџаџуџ*, Архив за ровјестницу jugoslavensku V, Zagreb 1859, стр. 32; А. Соловјев, *Привајно-правни уговори XVI века из Пољичке жуџе*, Архив за правне и друштвене науке, књ. XXVIII (XLV), Београд 1934, стр. 57.

¹⁶ V. Bogišić - K. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272, cum legibus aetate posteriore insertis atque cum summariis, adnotationibus et scholis a veteribus iuris consultis Ragusinis additis*, JAZU, Zagreb 1904, izd. Monumento historico iuridica Slavorum meridionalium, vol. X, cap. 98; види Л. Маргетић, *Диоба земљишта у неким средњовјековним далмаћинским комунама*, СТАРИНЕ, ЈАЗУ, 1975, књ. 56, стр. 5-36.

Употребљавани су на Леванту као ознака за новац. На нашем приморју је вриједност новца пренијета на вриједност земљишта, па се изрази употребавају за означавање дјелова земљишних парцела. "Карат" као новац и јединица за површину представља 1/24 дио неке цјелине.¹⁷

Статутарна подјела Грбља извршена почетком XIV вијека није била једина на овим просторима у XIV вијеку. Измијењене прилике у друштвено-економском развоју града и материјалном положају становника утицале су да которски патрицијски врх поново током XIV вијека врши подјелу Грбља. Када је тачно била та подјела не може се са сигурношћу тврдити, али је сигурно да је била и да се крајем XIV вијека ситуација у погледу власника земаља у Грбљу знатно промијенила у односу на стање почетком XIV вијека. О томе се могу наћи подаци у нотарским књигама с краја XIV вијека. Тако се у једној доста компликованој парници о каратима у Грбљу између Трипе де Анголо и Блажа Голије, вођеној 19. I 1399. године, Блаж Голија као тужилац у своју одбрану пред которским судом позива на то "да неке карте о каратима на земље и на ждребу земље који су имали његов отац и старији брат ни њему нијесу корисне зато што су писане 1307. године".¹⁸

Новина коју су Которани увели статутарном одредбом о подјели Грбља и новом или новим подјелама током XIV вијека није везана за то како се дијели земља, већ коме, како и под којим условима се даје земља. Ради се о суштинској промјени која се састојала у томе да су Которани Грбаљ и становништво у њему подијелили на стари начин, али међу собом. Људе затечене на тој земљи сматрали су саставним дијелом земље и својим поданицима, па су им зато наметнули нове обавезе. Спорови између Грбљана и Которана који су вођени нарочито када је Котор дошао под власт Венеције, показују да су се Грбљани врло тешко мирили са таквим стањем. У својим захтјевима слатим венецијанским властима ради побољшања положаја, редовно су се позивали на то да су "они оштећени, да су од давнина били само становници Грбља, а не као што Которани мисле њихови кметови - посадници" ("*che li homini de Zupa nono posadnici salvo habitori il qua sono sempre stati habitatori de Zupa*").¹⁹

О подјели земље и људи у Бијелој, Крушевицама и Леденицама Статут не садржи експлицитну одредбу, као што је то било за Грбаљ. Вјероватно је да се цитирана одредба *De facto divisionis Zorpe de Gherbili* о подјели Грбља, која је донесена прије него што је Котор добио Бијелу, Крушевице и Леденице, односила и на ова подручја. Сматрамо да су Которани сматрали сувишним да регулишу новом статутарном одредбом подјелу стечене земље којој су дали исти третман као и грбљској, кад већ имају пропис о томе. Да смо у праву свједоче и подаци из нотарских исправа с почетка XIV вијека. Земље у овим крајевима су такође подије-

¹⁷ В. Влајинац, *Речник наших старих мера*, Београд 1974.

¹⁸ *Acta notarialia*, vol. III (1392-1401); Судско-нотарско списи из архива града Котора, књ. III (у даљем тексту СН III), стр. 90, исп. 1, 19. I 1399.

¹⁹ *Acta notarialia*, vol. IV (1401-1420); Судско-нотарски списи из ДАК (Државни архив Котор), књ. IV, стр. 51; Уп.: И. Стјепчевић, *Превлака (хисторијска расправа)*, Загреб 1930, стр. 107. И. Синдик, *op. cit.*, стр. 60.

љене на ждребе, карате и карубе, односно на начин који је истовјетан начину подјеле у Грбљу. Као власници и главе ждреба у Леденицама помиње се которска властела Гиманој која дијели земљу на карате.²⁰ Половину ждреба у Леденицама су 1332. године имали браћа Петар и Томо Бугон са својим синовцем Павлом,²¹ док је Јелена, удовица из познате которске властеоске породице Болица имала са сином, исто као и у Грбљу, карате и ждребе у Леденицама.²²

2. УПРАВНА НАДЛЕЖНОСТ У ДОБИЈЕНИМ ОБЛАСТИМА

У крајевима које је добила од Србије которска Општина је имала пуну управну надлежност. Овим областима су управљали посебни од Општине изабрани чиновници. У Статуту су уређена само питања везана за управљање жупом Грбаљ, док се за остале крајеве не помињу надлежни управни органи. Сматрамо да и за ове области у погледу управљања важе иста правила као и за Грбаљ, јер су они по свим питањима правног режима у основи исти.

Статут је у двјема одредбама регулисао питања везана за управљање Грбљем, али је потребно нагласити да је у средњовјековном Котору разлика између управне и судске надлежности била веома мала. У Котору онога доба честа је пракса да судије обављају управне функције и да, како произлази из одредбе 415 из 1334. године, прелазе круг својих овлашћења. Управитељи у жуци Грбаљ су називани Ректорима или Судијама, што је још једна потврда да су Которани у својим нормативним актима често изједначавали управну и судску функцију.

Одредбом о управљању жупом Грбаљ, *De rectoribus Zoppe de Gherbili*, Општина одређује "да управитељи или судије жупе Грбаљ иду једанпут мјесечно у жупу да виде шта могу (*"iuxta posse"*) и да без преваре (*"absque fraude"*) постигну оно што би било на част и добро Града". За вријеме боравка у Грбљу, село у које дођу, односно људи из села их морају частити храном. У противном свака кућа тога села мора платити по један перпер, који судије под заклетвом морају узети. Ако судија не иде како је речено, плаћа пет перпера которској општини".²³ Другом одред-

²⁰ Monumenta Catarensia, vol. II, ЈАЗУ, ЦАНУ, Загреб 1981; Которски споменици, Друга књига которских нотара од године 1329, 1332-1337 (у даљем тексту СН II), исп. 965 ("*...Theodorus Guimanoj diuisit eius sdrebi cum... pro quatour caraptis et... pro caraptis octo ... ab isti de sdrebi de Ledinec...*")

²¹ СН II, исп. 1066 ("*... quod Petrus Thoma Bugonis et Paulus, nepotis eorum,... pro medietate sdrebi de Ledinc.et...per caratos quinque.*").

²² СН II, исп. 1026 ("*.. Elena, uxor condam Marini Iunii Bolice, cum filiis suis ad invicem se concordaverunt .. quam tam sdrebi eorum de Gherbili, quam illud de Ledinnece...*").

²³ Stat. Cath, cap. 414, *De Rectoribus Zoppe de Gherbili* ("*...quod Rector, sive Iudices Zoppae de Gherbili vadant ad Zoppam omni mense una vice ad videndum illud, quod erit honor et bonus status civitatis nostrae, et procurare iuxta posse, absque fraude, et in villa quam iverint, homines, illius teneantur eis honorem facere de cibo, quod si non facerent, solvat quaelibet domus illius villae unum yperperum, et ipsi Iudices per sacramentum teneantur eos pignorare; si autem non irent, ut dictum est, solvat quilibet dictorum Iudicum Communitati nostrae yperperos quinque*").

бом, *De poenis seu bandis eorum quod Iudices de Zoppa iudicabunt*, прописује се "да све новчане казне које судије Жупе пресуде или одреде између људи из Жупе се убирају и дају Општини. У противном, судије плаћају Општини из своје имовине. Од свих новчаних казни судије имају трећи дио и под заклетвом морају тај дио узети".²⁴

Писмених трагова о Ректорима и њиховом раду нема у нотарским исправама. Усамљен је помен *Rector Zoppe de Gherbili* у исправи од 9. X 1397. године. У тој исправи се између осталог наводи да се закупац ослобађа доношења закупнине у град Котор ако "*Rector de Zoppe ammit per aliquam formam*".²⁵

О управљању Грбљем и дужностима управитеља у Грбљу доста је писано у историјској литератури. И. Стјепчевић је мишљења да је у свим крајевима добијеним од Србије управљање било исто, да је владао "исти управни поредак" и да су у овим крајевима управљали *Comites Sclavorum* - кнежеви за Словене. Било их је три и бирала их је Општина сваке године. Поступак бирања и дужности кнежева, прописане члановима седам и сто седамдесет пет которског Статута, истовјетне су са дужностима *Rectores sive Iudices Zoppe de Gherbili*, установљеним одредбом 414.²⁶ Синдик је анализом истих одредби, чланова 7, 175 и 414, дошао до закључка да се *Comites Sclavorum* и *Rectores sive Iudices* разликују. *Comites Sclavorum* се баве одржавањем реда и мира ван града, плаћени од Општине за ту дужност сталном платом од десет перпера. Дужности им нијесу јасно назначене и вјероватно су се састојале у томе што су "кројили правду сеоском становништву за ситне кривице". Ректори у Грбљу су "нарочити чиновници" чији избор, плаћање и број Статут не помиње. Раде без преваре оно што је "добро и часно за Град". Плата им је један перпер, који даје становништво Грбља. У тој обавези И. Синдик види наставак плаћања "приселице" познате у средњовјековној Србији.²⁷

Сматрамо да је Синдиков закључак, да су Ректори посебни чиновници, различити од *Comites Sclavorum*, исправан. Могуће је да су словенски кнезови и Ректори имали сличне дужности, самим тим што су управљали словенским становништвом; али не и исте, те се не могу изједначити. Разлике међу њима постоје, а условљене су различитим обавезама које становништво којим ови чиновници управљају има према Општини. Једино се за становништво Грбља предвиђа обавеза плаћања, односно давања хране управитељима који долазе у Грбља. То је оптере-

²⁴ Stat. Cath, cap. 417. ("...quod omnes poenas, et banda seu Iudices de Zoppa posuerint, vel iudicaverint inter homines de Zoppa, extrahant, et dent communitati, et si non extraherint, de suo proprio componant, et de omni poena, seu bando habeant dicti Iudices tertiam partem, et per sacramentum non possint partem suam dimittere").

²⁵ СН III, стр. 2, исп 1, 9. XI 1397. ("...Ego Iunius de Smalocia, civis et habitator Cathari, do, loco et afficto in vita mea tantum Marussi uxor mortui Dragoye filiu quondam Marco Dragonis de Catharo caratos suos in Doligno qui fuerunt carubes de Cathene ...pro starijs quatuordecim frumenti boni ad mensuram lapidis usque ad domum meum michi apportat in festo sancti Elie in mensis July. Et in hoc pacto et conditione quod si ammit Rector Zoppe de Gherbili per aliquam formam et in alio modo dictus Dragoye non teneatur ad illud affictum saluo..").

²⁶ И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 89.

²⁷ И. Синдик, *op. cit.*, стр. 100.

ћење, дажбина за становништво у корист которске Општине, која се мора давати и која заиста подсећа на обавезу "приселице" у средњовјековној Србији. Такву обавезу није имало словенско становништво у осталим дјеловима которске комуне, називане которским Дистриктом.²⁸

3. СУДСКА НАДЛЕЖНОСТ У ДОБИЈЕНИМ ОБЛАСТИМА

Статутарни прописи указују да је которска комуна имала потпуно судску надлежност у свим крајевима које је добила од Србије. Из статутарне одредбе 417, *De poenis seu bandis eorum quos Iudices de Zorra iudicabunt*, произлази да су међусобне спорове између становника Грбља (*homines de Zorra*) рјешавале посебно одређене Судије, којима је, уз остале послове, и то спадало у управно-судске дужности које су имали у овим крајевима. Спорови међу становништвом су рјешавани једанпут мјесечно, и то по, у односу на градски Суд, вјероватно врло скраћеном поступку. Од свих новчаних казни које су убирали у овим крајевима, судије су биле обавезне на узимање трећине, "чиме су била отворена врата честим злоупотребима на штету сељака".²⁹ Није искључено да су због једноставности поступка исте судије рјешавале и неке спорове "лакше нарави" између патрона и сељака.³⁰

У Статуу нема помена о томе да је патрон земље у крајевима добијеним од Србије био судија сељаку којег је са земљом добио. Напротив, из стилизације и текста статутарне одредбе 424, *De consuetudinibus hominum de Gherblii*, може се закључити да се патронима сељака не само што није дозвољавало да суде сељаку, већ му забрањују да за њих буде адвокат пред Судом или у пороти. *Homines de Gherbli* полагају на Суду заклетву по својим обичајима (*secundum suas consuetudines*).³¹

Да општински судови нијесу у пракси рјешавали спорове Грбљана, него да су их рјешавали патрони, вјероватно не би било потребно да се у Статуу прописује да "Грбљани полагају заклетву у својим питањима по својим обичајима". Чињеницу да се патронима забрањивало да буду адвокати својим сељацима тумачимо као настојање которске Општине да потпуно самостално и без икаквог посредовања патрона рјешава спорове са грбљским становништвом. Спорови су вјероватно махом произлазили или из неиспуњених обавеза Грбљана према Општини или због међусобних сукоба Грбљана. Патрон сељака би у тим случајевима више шкодио него користио Општини. И. Синдик тумачи на другачији начин статутарни пропис о неангажовању патрона у споровима својих сељака. Он сматра да је таква одредба резултат "класних

²⁸ О обавезама становништва у Дистрикту детаљније види код Н. Богојевић-Глушчевић, *Закућ земље у которском Дистрикту у XIV вијеку*, Историски записи, 2/1987, Подгорица, стр. 45-67.

²⁹ И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 89

³⁰ И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 58.

³¹ *Stat. Cath.*, cap. 424 ("... quod homines de Gherbli iurent in questionibus suis, secundum consuetudines suas et nullus patronus eorum sit ausus advocare, vel stare pro homine suo quastionem habente, nec ad placitum vel ad portam, et si patronus illius vel iret, aut minaretur...").

разлога, односно да се у судском поступку одржи принцип да раван суди равнине".³²

У нотарским исправама из XIV вијека нијесмо нашли забиљежене спорове између патрона и Грбљана, мада је сасвим сигурно да их је било. У споровима са подручја Грбља вођеним пред которским судом као странке се појављују само патрони земаља. Спорови се воде око граница карата или око насилног уласка у земље других патрона. Доказно средство је нотарска карта, а у недостатку карте - заклетва свједока. Спорови се доста често рјешавају пресудом изабраних судија,³³ што у оно доба није био усамљен случај. Такву праксу познају и други приморски градови и то у споровима разних врста, почев од својинских па до поморских.³⁴

Исправе из XV вијека обилују подацима о споровима између патрона и сељака. Анализирајући нотарска документа с почетка XV вијека И. Стјепчевић је дошао до важног податка у вези са рјешавањем спорова између сељака и патрона у крајевима добијеним од Србије. Он наводи да је у исправама закљученим одмах након доласка Котора под млетачку власт 1420. године наведено у документима да "неке тужбе покренуте пред редовним которским судом почетком XV вијека око несугласица између Грбљана и патрона су биле брисане јер је усљед познатих буна Грбљана млетачки комес одлучио да их самостално ријешити". На рубу ових тужби у нотарским књигама је било забиљежено да је "брисана ова тужба јер спада у надлежност кнеза према уступцима учињеним сељанима из Грбља". На основу овог податка И. Стјепчевић је сасвим исправно закључио да су се "спорови између патрона и сељака рјешавали пред градским судом и да је то само наставак пређашње устаљене праксе".³⁵

4. СТАТУТАРНИ ПРОПИСИ О АГРАРНОМ РЕЖИМУ У ДОБИЈЕНИМ ОБЛАСТИМА И ЊИХОВА ПРИМЈЕНА У ПРАКСИ

Крајеви добијени од Србије и становништво у тим крајевима су били током читавог XIV вијека, све до пада Котора под власт Венеције, феуд которске општине, на којему је Општина, осим управне и судске, имала пуну законодавну власт. Которска Општина се сматрала врховним сопствеником ових непокретности и људи који су затечени на њима у тренутку стицања ових области. Ова подручја у својим управним актима и одредбама Статута означавала је као "possessiones nostri Communis" на којима је имала "omnes potestatem".

Општина је на непокретностима у Грбљу, Бијелој, Крушевицама и Леденицама установила специфичан аграрноправни режим, у основи

³² И. Синдик, *op. cit.*, стр. 117.

³³ Нпр: СН III, стр. 20, исп. 1, 11. XI 1398; Monumenta Catarensia I, исп. 1104; Monumenta Catarensia, II, исп. 1018.

³⁴ О арбитражном судовању у Котору и другим приморским градовима у средњем вијеку види код: С. Мијушковић, *Которска морнарица*, ЦАНУ, Одјељење друштвених наука, посебна издања, књ. 28, Подгорица 1989, стр. 35-49.

³⁵ И. Стјепчевић, *Котор и Грбља*, стр. 58.

различит од правног режима на земљи у другим крајевима которске општине. Одредбом De facto divisionis Zoppa de Gherbili³⁶ уређен је режим на земљама у Грбљу, а одредбом De hominibus de Biela, Crusevice et de Ledenicе аграрно-правни односи у осталим крајевима добијеним од Србије.³⁷

Према одредби De facto divisionis Zoppa de Gherbili, земље у Грбљу и људи на тим земљама су давани на трајно држање ("teneat in aeternum", "per perpetuale possidendo") купцу земаља (которском властелину или пучанину), односно патрону земље, и његовим наследицима. Дио земље коју је добио означен је као "partem quam obvenit ad Communitate pro se et suis heredibus". Патрону земаља у Грбљу било је забрањено да људе затечене на добијеној земљи узнемирава у коришћењу куће и окућнице, као и врта и воћака засађених на том терену, са свим плодовима и другим припадностима. Није их могао удаљити са земљишта на којему живе, што значи да је на земљишту које је добио патрон имао јавноправна ограничења установљена у корист непосредних обрађивача земље. Осим тога, патрон није имао никаквих надлежности над становништвом које живи на земљи. То право је једино, како смо видјели напријед, припадало которској Општини.³⁸ Становништво је према патрону једино имало обавезу давања половине прихода са земље коју обрађује.³⁹ Остале обавезе и намети били су у корист которске Општине а изражени су у члановима 416 и 414 которског Статута. Пунољетни мушкарци у Грбљу су, према члану 414, били обавезни сваке године на давање четири гроша Општини на име обавезе коју су имали према српском двору, а састојала се у "ношењу рибе краљу".⁴⁰ Осим тога, село у које дође управитељ, одн. Ректор приликом обиласка жупе једанпут мјесечно, било је обавезно, под пријетњом казне, како је прописано у члану 416, да им обезбиједи храну.⁴¹

Правни промет на додијелим земљама био је ограничен за све послове *inter vivos* и *mortis causa*, изузев давања у мираз и тестамената,⁴²

³⁶ Stat. Cath, cap. 412 (".. volumus, quod nemo possit partem suam de Zoppa in vita sua vendere, donare, aut commutare, nec ullo modo alienare, nec Ecclesiae dare post mortem, solummodo dare possit in dotibus suo heredi: sed quilibet partem, quae sibi obuenit ad Communitate, in partem teneat pro se, et suis heredibus in aeternum: si quis cambiaverit, seu aliquo modo alienaverit, post divisionem revertatur ad primum patronum, et venditio, alienatio, vel commutatio non teneat: si quis habens partem de dicta Zoppa, heredes suos non habuerit, pars sua revertatur ad propinquos ipsius... et si propinquos non habuerit, revertatur ad Communitatem..., et Communitas illos caratos, qui deinceps vacabunt det, et distribuatur per omnes familias, siue maginatas nobilium Civitatis praedictae, cuilibet famili e, vel maginatae caratos duos...").

³⁷ Sta. Cath, cap. 423. ("... statuimus quod de facto de Biela, de Ledenicе, de Crusevice... divisione facta de hominibus praedictorum, cuicumque aliquis de ipsum hominibus in partem venerit, ipse homo, vel homines, sint ipsius in perpetuum et maneant in loco, seu villa ubi prius steterint, ut habeat domum, et hortum cum olivi, et arboribus que in horto fuerint sine olivi, cum pertinentijs, et exitibus suis, et patronus terre vel loci, dictos homines non possit illo modo in hoc molestare").

³⁸ Stat. Cath, cap. 414, 424.

³⁹ Детаљно о овој обавези Грбљана код: Н. Богојевић-Глушчевић, *Својински односи у Кошору у XIV вијеку*, Никшић 1991, стр. 201-229.

⁴⁰ Stat. Cath, cap. 416, De hominibus Zoppe, ut non portet pisces Domino Regi.

⁴¹ Stat. Cath, cap. 414, De Rectoribus Zoppa de Gherbili, види нап. бр. 23.

⁴² Stat. Cath, cap 412 ("...volumus, quod nemo possit partem suam de Zoppa in vita sua vendere,

што практично значи да је требало да принципи којима се Општина руководила у првобитној подјели ових феудалних имања и стање установљено том подјелом остану неизмијењени и да трају вјечито ("in aeternum"). Которска комуна је врховни сопственик, патрони трајни држаоци истих, а сељаци - непосредни обрађивачи везани за земљу са обавезама према Општини, српском краљу и патрону земље. На дијелу земље гдје имају окућнице обрађивачи земље имају јавноправне гаранције од которске општине да остану и несметано живе.

Земље и људи на земљама у Бијелој, Крушевицама и Леденицама су подијељени на исти начин као и земље и људи у Грбљу и на њима је установљен истовјетан правни режим. Такво стање је статутарном одредбом De hominibus de Biela, Crusevice et de Ledenize проглашено трајним и није се могло мијењати.⁴³ Људи остају на земљама на којима су у тренутку када их је задесила подјела ових крајева живјели ("maneant in loco, seu villa ubi prius steterint").⁴⁴

Наведене формулације у Статуту о томе какво право стиче патрон одн. купац земаља у крајевима добијеним од Србије на којима је которска Општина врховни сопственик, истовјетна је формулацијама у нотарским исправама о дугорочном закупу земље која је у својини појединаца у которском Дистрикту. У тим исправама се наводи да купац земље у Дистрикту има право да држи и прибира плодове са закупљене земље ("tenet et ususfructet"), исто као и патрон земље у стеченим областима које су приојене Котору.⁴⁵ Међутим, ове сличности су само формалне природе. Суштински су права патрона земаља код закупа in aeternum и код патрона земаља у Грбљу и другим крајевима добијеним од Србије различита.

Код закупа земаља у которском Дистрикту који су закључени у форми in perpetuum ad plantandum (тзв. вјечити закуп), закупци стичу право да "tenet et ususfructet" закупљену земљу. Осим тога могу земљом по правилу располагати уз обавезно стално давање закупнине власнику земље.⁴⁶ У Грбљу такве могућности за патроне земаља који су такође добили земљу на "tenet et ususfructet" нема. Законодавац је забранио патронима у Грбљу свако отуђивање земаља изузев давања у мираз женској дјечи или тестаменталних располагања, обично мушким насљедницима. Није било никакве правне могућности да држалац земљу коју је добио у Грбљу на трајно коришћење прода, поклони или отуђи на било који други начин. Земљу су након његове смрти добијали насљедници и сродници, а ако њих није било - земља се враћала Општини, која ју је дијелила према статутарним прописима. Црква није никако могла стећи земљу у

donare, aut commutare, nec illo modo alienare, nec Ecclesiae dare post morte, saluo modo dare possit in dotibus suo heredi...").

⁴³ Stat. Cath, cap 423 ("...ipse homo, vel homines, sint ipsius in perpetuum").

⁴⁴ Stat. Cath, cap.423, De hominibus de Biela, Crusevice et de Ledenize.

⁴⁵ Детаљно о овој врсти закупа и низу осталих модалитета око обрађивања земље у которском Дистрикту у XIV вијеку види код: Н. Богојевић-Глушчевић, *op. cit.*, стр. 79-148.

⁴⁶ *Ibidem*.

Грбљу, чак ни располагањима *mortis causa* држаоца.⁴⁷ Циљ овакве забране располагања је у томе да се земља у Грбљу задржи у ужем кругу которских земљовласника из реда властеле и пучана.⁴⁸

Већина исправа из XIV вијека указује на поштовање статутарних одредби о аграрном режиму у крајевима добијеним од Србије. Тако је нпр. Јаков Трифуна Пасквали из Котора купио 16. IV 1397. године од которске Општине два карата земље у ждребу Доната Бугон са кућом, вртом, кошаром и Бојеславом Црнопер и његовим братом. Карати са људима су некада припадали Никши Сабо. Пошто је Никша Сабо умро без насљедника, карати су враћени Општини, а ова их са реченим људима продаје. Продаја је обављена тако што су земља и речени људи били за осам дана по граду Котору стављени на јавну дражбу. За то вријеме се није пријавио нико ко би понудио више од Јакова, па Општина објављује да је продаја ваљана и да Јаков има право да држи карате са споменутиим људима по статутарној одредби о жупи Грбаљ, на начин како то чине остали грађани Котора.⁴⁹ На овакав начин земље у Грбљу су добили и Которани Марко Драгов⁵⁰ и Јаков Пасквали⁵¹. У купопродајним исправама се наводи да су купци земље добили да "*teneat et possideat*" за себе и своје насљеднике са свим сељацима, кућама, вртovima и кошарама које су на земљи.⁵²

⁴⁷ Stat. Cath, cap. 412 ("... nec illo modo alienare, nec Ecclesiae dare post morte...").

⁴⁸ М. Милошевић, *op. cit.*, стр. 279.

⁴⁹ СН III, стр. 436, исп. 1, 16. IV 1397. "Nos rector iudices et minus consilium civitatis Cathari una cum VI nobilibus dictis civitatis... vendimus ser Jacobo triphonis Pasqualis de dicta civitate caratos duos positas in Zoppa nostra de Gherbili in sdrebo Donati de Bugon cum villa, orto et cossaria et cum Boislavo Crnoпер et fratre suo et cum... qui carati cum dictos hominibus fuerunt incantati per octo dies per civitatem cathari. Et quia durante dicto termino nullus compravit plus nobilibus ideo ipsos eidem ser Jacobo deliberavimus in vendicione finite et illos teneat cum hominibus antedictis sicut faciunt ceteri nostri cives secundum formam statutorum nostrorum..."). Уп: Р. Ковијанић, *Котворски кнежеви у доба самостјалности*, Историјски записи, XIII, св. 1-2, Цетиње 1958, стр. 143-164; И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 107.

⁵⁰ СН III, стр. 642, исп. 1, 16. I 1399. ("Nos Paulus de Georgij regiminis... comes Cathari, iudicibus et consiliarii dicti civitati ex nobis concessa a Maiori et generali consilio dicti civitatis vendimus ser marcho dragonis duos caratos possit in sdrebo pachos de Cochi per perperos XII").

⁵¹ СН III, стр. 250, исп. 1, 1. XI 1398. ("Triphonis Pasqualis de dicta civitate recipienti caratos, villanos, villos, hortos, terras et cosaros positas in Zoppa nostra de Gherbili tam a latere superiori quam a latere inferiori que fuerint de iure olim Sergoe filij Mathei basilii et que pertinuerunt... pro quibus caratis, villanis, villis, terris, ortis et cosarijs confitemur habuisse et recepisse a dicto ser jacobus pecunia memorata perperos septingentos septaginta grossorum qui ad presens in Catharo fuit...").

⁵² СН III, стр. 250, исп. 1, 11. XI 1398. ("... Triphonis pasqualis de dicta civitate recipienti caratos, villanos, villos, hortos, terras et cosaros positas in Zoppa nostra de Gherbili... Quos caratos, villanos, villas, ortos et cossaras damus et concedimus dicto ser Jacobo et suis heredibus in aeternum liberos, francos et securos et ad omnibus scalupniatos cum omnibus iuribus... dicto Triphonis teneat et possideat predictos caratos, vilanos, villani, ortos, casaros in vita sua tantum. Et post mortem suis fuit predicti suorum heredibus sint aliqua contradictos villanos promitentes nomine dicte communitate Catharensis si aliquo tempore aliqua questione nota foret de predictis villanis, villis, terris, ortis et cosarijs predicto ser jacobus vel suis heredibus respondere et undem in dampnum conservare super omnia bona dicte Communitatis, saluo si per aliquam dominatione vel baronem...").

Но, пракса показује и одступања од примјене статутарних одредаби о аграрном режиму у Грбљу. Има забиљежених случајева да се Општина понашала и мимо утврђеног поступка подјеле земље, што је имало веома негативне ефекте на укупне односе у друштву.⁵³ Тако је, примјера ради, которска Општина 17. III 1398. године одлучила да празне карате у жупи Грбаљ у ждребу Басе Салвина прода за 14 перпера Ивану Петра Николина Буће, с мотивацијом да је то противуслуга за уступке које је он учинио Општини.⁵⁴ Из истих разлога Општина је земље у Грбљу дала синовима Ивана Лекије.⁵⁵ Управитељи, Судије и Вијеће града су у "знак награде" обећали Богу Милошеву, зету златара Косице, четири карубе земље које имају као празне у ждребу Доната Бугон.⁵⁶ Један карат земље у Грбљу добио је "gratia speciali" 4. VIII 1397. године дрводјелац Доброслав Матаруга из Котора.⁵⁷

Осим тога, евидентно је да је, противно прописима, земље у Грбљу Општина понекад давала у залог. Тако је 1328. године которским властелинима Петру Катенину, Тому Бугонову и Сергију Јакањину которска Општина заложила неке ждревове и куће у Котору, који су некада припадали Павлу Рили. Ова властела је заложене некретнине уступила Годору Гиманоју, такође властелину.⁵⁸ Очито је да је Општина земљу првенствено давала властели, много рјеђе пучанима, што је знатно утицало на социјално-класна превирања у Котору у XIV вијеку.

Међутим, важно је истаћи да је и у случајевима када је Општина без устаљене процедуре давала земље у Грбљу, односно и када је правила изузетке приликом подјеле земље, поштовала статутарне одредбе у дијелу садржине права која стичу држаоци земље. У свим наведеним случајевима записано је да држаоци земље добијају "in perpetuale possidendo per ut possideat allij cives civitatis Cathari secundum formam statutorum nostrorum

⁵³ И. Стјепчевић, *op. cit.*, стр. 39.

⁵⁴ СН III, стр. 519, исп. 2, 17. III 1398. ("... Nos rector, iudex et consilium civitatis Cathari ex auctoritatem nobis concessimus a Maiori et generali consilio dicte civitate pro concessio ... communis Cathari vendimus ser Johany quondam Perti dictus Nichola de Buchia caratum unum terram positam in Zoppa nostro de Gherbili in sdrebi base de salue pro perperis quadraginta grossorum de Catharo...").

⁵⁵ СН III, стр. 654; Уп: Р. Ковијанић, *Которски кнежеви у доба самостјалности*, стр. 154.

⁵⁶ СН III, стр. 316. ("Nos Rector, Iudices et consilium civitatis Cathari volentes intentionem ad promissionem nostri Communis Cathari effectui demandare vixit uno instrumento notarilii in quo inter cetera continetur qualiter prefatum nostrum Commune renuncionis gratia proximit dare et assignare Bogo Milossi civi et habitatori cathari genero Cosize aurificis de dicta civitate quatour carubas terre vacantes in nostra Zopa de Gherbili... damus et assignamus dicto Bogo caratos quatour terre in zopa nostra de Gherbili in sdrebo quondam Donati Bugon...").

⁵⁷ СН III, стр. 452, исп. 2, 4. VIII 1397. ("Nos Communitas Catharensis ad sonum campane more solito congregati... de gratia speciali damus dobroslauo matarugos, marangono, per se et suis heredibus in aeternum unum caratum in sdrebo Nuce Gille quod vacabant post mortem Stane Bestisi quod sibi et suis heredibus damus et concedimus per perpetuale possidendo per ut possideat allij cives civitatis Cathari secundum formam statutorum nostrorum de facto dicte Zoppe de Gherbili...").

⁵⁸ СН I, исп. 1272 ("Nos petrus... damus et concedimus Theodore... plenariam nostram potestatem unius carte notarii apignarationis sdreborum et casalium..., quae nobis apignavit comune Catharensis sub illis conditione et forma...")

de facto dicto Zoppe de Gherbili" који су нотари ради скраћивања означава-ли често као "divisio pro antiquo capitulo de Zopra".

Одступања од првобитних статутарних одредби о правном режи-му у крајевима добијеним од Србије било је присутно, како то показују неки накнадни статутарни прописи и нотарске исправе, и код патрона ових земаља. Противно прописима, земље у крајевима добијеним од Србије отуђиване су уз помоћ градских судија и чланова вијећа, који су у овим случајевима прекорачивали своја статутарна овлашћења. Подаци из нотарских исправа до 1339. године јасно указују да су противно пропи-сима которског Статута земље биле у правном промету. Примјера ради, Петар, син Лонгов, zaloжио је 12. III 1333. године Налу Сергијеву Кантавели свој дио ждреба у Грбљу за четири перпера млетачких гроша. Уговор је сачињен у присуству Судије и аудитора.⁵⁹ Трипе Конекин, Пе-тар Амадијев и Франце Русин Славице, с једне, и Симе пок. Стјепана Мартинусија, с друге стране, мијењају 10. VI 1334. године један ждроб зе-мље у Мрчевом Пољу за три карата земље у равници и још неку земљу коју Симе има до њихових земаља.⁶⁰

Скупштина Града је стога 15. IV 1334. године донијела пропис ко-јим жели прекинути такву праксу и одредила "да ниједан судија, нити члан Вијећа не може без одобрења Скупштине, Великог или Малог ви-јећа уз дозволу Великог вијећа заложити, дати у закуп или продати оп-штинске непокретности у Грбљу, Бијелој, Крушевицама и Леденицама. Купцу који противно овој забрани купи земље Општина узима новац, од-носно отуђење земље не важи, тј. купац губи новац који је дао".⁶¹

Ова одредба није имала великог ефекта у пракси. Отуђивање зе-мље, односно непоштовање првобитне статутарне одредбе о подјели Гр-бља, аграрном режиму установљеном том одредбом о забрани отуђива-ња без одлуке општинских органа, било је често у свакодневној пракси. Држаоци земаља су се понашали као сопственици, па су земље поклања-ли, продавали или давали у залог. Неки подаци из исправа од 1334-1337. године пак указују да је нарочито становништво из реда пучана као еко-номски слабије често уступало,⁶² залагало и губило своје дионице у Гр-бљу⁶³ и да првобитна равнотежа код подјеле дионица у Грбљу између властеле и пучана скоро не постоји. Зато је Општина донијела 28. V 1339. године нови пропис. У мотивацији тог прописа наводи се да је "има-јући у виду честе злоупотребе око продаје земаља, давања на поклон и у

⁵⁹ СН I, исп. 971 ("Ego Petrus, filius Longui, apigno Nale Sergii Cantaualli pertem meam de sdrebo, que euenerit michi, pro quatuor perperis denariorum Venetorum grossorum, quousque restituerō sibi denarios memoratos...").

⁶⁰ СН II, исп. 884 ("Nos Tripe.. ex una parte facimus cambium cum Syme.. ex alia, damus no- stram sdrebi de Mercoua pogla..., et ego dictus Syme.. pro cambio eiusdem sdrebi partem me- am, videlicet caraptos tres ...")

⁶¹ Stat. Cath, cap. 415, De terris Gherbli, Ledenice et Sancti Petri, quod non possint poni in pig- nore, aut vendi, aut affictari.

⁶² СН II, исп. 1181, 21. II 1335 ("Ego Morcus condam symionis obligo dare et assignare Petro Bratosti duos caratos terrarum le Gerbile pro parte sua sdrebi, quos scomprauit pater meus a commune, videlicet super sellam eam.")

⁶³ СН II, исп. 175, 204, 807.

залог, што је довело до тога да се многи због сиромаштва исељавају и одлазе из града, а што није у интересу Општине, Општина прописала да се све до тада учињене продаје, даривања или отуђивања земље прогласе ништавним, а да се ранијим држаоцима омогући да земљу поврате уз исту новчану вриједност за коју су је дали.⁶⁴ Прописом из 1339. године Општина одређује "да у року од пола године од доношења одредбе (од маја до октобра 1339. године) сваки патрон може повратити земље које је раније држао уз исту цијену за коју их је отуђио. Ако патрон земљу није откупио, могла је то учинити Општина, по цијени коју одреде Вијеће и Судије града. Потом ју је продавала которским грађанима, при чему је установила посебан ред првенства при куповини земље. Општина је прво нудила на куповину "глави ждреба" у којем се земља која је отуђена налази. Ако се она не прихвати куповине, право су имали "dui socii" (два друга), односно два држаоца сусједних карата земље, затим "tres socii" и на крају "sex socii". Ако нико од њих није желио купити земљу, Општина ју је продавала in cantum - на јавној дражби".⁶⁵

Институт права прече куповине, установљен чланом 434 которског Статута којим се одређује ред првенства при откупу земаља, специфичност је везана само за грбљско подручје на територији которске општине.⁶⁶ Створено ad hoc и изузетно примијењено на откуп оних земаља које су противно статутарној одредби о подјели Грбља отуђене, право прече куповине као правни обичај је дуго остало у примјени у овим крајевима неизмијењено.⁶⁷ Одредба у которском Статуту о праву прече куповине изузетно подсећа на члан 35 грбљског Статута, у коме се каже: "који мисли продати земље најприје ваља да понуди раздионика, тј. онога чија је земља до њега".⁶⁸ У овој одредби и правном обичају права прече куповине у Грбљу И. Синдик види утицај Јустинијановог закона. Истиче да је он дошао у ове крајеве вјероватно с истока, посредством Србије, и да је само наставак праксе која је важила у Византији и краје-

⁶⁴ Stat. Cath, cap. 433, De terris de Gherbili venditis, donatis, alienatis, vel oppignoratis, aut committatis ("...ordinamus..ut in nostra civitate homines coadunentur, et habeant ad vivendum,...quod si aliquis vendidit, donavit et alienavit, vel oppignoravit, vel in aliquo modo commutavit partem suam terrarum de Gherbili in tempore praeterite, quod eas possint exigere, et scomprare usque per totum mensem octobris proxime venturi, pro tot uerperis, quod recipit ad eis, quibus vendidit, donavit, alienavit, vel oppignoravit...").

⁶⁵ Stat. Cath, cap. 433 ("...Communitas possit eas scomprare, et... dare... caputi sdriebi ubi erunt positae dictae partes, et si caput noluerit, habeant eas duo sui socij et si dicti duo socij sui noluerint, habeant eas tres eorum socij, et si dicti tres noluerint habeant eas sex eorum socij, et si omnes isti noluerint Communitas vendat eas ad incantum...").

⁶⁶ Которско средњовјековно право познаје још један институт права прече куповине, који предвиђа другачије право, одн. другачији ред позивања при откупу некретнина. Тај институт је везан за продају ствари која је у приватној својини појединаца. Одредбом 261 которског Статута, De venditione propria, предвиђено је да рођаци продавца ствари имају у року од године дана од дана учињене продаје право да се пријаве за откуп некретнина. Незнатан утицај чланова некадашње заједнице у располагању непокретностима реликт је колективне својине у средњовјековном Котору и суштински је сасвим другачијег карактера од права прече куповине непокретности у Грбљу предвиђеног чланом 434 которског статута.

⁶⁷ И. Синдик, *op. cit.*, стр. 137.

⁶⁸ Ст. Новаковић, *op. cit.*, стр. 108.

вима под њеним утицајем.⁶⁹ Не искључује могућност да је овај институт дошао у Котор морским путем,⁷⁰ што свакако заслужује пажњу и дубљу анализу.

Каквог је ефекта била одредба из 1339. године, која је имала за циљ да све врати у пређашње стање - не може се, на жалост, рећи изворно из нотарских имбревијатура одн. из исправа о правним пословима у вези са овим земљиштем, будући да постоји празнина од преко педесет година у сачуваним списима. На основу неких података из законодавне активности которске Општине из друге половине XIV вијека могло би се тврдити да су статутарне одредбе о подјели стечених области *De facto divisionis* и двије новодонијете, из 1334, а посебно из 1339. године, биле због низа крупних промјена које су се десиле недовољне да средином XIV вијека одрже замишљену подјелу земље и правни режим на њој. Слабљењем моћног заштитника из залеђа, из чијег је патроната Котор изашао седамдесетих година XIV вијека, долазе за Котор "нова времена" у којима одредбе из ранијег времена "*pacificem opservantem*" не могу имати пуног ефекта. Которани су приморани да посебним статутарним прописом утврђују ко и под којим условима може стећи непокретности у крајевима добијеним од Србије. Одредбом из 1366. године *De consuetudine Zoppe de Gherbili et aliarum contratrum Communis* одређено је "да се стара правила донијета у мирним временима ограничавају и прописују нова, којим се ниједној особи, осим которском грађанину који живи у Котору и онима који чине, "*onega et supportans*" Граду не дозвољава да имају дио или да учествују у подјели земље у Грбљу и другим општинским непокретностима које су добијене од српског краља: Странац или његов потомак који дође у Котор и постане грађанин Котора и у Котору живи, не може ни добити ни наслиједити земље у Грбљу. Судије које противно овом пропису поступе надокнађују сву штету коју такав поступак проузрокује".⁷¹

Подаци с краја XIV вијека указују да се стање у Грбљу консолидовало и да држаоци земаља у Грбљу нијесу тако често прелазили границе статутарних овлашћења - земље у Грбљу се само у ријетким случајевима залажу. У трећој нотарској књизи забиљежена су свега три таква отуђења. Радбрат, протомагистар из Пераста, Угљеша Мароје и Тодор, син Радбратов, залажу Мароју Патку из Котора за двадесет пет перпера которских једну карубу коју им је дала и уступила которска Општина.⁷²

⁶⁹ И. Синдик, *op. cit.*, стр. 137. О праву прече куповине у нашим крајевима и о утицају Византије на изградњу тога института у нашем средњовјековном праву види: Ст. Новаковић, *Римско-византијско право и народни правни обичаји*, Годишњица Николе Чупића, Београд 1887, бр. 9, стр. 224-238; А. Соловјев, *Законодавство Стефана Душана, цара Срба и Грка*, Скопје 1928, стр. 14 и даље; Н. Павковић, *Право прече куповине у обичајном праву Срба и Хрватиа*, Београд 1972.

⁷⁰ И. Синдик, *op. cit.*, стр. 137.

⁷¹ *Stat. Cath.*, cap 419 ("... quod nulla alia persona salvo dictae civitatis civis habitans: ac ipsius civitatis onera, et factiones supportans, potuit, aut debuit, nec potest, seu debet habere aliquam partem, vel sortem aliquo modo in Zoppe nostra de Gherbili, vel in alijs contratis, seu locis Communitatis nostrae per Dominationem nostram concessit; et quis dictae consuetudo... volumus perpetualiter observari".)

⁷² СН III, стр. 358, исп. 3, 20. VIII 1396. ("Nos Radbrat protomagister de Perasto, Uglesa Mic-

Бакоје Нала Сергејева је синовцу протовестијара Груба, за дуг од двадесет перпера, zaloжио два карата својих ждребова у Грбљу,⁷³ а маја 1399. године је Марин Нала Сергејева - Грубоња zaloжио своје дјелове земље у Грбљу Трипу Гого.⁷⁴ Пошто се на крају XIV вијека као држаоци земаља у Грбљу готово искључиво појављују припадници властеоских породица,⁷⁵ који, будући економски јаки, нијесу имали потребе да своје дјелове у Грбљу залажу за дугове и продаје, сматрамо да су отуђивања у изузетним случајевима била везана за држаоце земаља из реда пучана. Властела је настојала да стекне што више земаља и да их задржи. Стога сматрамо да су прописи о аграрном режиму у Грбљу крајем XIV вијека готово у потпуности поштовани.

Ово стање ће се у XV вијеку знатно промијенити. Одредбе Статута о томе да странци и црква не могу имати земљу у овим областима нијесу поштоване, као ни одредбе "De facto divisionis" о једнакој подјели земље у крајевима добијеним од Србије. Пучани су скоро остали без посједа у Грбљу а у вријеме доласка Котора под власт Венеције непокретности у крајевима добијеним од Србије има претежно которска властела из породице Бућа, Мекше и Болица. Након пада под млетачку власт непокретности у Грбљу имају бискупи которски, цркве, манастири и Венецијанци, који се у изворима увијек означавају као "de foris".⁷⁶

Установљени аграрноправни режим у Бијелој, Крушевицама и Леденицама вјероватно је на почетку XIV вијека имао потешкоћа у функционисању као и у Грбљу. Статутарне одредбе из 1334. и 1339. године односиле су се интентивно на Грбаљ, али вјероватно и на ова подручја. Ипак треба нагласити да у нотарској грађи с краја XIV вијека нијесмо наишли на податак о кршењу статутарних прописа везаних за правне односе на земљи у овим подручјима.

hace et Teodoro, filij dicti Rdrbrati damus in pignrem Mroye de Patho de Catharo pro perperis xxv grossos de Catharo unam carubam nostram positam in sdrebo olim Pasce Cost nobis datam et concessim per commune Cathari.....").

⁷³ СН III, стр. 633, исп. 2, 25. VI 1399. ("Ego Brathoye Nalis Sergij impigno et novem pignores do Marco filius quondam Marci fratris Grubzo duos meas carubas positas in sdrebo suo pro perperis XX grossorum de Catharo cum hoc conditione quod quandocumque sibi dederit dictos perperos XX quod ipse teneatur michi restituere dictos duos caratos."); Уп: И. Стјепчевић, ор. cit., стр. 27; Р. Ковијанић - И. Стјепчевић, *Протоовестијар Грубо*, Историјски записи, Цетиње, 1954, VII, књ. X, бр. 1, стр. 221; Р. Ковијанић, *Которски кнежеви у доба самосталности*, Историјски записи, Цетиње 1958, књ. XIII, бр. 1-2, стр. 156.

⁷⁴ СН III, стр. 627, исп. 1, 14. I 1398. ("Ego Tripo Gogo confiteor me debere dare et solve ser Marino Nalis Sergij de dicta civitate uerperos septaginta grossos de Catharo pro quibus sibi apigno omnes meas caratos tere quos habeo in zoppa de Gerbili a latere superiori cum hoc pacto et conditione quod non possit restituere dictos caratos quandoque sibi datos suos denarios...").

⁷⁵ М. Милошевић, ор. cit., стр. 272; С. Мијушковић, *Неке специфичности феудалних односа у Грбљу*, Историјски записи, Цетиње, 1957/ X, књ. XII, бр. 1-2, стр. 274.

⁷⁶ Подаци о томе се налазе у Балбијевом катастру из 1430. године (иначе трећег по реду катастика Грбља, а првог до данас сачуваног), нотарским књигама (СН XIV, стр. 430; СН VI, стр. 47, 341) и Бискупском архиву (П III, VI); Детаљније о тим исправама код: И. Стјепчевић, ор. cit., стр. 30 и М. Милошевић, *Сивавови грбаљских побуњеника XV стољећа, од револутија против которских земљопосједника до предаје Турцима*, Гласник ЦАНУ, II, књ. I, 1975, стр. 25-47.

* * *

У крајевима које је Котор у XIV вијеку добио од Србије, а који су били од изузетног значаја за њен привредни, друштвени и свеукупни развој, владали су у односу на остале дјелове которске Општине специфични аграрноправни односи. Специфичност у овим подручјима се испољавала прије свега у начину подјеле добијених подручја међу которском властелом и пучанима и у статутарно нормираним односима између патрона земаља, непосредних обрађивача земље, которске Општине и српског двора.

Земља и људи који су затечени на земљи у тренутку додјеле ових подручја Котору власништво су которске Општине. Општина је земљу подијелила на ждребе, карате и карубе са становништвом које је на њој. Земљу је уз надокнаду издијелила својим грађанима, властели и пучанима, који су фактом додјеле постали патрони истих и стекли право коришћења земље и прибирања плодова са ње ("tenet et ususfructet"). Права патрона да земљом располажу, изузев случајева давања у мираз или остављања блиским насљедницима, била су ограничена. Земљу је обрађивало становништво затечено на земљи у тренутку подјеле, чија су везаност за земљу и право несметаног живљења на њој Статутом прописани.

На стеченим областима Општина има пуну управну и судску надлежност. Управитељи жупе Грбаљ су обавезни да једанпут мјесечно обавезу давања хране општинским чиновницима имало село кроз које пролазе. Спорове између сељака и патрона земаља рјешавао је редовни которски суд, а не патрон. Сељаци су имали право да на суду полагају заклетву по својим обичајима.

Аграрни режим у добијеним подручјима уређен статутарно по феудалним нормама, одступао је у значајним појединостима од њих. Први спецификум тог режима у односу на класични проистиче из подјеле добијених подручја од стране которске општине као њиховог власника. Патрон, држалац земље, нема према Општини као врховном сопственику никаквих обавеза. Друга специфичност се односи на ограничења држалаца земаља у погледу права располагања земљом пословима *inter vivos* и *mortis causa*. Дозвољено је само давање земље у мираз и тестаментално располагање у корист потомака. Трећа разлика у односу на класичне феудалне односе се испољава у врстама обавеза зависног сељака и начину њиховог испуњавања. Зависан сељак је обавезан на давање у натури (патрону даје половину прихода са земље), новцу (Општини даје на име дажбине ношења рибе краљу Србије четири гроша по пунољетној мушкој глави годишње), храни (обавезу да угости једном мјесечно општинске управитеље) и разне друге "angarias" које Општина пропише. С друге стране, у корист зависног сељаштва постоји јавноправно ограничење за патроне земаља - да не смију узнемиравати сељаке у коришћењу куће и окућнице, коју су имали у тренутку додјеле ових подручја Котору. Четврто одступање везано је за карактер права "вјечитог коришћења" земље. Патрони, држаоци земаља у Дистрикту могли су земљом

добијеном на "affictum inperpetuum" по својој вољи располагати, давати је у закуп и на други начин користити, чувајући при том само неокрњено право патрона земље на утврђени износ годишњих давања која стоје као терет на земљишту. Патрон у Грбљу и другим крајевима добијеним од Србије такво право није никада стекао, иако су формулације овлашћења која су добијали са купљеном земљом биле истовјетне онима које су имали патрони земаља узетих на "affictum inperpetuum" у Дистрикту.

Без обзира на статутарна ограничења у промету земаља и наведена одступања у погледу овлашћења и обавеза које су имали држаоци и обрађивачи земаља, чињена од которске Општине са циљем да стање остане неизмијењено, чињеница је, како показују нотарске исправе, да се током XIV вијека замишљено и прописано стање није могло одржати. Норме су у пракси кршене и од Општине као врховног сопственика и од патрона земаља.

Стога су током XIV вијека четири пута интервентно доношене норме за превазилажење таквог стања. Прве три норме донијете у првој половини XIV вијека су имале за циљ да сачувају поремећену економску равнотежу међу патронима земаља, у чему се дјелимично успјело, док се четвртом, донијетом након пада Србије и изласка Котора из склопа српске државе, жељело забранити да странци стичу земље у крајевима добијеним од Србије.

XV вијек је донио крупне новине у аграрном режиму на овим подручјима. Поред властеле и богатих пучана власници земље у овим областима су странци, цркве и манастири, а односи патрона и сељака су се до те мјере заоштрили да су прелазили у отворене сукобе. Честе жалбе које су зависни сељаци упућивали моћној Венецији, у чији је састав Котор ушао 1420. године, биле су усмјерене против самовоље патрона који их удаљавају са земљишта на којему живе и који их изабљују захтијевајући велике приходе са земљишта које обрађују. Узрок таквој самовољи лежи у стеченим позицијама имућних слојева которског друштва у овим областима након социјалне и економске диференцијације до које је дошло у другој половини XIV вијека.

Prof. Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, Ph.D.

*LEGAL ORDER IN THE REGIONS OBTAINED BY KOTOR FROM SERBIA IN
THE FIRST HALF OF THE XIV CENTURY*

The Summary

The commune of Kotor in the regions obtained from Serbia in the XIV century (Bijela, Grbalj, Kruševica and Ledenice), had complete administrative, juridical and legal authority. During the XIV century, several regulations defining the relations regarding the public and private legal position of the population on the obtained territories had been proclaimed. The land, as well as the population who lived on it at the moment of their taking

over by Kotor, had been given to the landowners and plebeians. By the fact of taking over, they became the patrons of the land and obtained the right of tenure and of usage of fruits from it ("tenet et ususfructet"). The right of the patron to dispose the land was limited, except in the cases of giving it as a dowry or as inheritance to the close heirs. The land had been cultivated by the population lodged on the land at the moment of distribution; their linkage to the land and right of undisturbed living was regulated by the Statute.

The Municipality had complete administrative and juridical authority over the newly acquired territories. The governors of the `upa (district) of Grbalj had the obligations to inspect those regions on monthly basis and to maintain order in them. The municipality clerks were fed by the inhabitants of villages they were passing through. The disputes between the peasants and the patrons were under the jurisdiction of the Court in Kotor. The peasants had right to administer the oath at the Court according to their customs.

The agrarian relations in the obtained regions regulated by the Statute, according to the feudal rules, in reality had differed in great many detail. They were mainly caused by the way those regions had been distributed. The holders of those lands did not have any obligation toward the Municipality, as the chief owner. On the other hand, the holders were limited in disposing the land, except in the cases of giving it as a dowry or as inheritance by the testament regulations. Beside that, this regime was specific regarding kinds and ways of fulfilling the obligations of the dependant peasant to his superiors. The dependant peasant was obliged to give the natural duties (he gave to the patron half of the income from the land), then monetary taxes (he gave to the Municipality as a tax for taking the fish to the King of Serbia four coins per year for each adult male), food (obligation to be a host to the Municipality governors once a month) and many other "angarias" ordered by the Municipality. Dependant peasants had been protected by the patron obstinacy, since the Statute had prescribed that the patrons had no right to disturb the peasants in usage of their houses and farmsteads where they lived at the moment those regions were given to Kotor. Cultivation of the land through the eternal rent had been similar, only by its external form, with the contracts of the same kind in other city regions.

On the basis of the legal documents, it can be concluded that the regulations of the Statute concerning the agrarian relations had been broken in practice, both by the Municipality and by the patrons. Thus, during the XIV century, as a solution for such situation, new regulations had been proclaimed. According to the documents, the situation improved in the middle of the second half of the XIV century. After Kotor had been conquered by Venice in 1420, many novelties had occurred in the agrarian regime.

Др Радивоје ШУКОВИЋ*

УЧЕШЋЕ ПАВЛА АПОЛОНОВИЧА РОВИНСКОГА У РАСПРАВАМА О ЦРНОЈЕВИЋА ШТАМПАРИЈИ

Павле Аполонович Ровински објавио је 1893. године на Цетињу књигу "Ободска штампарија на Ријеци Црнојевића и њен значај на словенском југу". То издање, које је Ровински приредио у својству предсједника Одбора за прославу четиристогодишњице Црнојевића штампарије, служило је као важан извор за многе радове о историји ове древне и знемените културне институције. Оно је изазвало и расправе савременика, у којима су поједине тврдње аутора оспораване или стављане под упитник. На главне примједбе Ровински се осврнуо убрзо после објављених приказа у периодичним публикацијама изван Црне Горе. Ти одговори остали су непознати, изостали су у радовима у којима је било ријечи о том првом посебно издању о штампарији, па и у радовима са недавно одржаних научних скупова, објављеним у зборницима "Павел Аполонович Ровински и јужнословенске земље", Цетиње 1992, "Црнојевића штампарија и старо штампарство", Подгорица 1994, и "Пет вјекова Октоиха, прве ћириличне књиге на словенском југу", Подгорица, 1996.

Подаци из публикације Ровинскога уношени су у поједине радове без провјеравања, што се посебно односи на енциклопедијска издања. Грешке које су настале на тај начин приказане су, прегледно и документовано, у прилогу др Душана Ј. Мартиновића "Црнојевића штампарија у јужнословенској и страниј лексикографији", објављеном у зборнику "Пет вјекова Октоиха - прве штампане књиге на словенском југу". Тамо је, на примјер, наведен податак из Педагошке енциклопедије, издате 1989. године, према којему је Црнојевића штампарија радила између 1485. и 1492. године. Једна претпоставка Ровинскога узета је ту као провјерена чињеница. Ту претпоставку аутор је напустио убрзо после објављивања књиге. У прилогу Лаза Поповића "Цетиње - историјски преглед", објављеном у публикацији "Цетиње и Црна Гора" (Београд 1927, стр. 27), уз тврдњу да је Иван-бег набавио штампарију, а његов син у њој

* Аутор је професор на Филозофском факултету у Никшићу, у пензији.

штампао "Октоих", наведено је да је то "уједно и најстарија књига штампана ћирилицом". И то је узето из докумената о прослави четиристогодишњице Црнојевића штампарије.

У непосредној вези са прилозима Ровинскога о Црнојевића штампарији су радови: "Ободска штампарија на Ријечи Црнојевића и њен значај на словенском југу од П.А. Ровинског" Станоја Станојевића (Стражилово, 1993, бр. 33), "О Цетињској штампарији пре четири стотине година" Илариона Руварца (Глас Српске краљевске академије, 1893, књ. 40), "Прва југословенска штампарија у XV вијеку" (Стражилово, 1893. књ. 6), "Прва цетињска црквена књига - библиографско-лексикографска студија" хрватског научника Ватрослава Јагића и публикација Чеха Јозефа Карасека "Cetinsky OKTOIH, K štirstoletnemu jubileu, V Praze 1894".

О наведеним радовима Ровински је у "Гласу Црногорца" 1894. године, под псеудонимом R-c, објавио два прилога. Студију Јагића о првој цетињској црквеној књизи приказао је у броју 7, а публикацију Карасека у броју 9. овог цетињског листа. Поред ових приказа, од значаја је за тематику о којој је ријеч и библиографија Ровинског, објављена у књизи: П. А. Ровински, "Црна Гора у својој прошлости и садашњости", Т. IV, књ. 1, "Библиографија", Цетиње 1991. Уз библиографски опис издања учесника у расправи о Црнојевића штампарији Ровински је исписао напомене и коментаре везане и за Црнојевића штампарију.

Публикација Ровинскога "Ободска штампарија на Ријечи Црнојевића и њен значај на словенском југу" састоји се из три одјељка: "Мјесто гдје се налазила штампарија у свези са другијем које су се доцније појавиле на Словенском југу", "Осмогласник 1493/1494. г.", "Главни покретачи штампарије и штампари".

Највише пажње у споменутих приказима те књиге посвећено је локацији штампарије и години њеног оснивања.

У радовима о Црнојевића штампарији Ровински се налази међу ауторима који су тврдили да је она радила на Ободу (Петар I Петровић Његош, Сима Милутиновић, Стојан Новаковић, Вук Стефановић Караџић, Антун Барац), за разлику од оних који су то оспоравали тврдњама да је била лоцирана на Цетињу (Иларион Руварац, А. Кухарски, И. Кукуљевић Сакцински, Ф. Миклошић, Ватрослав Јагић). Само се у прилогу др Јована Бојовића "Историографија о мјесту рада Црнојевића штампарије", објављеном у публикацији "Пет вјекова Октоиха" (стр. 71), Ровински налази међу ауторима који су заступали тезу да је штампарија "почела на Ободу а наставила на Цетињу".

И насловом публикације "Ободска штампарија на Ријечи Црнојевића и њен значај на словенском југу" Ровински је сасвим прецизно одредио њену локацију. У тексту публикације он је покушао да за то пружи и доказе. У ширем опису откопавања једне затрпане просторије на Ободу, гдје се према предању налазила штампарија, он је наишао на "кларду" (разнобојни слој опалог креча), и на основу тога закључио да се на површини тог "четвртастог здања" уздизала украшена зграда, без сумње штампарија. Иако није наишао на слова за којима је трагао, он је

свој опис завршио овим ријечима ("Ободска штампариија 1493-1494", стр. 21):

"Дакле, одредивши мјесто штампариије, сад да пријеђемо на њен рад".

На том мјесту Ровински није заобишао ни чињеницу да је на "Псалтиру" уписано Цетиње као мјесто гдје је књига штампана. За то је, на стр. 20, дао ово објашњење:

"Датиране су те књиге на Цетињу ушљед тога што се у то вријеме налазила ту већ престоница куће, која је владала, а то је био обичај и у другијем мјестима".

Српски историчар Станоје Станојевић је у свом критичком осврту, објављеном у "Стражилову", нагласио да је закључак Ровинскога о Ободу као мјесту гдје је радила штампариија изведен без основног доказа - без слова које није успио да пронађе. Потврду за своје мишљење он је нашао и у наведеном прилогу Илариона Руварца, који је тада објављен у "Гласу Српске академије наука".

Руварац је, искључивши могућност да је штампариија радила на Ободу, у оштром тону осудио оне који то тврде, посебно "младе Црногорце који управљају Гласом Црногорца". На основу свог и Руварчевог критичког осврта, Станојевић је исказао увјерење да ће Ровински увидјети своју заблуду и увјерити се да штампариија није радила на Ободу "који се у старим књигама нигдје не спомиње", уз нагласак да он ничим неће моћи доказати ни тезу да је на "Псалтиру" уписано Цетиње по неком ондашњем штампарском обичају.

Ровински је у свом јубиларном издању искључио Цетиње као мјесто гдје је радила штампариија. Његово мишљење није у свему подударно са оним које је те године саопштено у "Гласу Црногорца". У уводнику тог листа "Четиристогодишњица Ободске штампариије", бр. 9, стр. 1, чији је аутор, вјероватно, ондашњи уредник листа Лазар Томановић, о томе је речено:

"Што у најновије доба тврди Иларион Руварац, славни наш историчар, да је ова штампариија била на Цетињу, а не на Ободу, као што су досадашњи учењаци писали, и као што је предање у народу, то се овдје да протумачити и измирити: штампариија је била на Ободу, па кашње пренешена на Цетиње, или је и даље остала на Ободу, који није ни два сата удаљен од Цетиња, гдје је у митрополији калуђер приређивао књиге за штампу".

Ровински није одговорио на критику Станоја Станојевића објављену у "Стражилову". Међутим, то питање није заобишао у приказу Јагићевог дјела "Прва цетињска црквена књига од године 1494", иако у њему није било ријечи о локацији штампариије. Своје мишљење о том питању Јагић је саопштио претходне године у расправи "Прва југословенска штампариија у XV вијеку", у којему је нагласио "да се у старим штампаним књигама нигдје не спомиње Обод, али се зато у 'Псалтиру', поред кога је хорологиум, штампаном године 1495, изричито спомиње Цетиње као мјесто гдје је књига штампана". Уз атрибут *цетињска* књига, он је у приказу Јагићевог дјела у "Гласу Црногорца" рекао:

"Односно мјесто штампарије, *док нема тачних података* - (подвукао Р. Ш.), као строги библиограф, који не вјерује ничему, 'без црна на бијелу', он заједно са г. Руварцем не допуштава да је она била на Ободу, па стога и назива наш Октоих цетињским".

Ровински је и на овом мјесту признао да и његови докази, саопштени у јубиларном издању, нијесу тачни, односно прави. Није их понављао нити допуњавао новим.

У приказу публикације Јозефа Карасека Ровински није поновио ранију тврдњу да је Цетиње на "Псалтиру" уписао по неком ондашњем штампарском обичају. О томе је рекао:

"Обод и Цетиње тада су сачињавали једну цјелину, а име у свему морало је имати Цетиње, као престоница".

У приказу Руварчеве расправе о цетињској штампарији, објављеном у "Гласу Црногорца", Лазар Томановић је о локацији штампарије извео сличан закључак:

"Није овдје питање између двије вароши супарнице, него између црногорске престонице и једног скромног мјешташца, које ништа нема данас до једне црквице, двије-три кућице, основа Иванова замка и ове успомене".

У јубиларном издању и у каснијим прилозима Ровински је посебну пажњу посветио години оснивања штампарије. Његово мишљење саопштено у књизи о Црнојевића штампарији није сасвим подударно са мишљењем саопштеним у јубиларним чланцима објављеним те године у "Гласу Црногорца".

У уводном тексту полуслужбеног листа "Глас Црногорца", "Четиристо годишњица Ободске штампарије", објављеном у марту 1893. године (бр. 9, стр. 1), истакнуто је, на првом мјесту, да се навршава четири стотине година "црквеној књизи Октоих". На том мјесту није поновљена ознака из наслова да је то уједно и четиристогодишњица штампарије. Октоих је ту означен као прва до тада позната књига, а "с довољно разлога" тврђено да је од ње било за цркву потребнијих књига, те да су оне раније штампане на Ободу за живота Ивана Црнојевића. С тим у вези подржана је претпоставка неких аутора да би то могла бити "прва штампарија у Словенству", основана прије краковске из 1491. године. Аутори тих прилога позивали су се на Шафарика, који је тврдио да су слова у Октоиху и раније била у штампарској употреби. И Ровински је указао на те ријечи Шафарика, не упштајући се у редослијед оснивања словенских ћириличних штампарија. То питање оставио је отвореним за даља истораживања, али се, у том тренутку, задржао на 1493. као години оснивања штампарије.

Ровински се поново вратио на годину оснивања штампарије у приказу публикације Јозефа Карасека. Овај аутор је поставио питање зашто је прослава одржана 1493. године пошто су њени организатори питање оснивања штампарије оставили отвореним, а Октоих је изашао из штампе 1494. године.

У студији Лазара Чурчића "Иларион Руварац о првој штампарији у Црној Гори", објављеној у зборнику "Црнојевића штампарија и старо штампарство", речено је како је "без кључних архивских података и

без 'најпоузданијег податка' гдје је штампана прва књига у Црној Гори, Ровински закључио да је Октоих завршен 1493". Ровински је, међутим, знао за датум завршетка Октоиха, што потврђује и наслов у његовој књизи "Октоих 1493/1494"

Изненађен питањем Карасека да ли би било потребно поново организовати јубилеј Октоиха, Ровински је у приказу његове књиге то питање објаснио овим ријечима:

"Те године навршило се петсто година не само од штампања Октоиха већ и од оснивања штампариие".

У вези са питањем зашто прослава није везана за јануар 1894. године, Ровински је рекао:

"Наша свечаност није била академијска или каквог научног друштва него свесловенска, народна и као таква није могла бити везана за један дан, најмање за јануар, јер у том мјесецу и код нас бива тако да од снијега не може проћи ни пјешак Црногорац".

Ровински је, дакле, напустио ранију претпоставку о почетку рада штампариие прије 1493. године. Прослава је организована у знак оснивања и почетка рада штампариие. То мишљење руског научника потврдила су сва научна истраживања у посљедњих сто година. Поуздан доказ за то је библиографски попис свих издања прве јужнословенске штампариие у књизи руског научника Евгенија Љвовича Немировског "Издања Ђурђа Црнојевића", првој књизи првог тома едиције "Црногорска библиографија 1494-1994", гдје је дат библиографски опис свих примјера објављених пет издања, сачуваних у цјелини или у фрагментима у нашој земљи и изван ње. Послије свега што је постигнуто у науци, није било мјеста питању: Да ли је нека књига штампана прије Октоиха првогласника, које се налази на стр. 80 зборника "Пет вјекова Октоиха", међу другим питањима која стоје пред науком. С тим у вези јавља се и питање: зашто прослава петстогодишњице прве ћириличне штампариие није одржана 1993. године у знак њеног оснивања и оснивача кнеза Ђурђа Црнојевића, чији се грб налази на првој јужнословенској инкунабули. То не значи да програмом прославе под називом "500 година прве штампане ћириличке књиге на словенском југу" није обиљежен знаменити културни догађај у цјелини.

У расправама о Црнојевића штампариии било је ријечи о њеној продукцији, заправо о "Октоиху петогласнику". Станоје Станојевић је у свом приказу књиге Ровинског поставио питање да ли је тачна његова тврдња да је "Октоих петогласник", издање Црнојевића штампариие, први пут штампан 1519. године у штампариии Божидара Вуковића. Критичар је нагласио да је према ондашњим сазнањима, те године Вуковић штампао "Псалтир" и "Службеник", а "Октоих петогласник" тек 1537. године, што је касније у науци потврђено. Ни Станојевић тада није знао да је "Октоих петогласник" штампан у првој јужнословенској штампариии. Зато је прихватио као тачне податке из књиге Ровинског да су у штампариии Ђурђа Црнојевића објављени: "Октоих првогласник", "Псалтир" и "Молитвеник", што је, вјероватно, преузето из текста Ватрослава Јагића "Прва југословенска штампарииа".

Ровински је превидио да је на Цетињу 1893. године објављен податак да је и "Октоих петогласник" издање Црнојевића штампарије. "Глас Црногорца" је 10. јула 1893. године објавио текст "Пред прославом", прештампан из новосадске "Заставе", у којему је речено да је послѣ штапања "Октоиха првогласника" одмах затим штампан и "Октоих, друга четири гласа". "Застава" је овај податак, навјероватније, преузела из библиографских података Лукијана Мушицког, који је тврдио да је у рукама имао и два примјерка ове књиге штампане у првој јужнословенској штампарији. Међу научницима који су се бавили штапањем инкунабула то саопштење Мушицкога није било потврђено, што је важило све до 1902. године када је српски научник Љубомир Стојановић открио ово издање.

У приказу књиге Јозефа Карасека Ровински је нагласио да је прослава четирестогодишњице прве јужнословенске штампарије усмјерила пажњу научника "на нека питања исторична, библиографска и филологична". То се, у првом реду, односи на његову публикацију. То пригодно издање и није писано у намјери да се сва питања око настанка и рада ове културне институције у потпуности објасне. У научној критици поједине његове оцјене, закључци или претпоставке нијесу подржани. Међутим, од особитог је значаја чињеница да је тим поводом покренуто питање научног метода у приказивању догађаја и појава из прошлости Црне Горе. Представници критичке историографије, особито Иларион Руварац, изражавали су бојазан да ће се и овај значајни догађај у Црној Гори приказати мимо историјских извора, у духу романтичарског метода. Павле Аполонович Ровински у својим расправама није заобишао то питање. Објективно, без предрасуда, он је приказивао постигнуте резултате научника који су се бавили библиологијом, што најбоље показује његова оцјена студије Ватрослава Јагића "Прва цетињска црквена књига из године 1494". Иако Јагић није дијелио његово мишљење да је штампарија радила на Ободу, већ је прву књигу назвао цетињском, Ровински је то дјело "академика нашега брата Хрвата", назвао украсом прославе, дјелом "изван нашег домаћаја", у којему је расвијетљен "један споменик којим се дичи наша земља", студију у којој је повучена разлика између прве штампане књиге и "старијих споменика рукописних".

Интересантни су и записи Ровинскога у "Библиографији" о дјелима научника са којима је учествовао у расправи, посебно о дјелу Илариона Руварца. Уз студију "О цетињској штампарији пре четири стотине година", у којој је с омаловажавањем писао о радовима "младих Црногораца", Ровински је, на стр. 68 тог дјела, написао:

"Из самог наслова се види да не признаје постојање штампарије на Ободу већ једино на Цетињу". А уз библиографски опис Руварчеве књиге "Монтенегрина, прилошци историји Црне Горе", рекао је и ово:

"Он у својој критици шиба сконост стваралаца преувеличаним патриотским заносима и сувише олаком односу према науци и позитивним фактима".

Дјело Илариона Руварца Ровински је означио и као узор аутори-ма који обрађују историјску прошлост. Нагласивши да Руварац у свом

дјелу понекад преувеличава ситне податке, он је подвукао да то надокнађује "навођењем обиља чињеница које богате историјску науку", што не може заобићи "сваки који хоће да пише црногорску историју".

Сличну оцјену у "Библиографији" он је дао и о Станоју Станојевићу, научнику који је први указао на пропусте у његовом јубиларном издању. Уз библиографску јединицу Станојевић Ст: "Ободска штампарија и њен значај - П. Ровинског (Стражилово, стр. 33 и 34), на стр. 70 "Библиографије", он је записао:

"Критика у смислу И. Руварца, али без његове документованости".

Ровински се осврнуо и на изворе научног рада. У приказу публикације Чеха Карасека он је саопштио да расположиви извори о локацији Црнојевића штампарије нијесу одговарајући за извођење чврстог закључка. Није, међутим, прихватио примједбе да је његова расправа заснована на традицији. Уз то он је истакао да је и традиција важан извор за научни рад, особито у Црној Гори, гдје су остали извори веома оскудни.

Ровински је уважавао захтјеве да се у тумачењу прошлих догађаја претежно користе архивски и други извори, али се супротставио коришћењу небитних података за извођење крупних закључака. Оштро се супротставио коришћењу непровјерених података. За то је навео примјер који се односи на Црнојевића штампарију. У коментару уз студију Јована Томића "Црнојевићи и Црна Гора", он се у "Библиографији", на стр. 144, осврнуо на ауторову тврдњу да Црнојевића штампарија "није ни прва српска ни прва словенска" и то назвао фалсификатом и критиковао Српску краљевску академију наука што је у свом органу "Глас српске краљевске академије" објавила Томићев прилог у којему се тврди да је прва јужнословенска ћириличка књига часловац штампан у Венецији, у Торезисановој штампарији, 1492. године. Ровински је то назвао "открићем академика" који није знао да књига о којој је ријеч није уопште ћирилички часловац већ глагољски мисал.

Расправе Ровинског су примјер објективности и непристрасности у трагању за истином у освјетљавању историјских догађаја и појава.

Radivoje ŠUKOVIĆ, Ph.D.

*CONTRIBUTION OF PAVEL APOSTOLOVITCH ROVINSKY IN DISCUSSION
REGARDING THE PRINTING SHOP OF CRNOJEVIĆI*

Summary

Book written by Pavel Apostolovitch Rovinsky under the title "Printing shop of Obod on Rijeka Crnojevića and its significance for the Slovene South", published in Cetinje in 1883, had been a special source for the papers regarding the printing shop of Crnojevići. In those contributions, the fact that some statement of the Russian scientist had been dispu-

ted in some works appeared outside Montenegro immediately after appearance of Rovinsky's publication had been neglected. Rovinsky himself took part in those discussions. He did not succeed in denying some critiques, especially those related to the location of the printing shop - whether it worked in Obod or in Cetinje.

Проф. др Габријела ШУБЕРТ*

О РЕЦЕПЦИЈИ СРПСКЕ НАРОДНЕ ПОЕЗИЈЕ И БЕЛЕТРИСТИКЕ У НЕМАЧКОЈ

Народна поезија била је медијум путем кога су се Немци први пут заинтересовали за словенске народе са подручја Балкана. Било је то у периоду који обухвата епоху "Sturm und Drang" у другој половини 18. века и протеже се све до средине 19. века, епохе развијеног романтизма. Ово време представља врхунац народне поезије у Европи.

Интересовање за народну поезију, које се појавило током епохе "Sturm und Drang", повезано је са новоткривеним интересовањем за *народ*, који заузима централно место у оквиру националних покрета за уједињење Немаца.¹ Хердер (Herder) уводи појам *Volkslied* (народна песма) по угледу на француске и енглеске узор (франц. *chanson populaire*, *poésie populaire* и енгл. *popular song*, *popular poetry*). Он је 1766. позвао на прикупљање песама свих народа и посветио се поетици народног песништва. У то време појављују се први преводи народне поезије словенских народа са подручја Балкана на немачки језик.

Народна поезија је за Хердера и Гетеа представљала непосредан и "истински израз осећања и целе душе", при чему је одлучујућу улогу играло поимање унутрашњих душевних покрета и расположења, свеједно да ли се при том ради о индивидуалној или колективној поезији. Нису постојале суштинске супротности између народне и уметничке поезије. Хердер је сматрао да су појединачни народи *само валери на једној и истој великој слици, која се односи на све њихове и сва времена њихове Земље.*² Теорија о *народном духу* (Volksgeist), која је сматрала да је народна поезија производ *лирске душе народа* (Volksseele), а да је сам *народ* (Volk) колективни аутор народне поезије, појавила се тек у епохи романтизма.

* Аутор је редовни професор на Универзитету Фридрих Шилер у Јени, Њемачка.

¹ Већ је Лесинг посветио своје 33. књижевно писмо (1759) *народној поезији* (Volksprosie). Упор. овде између осталог и Огњанов 1941, 58.

² Herder: Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit, стр. 258.

Словенима са Балкана жудно су се, у том смислу, окренула велика немачка имена, пре свих Јохан Готфрид фон Хердер (Johann Gottfried von Herder), Јакоб и Вилхелм Грим (Jacob / Wilhelm Grimm), првенствено Јакоб, Вилхелм фон Хумболт (Wilhelm von Humboldt), Јохан Волфганг фон Гете (Johann Wolfgang von Goethe), Клеменс Брентано (Clemens Brentano), Лудвиг Уланд (Ludwig Uhland), Јакоб Буркхарт (Jacob Burckhardt), Леополд фон Ранке (Leopold von Ranke) и многи други. Овде су они открили оно што је у њиховом окружењу одавно пало у заборав а код балканских народа било у пуном цвету - живахно приповедачко друштво и културу поезије, која је немачком реципијенту деловала једноставно и изворно, а истовремено страно, архаично и загонетно, што је у великој мери одговарало књижевном укусу Немачке тог времена. Архаична потрага за изворима у хомеровском духу допринела је томе да се немачки књижевници и културни ствараоци тог времена, свесно или несвесно диве народној поезији балканских народа.

Ако је Балкан, који се налазио под османлијском влашћу, за Западну Европу све до краја 18. века био застрашујућа *terra incognita*, на прелазу из 18. у 19. век дошло је до тоталног преокрета у том погледу. Варнице које су проистекле из Француске револуције и Хердеровог грађански конципираног романтичарског поимања језичке и културне нације, прошириле су се и на Балкан. Интересовање европске јавности за Југоисточну Европу мотивисали су и војно-политички догађаји на Балкану тј. ослободилачка борба Јужних Словена, који су се налазили под јармом Османског царства. Србија је већ 1804. и 1815. успела да добије делимичну аутономију. Ово је без сумње било најсрећније време немачко-јужнословенских, а посебно немачко-српских односа и време међусобне размене. Никада пре, а ни после тога, књижевници и филолози нису тако тесно и плодно сарађивали прелазећи границе својих земаља. Србин Вук Стефановић Караџић и Словенац Јернеј Копитар са словенске, а браћа Грим (посебно Јакоб), Хердер, Тереза Албертина Луиза фон Јакоб алијас Талфј (Therese Albertine Luise von Jakob alias Talvj) и Гете са немачке стране - стално су међусобно кореспондирали, размењивали материјале за превођење, међусобно се саветовали и посећивали. Јернеј Копитар, који је живео у Бечу, увео је Јакоба Грима у српску народну поезију. Они су се у Бечу састајали 1814. и 1815. године. Након тога је Јакоб Грим написао свој први прилог о српској народној поезији и од тада се њоме редовно и бавио. Вук Караџић је Грима посетио 1823. године. Његови оригинални текстови, и преводи које је урадио Копитар, постали су омиљена лектира Јакоба Грима, чиме је за њих такође заинтересовао и Гетеа.³ Када је Караџић 1814. у Бечу објавио *Малу њросѣонародну славенско-сербску њјеснарицу*, послао ју је са посветом Гетеу, "великом Немцу". Друга свеска објављена је 1815. под називом *Народна сербска њјеснарица*. Обе су, захваљујући у првом реду Јакобу Гриму, од 1815. одушевљено прихваћене у Немачкој. Грим је превео на немачки Вукову

³ Овим темама подробно се бавио Миљан Мојашевић; упор. између осталог и Мојашевић 1990.

"Малу српску граматику" и један број српских епских песама, и тиме их приближио немачком читаоцу. Након што је обишао Србију, Далмацију, Босну и Херцеговину, и прикупио народне песме из тих крајева, Вук је, на подстицај Јакоба Грима, 1823. и 1824. код Брајткопфа (Breitkopf) у Лајпцигу објавио *Српске народне њесме* у три књиге, на српском језику. Ова у то време велика збирка српске народне поезије донела му је изузетан углед у Немачкој. Пријатељи и покровитељи Вука Караџића, поред Јакоба Грима били су, између осталих, и теолог и филолог из Халеа Зеверин Фатер (Severin Vater), Вилхелм фон Хумболт и Лесполд фон Ранке. Захваљујући Гетеовом залагању Вукове народне песме постале су изузетно модерне у Немачкој тог доба.

Почетак овог интересовања за Балкан иницирао је, међутим, један Италијан - природњак и географ Абате Алберто Фортис (Abate Alberto Fortis), који је 1774. у Венецији објавио свој путопис *Viaggio in Dalmazia*. У засебном поглављу он описује начин живота и обичаје Далматинаца а све то илуструје песмама.⁴ Он једва да је, или уопште није владао хрватским језиком, па се приликом бележења ослањао на своје учене пријатеље из Далмације, које често и помиње, а који су му вероватно ставили на располагање рукописе и преписе тих песама. Једна од песама је била и *Жалосјйна њјесанза њлемениње Асан-Аџинице* у оригиналу и њен превод на италијански језик под насловом *Canzone dolente della nobile sposa d'Asan Aga*. Песма говори о трагичној смрти једне хришћанке, коју је муж муслиман отерао зато што није дошла да га посети док је лежао рањен у шатору војног лазарета.

Годину дана након што је Фортис објавио *Хасанаџиницу* на италијанском, 1775. песма се појављује у анонимном немачком преводу, чији је творац био Шваба Клеменс Вертес (Clemens Werthes). Са овим Вертесовим преводом Гете се вероватно сусрео током свог путовања у Швајцарску 1775. године. Он га је толико фасцинирао да је одлучио да препева песму, која је објављена 1778. у 1. делу Хердерових "Народних песама" (*Volklieder*) под насловом *Der Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga*. Хердерове *Volkliedep* (1778/79), "морлашке романсе" Албрехта фон Халера (Albrecht von Haller, 1775/76) и Гетеов препев *Хасанаџинице* представљају почетак периода интензивне духовне и књижевне размене између Немаца и Срба.⁵

Од Срба, најзаслужнији за ову сарадњу у првом реду је Вук Стефановић Караџић.⁶ Подстакнут од стране Хердера и подржан од стране Јакоба Грима, син сељака и самоук, Вук Караџић је у бечком егзилу, уз

⁴ Тек 1882. откривена је прва верзија, коју је, заједно са другим песмама рукописа из Сплита, објавио Франц Миклошич 1888. Она је потицала из 18. века и била је готово идентична са Фортисовом (Fortis) верзијом. Ипак, ова верзија је била и остала у сенци редакције Вука Караџића и Фортиса. Како Фортисови пријатељи из Далмације, тако је и Вук Караџић унео многобројне измене у односу на првобитну верзију (упор. овде Недић 1976).

⁵ Овде између осталог и Schubert 1997.

⁶ О Вуку Караџићу и његовој разноврсној делатности постоји богата литература европских и ваневропских аутора. Међу немачким издањима упор. између осталог и Lauer 1988.

помоћ очинског пријатеља и ментора Јернеја Копитара, развио свеобухватну делатност у служби српског језика и културе. Он је творац писаног и књижевног језика заснованог на народном језику, и творац азбуке, новог писма. Слушајући из "народних уста", прикупљао је са великим личним ангажманом лирске и епске народне песме, пословице и бајке, и забележио за будућа покољења српску народну поезију тог времена. Вук Караџић је творац прве српске граматике и српско-немачко-латинског речника. Он је превео Нови завет са латинског на српски језик, а његово дело, поред збирки народних песама и прича, обухвата још и научне, филолошке, етнографске и историјске расправе, путописе, публицистичке списе и биографије знаменитих српских личности.

Немци тог времена сазнања о Србима стицали су искључиво захваљујући ангажману Вука Караџића. Посебне заслуге за преношење културе балканских Словена Немцима имала је књижевница из Халеа Тереза Албертина Луиза Робинсон рођ. фон Јакоб алиас Талфј.⁷ Рођена је у Халеу 1797. као кћерка професора за државне и политичке науке Лудвига Хајнриха фон Јакоба (Ludwig Heinrich von Jakob). Вука Стефановића Караџића упознала је 1823/24. код Јохана Северина Фатера, као и у кући својих родитеља. Након тога набавила је лајпцишко издање Српских народних песама - *Serbische Volkslieder* - у три тома, и почела интензивно њима да се бави. Дванаестог априла 1824. писала је Гетеу и послала му своје преводе из збирке песама косовског циклуса и других неисторијских песама, које су - како је писала - показивале "умерену дирнутост срца, на смену са нежним (Schalkheit) несташлуком". Гете је био одушевљен и охрабрио ју је да настави са превођењем. Од тог тренутка започела је сарадња између Гетеа и Талфј са једне стране, а са друге стране између Талфј и Вука Стефановића Караџића, као и његовог ментора Јернеја Копитара.⁸ Српске народне песме - *Volkslieder der Serben* - објавила је Талфј 1825. и 1826. и посветила их Гетеу. Ови, језички и књижевно изванредни, препеви, приближени и изворној и циљној култури, били су веома запажени у Немачкој и претворили су се у праву моду књижевности тог доба.

Преводилачки језик Талфј је језик савршене форме. Стилом и конструкцијом њени преводи одговарају немачком осећају за језик, и то до те мере да се током читања лако заборави да се овде не ради о оригиналима, већ о преводима. Осим тога, они су у великој мери верни оригиналу и прецизни. Упореди, на пример, стихове 3 и следеће из *Хасанаџинице*:

Гете

*Wär es Schnee da, wäre weggeschmolzen
Wären 's Schwäne, wären weggeflogen.
Ist kein Schnee nicht, es sind keine Schwäne
S' ist der Glanz der Zelten Asan Aga;*

Талфј

*Wär' es Schnee, es wäre weggeschmolzen
Wären 's Schwäne, wären weggeflogen.
Weder ist es Schnee, noch sind es Schwäne,
'S ist das Zelt des Aga Haßan-Aga*

⁷ О животу и делу Талфј упореди Schubert und Krause 2001.

⁸ Овде између осталог и Миловић 1941.

У стиху који садржи место *Aga Haβan-Aga* она прати итерацију из оригинала - *Aže Xasan-aže*.

Преводи Талфј, који су управо због лепоте језика у Немачкој били тако популарни, поново су објављени 1833. и 1853, дакле 28 година након објављивања њених првих превода, у време када су увелико постојали и други преводиоци.

Талфј се често налазила пред готово нерешивим проблемима. О томе пише Гетеу у писму од 3. маја 1824. године: *Hierbey folgt eine metrische Bearbeitung von Ajkunaís Hochzeit - so gut sie mir ohne Original hat gelingen können*. За ову песму од Вука је добила буквални превод на немачки језик. Ево цитата неколико стихова:

<i>Es spazierte Hajkuna Atlagith;</i>	<i>Пошејјала Хајка Ајлазића;</i>
<i>Auf der Hajkuna wunderschöne Kleidung:</i>	<i>на Хајкуни дивно одијело:</i>
<i>Ein Kopf, sieben Perischani (Kopfschmuck)</i>	<i>једна злага, седам перишана:</i>
<i>Ein paar Ohren, zwei Ohrgehänge,</i>	<i>једне уши, а двоје минђуше!</i>
<i>Ein Hals, drei feine Halsschmücke,</i>	<i>једно зрло, три дробна ћердана;</i>
<i>Eine Schulter; drei gelbe Röcke,</i>	<i>једне њлећи три кавада жуџа:</i>
<i>Ein paar Hände, drei Armringe,</i>	<i>Једне руке трије белензуке;</i>
<i>Ein Herz, drei goldee Gürtel;</i>	<i>једно срце три злајина њојаса,</i>
<i>Auf den Füßen bunte Hosen,</i>	<i>на ногама гаће шаровије!</i>
<i>Wie die Fatalen geschmückt sind!</i>	<i>Какве су јој клеће искићене:</i>
<i>Bis an die Knie Wölfe und Wau Wau,</i>	<i>до кољена вуци и бауци;</i>
<i>Von den Knien kleine Eichhörnchen,</i>	<i>од кољена ситне веверице;</i>
<i>Und neben ihnen lauter Helden Schnurbärte,</i>	<i>а њокрај њих све јуначки брци;</i>
<i>In der Mitte der Pascha Delibascha,</i>	<i>на усјерку њашин делибаша;</i>
<i>Um ihn dreißig Delien;</i>	<i>око њега тридесет делија;</i>
<i>Auf dem Hosenbande zwei Goldschmiede:</i>	<i>на учкуру двије кујунције;</i>
<i>Einer schmiedet, der andere vergoldet ...</i>	<i>један кује дружи њозлађује.⁹</i>

Ови редови звуче немачком читаоцу прилично неразумљиво и смешно. Оно што је Тереза фон Јакоб од тога направила задивљујуће је и сведочи о правој виртуозности; Упореди:

Sieh, Hajkuna Atlagitch, die Jungfrau,
Wie sie geht in wundersamem Anzug!
Siebenfach umwunden ist das Haupt ihr,
In den Ohren trägt sie Goldgehänge,
Um den Hals drey feingeringte Ketten;
An den Armen auch dreyfache Spangen,
Unterm Busen drey echtgoldne Gürtel,
Auf den Schultern gelbe Oberkleider,
An den Füßen bunte Unterkleider,
Wie so schelmisch ausgeputzt sind diese
Bis ans Knie sind Füchschen drauf und Lüchschchen,
Vom Knie an, ganz kleine Eichhornweibchen;

⁹ Из: Хајка Атлагић и Јован Бећар, Вук Ст. Караџић: српске народне пјесме књ 3, Београд 1995. пјевач Т. Подруговић.

*Dicht daneben lauter Heldenbärtchen,
Von 'nem Leibwachtpascha, in dem Zwickel,
Drum herum, von dreißig Leibsoldaten.
Auf dem Tragband zween Goldschmiedkünstler,
Der vergoldet, aber jener schmiedet...*¹⁰

Вукове *Wölfe und Wau-Wau*, који у оригиналу гласе *вуци и бауци*, замењује изразима *Füchschchen und Lüchschchen* (лисичице и рисићи).

Талфј је у Немачкој послужила као узор читавом низу преводилаца *Српских народних њесама* (Serbische Volkslieder), између осталог и Еугену Веселом (Eugen Wesely), Вилхелму Герхарду (Wilhelm Gerhard) и његовом саветнику Сими Милутиновићу, Зигфриду Каперу (Siegfried Kapper) и Лудвигу Аугусту Франклу (Ludwig August Frankl). Од тог времена па све до данашњих дана на немачком језику постоји обимна научна литература о народној поезији Јужних Словена, за коју се везују многа значајна имена попут Герхарда Геземана (Gerhard Gesemann), Алојза Шмауса (Alois Schmaus), Максимилијана Брауна (Maximilian Braun), Херберта Појкерта (Herbert Peukert) и многих других. Последице ове рецепције у Немачкој задржале су се до данашњег дана. У издавачкој кући Загнер (Sagner-Verlag) из Минхена 1996. су објављене *Српске јуначке њесме* из Вукове збирке, у (поновном) преводу Штефана Шлоцера (Stefan Schlotzer: *Serbische Heldenlieder*).

Српској народној поезији Јакоб Грим се посветио са изразитом филолошком и поетском компетенцијом. У својој расправи о првој Вуковој збирци народних песама из 1815. он даје своје мишљење о рими, метафори, словенској антители, звучању речи, симболима и сликама у песмама. Он указује и на "урођене" игре речима у песмама, које нису тек пушта игра, већ речима дају најдубља, скривена поетска значења. Њихов звук је у служби песничког значења. За Грима је посебно привлачна словенска антители. При том он указује на сликовитост "прекрасног" почетка тужбалице и упоређује га са птицом која се винула у висине, и која направи један круг пре него што се нежно спусти на свој циљ. Ова поезија описује "невиност" и "љупкост".

Грима фасцинира "прави народски тон" српских песама и "једноставност изражавања" у њима, како он то формулише, мислећи при том на *figurae etymologica* као што су: *ноћцу њреноћиии* (nächtlein durchnachten), *вечер вечериии* (nachtmahl nachtmahlen), *мисли размишљаиии* (gedanken auseinanderdenken), *сан засјаиии* (schlaf einschlafen), и које, према Гриму, *даиии израз исјуњавају и изражавају на најдубљи начин, њри чему се не задовољавају субстиииивом, већ и вербумом исиио њонављају*. То онда звучи "народски топло", народу блиско, за разлику од уобичајеног језика поезије, која *овакав језик као њѡриличан* избегава. Да би осведочио поетику овог "народски топлог" начина изражавања Грим води одговарајуће примере из Хомера и еда.¹¹

Гетеов превод *Хасанаџинице* отворио је народној поезији словен-

¹⁰ Goethe-Jahrbuch књ. XII, стр. 69.

¹¹ Упореди овде Кољевић 1982.

ских народа са Балкана врата ка светској књижевности. Само је *Хасанагиница* тридесет пута превођена - на француски, мађарски, латински, енглески, чешки, пољски, руски, словенски, осим тога још и на шпански, украјински, есперанто, румунски, новохеврејски, холандски, албански, малајски, македонски, турски, дански, персијски и арапски језик.

Гетеова *Хасанагиница* у Немачкој је имала знатан утицај на поезију тог времена.¹² Ово је уочљиво и у песничком стваралаштву самог Гетеа - у погледу метрике и мотива. Док је боравио у Вајмару и током свог путовања по Италији написао је читав низ песама у српском трохеју. Од тог тренутка петостопни трохеј постао је уобичајен у немачкој поезији. *Хасанагиница* је и у погледу мотива инспирисала Гетеа, пример за то је и употреба беле боје и описа природе у уводу "тужбалице" (*Klaggesang*), која се између осталог појављује и у његовој песми "Liebliches" (1814):

*Liebliches*¹³
Was doch Bunt es dort verbindet
Mir den Himmel mit der Höhe?
Morgennebelung verblindet
mir des Blickes scharfe Sehe.
Sind es Zelte des Vesires,
Die er lieben Frauen baute?
Sind es Teppiche des Festes
Weil er sich der Liebsten traute?
Rot und weiß, gemischt, gesprenkelt,
Wüßt ' Ich Schönres nicht zu schauen; ..

"Тужбалицу" (*Klaggesang*) и други песници користе као оријентир, упор. на пример стихове *Rogneda Gorislawa* Аугуста Копиша (*August Kopisch*)¹⁴:

An der waldumrauschten Lybed Ufer
Ist 's ein Schwan der flügelhängend trauert? -
Nein, Rogneda ist 's, der Russen Fürstin. ...
На шумом окруженој обали Либеда
Да ле је ѿо лабуд шѿо ојушѿеноѿ крила ѿуѿује?
Не, ѿо Роѿенда је, у Руса кнеѿиња...

Гетеов *Klaggesang* обишао је све књижевне кругове Европе.¹⁵ И више од тога - Гете је утицао на то да се *Хасанагиница* врати у своје првобитно окружење и постане саставни део живе традиције народне поезије.

¹² Овде Миловић 1941.

¹³ Goethes Werke, (издав.) Christiansen, Wein-H.-Zürich, књ. I, стр. 455.

¹⁴ Kopisch' Werke, Berlin 1856, књ. III, стр. 26.

¹⁵ Док је боравио на Малти 1804. Колриѿ (*Collridge*) је пажњиво прочитао Фортисову књигу, забележио неколико одломака из изворне баладе, потврдио трохејску основу стихова и упоредио њихов звук са Милтоновим (*Milton*) хоровима у "Ратнику Самсону" (*Der Krieger Samson*). У обожаваоце је спадао озмеђу осталих и Чарлс Нодијер (*Charles Noddier*).

До почетка 19. века у Немачкој је преовладало интересовање за народну поезију Јужних Словена и рукописе Вука Стефановића Караџића. Поред Вукове *Мале српске граматике* (Kleine serbische Grammatik) из 1824. коју је публиковао Јакоб Грим, 1826. су објављене *Српске народне њесме и јуначке њриче* (Serbische Volkslieder und Heldenmärchen) Вилхелма Герхарда (Wilhelm Gerhard) и Симе Милутиновића-Сарајлије (Simeon Milutinowitsch), које Гете такође помиње у свом спису *Најновије у српској књижевности* (Das Neueste serbischer Literatur). Истовремено је, међутим, владало интересовање за белетристику и текстове друге врсте.¹⁶ Тако су преведена дела Јована Рајића "Катехизам за разједињене слаwonско-српске Србе" (Katechismus für nichtunierte slawonisch-serbische Serben) 1776, 1785. и 1824. године, Оде Лукијана Мушицког (1806 - 1808) намењене Надвојводи Лудвигу, Надвојводи Јозефу, Петру Вуковићу и Пакрачком епископу, осим тога и изводи из биографије Доситеја Обрадовића. У то време српски се сматрао делом заједничког словенског језика, који се простирао од Хрватске преко Босне и Херцеговине све до Црне Горе. Овај заједнички језик често је обележаван епитетом "илирски".

Петар Други Петровић Његош, црногорски владика и песник, привукао је средином 19. века пажњу Средње и Западне Европе. Његову Оду кнезу Метерниху (Ode auf den Fürsten Metternich) за Нову 1837. годину превели су Хопе (Hoppe), Караџић и дворски преводилац Јулиус фон Хамер-Пургштал (Julius von Hammer-Purgstall). Она, међутим, није објављена. Још једну његову песму, којом 1838. велича саксонског кнеза Фридриха Аугуста (Friedrich August), Талфј је превела на немачки језик. Она је тек 1916. објављена под називом *Was erdonnern Montenegro's Berge*. У Бечу је 1886. објављен немачки превод Његошевог *Горског вијенца* (Bergkranz), који описује победу над турским ренегатима у Црној Гори крајем 17. века. Он је у то време постао поново актуелан с обзиром на тадашње војне сукобе црногорског књаза са Турцима. У овом делу између епа и драме поред епског стиха у десетерцу употребљена су и многа друга стилска средства типична за јуначке песме. Без обзира на то што је садржајем и стилем *Горски вијенац* био изузетно тежак за адекватан превод, ово дело више пута је преводњено на немачки језик - у преводу Карла Конегена (Carl Konegen), објављеном у Бечу 1886, у преводу Катарине А. Јовановић, објављеном у издавачкој кући Мајнер (Meiner-Verlag) из Лајпцига 1939, са више поновљених издања, у преводу Алојза Шмауса (Alois Schmaus), слависте из Минхена, који је ради лакшег разумевања свог превода, објављеног 1963, написао изузетно значајан историјско-филолошки коментар.

Када је у питању српска и хрватска белетристика, редовна преводилачка активност на немачком говорном подручју развија се тек крајем 19. века. Од тог момента књижевна дела са ових простора посматрају се као самостална дела српске или хрватске књижевности. Од српских књижевних стваралаца посебну пажњу изазвао је између осталих и песник Бранко Радичевић, чије су песме на немачки превели Ђорђе Ђур-

¹⁶ Овде Костић 1959; Lauer 1995, X и даље.

ковић, Георг фон Шулпе (Georg von Schulpe) и други, непознати преводилоци. Ови преводи објављени су у Немачкој 1887. године.

Крајем 19. и почетком 20. века на немачки су све више преводјена дела приповедача-реалиста као што су Лаза Лазаревић, Петар Кочић, Светозар Ђоровић, Милена Мразовић и Бранислав Нушић. Српска сеоска приповетка, украшена многобројним етнографским елементима, била је изузетно атрактивна за немачке читаоце, чак и ако је њен књижевни квалитет утицао на квалитет самог превода. Фридрих Саломо Краус (Friedrich Salomo Krauss), аутор многобројних етнографских расправа о Јужним Словенима, иницирао је у Лајпцигу едицију под називом "Библиотека одабраних српских ремек-дела" (Bibliothek ausgewählter serbischer Meisterwerke), у којој су од 1903. до 1906. на немачком језику објављена дела Бранислава Нушића, Милована Глишића, Косте Трифковића, Светозара Ђоровића и Вида Вулећић-Вукасовића.

Политички догађаји и конфликти на Балкану који су кулминирали у Балканским ратовима од 1912. до 1913. појачали су интересовање Немаца за књижевност Јужних Словена. У издавачкој кући Александра Дункера (Alexander Duncker) у Вајмару је 1912. објављена антологија *Српских њесника* (Serbische Dichter), у којој су се налазиле песме Лазе Костића, Војислава Илића, Јована Дучића и Светислава Стефановића. У "Belgrader Nachrichten" (Београдске вести) објављени су 1916. многобројни немачки преводи дела српских реалиста - Радоја Домановића, Лазе Лазаревића и Војислава Илића, а почетком 20. века и дела приповедача Борислава Станковића, Исидоре Секулић и Јована Дучића. Посебно интересовање изазвао је роман Борисава Станковића "Нечиста крв" (Unreines Blut), који говори о распаду патријархалног друштва. Немачки превод под називом "Hadschi Gajka verheiratet seine Tochter" објављен је 1935. године.

Након оснивања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918. године, књижевна дела појединачних народа добила су нов заједнички назив - 'југословенска' књижевност, и као таква су и реципирана у иностранству. Тако је у немачким новинама "Die Drau" у Осигеку 1925. објављена збирка песама "Aus dem jugoslavischen Dichterwalde" (Из југословенске шуме песника); у "Belgrader Zeitung"-у (Београдске новине) штампана је збирка песама *Jugoslavische Dichtung* (Југословенска поезија) на немачком језику. У то време било је сасвим нормално да се дела српског књижевника Милоша Црњанског у Загребу објављују на немачком језику.

Рецепцију југословенске књижевности на немачком говорном подручју тог времена пре свега је омогућило објављивање дела *Jugoslavische Anthologie. Dichter und Erzähler* (Југословенска антологија. Песници и приповедачи) 1932. у издању Катарине А. Јовановић. Овде се мора поменути и Херман Вендел (Hermann Wendel), немачки социјалдемократ рођен 1884, који је посебно ценио Србију и Србе. Он је у свој путопис *Aus der Welt der Südslawen* (Свет Јужних Словена), објављен 1926, уврстио и превод поезије Ђуре Јакшића, Војислава Илића, Велимира Рајића, Алексе Шантића, Вељка Петровића и Данка Анђеловића.

Након тога пажња немачке књижевне јавности окренула се првенствено приповедачу Иву Андрићу, који је у Немачкој био познат захваљујући својој дипломатској мисији. Његове новеле први пут је превео и објавио 1939. Алојз Шмаус. У време нацизма и током Другог светског рата пажња званичне културне политике пре свега је била усмерена на савезничку Хрватску.

Након Другог светског рата књижевним ауторима Титове Југославије дуго је требало да буду прихваћени у Западној Европи. У то време су принципи социјалистичког реализма одређивали духовни живот. Након што је Југославија окренула леђа "стаљинизму", књижевно стваралаштво је постало слободније и отвореније за модерне утицаје. Од српских послератних аутора у Немачкој је у првом реду био запажен Миодраг Булатовић. Од 1957. објављивана су његова дела на немачком језику - романи *Црвени њепао леђи према небу* (*Der rote Hahn fliegt himmelwärts*), први пут објављен 1960. у издавачкој кући Ханзер (Hanser Verlag); *Херој на мађарцу или време срама* (*Der Held auf dem Rücken des Esels oder die Zeit der Scham*), први пут објављен 1965. Ови романи објављивани су у више издања. Поред тога, запажени су били и српски авангардни аутори, делимично инспирисани француском модерном а делимично и такозваном цинс-прозом (Jeans-Prosa) - аутори попут Боре Ђосића, Данила Киша или Мирка Ковача. Посебно живахна преводилачка делатност у Немачкој је настала након додељивања Нобелове награде Иву Андрићу 1961. године. Од тог тренутка на немачки језик преведена су дела многобројних југословенских аутора - Десанке Максимовић, Петра Прерадовића, Јована Дучића, Миодрага Павловића, Васка Попе, Милорада Павића, Бранка Ђопића и других, а пре свега приповетке и романи Ива Андрића. Његова дела објављивана су у више наврата - *Die Brücke über die Drina* (На Дрини ћуприја) двадесет пута, *Wesire und Konsuln* (Травничка хроника) шеснаест пута, *Das Fräulein* (Госпођица) петнаест пута.¹⁷ Преводи су објављивани и у Савезној Републици Немачкој и у Немачкој Демократској Републици. У Немачкој Демократској Републици (ДДР) многобројни преводи његовог дела објављени су у издавачкој кући "Volk und Welt" и у "Aufbau-Verlag".

Квалификовани преводиоци били су слависти попут Рупрехта Славка Баура (Rupprecht Slavko Baur), Вернера Кројцигера (Werner Creutziger), Барбаре Шпаринг (Barbara Sparing), Петера Урбана (Peter Urban), Манфреда Јенихена (Manfred Jähnichen), Барбаре Антковијак (Barbara Antkowiak), Илме Ракуза (Ilma Rakusa), Бербел Шулте (Bärbel Schulte), Хермана Пивита (Hermann Piwitt), Ине Јун Брода (Ina Jun Broda), Карла Дедедиуса (Karl Dedecius), Леоноре Шефлер (Leonore Scheffler) и Клауса Детлефа Олофа (Klaus Detlef Olof). Иван Ивањи превео је многобројна дела знаменитог српског романописца Данила Киша - између осталог и приповјетке "Нож са дршком од ружиног дрвета" (*Das Messer mit dem Rosenholzgriff*) 1979, "Енциклопедија мртвих" (*Enzyklopädie der Toten*) 1988, "Постскрипум" (*Postscriptum*) 1989. Петер Урбан се између осталог посветио и лирици српског експресионисте Милоша Црњанског.

¹⁷ Упор. Lauer: на назначеном месту, XLI.

Рецепција књижевних дела зависи од политичких и идеолошких фактора (упор. између осталог и Lauer 1981). Током кризе на Балкану почетком 20. века расло је интересовање за приповедачку књижевност, која би немачком читаоцу могла да приближи догађаје са места сукоба.¹⁸ Крајем века ову улогу преузели су масовни медији. Последица овога је да се од распада југословенске федерације у Немачкој изузетно смањило интересовање за књижевно стваралаштво Србије (изузетак чини књижевник из Новог Сада Александар Тишма, чији је последњи роман *Верносић и издаја - Treue und Verrat* објављен 1999. у издавачкој кући Ханзер). Паду интересовања допринео је и дистанциран став у односу на Србију, који је у немачкој јавности настао током југословенског грађанског рата, а посебно током рата на Косову. Приметна је постепена промена овог става након политичких промена од октобра 2000. у Београду. Надајмо се да ће ускоро поново доћи до културне и књижевне сарадње између ова два народа.

Prof. Gabriella SCHUBERT, Ph.D.

*REGARDING RECEPTION OF THE SERBIAN POPULAR POETRY
AND FICTION IN GERMANY*

Summary

This work presents a survey of reception of the Serbian popular poetry and fiction in Germany, starting with period of the Romanticism until the recent times. The author has given a summary of interests showed by the famous Germans engaged in the field of literature and culture, such as Herder and Goethe, for the Serbian popular poetry, starting from the second half of the XVIII century. They, as well as their followers, had contributed to the perception of the Serbian people and its "whole heart" on the basis of the popular poetry. All great names of the German literature and culture who had contributed to make Serbia and Montenegro, as Balkan countries, unknown until then (*terra incognita*), subject of the attention not only in Germany, but also in Europe as a whole, on the crossing from the XVIII to the XIX century have been mentioned. During the XIX century, great contribution into the same direction had been given by Serb Vuk Stefanović Karadžić and Slovene Jernej Kopitar, both fluent in German; first of them had also been a researcher of Serbian popular poetry. Cooperation between Vuk and German contemporaries of the first line (Goethe, Brother Grimm, and others), had been of outstanding importance for presentation of the Balkan culture to the Germans. All statements given in this work, have been proven by the information that clearly show high degree of the reception, not only of the popular poetry, but also of the author's literature.

The author has dedicated part of her article to Petar II Petrović Njegoš and his work, to the translation of "The Mountain Wreath" into German (1886), as well as to his relations with the German statesmen (Meternich, Friedrich August, Prince of Saxony). All that

¹⁸ Упор. Lauer 1981, 154.

had attracted the attention of Northern and Western Europe to Montenegro. Then she had given a survey of the further development of the cultural-literary liaisons and relations between our peoples – Serbs and Montenegrins and Germans until recent times.

Библиографија

- ĆURČIN, M.: *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*. Leipzig 1905.
- ЂУРЧИН, М.: "Хасанаџиница" у народу (Мешићровићева верзија). У: *Нова Европа* 1932, књ. XXV, бр. 3-4, стр. 128.
- GESEMANN, G.: *Die Asanaginica im Kreise ihrer Varianten*. In: *Archiv für slavische Philologie* 1923, XXXVIII, стр. 33-35.
- ГРГЕЦ, П.: *Развој хрватског народног њесништва*. Загреб 1944, стр. 197, 209.
- GULLING, K.: *Die Rezensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung im ersten Jahrzehnt ihres Bestehens*. Weimar 1962.
- КОЉЕВИЋ, С.: *Ка њоеџици народног њесништва. Страна критика о нашој народној њоеџици* [Zur Poetik der Volksdichtung. Unsere Volkspoesie in ausländischer Kritik]. Београд 1982, 81 и даље.
- КОСТИЋ, С. К.: *Немачки ѡреводи српских уметничких ѡриѡведака и романа до Друџоџ свејског раџа* [Deutsche Übersetzungen serbischer Kunsterzählungen und Romane bis zum Zweiten Weltkrieg]. Нови Сад 1959 (дисертација).
- ЛАТКОВИЋ, В.: *Народна књижевност I*, Београд 1967, стр. 268 - 270.
- LAUER, Reinhard (изд.): *Sprache, Literatur, Folklore bei Vuk Stefanović Karadžić*. Wiesbaden 1988. (Opera Slavica 13.)
- LAUER, R. (изд.): *Serbokroatische Autoren in Deutscher Übersetzung. Bibliographische Materialien* (1776 - 1993). 2 књ. Wiesbaden 1995. (Opera Slavica 27.)
- LUZERNA, C.: *Die südslavische Ballade von Asan Agas Gattin und ihre Nachbildung durch Goethe*, Berlin 1905.
- LUZERNA, C.: *Zur Asanaginica*. Zagreb 1909.
- MEDENICA, R.: *Dr. Matthias Murko: Das Original von Goethes "Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga" (Asanaginica) in der Literatur im Volksmunde durch 150 Jahre*. У: Прилози проучавању народне поезије 1938, VI, св. 1, стр. 131 - 136.
- MIKLOSICH, F.: *Über Goethe's 'Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga'*, Sitzungsberichte der Philosophisch-historischen Classe der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, 1883, CIII, стр. 11 - 31.
- MILOVIĆ, J. M.: *Übertragungen slavischer Volkslieder aus Goethes Briefnachlaß*. Leipzig 1939 (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 28.)
- MILOVIĆ, J. M.: *Talvjs erste Übertragungen für Goethe und ihre Briefe an Kopitar*. Leipzig 1941. (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 33.)
- MILOVIĆ, J. M.: *Goethe, seine Zeitgenossen und die serbokroatische Volkspoesie*. Leipzig 1941 (Veröffentlichungen des Slavischen Instituts an der Friedrich-Wilhelms-Universität Berlin 30.).
- MILOVIĆ, J. M.: *Echo serbischer Volkslieder in der deutschen Literatur*. о. О. 1941.
- MOJAŠEVIĆ, M.: *Jacob Grimm und die serbische Literatur und Kultur*. Marburg 1990. (Marburger Studien zur Germanistik 14.)
- MURKO, M.: *Das Original von Goethes 'Klaggesang von der edlen Frauen des Asan Aga' (Asanaginica) in der Literatur Literatur und im Volksmunde durch 150 Jahre*. Brünn-Prag-Leipzig-Wien 1937.

MURKO, M. *Die serbokroatische Volkspoesie in der deutschen Literatur*. In: Archiv für slavische Philologie 1906, XXVIII, стр. 351 - 385.

НЕДИЋ, ВЛ.: *О усменом ђеснишћу* [Über die mündliche Dichtung]. Београд 1976, 91 и даље.

OGWANOV, Q.: *Die Volkslieder der Balkanslaven und ihre Übersetzungen in deutscher Sprache*. Berlin 1941.

ПРЕПИСКА Вука Ст. КАРАЏИЋА: *Преписка I-VII*. Издао Љ. Стојановић, Београд 1907 - 1913.

RÖHLING, H.: *Studien zur Geschichte der balkanslavischen Volkspoesie in deutschen Übersetzungen*. Wien 1975. (Slavistische Forschungen 19.)

RÖHLING, H.: *Vermittler im Wandel der Kritik: Wilhelm Gerhard und Sima Milutinović*. In: Die Welt der Slaven Jg. XI (Wiesbaden 1966), 251 - 294.

SCHUBERT, G.: *Zu deutschen Übertragungen balkanslavischer Volkspoesie*. In: Chr. Fischer, U. Steltner (Hrsg.): *Die Rezeption europäischer und amerikanischer Lyrik in Deutschland*. Berlin, Bern, New York, Paris, Wien 1997, 147 - 174.

SCHUBERT, G. und KRAUSE, F. (Hrsg.): *TALVJ. Therese Albertine Luise von Jakob-Robinson (1797 - 1870). Aus Liebe: Mittlerin der Balkanslaven*. Weimar 2001.

STRICH, F.: N.: *Goethe und die Weltliteratur*. Bern 1946, ²1957.

ТРОПШ, Стј.: *Њемачки ђријеводи народних наших ђјесама*. У: Рад Југословенске академије знаности и умјетности књ. 166 (Загреб 1906), 1 - 74 и 187 (Загреб 1911), 209 - 264.

VASMER, M.: *V. Kopitars Briefwechsel mit Jakob Grimm*. Berlin 1938, стр. 28: Копитарово писмо од 10.11.1825.

Милош СТАРОВЛАХ*

СРПСКА ПРАВОСЛАВНА ЦРКВЕНО-ШКОЛСКА ОПШТИНА МАНАСТИРА СВЕТЕ ТРОЈИЦЕ КОД ПЉЕВАЉА

Турска је, као и сви други окупатори, знала да је један од најбитнијих услова да се поробљени народи држе у покорности њихова непросвијећеност, па су њене власти систематски спутавале развој писмености на народном језику, као и све друге облике просвјетљивања поробљених хришћана, јер се бојала да би школе могле постати центри окупљања народа, буђења његове националне свијести и организовања отпора безакоњу, понижењима и другим големим зулумима које му је бездушно наметала.

Једина мјеста гдје се могло, колико-толико, радити на најелементарнијем ширењу писмености били су манастири. Тај посао су најчешће обављали полуписмени монаси и свештеници. Уз то, манастирске школе нијесу имале наставних планова и програма, учила, па чак ни распореда часова. Учило се наизуст то што би свештеник за тај дан одредио. Настава је, иначе, била нередовна, није имала одређено вријеме, па чак ни дане када би се обавезно изводила, већ се увијек могла прекинути, када би се појавили "пречи послови", најчешће везани за сјетву, жетву, коsidбу и сл., јер су манастирски ђаци били и манастирска послуга и радна снага. Настава се претежно одвијала недјељом и празницима. Није било одређено ни вријеме до када је ђак морао завршити "школу".

То је, углавном, тачно. Али то није све. Шта је са њиховим скрипторијумима, гдје су школовани свештеници, иконописци и зографи, када се зна да тада код нас није било ни богословија ни умјетничких академија. Све се, дакле, за дуго времена стицало у манастирима. У њима су припремане књиге за потребе богослужбених радњи. Те књиге су и данас интересантне не само због љепоте слова, стила и језика и љепоте минијатура којима су украшаване већ и по записима о оновременим и претходним догађајима, које су преписивачи биљежили у предговору, поговору или на маргинама.

* Аутор је професор историје у пензији, Подгорица.

Но, ваља рећи да је манастир Свете Тројице код Пљеваља и његова школа, како на ширењу писмености тако и по другим облицима његовања и ширења духовне и свјетовне културе, имао веома значајну улогу на читавом простору Старе Србије, а још више у Рашкој области, а особито у пљеваљском крају. Манастирска школа је непрекидно радила од XVI вијека и није се бавила не само описмењавањем већ и преписивањем, украшавањем, писањем књига и биљежењем значајних догађаја.

Први до сада познати преписивач те школе био је јеромонах Сава, који се у поговору свог mineја из 1573. године жали на тешко стање које су са собом донијели турски освајачи - "И велика нам невоља од њих бијаше. Оно имовине што смо имали све нам узимаху (...) Отимаху све што смо стицали".¹ Монах Висарион на крају преписа *Бесједи Јована Златоустог* моли да му се опросте евентуалне грешке, јер "то није писао дух свети, нити анђео, него смртна рука". Међу раним преписивачима који су радили у Светој Тројици љепотом рукописа и раскоши илuminација посебно се истакао дијак Димитрије, у препису четворојеванђеља.

Но, све њих ће тридесетих и четрдесетих година XVII вијека надмашити Гаврило Тројичанин, најпознатији преписивач ћилирских књига у читавом периоду турске владавине у нашим крајевима. Прво његово сачувано дјело је *mineј* из 1633. године. Десет година касније преписао је *псалтир* са интересантним минијатурама, које је урадио познати зограф Козма. Своје најпознатије и најобимније дјело *Врхобрезнички хронограф (љетийис)* завршио је 1650. године.² Сам Гаврило за вриједност ове књиге каже: "Колико може теразија потегнути толико је сребра вриједна и толика јој је цијена". Међутим, њена вриједност данас је немјерљива. Годину дана раније написао је *Шестоднев Јована Езарха и Хришћанску тийографују Козме Индиколова*. Тако је захваљујући Гаврилу Тројичанину, његовим претходницима и настављачима, настала у манастиру Светој Тројици најбогатија збирка ћилирских рукописа (113) у Црној Гори, а послје Дечана и у цијелој Југославији.³

Поред преписивачких књига у манастиру Свете Тројице се налазе и друге вриједности, како оне које су у њему настале тако и оне које су у њега склањане из других манастира у вријеме њиховог разарања, гдје су брижљиво чуване и до наших дана сачуване.⁴

Захваљујући том богатству којим манастир располаже, као и великом прегалаштву његових монаха и свештеника, створена је солидна

¹ Љуба Стојановић, *Сѣари срѣски записи и наѣписи I*, Београд, 492.

² Рукопис познат као "Прашки псалтир" чува се у Народном музеју у Прагу. Његово фототипско издање под називом *Врхобрезнички љетийис* припремили су Владета Цвијовић и Бранислав Ковачевић и објавили у Подгорици 2000. године.

³ Ђорђе Радојичић, *Творци и дела сѣаре срѣске књижевности*, Титоград 1963., 405.

⁴ Када је 1857. године посјетио Св. Тројицу, познати руски научник Александар Гилфердинг забиљежио је да се у манастиру чува велики број рукописа и да је то "једини манастир који сам обишао у западној Турској у коме се старе књиге брижљиво чувају и држе у реду и на сигурном мјесту". (Гилфердинг, *Пушовање по Херцеговини, Босни и Сѣарој Србији*, Сарајево 1972, 280).

основа за даљи културни напредак. Тако је у њему још 1745. године постојала основна школа. Школа је била покретна и предавања су држана по приватним кућама, па Пљевљаци 1823. године траже одобрење од турских власти за подизање школске зграде.

I

Но, поред манастира Свете Тројице и његове Црквено-школске општине на даљи развој просвјете, као и на сва друга културна и политичка збивања на подручју Пљеваља, снажан утицај су имале Србија и Црна Гора. Утицај Србије почиње од Карађорђевог устанка (1804), а Црне Горе после Берлинског конгреса (1878). Прије Карађорђевог устанка ни у Србији готово да није било школа, изузев манастирских. Међутим, у току самог Устанка у ослобођеним градовима и варошима, као и у понеком селу, оснивају се школе. А први српски попечитељ просвештенија Доситеј Обрадовић 1808. године оснива и Велику школу. Но, по несрећи, са угушењем Устанка, престао је и рад ових школа, тако да у вријеме када "велики Милош очисти земљу од туђих стихија, наша Србија представљала је жалосну слику ојађеног народа: нити је ту било школа, нити доста цркава, нити изображених свештеника, нити најмањег броја просвећених људи у смислу европском - нити судова".⁵ Тек када је Србија, после хатишерифа из 1830. и 1833. године добила унутрашњу самоуправу могле су без законских сметњи бити отворане школе. Али је то ишло споро, због посљедица које је на укупни развој Србије оставило вишевековно робовање под турском влашћу. Но, потребе за школованим људима су биле све веће и нијесу се могле надомјестити само "увозом" из Војводине и других крајева, па ни школовањем у иностранству. Зато је Милош Обреновић 1835. године наредио да у сваком округу морају бити бар по двије основне школе, као и да свака општина која има цркву "мора и школу издржавати".⁶ Већ следеће године Србија је имала 72 школе са 2514 ученика.

Четрдесетих и почетком педесетих година деветнаестог вијека, поред сталног повећања броја основних школа у Србији се отварају и друге културне институције: 1830. основана је "Државна књигопечатна" у Београду, 1836. Београдска богословија, 1837. Војна школа, 1838. Лицеј, 1842. Друштво српске словесности, 1844. године Народни музеј и др.

Упоредо са економским и културним напретком Србије повећавао се и њен интерес и утицај у неослобођеним крајевима, особито у Старој Србији и Македонији. Но, све до појаве Гарашаниновог "Нарчтанџа" 1844. године та помоћ је била незнатна. Од тада се, у складу са планом ослобођења хришћана од турске власти (Босна, Херцеговина, Стара Србија, Македонија и Бугарска), утврђује и нова политика у односу на те крајеве, којом се, поред дипломатске и војне активности, пред-

⁵ Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, *Српске школе и просвјета у зајадним крајевима Старе Србије*, Прибој, 1970, 30.

⁶ Ђорђевић, Ж., *Историја васпитања у Србији*, Београд, 1958, 37.

виђају и разни облици просвјетне и културне дјелатности, који су се првенствено одвијали у форми помагања црквено-школских општина и школа, новцем, кадровима, уџбеницима и другим књигама, као и примањем и стипендирањем ученика из тих крајева.⁷ На иницијативу Илије Гарашанина у саставу Министарства унутрашњих послова основано је и посебно одјељење за пропаганду "Тајна дјелатност" којим је руководио помоћник министра Јован Маринковић.

Са достављањем помоћи школама и црквено-школским општинама ишло је доста тешко, па влада Србије покушава да ту помоћ легализује, те 1854. године шаље у Цариград Матију Бана, да тражи од Турске извршење обећања датих Хатишерифом из 1839. године, према коме су Срби у Турској могли имати школе на свом језику.⁸

Ради стварања што сигурнијег ослоња за пропаганду у неослобођеним крајевима српска влада посебну пажњу посвећује школовању ђака из тих крајева у школама у Србији, додјељујући им благодејање, смјештај и уџбенике, уз услов да се након завршетка школовања врате у своја мјеста на одговарајуће послове. Тако је, на примјер, кнез Александар Карађорђевић 1852. године одобрио 600 гроша за стипендирање ђака из неослобођених крајева. Из године у годину та средства су повећавана, па су при крају његове владавине износила 2000 гроша. Поред тога, Србија и даље шаље све већу помоћ српским школама иза границе у новцу, књигама, учитељима, као и помоћ за подизање школских зграда.

На молбу Српске православне црквено-школске општине влада Србије 1859. године на име помоћи основној школи у Пљевљима шаље: по 25 малих табли, буквара и читанки за први разред, по 10 читанки за други, читанки за трећи разред, свештених историја, сабранија молитви, првих знања, кратких катихизиса, кратких рачуница, општих земљописа, земљописа Србије и Турске, писмених састава, малих српских граматика, српских прегледница и по три часловца и псалтира.⁹ Те године је иначе влада Србије српским школама и сиромашним ученицима из неослобођених крајева додијелила: пет стотина табли, пет стотина српских буквара, по четири стотине: првих читанки, других читанки, трећих читанки, збирки молитви, катихизиса кратких, историја свештенства, првих знања, кратких сметенки, земљописа за трећи разред, земљописа Србије и Турске, српских малих граматика, малих историја српског народа, затим, 150 прегледа историје српског народа, 300 писмених састава, 100 часловаца, 100 псалтира и 10 атласа за основне школе, у укупној вриједности од 5672 гроша и 20 пара.¹⁰

⁷ Тада је у Србији било 330 разних школа (Ђорђевић, Ж., н. р.).

⁸ Крајем тридесетих година XIX вијека, под притиском великих сила, Турска је била принуђена да проведе извјесне реформе у циљу побољшања положаја поробљених хришћана, те Хатишерифом од Гилхане (1839) одобрава им слободну употребу језика, вјере и отварања школа.

⁹ Љубомир Дурковић-Јакшић, *Просвјетна делатност Манастира Св. Тројице код Пљеваља (1823-1912)*, Богословље IX (XXIV) св. 1 и 2, Београд 1965. године.

¹⁰ Клемент Џамбазовски, *Културно ошћитсјивеније верски на Македонцијте со Србија во шекој на XIX век*, Скопје 1960, 61 и 62.

Осам година касније (1867)¹¹ на молбу Српске православне црквено-школске општине из Пљеваља Министарство просвете Србије даје налог типографији да изда Пљевљацима књига (уџбеника) у вриједности од 8000 гроша, односно да им пошаље: 40 српских буквара, 30 првих српских читанки, 30 других српских читанки, 10 трећих српских читанки, 30 кратких свештених историја, 30 катихизиса, 10 малих рачуница, 30 првих знања и 10 српских граматика.¹²

Ради обједињавања и боље организације рада на просвједивању српског народа у Отоманском царству, у Србији је 1868. године основан Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Македонији. Предсједник Одбора био је Нићифор Дучић, а чланови Стојан Новаковић, Панта Срећковић и Милош Милојевић. Задатак Одбора био је:

- отварање школа изван граница Србије;
- обезбјеђивање учитеља за ванграничне школе и брига о њиховом плаћању;
- снабдијевање школа училима и другим потребним материјалом, и
- брига о школовању наставника за потребе ванграничних школа.¹³

Тако је 1868. године влада Србије одобрила 50 дуката ћесарских за довршење зграде Основне школе у Пљевљима и 35 на име плате учитељима.¹⁴ Исте године је архимандрит манастира Свете Тројице Христорфер добио од Министарства просвете Србије 775 разних књига, првенствено уџбеника за Основну школу.¹⁵

Школске 1872/73. године Одбор је испоручио српским школама изван Србије 23720 књига, а 1874. и 1875. године послато је из Србије у неослобођене крајеве по 24000 уџбеника.¹⁶ У буџету Србије за 1876. годину било је предвиђено 555 дуката ћесарских на име помоћи школама у Турској, те да се свим школама у Старој Србији пошаље по 50 књига. Међутим, због рата који су од 1876. до 1878. године водиле Црна Гора и Србија против Турске, свака даља активност Одбора је престала и већина школа у Старој Србији је била затворена, а учитељи су се, уколико нијесу били заробљени због учешћа у устанку, вратили у Србију.

Упоредо са повећањем броја школа расла је и потреба за учитељима, а осјећао се и недостатак образованих свештеника, који би успјешније могли радити на буђењу националне свијести поробљених хришћана. Уз то, у неослобођеним крајевима није било оспособљених ђака који би успјешно могли пратити наставу у редовним школама у Србији, па београдски митрополит Михаило предлаже да се у Богословији у Београду отвори посебно одјељење у коме ће се школовати учитељи и све-

¹¹ Те године је у Основној школи у Пљевљима било око 150 ђака, а учитељи су били Илија Павасовић и Петар Костић.

¹² Љубомир Дурковић Јакшић, н. р., 102.

¹³ Цамбазовски, К., н. р., 94 и 95.

¹⁴ Исто.

¹⁵ Исто, 103-105.

¹⁶ Исто, 102.

штеници за потребе неослобођених крајева, које је почело рад 1873. године, по посебном (редуцираном) програму. Управо након те иницијативе Одбор за школе и учитеље у Старој Србији и Македонији припремио је правилник за отварање и рад Другог одељења Богословије за школовање дјеце из неослобођених крајева за будуће учитеље и свештенике.¹⁷ Наставни план и програм Другог одељења Богословије био је комбинација учитељске и богословске наставе. Настава је трајала три године а изучавани су:

1. Српски језик са старословенским;
2. Историја српска са југословенском;
3. Историја општа;
4. Земљопис с обзиром на југословенске земље;
5. Рачун;
6. Црквена историја;
7. Обреди;
8. Просторни катихизис;
9. Нараствена богословија;
10. Јестаственица;
11. Физика;
12. Наука о чувању здравља;
13. Педагогија с методиком;
14. Краснопис и цртање;
15. Црквено пјевање и правило, и
16. Тјелесно и војно вјежбање.¹⁸

Не само да је настава извођена по посебном плану и програму већ се одвијала, готово, по војничком режиму школовања. Ученици су живјели у интернату и добијали су стипендију.¹⁹ Међу стипендистима српске владе који су касније радили као учитељи на подручју Пљеваља били су и: Вук Секулић, Стеван Самарцић, Јевто Мрав, Василије Марић, Гавро Пејатовић и Јован Ђирковић. А као гимназистсти стипендију су примали: Лазар Бајић, Милан Лончаревић, Стеван Тановић, Ристо Пејатовић, Танасије Пејатовић, Стеван Самарцић, Вукашин Поповић, Јован Ђирковић, Димитрије Шилић, Вук Секулић, Урош Бујишић, Коста Костић, Миленко Кујунџић и Јован Вранеш.

II

Црна Гора све до Берлинског конгреса (1878) није битније утицала на просвјетно-културне и друге прилике на подручју Пљеваља, из два разлога: прво, због своје укупне неразвијености и, друго, због доста велике удаљености граница тадашње Црне Горе од пљеваљског подруч-

¹⁷ У ово одељење могли су се уписати само ученици из неослобођених крајева, и то по препоруци црквено-школске општине, угледних грађана или Пропагандног одељења. Настава је трајала три године плус припремни разред.

¹⁸ Клемент Џамбазовски, н. р., 108.

¹⁹ Старовлах М., *Школа између власћи и слободе*, Цетиње 1993, 148.

ја. И у Црној Гори су од пада Зете под турску власт па до оснивања прве свјетовне школе (1834) носиоци народног просвјетљивања и чувања културног идентитета, поред народног усменог стваралаштва, били манастири и њихове школе. Манастири, односно свештеници, окупљали су око себе народ и указивали му на потребу чувања своје вјере и народне свијести. Они су били борци не само "за крст часни" већ и за "слободу златну". Чували су народ да се не исламизује, учили његов највитаљнији дио, каквој-таквој, писмености и надасве стално подстицали борбу за слободу. У овоме се посебно истицао Цетињски манастир који је истовремено био сједиште и духовне и свјетовне власти.²⁰

И поред своје врло значајне активности, манастири и њихове школе нијесу могли задовољити образовне, културне, па ни политичке потребе и интересе Црне Горе. Крајем XVIII и почетком XIX вијека у Црној Гори долази до извјесног економског напретка и постепеног оснивања државних институција. Иако су у XVIII и првој половини XIX вијека у Црној Гори и духовну и свјетовну власт имале владике, и сами су били свјесни да манастирске школе не могу одговорити потребама новог времена, па су се трудили да што прије оснују свјетовне школе. Тако владика Василије Петровић пише руском конзулу у Цариграду: "Од Бога би била греота да и даље овај народ остане без школе и без образовања."²¹

То што није пошло за руком његовим претходницима, урадио је посљедњи међу црногорским владикама Петар II Петровић Његош. ОDMAХ по доласку на пријесто једна од првих брига младог Његоша била је отварање школа у Црној Гори. Већ у првој години своје владавине он обавјештава руског конзула Гагића да жели да у Црној Гори отвори неколико свјетовних школа, па каже: "Али каква ће ми бити још и ова радост кад видим моје отечество да напредује у наукама и процвјетава просвештенијем."²²

Прву свјетовну школу, дакле, на подручју оновремене²³ Црне Горе основао је Његош 1834. године. Исте године је набавио и штампарију у којој су штампани и први уџбеници у Црној Гори: *Српски буквар ради учења младежи г̀ражданском чиићању* (1836) и *Српска г̀рамаићика сасиављена за црногорску младеж* (1838).²⁴ Његош није био задовољан само оснивањем основних школа, па непрекидно шаље молбе Русији да прими и један број младића из Црне Горе, истовремено размишљајући о оснивању виших школа. Тако у писму Пауну Јанковићу каже: "А да бих колико прије ту жељену мету докучио (основао више школе - М. С.) за-благодарио сам послати за границу кадкад по неколико младића на науку."²⁵ Он такође шаље младе Црногорце на школовање у Србију, јер

²⁰ Видјети наш рад: *Основна школа у Црној Гори 1944-1994*, Титоград 1996.

²¹ Јагош Јовановић, *Историја Црне Горе*, Цетиње 1948, 120.

²² Петар II Петровић Његош, *Писмо Јеремији Гагићу* (шести децембар 1831), Изабрана дјела, Београд, 1984, 31.

²³ Кажемо "оновремене" јер је у Котору готово пет вјекова раније постојала, чак, и средња школа.

²⁴ Старовлах М., *Основна школа у Црној Гори 1944-1994*, Подгорица 1996, 8.

²⁵ Петар II Петровић Његош, *Писмо Пауну Јанковићу*, н. д., 122.

"гдје би црногорска младеж могла лакше получити образованије ума и срца, а да не изгуби николико од своје дичне народности ако не у Србији, гдје се и све науке на нашем језику предају".²⁶

Његошев наслѣдник књаз Данило Петровић, и поред залагања, није могао више урадити на оснивању школа због сталног рата с Турцима, па је у вријеме Омер-пашиног напада на Црну Гору 1852. и 1853. године, у недостатку олова, морао чак да претопи и слова из чувене Његошеве штампарије у пушчана зрна.

Књаз односно краљ Никола I Петровић је у току своје дуге владавине испољио изузетно интересовање и велику бригу за развој просвјете и културе у Црној Гори. Прије Берлинског конгреса Црна Гора је нешто више била ангажована на отварању основних школа у Горњем Полимљу. Тако је књаз Никола помогао подизање основне школе у Андријевици 1863. године. Годину дана касније послате су јој са Цетиња књиге, које је Црна Гора добијала из Србије и Аустро-Угарске, јер од 1838. до 1868. године у Црној Гори није штампан ни један уџбеник, а те године су штампани: *Прва знања за основне српске школе* и *Крајња историја српског народа за основне српске школе*. Касније је Црна Гора плаћала и учитеље у поменутој школи. Прије Берлинског конгреса Црна Гора је отворила основне школе и у: Врелима, Жабљаку, Доброловини, Шаранцима и Тепцима. Школске 1873/74. године Црна Гора је послала и Основној школи у Пљевљима 25 буквара.²⁷

Поред нових основних школа²⁸ отворене су прије Берлинског конгреса Богословија (1869) и Дјевојачки институт. Књаз Никола се трудио да се у ове школе упише што више дјеце са подручја Турске и Аустро-Угарске, јер би то "доприњело угледу Црне Горе међу поменутиим живљем", а што би била "посебна корист оне браће наше".²⁹

III

Све активности које су предузимале Српска православна црквено-школска општина, Србија и Црна Гора у отварању и помагању рада школа у неослобођеним крајевима, након ослободилачких ратова (1876-1878), биле су извјесно вријеме прекинуте. Особито је било тешко доћи до уџбеника и других књига, јер турске власти нијесу дозвољавале уношење књига из Србије у неослобођене српске крајеве. - "Лакше је било пронијети кроз Турску онога доба комитску бомбу него какву књигу".³⁰

²⁶ Исто.

²⁷ Ђоко Пејовић, *Политика Црне Горе у Зајтарју и Горњем Полимљу, 1878-1912*, Титоград 1973, 163.

²⁸ Школске 1833/34. у Црној Гори су биле четири школе са 73 ученика, десет година касније било је девет школа са 274 ученика, а шк. 1873/74. г. 41 школа са 1744 ученика.

²⁹ Душан Вуксан о седамдесетогодишњици цетињске Богословије, Записи бр. 24, Цетиње 1940, 346.

³⁰ Милић Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901-2001*, Монографија 1901-1941, Пљевља 2001, 43 (позајмљен цитат од Петра Митропана, *Књиге и чиишоци у јужној Србији*).

Положај хришћана у Старој Србији последице Берлинског конгреса (1878) постао је још тежи. Услови живота су били готово неподношљиви. Трговина замире, школе се затварају, учитељи, уколико већ нијесу у затвору због учешћа у устанцима и бунама, бјеже у Србију. И већина свештеника је била или у затвору или у бјекству. Живот на селу је био "знатно тежи него било гдје на Балкану".³¹ Сељаци су притиснути новим дажбама и порезима, тако да им је био угрожен и голи живот. На подручју Пљеваља долази до масовног досељавања муслимана из Босне и Херцеговине и Црне Горе.³² Они богатији, са новцем који су добили од продаје имања, угрожавају српке трговце и занатлије, док сиромашнији (мухаџери) стјешњавају српске сељаке, насељавајући се на сеоским пашњацима и шумама. У томе их увелико помаже турска власт, особито након доласка Младотурака на власт, који су настојали да изврше отоманизацију европског дијела Турске, рачунајући да ће то постићи насељавањем мухаџера на рачун српског становништва.

Мухаџерима се "немилице и нештедимице" дијели земља по селима у околини Пљеваља. Узалуд се угрожени сељаци позивају на раније одлуке, којима је било забрањено насељавање мухаџера у околини Пљеваља. Нови пљеваљски мутесариф им хладно одговара: "Њима је то цар дао, па им и у ђумет дао, а ко им буде сметао тај ће платити лире и бити ухапшен".³³

Након анексије Босне и Херцеговине на подручје пљеваљског пашалука доселило се 246 породица.³⁴ Слична је ситуација и на подручју Бијелог Поља, гдје "непрекидно у масама долазе исељеници (мухаџери) из Босне. Суд их насељава на најбољим мјестима и то по центрима наших староседеоца. Свим исељеницима суд је у свему на руци. Подиже им куће и даје им готов новац. Њихово насељавање врши се по нарочитом плану. Већини наших староседеоца биће онемогућен опстанак, а то се и хоће".³⁵

Положај сељака још више отежавају аскери "изнуђујући им храну, и што је најцрње и горе обешчашћавају им фамилију, што користе аустријски агенти и наговарају сељаке да траже припајање Аустрији, при томе, да би стање учинили још неподношљивијим служе се подвалама - преобучени у одијела турске војске или народно одијело долазе у

³¹ Сретен Вукосављевић, *Историја сеоског друштва*, Београд 1953, 169.

³² "Аустро Угарска јако покреће мухамедански елемент из Босне и Херцеговине у новопазарски Санџак, а, с друге стране, Колашинци измичу се од црногорске границе, те се и они амо насељавају, а српском елементу долази душа а катанац и више му је на овај начин немогуће живјети." (Јован Радуловић, српски цариник на Јавору - Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије, - Милић Петровић, *Документи о Рашкој области*, 1890-1899, Београд 1997 - у даљем тексту: Документа I, 110.

³³ Прокопије Шиљак, управитељ основних школа у Пљевљима - Главном турском, Милић Петровић, *Документи о Рашкој области 1900-1912*, Београд 1995, 254. (У даљем тексту Документа II).

³⁴ Косановић, И., *Новопазарски санџак и његови етнички проблеми*, Београд, 1912, 54.

³⁵ Јосиф Јевђевић, управитељ основних школа у Бијелом Пољу - Главном школском турском, *Документи II*, 262.

српске куће и њима чине горе него што чине и сами Турци".³⁶

Због оваквог стања, као и због страха од освете за учешће у ослободилачким ратовима и бунама, један број сеоских породица са подручја Бобова, Ограђенице, Премћана и Вашкова пребјегао је у Црну Гору, док су им имања остала на десној обали Таре. Око коришћења тих имања често су разговарали представници Црне Горе и турске власти, што је касније довело до повећаног утицаја Црне Горе у поменутом селима.³⁷ Међутим, Србија је, из бојазни да не ослаби свој утицај у Рашкој области, настојала да спречи исељавање Срба са тог подручја.

Стање нашег народа под турском власти и даље се не поправља, тако српски цариник са Јавора, у априлу 1890. године, јавља влади Србије: "Како је већ и овђе прољеће наступило (...) то је и стари обичај: убијање, крађе, гоњење, пљачкање, отимање и сви остали зулуми, над овом јадном српском сиротињом (...) узело свој прави облик истребљења".³⁸ Двије године касније поводом доласка Руфин-паше у Сјеницу, Радуловић каже: "Дошла је заиста највећа несрећа на српски народ у Новопазарском санџаку, тако, да ни највјештије перо није у стању ове вапаје који се свакодневно из Санџака чују, описати, што сваком Србину мора да срце пуца а суза му на око удари кад чује, што се то ради (...) О личној и имовинској безбједности за Србина нема ни спомена".³⁹

Младотурци су 1908. године смијенили Сулејман-пашу кога су "многа више мрзјели Турци, нарочито официри, него Срби", јер је "у области којом је управљао било релативно слободније живјети него у другим крајевима царства".⁴⁰ Након тога је у Пљевљима "завладало ужасно стање, какво до сада никада није било. Што је у свој ствари најгоре, то је да Муслимани не увиђају чему ово води, и да тако свесно или несвесно иду на руку непријатељу (Аустрији - М. С.)".⁴¹

То је вријеме када су у овом "тамном вилајету" била "пашчад пуштена, а камење везано"⁴² и гдје човјек "није смио тврдо заспати јер би могао изгубити главу и стоку од које је највише живио".⁴³

Све до почетка Балканских ратова трајао је процес насељавања мухаџера у Пљеваљском крају, "због чега су многа села дошла у тешку ситуацију". Мухаџери су се насељавали чак у школска дворишта. Уз то, "многи мухаџери дођу са новцем и купују читлуке од ага и бегова, који их врло радо продају".⁴⁴

³⁶ Нињифор Перић, митрополит рашко-призренски - Предсједнику Министарског савета, министру иностраних дела, Николи Пашићу, *Документи II*, 160.

³⁷ Ђоко Пејовић, наведено дјело, 15-18.

³⁸ Ђорђе Радуловић, Српски цариник на Јавору - Председнику Министарског савета и министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи I*, 109.

³⁹ Ђорђе Радуловић, Српски цариник на Јавору - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи I*, 228.

⁴⁰ Петар Косовић, в. д. директора Гимназије у Пљевљима - Главном школском турском, *Документи II*, 208.

⁴¹ Стеван Самарџић, Управитељ основних школа у Пљевљима-Главном турском, *Документи II*, 227.

⁴² Сретен Вукосављевић, *Санџачке ћехаје*, Пријепоље 1936.

⁴³ Сретен Вукосављевић, *Писма са села I*, 213.

Послије неуспјеха у Италији 1859. године "и у борби за превласт међу њемачким државама 1866. године, код Садове Аустрија (...) тежиште своје привредне и политичке експанзије преноси на Балкан. Због тога постаје највећи противник споразума и зближавања између Црне Горе и Србије", макар због тога се ишло и у рат.⁴⁵ Зато она послије Берлинског конгреса све више "наглашава своје становиште да Санџак мора бити велики канал који раставља Србију од Црне Горе. Пут у Митровицу не сме бити закрчен бранана једне српске државе".⁴⁶

Након окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је успоставила своје гарнизоне у Пљевљима, Прибоју и Пријепољу, тако да је Рашка област постала "једна земља а два господара". Над пљеваљским Србима наднијела се нова опасност да - како рече Сулејман-паша - "трули турски јарам" буде замијењен "гвозденим аустријским".⁴⁷ Опасност од Аустрије је била тим већа што јој је Русија признала право ангажовања у Новопазарском Санџаку уколико у њему дође до немира.⁴⁸

У циљу ширења своје пропаганде Аустро-Угарска је основала и свој конзулат у Пљевљима, посебно се трудећи да на сваки начин парализује утицај Србије и Црне Горе у Рашкој области. Њена пропаганда је првенствено била уперена против српских школа, цркава и манастира, као главних упоришта Србије на овом простору. Тако, на примјер, аустријски конзул каже да је "Српска гимназија установљена не као дом за просвјету, него више као политички дом, гдје више наставника ради на политичком и ваншколском раду, него што се бавио чисто унутрашњим школским радом".⁴⁹ Аустрија је настојала на све начине да изазове што веће сукобе између Срба и Муслимана, у складу са својом познатом политиком "divide et impera", говорећи Муслиманима да ће Србија и Црна Гора ускоро ући у Рашку област, а истовремено подстичући српске сељаке да не плаћају дажбине турској власти. У игру је укључила и Албанце.⁵⁰

Упркос опасности која је од стране Аустро-Угарске пријетила и једнима и другима, односи између Срба и турске власти, особито послије одласка Сулејман-паше (1908), били су све лошији.⁵¹

⁴⁴ Прокотије Шиљак, Управитељ основних школа у Пљевљима - Главном туторству, *Документи II*, 322.

⁴⁵ Новица Ракочевић, *Црна Гора и Аустро-Угарска (1903-1914)*, Титоград 1983, 15-16.

⁴⁶ Владимир Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XIX вијеку*, Београд 1935, 12.

⁴⁷ Милић Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901-2001*, Монографија 1901-1941, Завичајни музеј Пљевља 2001, 68.

⁴⁸ Новаковић Стојан, Српски посланик у Петрограду - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи II*, 101.

⁴⁹ Нићифор Перић, Митрополит Рашко-Призренски - Председнику Министарског савета, министру иностраних дела, Николи Пашићу, *Документи II*, 160.

⁵⁰ Подстакла је Албанце да као противтежу српској и црногорској пропаганди васкрсну замрзнуту Пећку лигу. Тако да долази до обнављања поменуте лиге у коју се одмах уписало 3000 људи. Активност ове лиге је нарочито појачана у вријеме анексије Босне и Херцеговине, када се истиче парола: "Ко је Турчин нека колац узме, па на колац Србе удрите." (Богумил Храбак, *Новоизазарски Санџак у последњој етапи османске владавине у области сјане Рашке крајем XIX и почетком XX вијека*, Пријепоље 1994, 86).

⁵¹ "Међу овдашњом браћом Муслиманима наспрам нас Срба - пише архимандрит По-

Аустријски конзул у Пљевљима Драшковић, са официрима аустријског гарнизона, обилази српска села и наговара сељаке да не плаћају порез турским властима; при томе је успио да у корист своје пропаганде придобије и неке аге и бегове, па чак и пашу Бајровића, тако да су и они наговарали сељаке да не плаћају "ништа сем десетине".⁵²

Аустријска пропаганда, као и големе турске дажбине и зулуми, изазвали су "метеж и узбуне: сељаци неће да плаћају зам (порез за про-свјету) и општи порез (...) него у групама од двадесет, тридесет, педесет и стотину људи крстаре по околним селима и нагоне на побуну против зама". Уз то, побуњени сељаци поручују турској власти да ће, ако им не опрости зам и остале порезе, за два дана потписати да се прикључују Аустрији "која их чека раширених руку", тј. да ће дати пристанак "који им генерал тражи" (да потпишу захтјев за прикључење Аустрији).⁵³

Плашећи се од Аустрије велики везир је наредио да се не тражи поменути порез од хришћана "док се то питање не проучи".⁵⁴ Након тога побуна је смирена "на чему се (...) највише има благодарити мудрог управљању Н. Е. Сулејман Хаки паше, а особито случајном доласку у Пљевља Царско-руског конзула из Митровице господина Орлова",⁵⁵ који је својим ставом "много учинио да се побуњени Срби умире и својим кућама поврате".⁵⁶

Турци, дакле, ни овом приликом нијесу испунили дата обећања, што је поново заштрило односе између њих и сељака.⁵⁷ Неиспуњено

повић - влада врло велико огорчење. Пребацује нам се (...) да смо сви Срби у овом санџаку српске комите. Од нас се много зазире, па чак штавише изгледа да се и нека завера спрема. Чији су то прсти добро вам је познато". (Василије Поповић, архимандрит манастира Свете Тројице - директору гимназије, *Докуменџа II*, 228).

⁵² За изазивање сукоба између сељака и турске власти (на чему ради Аустрија) "нај-опаснија је агитација ага и бегова који су сопственици земље, а потплаћени иначе од Аустрије; они говоре својим чивчијама 'не дајте ништа сем десетине, само је десетина од цара, а све друго није' (...) Ту на првом мјесту долази и сам члан меџлиса, почасни паша Бајровић, иначе велики богаташ и главни лиферант за аустријску војску у читавом Санџаку". (Стеван Самарџић, управитељ основних школа у Пљевљима - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 96).

⁵³ Илић упозорава српског конзула у Скопљу: "једну истину ниједног момента не треба губити из вида, а то је, да не само побуњени сељаци, него уопште и цео народ и сви грађани више воле Аустрију него Турску, када би се дало на бирање, а што до сад до тога није дошло, узрок је што народ, дакако, гледа на Србију и Црну Гору и од њих очекује избављење, а када би знао да му отуд не може скоро помоћ доћи, он би сутра скоро једногласно позвао Аустрију" (*Докуменџа II*, 99-100).

⁵⁴ Стојан Новаковић, српски посланик у Петрограду - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 101.

⁵⁵ Након посјете Пљевљима Орлов је изјавио, да су му Срби у присуству Сулејман-паше и аустријског конзула говорили: "Јави нашем цару како ми овдје живимо, и кажи му да га молимо да нас ослободи, јер овако више не можемо живјети." (Мирослав Спалајковић, српски конзул у Приштини - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 103).

⁵⁶ Василије Поповић, архимандрит манастира Св. Тројице код Пљеваља - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 102.

⁵⁷ Стеван Самарџић, управитељ основних школа у Пљевљима, у фебруару 1906. године јавља Царинарници на Јавору: "Сви околни учитељи: Ковача, Огиловића,

обећање од стране турске власти у вези са ослобођењем сељака од "зама" опасно је заострило односе између њих, при чему су представници турске власти потпуно занемарили заједничку опасност од Аустро-Угарске.⁵⁸ Слично каже и цариник Ђуровић: "Турци савршено неће људски, него само изазивају и ниједан акт њихов не иде стишавању, мада је сад њихов интерес да је народ миран".⁵⁹

Бојећи се Аустрије, многи утицајни Срби и њихови пријатељи стишавају народни бунт, али Турци настављају по своме, што првенствено иде у прилог Аустрији.⁶⁰

Након анексије Босне и Херцеговине, српски народ у Рашкој области је с нестрпљењем дочекао рат између слободних двију српских држава с једне и Аустро-Угарске с друге стране, што је посебно изазвало одушевљење код омладине, јер је сматрала да је "боље доживјети и друго Косово, него овако биједно завршити са нашом националном политиком", па директор Пљеваљске гимназије поручује: "Не више на траг, ако Бога знате."⁶¹ Јавља се велики број добровољаца који желе да иду у Србију организовано, а многи су и самоиницијативно тамо пошли тражећи да се упишу у добровољце.⁶²

IV

Стање у Старој Србији се, дакле, још више компликовало успостављањем аустроугарских војних гарнизона у Пљевљима, Прибоју и Пријепљу. На подручју Пљеваља су се тада још више сукобили интереси Турске, Аустро-Угарске, Србије и Црне Горе. Турска је и даље ово подручје сматрала својом територијом. За Аустро-Угарску то је била тачка ослонаца за даље напредовање на Исток.

Православно становништво у пљеваљском крају (највећим дијелом поријеклом из старе Херцеговине) је "турском на свим пољима рада и борбе за одржавање и афирмацију супротстављало српско, као из-

Крњаче, Оћевине и Илинобрдски саопштавају ми да је расположење међу сељацима кроз револуционарно, да се просто не може савјетима на њих утицати да буду мирни нити им се може објаснити да сад није вријеме за устанак". (*Документи II*, 111)

⁵⁸ "И заиста ово је страшно, што је ова турска проклета власт сама себи недосљедна, просто као с планом сама себи спрема крај (...) Сав народ је за буну просто зато што (...) Турци неће нимало поштено да раде." (*Документи II*, 112)

⁵⁹ Јован Ђуровић, цариник на Јавору - Министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи II*, 118.

⁶⁰ "Зулуми су нечувени, злочини ужасни; регуларна војска (не само башибозук) најгрознија је насиља вршила над нејачима и женама. Поједини су случајеви такви да су ужасни да се само, приказивању човеку у жилама крв следи." (*Документи II*, 112)

⁶¹ Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском турском, *Документи II*, 228.

⁶² "Један свјештеник ми је долазио данас, молио ме чим од Вас добијем какву вијет о купљењу добровољаца овамо, да га одмах извјестим. Вели да ће он сам из своје парохије довести 400 добровољаца. Чујем данас да има и Муслимана који желе поћи у Србију да се упишу у добровољце." Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском турском, *Документи II*, 212.

раз схватања слободе и права", али и очекивања од сусједних српских држава (Србије и Црне Горе) да ће им помоћи да се ослободи туђинске власти.⁶³ Налазећи се између Црне Горе и Србије, подручје Пљеваља је било готово подједнако интересантно и за једну и за другу, тим више што су се могле даље ширити само на рачун неослобођених крајева Турске, тако да су се односи према овом крају одражавали и на њихове укупне односе.

Но, у почетку утицај Црне Горе је био знатно слабији и поред тога што се послје Берлинског конгреса непосредно граничила са овом области, и што се, након окупације Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске, морала одрећи својих претензија према Херцеговини, и замијенити их појачаним политичким радом у Старој Србији, јер је увелико била економски исцрпљена у претходним ратовима. Уз то, требало је сада на двоструко већој територији организовати државну власт, школство и др.⁶⁴ Међутим, Србија се знатно брже опорављала и увелико тражила свој пут за веће ангажовање у Старој Србији у циљу јачања свог утицаја и пружања помоћи својим сународницима. Иако је њен пропагандни рад на подручју Рашке области био отежан Тајном конвенцијом, коју је закључио кнез Милан Обреновић с Аустро-Угарском 1881. године, а којом се Србија обавезала да неће радити против интереса Аустро-Угарске у Босни и Херцеговини и Новопазарском санџаку, као и чињеницом да су до Берлинског конгреса (1878) сва питања српских школа у неослобођеним крајевима рјешавана у складу са привилегијама које је имала Патријаршија, јер школе и култура уопште нијесу биле у надлежности државе него цркве. Међутим, након Берлинског конгреса турске власти су појачале терор над Србима у свему, а особито према српским школама, стално контролишући њихов рад, програме и понашање учитеља.

Србија и Црна Гора су, поред искрене жеље да помогну својим сународницима, имале и своје посебне државне интересе, које су покушале остварити јачањем свог утицаја, прије свега преко школа и црквено-школских општина, при чему су се често некоректно међусобно односиле стављајући у први план династичке интересе.

Србија је знатно више радила на отварању школа, чак и оних уз непосредну границу Црне Горе, што није било по вољи црногорским властима, па су њени чиновници "из Андријевице позивали свјештенике и виђене људе (...) и протестирали их: како смеду из Србије да примају школске књиге, оружје, плате учитељске, и отварају школе по упуству из Србије".⁶⁵ О томе је обавијештен и представник турске власти, који је узео на одговорност "све учитеље и уапсио, па сваки учитељ, за сваки наполеон што је од нас (Србије) на име плате добио, мора да даде по тур-

⁶³ Боко Пејовић, наведени рад, 6.

⁶⁴ Школске 1873/74. године у Црној Гори (на два пута мањој територији) била је 41 основна школа са 1744 ученика, а десет година касније (на два пута већој територији) 39 школа са 1575 ученика (Старовлах, М., *Основна школа у Црној Гори 1944-1994*, Подгорица, 1996, 30).

⁶⁵ Ђорђе Радуловић, српски цариник на Јавору - Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 177-178.

ску лиру глобе".⁶⁶ Будимљански парох Јово Поповић пише да је неки Петар, који је преносио књиге из Србије, био затворен на Цетињу, док њега и учитеља Јосифа људи Гавра Вуковића стално тужакају - "те ја и учитељ нисмо се мицали из турског затвора".⁶⁷ Када је Србија 1893. године упутила помоћ неким учитељима, свештеницима и трговцима из Горњег Полимља, ради организовања националне пропаганде, министар иностраних послова Црне Горе је упозорио беранског кајмакана "да извјестан број царских поданика прима новац из друге државе и тиме квари народ и наноси му штету". При томе је, чак, напоменуо да су му "позната имена оних који добијају новац из Србије, те да ће му (кајмакану) у сузбијању те појаве пружити помоћ".⁶⁸

Српски цариник на Јавору 1898. године оптужује Филипа Ђурашковића да је тајни агент краља Николе, те да је "тајно подговарао сељаке школе Бобовске те нису хтели да приме учитеља Милина Илијића, но су дошли у Пљевља и довели Милана Џамбасановића и молили Сулејман-пашу да им га за учитеља потврди". Међутим, Сулејман-паша је изгрдио сељаке вичући "да они нијесу никакви хришћани кад не слушају свог митрополита", додавши да ће он "дозволити само оне учитеље које пошаље митрополит".⁶⁹ И Премћанци моле митрополита Дионисија да им за учитеље шаље "црногорске васпитанике", иако "сав српски народ из ових крајева у Србију упире очи и од ње очекује спас својим невољама и коначно ослобођење".⁷⁰

Када је митрополит Дионисије покушао да отпусти учитеље у Бобову и Премћанима, "колико због њихове неспреме, толико и због њиховог држања, и да их замијени учитељима који су завршили Призренску богословију, у томе није успио".⁷¹ У децембру 1899. године црногорска власт тражи од учитеља Николе Пејатовића у Мељаку "да буде њихов учитељ (...) и да од њих прима плату, или да одмах иде и напусти школу".⁷² А када је 1897. године, уз сагласност рашко-призренског митрополита, министарство Србије поставило за учитеља новоосноване школе у Премћанима Јакова Војиновића, Црна Гора га је протјерала.⁷³ Прије тога представници су тражили од Војиновића да ради за интересе Црне Горе; у противном "или ћеш ти г. учитељу морати одавде ићи или радити у нашу корист, ако нећеш, ниједно ни друго ударићемо ти педесет батина усред Премћана".⁷⁴ Међутим, и учитељ Војиновић је тражио

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Јово Поповић, парох будимски - Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 264.

⁶⁸ Ђоко Пејовић, н. р., 43.

⁶⁹ Ђорђе Радуловић, српски конзул на Јавору - Предсједнику Министарског савјета и Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 544.

⁷⁰ Светислав Симић, српски конзул у Приштини, др Владану Ђорђевићу.

⁷¹ Исто, 549.

⁷² Ђорђе Радуловић, српски конзул на Јавору - Предсједнику Министарског савјета и Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 613.

⁷³ Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, н. р., 252.

⁷⁴ Јаков Војиновић, учитељ у Премћанима - Ђорђе Радуловић, српском конзулу на Јавору, *Документи I*, 501.

од Сулејман Хаки-паше, да макне скеле на Тари како би се спријечило утицај Црне Горе на њеној лијевој обали.⁷⁵

Значи, упркос чињеници да су тежиле истом циљу - ослобођењу својих сународника испод турских власти, те да је била присутна опасност да их у томе може спријечити Аустро-Угарска у складу са својом политиком *Drang nach Osten*, династички интереси су били у првом плану и реметили неопходну сарадњу између Србије и Црне Горе. Истина, било је 1897. године покушаја да се договоре око подјеле неослобођене територије, у случају да Турска буде потиснута са ових простора. Међутим, међусобно неповјерење и даље је праћено интригама.

V

Поред оживљавања раније успостављених веза, Намјесничка влада 1883. године чини корак даље и тражи од архимандрита Дучића "кратак и јасан" план за успјешно дјеловање у неослобођеним крајевима, ради "ослобођења и уједињења српског народа". Дучић у одговору каже да се то "најбоље и најбрже може постићи његовањем српских школа и слањем у те крајеве учитеља и учитељица патриотизмом надахнутих". У том циљу - наставља Дучић - "треба рад школа које већ постоје помагати, а у свакој вароши и већим општинама где их још нема, што прије их отворити".⁷⁶ Он такође предлаже да се прими што већи број питомаца из Старе Србије и Македоније у одговарајуће школе у Србији, уз услов да се по завршетку школовања обавезно врате у свој родни крај и прихвате службу коју им буде одредио Одбор.⁷⁷

Поред отварања школа и помоћи коју је Србија давала црквено-школским општинама, за успјешнију националну пропаганду требало је, у већим мјестима у неослобођеним крајевима, отворати и конзулате. Јер, да ти конзулати "ништа не раде, него само и једино то што ће се развити и лепршати српска застава (...) то ће електрично оживјети српски потиштени народ". Конзулати су отворени у Скопљу, Приштини, Битољу и Солуну. Међутим, није дошло до оснивања конзулата и у Пљевљима, иако је на томе упорно инсистирао Ђорђе Радуловић, управник царине на Јавору.⁷⁸

Како су Турци и даље с подозрењем гледали на учитеље из Србије сматрајући их шпијунима који раде против Турске, да би их зашти-

⁷⁵ Исто, 502.

⁷⁶ Ради легализације слања уџбеника у неослобођене крајеве влада Србије је 1884. године послала у Цариград Петра Костића, управитеља Призренске богословије, да у сарадњи са тамошњим српским послаником Јевремом Грујићем испослује одобрење за педесетак уџбеника, који ће бити слати у Стару Србију и Македонију. Након дугог чекања, у марту 1885. године испословано је одобрење за 23 уџбеника за основне и средње школе.

⁷⁷ Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, н. р., 61.

⁷⁸ Тако он 1892. године поново пише влади Србије: "Неопходна је потреба да имамо наш конзулат у Пљевљима", па резигнирано додаје: "Ја сам две године молио и доказивао ту потребу и то је остао глас вапајућег (...) Све наде нашег потиштеног народа да ће му српски конзулат једнога дана доћи постале су илузије и надања" (Радмила Петковић-Поповић и Вукоман Шалипуровић, н. р.74).

тио од малтретирања и њихов рад легализовао, управник царине на Јавору Радуловић, када му није прихваћен предлог о оснивању конзулата у Пљевљима, предлаже да се ту постави вицеконзул, јер ако би на то мјесто "дошао човјек који би хтио и умιο код турских власти (...) могао би учинити све што хоће у овом Санцаку".⁷⁹ Недостатак конзулата требало је првенствено надомјестити појачаним пропагандним радом просвјетних радника. За ту сврху учитељи су, поред плате, добијали посебне награде.⁸⁰ Да не би прекидали континуитет политичко-пропагандног рада, Министарство иностраних дела Србије често им није дозвољавало ни да у току љетњег и зимског распуста напуштају школу, односно да одлазе ван мјеста боравка.⁸¹

За укупну националну пропаганду, а особито за рад црквено-школских општина, врло битно је да на положају владика у неослобођеним крајевима, умјесто Грка, буду Срби. Након окупације Босне и Херцеговине, Аустро-Угарска је добила право да поставља митрополите у Сарајеву, Тузли и Мостару. Међутим, пошто је западни дио Рашке области и даље номинално задржан у саставу Турске, то је пљеваљски мутесариф Сулејман-паша забранио херцеговачком митрополиту Серафиму Перовићу да врши своју дужност на овом подручју. Након многих расправа западна Рашка област је 1894. године припојена Рашко-призренској митрополији. На њеном челу, као и у осталим митрополијама у неослобођеним крајевима, налазио се Грк, што је имало лоше посљедице за српску националну пропаганду,⁸² па предсједник српске владе Грујић тражи од Црне Горе да се придружи њеном захтјеву да се за владике у ослобођеним крајевима умјесто Грка поставе Срби.⁸³ Наиме, влада Србије у фебруару 1885. године тражи од цариградског патријарха Јаокима IV да

⁷⁹ Исто, 73.

⁸⁰ Тако је 1898. године на име награде за пропагандни рад исплаћено: Миленку Милодраговићу, учитељу у Илином Брду, 720 динара и учитељима у Пљевљима Надежди Петровић 144 динара, Јефту Мраву 840 динара и Анђелији Мрав 840 динара (рјешење др Владана Ђорђевића, Министра иностраних дела Србије, *Докуменџа I*, 470-471).

⁸¹ Концепт писма Министра иностраних дела Србије српским конзулима у Старој Србији и цариницима на Јавору и у Рашкој, *Докуменџа I*, 581.

⁸² Велику сметњу националној пропаганди представљали су Грци који су се све до 1896. године налазили на положају митрополита у неослобођеним крајевима. "Ако је рашко-призренски митрополит био Србин имао је право на основу привилегија, коју је у Турској уживала Цариградска патријаршија да да одобрење да се школа отвори и да о томе обавијести вилајетску власт, како би ова контролисала да ли је учињена по важећим прописима. У случају када митрополит није био Србин, онда се заинтересована општина, односно 30 пореских глава, обраћало вилајетским властима за просвјету (...) ради одобрења за подизање школе". (Ђоко Пејовић, н. р., 169).

⁸³ У одговору на Грујићев предлог о сарадњи, Гавро Вуковић, министар иностраних дјела Црне Горе, каже и сљедеће: "Ми заиста схватамо какво је стање српског елемента у Турској и високо разумијемо које нам се дужности налажу при учествовању у одбрани његовој (...). Традиционална политика из ранијих Влада и Владара, вазда је била и биће, стајати чврсто на бранику православне цркве и српског народа" (Гавро Вуковић, Министар иностраних дјела Црне Горе - Генералу Саву Грујићу, Министру предсједнику, и Министру иностраних дела Србије, *Докуменџа I*, 134).

се у Призрену, Скопљу, Велесу, Дебру, Битољу и Охриду поставе за митрополите Срби. При томе је Србија обећала да ће за сваку епархију плаћати Патријаршији допринос од 1000 турских лира. Цариградски патријарх је у начелу прихватио захтјев Србије, али је при томе поставио услове које треба да испуњавају кандидати за владике, у областима које се налазе под турском влашћу: 1) да су турски поданици, 2) да су завршили богословски факултет или богословију, 3) да су служили као свештеници или духовна лица, 4) да знају грчки, 5) да имају добро држање, 6) да нијесу компромитовани пред Портом и 7) да су записани код Патријаршије као кандидати за владiku.⁸⁴ Иако је ове услове прихватила, српска влада тада није имала кандидате који су испуњавали поменуте услове, тако да је први Србин на чело Рашко-призренске митрополије постављен тек 1896. године.⁸⁵

У циљу успјешније националне пропаганде, особито ради убрзања рада на формирању црквено-школских општина, српска влада је 1889. године, при Министарству унутрашњих послова, основала Пропандно-просветно одељење.⁸⁶

Проблем легализације рада учитеља у неослобођеним крајевима и даље је присутан, па влада Србије тражи од Стојана Новаковића (који је био добар познавалац прилика у Турској) да предложи начин на који би се дошло до легализације тог рада. У одговору на тај захтјев овај каже: "Нама, дакле, не остаје ништа друго него да наставимо, уздржљиво и стално овако како смо почели, са пажњом и чувањем, а међутим требало би свугде, а особито у самој маси нашег народа у Старој Србији и Македонији радити на оснивању школских и црквених одбора или општина, којима би се уздигле, какве такве, основе за наше организације по турским областима. При томе треба да се поступа са што више толеранције и опортунизма, тако да би наша идеја донела стварну корист. Наша победа би била осигурана ако би у Старој Србији и Македонији за сада имали бар 10 свесних и патриотских школских и црквених одбора, који би били прави и истински темељ за наш тамошњи рад."⁸⁷

Србија и даље помаже Српску православну црквено-школску општину у Пљевљима. Тако је у августу 1881. године из Државне штампарије, по налогу Министарства просвете Србије, издато за основну школу у Пљевљима 300 уџбеника, и то: по 50 српских буквара, читанки са букваром, првих читанки, словенских буквара, црквених историја и рачуница.⁸⁸ У четвороразредној основној школи у Пљевљима било је 130 ђака, који "поред сиромашног стања књиге за учење немају, и не могу

⁸⁴ Клемент Цамбазовски, *Културно-ошћителствениите верски на Македонциите со Србија во шекоит на XIX век*, 154.

⁸⁵ Први Србин рашко-призренски митрополит био је Дионисије Петровић (1896-1900). Затим су Срби постављени за митрополите и у Скопљу и Велесу. Тако је 1910. године за дебарско-велешког митрополита постављен Пљевљак Петар Росић, који је касније постао српски патријарх под именом Варнава (1880-1937) 1930. године.

⁸⁶ Клемент Цамбазовски, н. р., 210.

⁸⁷ Исто, 210.

⁸⁸ Љубомир Дурковић-Јакшић, н. р., 106.

откуд набавити сем Србије, а када би се и могле с друге стране набавити, не би вредно било због духа који у њима провејава".⁸⁹ Исте године на молбу Српске православне црквено-школске општине из Пљеваља, београдски митрополит Михаило у договору са Министарством просвете шаље учитељицу, која је завршила женску велику школу.⁹⁰ Иначе, двије године касније (1883) у Пљевљима се помиње женска основна школа која је имала сва четири разреда,⁹¹ а школске 1891/92. имала је 86 ученица.⁹²

Поред школа Србија је и цркве снабдијевала књигама, и то не само онима које су у њој штампане већ је и из Русије за Стару Србију набављала црквене књиге које је плаћала рубљама и златним динарима. Тако је београдски митрополит Михаило 1892. године за неослобођене крајеве купио у Кијеву 25 примјерака *Ајосѿола*, 50 *Окѿиоиха* и 25 *Празничних минеја*.⁹³

Црквено-школска општина све до Балканских ратова води укупну бригу о оснивању, изградњи и опремању школа, као и о платама учитеља,⁹⁴ при чему је имала веома издашну помоћ Србије. Тако је 1885. године за подизање школе манастир Света Тројица дао више од 35000 гроша, а пет година касније на име доградње 18000 гроша. Затим 1894. године на име даље доградње 24000 гроша. Црквено-школска општина је, поред помоћи из Србије, развила и врло успјешну сарадњу са народом ради опште и заједничке бриге о школама.⁹⁵

Српска православна црквено-школска општина при Манастиру Свете Тројице код Пљеваља је, нема сумње, дала велики допринос и оснивању Српске гимназије у Пљевљима, не само тиме што је преузела све материјалне обавезе, као и плаћање помоћног особља, већ и у њеном оснивању својим утицајем преко Рашко-призренске митрополије и владе Србије. Тако се 1899. године обраћа молбом рашко-призренском митрополиту Дионисију Петровићу молећи га да помогне отварање петог разреда основне школе или првог разреда гимназије, обећавајући да ће она обезбиједити просторне услове, сносити све материјалне трошкове

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто, 107.

⁹¹ Радмила Петковић-Поповић, н. р., 269.

⁹² Љубомир Дурковић-Јакшић, н. р., 123.

⁹³ Архиепископ београдски и митрополит српски Михаило - Министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 186.

⁹⁴ Учитељима у Основној школи у Пљевљима Црквено-школска општина је плаћала по три турске лире у злату, на име плате и станарине, а учитељицама по четири златна ћесарска дуката, с тим што им је посебно плаћала станарину, а онима који нијесу из Пљеваља и огријев (Милић Петровић, *Пљеваљска гимназија 1901-2001*, Документи 1901-1914, 9).

⁹⁵ На примјер, на Илиндан 1888. године породица покојног Марка Дробњака, земљорадника из села Врбице, дала је школи на Илином Брду 10 наполеона, а Јефимија Бајић 50 дуката, док је школу у Мељаку подигао "поп Јаков Шиљак с помоћи народа српског" (запис на школској згради). Сељаци из Отиловића 1899. године моле Сулејман Хаки-пашу да им одобри оснивање школе, што је он и урадио. (Дурковић, н. р. стр. 120) А сељаци из Ограђенице, пошто су 1898. године подигли школу, моле књаза Николау I Петровића да им пошаље учитеља, и он им је послао Милована Старчевића. (Ђоко Пејовић, *Полишка Црне Горе у Зайтарју и Полимљу, 1878-1912*, 182)

изузев плата наставника. Поводом тога, Министарство иностраних дела Србије тражи од српског конзула у Приштини да му достави своје мишљење, као и мишљење митрополита, о потреби отварања трговинске школе у Пљевљима, која би "могла врло корисно послужити да се зауставити одвођење српске деце у Босну и била можда најбољи отпор аустријској и црногорској пропаганди против нас".⁹⁶ И архимандрит Василије Поповић, у својству предсједника Црквено-школске општине, моли рашко-призренског митрополита Нићифора Перића да се заузме за отварање веће школе у Пљевљима, која би могла послужити и дјечи околних вароши: Нове Вароши, Пријепоља, Прибоја, Бијелог Поља и др.⁹⁷

Образлажући потребу за отварањем више школе у Пљевљима 1899. године управитељ основних школа Пантић каже: "Ако ове године то не учините, онда је боље и од основне дигните руке; јер што значи спремати дјецу за другог". При томе наглашава да се прошле године 14 ученика уписало у Сарајеву, а ако се не отвори виша школа у Пљевљима, ове године ће их још више отићи у Босну на школовање.⁹⁸ Тим поводом српски конзул у Приштини, након разговора са митрополитом, предлаже влади Србије "да би у Пљевљу потребно било отворити добро уређену грађанску школу, на коју би се доцније могла надовезати нижа трговачка школа".⁹⁹

Министарство иностраних дела Србије пише овим поводом генералном конзулу у Скопљу: "Да бисмо паралисали тај рад, кад већ нисмо могли успети да тамо имамо свој конзулат, потребно нам је да од Пљевља начинимо јак културни нам центар". Због тога каже министар: "Ја бих се радо одазвао молби Пљевљака да тамо отворимо за ову годину дворазредну гимназију, под условом да сами плаћају порез на гимназију, снабдеју је потребним наставним средствима и да сnose све трошкове осим плата за наставнике".¹⁰⁰ Међутим, митрополит Перић и даље мисли да то не буде гимназија, "јер нам треба тамо трговачка школа".¹⁰¹ Након тога, министар иностраних дела Србије пише српском конзулу у Приштини да је "вољан одазвати се молби Пљевљака да им се отвори нижа гимназија. Кад сам се на ово одлучио ја сам имао пред собом добро процењене национално-политичке интересе, који захтевају да се у Пљевљима начини

⁹⁶ Концепт Министарства иностраних дела Србије - Светиславу Симићу, српском конзулу у Приштини. (Милић Петровић, *Пљевљанска гимназија 1901-2001*, књига I, 86)

⁹⁷ Василије Поповић, предсједник, и други чланови црквено-школске општине у Пљевљима - Нићифору Перићу, митрополиту рашко-призренском (М. Петровић, н. р., 99).

⁹⁸ Светислав Симић, српски конзул у Приштини - др Владану Ђорђевићу, предсједнику Министарског савета и министру иностраних дела Србије, *Документи I*, 593.

⁹⁹ Исто, 598.

¹⁰⁰ Концепт писма Министарства иностраних дела Србије - Генералном конзулу Србије у Скопљу (М. Петровић, н. р., 101).

¹⁰¹ Мирослав Курговић, српски генерални конзул у Скопљу - Михаилу Вујићу, предсједнику министарског савета и Министру иностраних дела Србије (М. Петровић, н. р., 102).

јак просветно-културни центар".¹⁰² Но, упорни митрополит не одустаје од трговачке школе па каже: "Али да бисмо достигли своју мету ми доиста треба да створимо грађане и то грађане а не пролетаријат".¹⁰³ И приликом "прерастања" гимназије из дворазредне у четвороразредну, опет је прва на потезу била Црквено-школска општина. Наиме, она се обраћа Сулејман Хаки-паши, тражећи од њега одобрење и помоћ за продужетак рада гимназије на четири године. Сулејман паша, који је иначе био частан изузетак међу турским чиновницима када се ради о отварању школа, благовремено је испословао одобрење, о чему је обавијестио архимандрита Василија Поповића, додавши - "колико до њега стоји да ће се свагда било за цркву, било за просветне ствари заузимати".¹⁰⁴

Међутим, односи између гимназије и рашко-призренског митрополита Нићифора Перића, који је "имао деспотску власт и калуђерску ћуд над школама", толико су се погоршали да је митрополит "истјерао из цркве наставнике", па чак није дозвољавао ни ђацима да се причесте.¹⁰⁵ Због тога су неки родитељи, бојећи се митрополитова проклетства, почели да исписују дјецу из Гимназије. Након тога директор је "сазвао у салу и наставнике и ученике, изјавио да се гимназија неће затворити ни онда ако у разреду не остане више од три ђака, после тога више није било исписивања".¹⁰⁶ Но, митрополит Нићифор наставља по своме, и кажњава шесторицу свештеника са пљеваљског подручја, као и са убирањем новца (по 12 златних гроша) за одобрење вјенчања, које су увеле владике Грци. И "владикама Србима тај новчић за вјенчанице за благоднев остао је драг исто онако као и владикама Грцима".¹⁰⁷ Иначе, "у овим крајевима има грабљивих свештеника, правих душмана, има их и неморалних и покварених. Тако исто и калуђера. Дуго времена их је народ тужио митрополиту, али никад, ниједан од њих ни за какво дело, ни по каквој народној тужби није кажњен био. Напротив. Колико је неки свештеник био покваренији, омрзнутији у народу утолико је био дражи Митрополиту, и налази више од њега заштиту."¹⁰⁸ Ни након сазива Скупштине црквено-школске општине, што је учињено на захтјев директора Гимназије, она не испуњава обавезе према Гимназији, јер "прости људи боје се проклетства владике, а води их не Србин Лазо Шећеровић".¹⁰⁹

¹⁰² М. Петровић, н. р., стр. 105.

¹⁰³ Сима Аврамовић, српски конзул у Приштини - Михаилу Вујићу, председнику министарског савета и министру иностраних дела Србије (М. Петровић, н. р., 107)

¹⁰⁴ Василије Поповић (...) - Тодору Боровњаку, заступнику директора Српске гимназије у Пљевљима (М. Петровић, н. р., 116).

¹⁰⁵ Узалуд су биле молбе и упозорења од стране наставника гимназије да повуче неканонску наредбу против причешћа наставника и ученика, па чак ни позиви на *Светио њисмо* "да ко се огреши о деци, боље му је да обеси воденички камен о врат и потоне у дубину мора". (Јанићије Делић, суплент гимназије у Пљевљима - министру иностраних дела Краљевине Србије, *Документи II*, 296)

¹⁰⁶ Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима-Главном школском турском, *Документи II*, 289

¹⁰⁷ Исто, 290.

¹⁰⁸ Исто, 291.

¹⁰⁹ Исто.

Сукоби митрополита са школским властима "дошли су у непријатељски положај од чега страдају народ, школа и црква и сви просветни радници (...) Школе су позатваране, цркве пак по наредбама митрополита одбијају своје вернике и стављају на њих проклетство без канонских основа".¹¹⁰ Ове свађе иду у прилог Младотурцима, који су имали циљ "да од Муслимана створе добре Отомане" а да би то лакше остварили требало је "уништити аутономију школа осталих народа" и завести "турски језик као обавезни језик у свим школама".¹¹¹

Ради тога су користили сваку прилику па су, између осталог, забили наставницима и учитељима из Србије да раде на овом подручју. А Црквено-школска општина заклањајући се иза става митрополита Нићифора "нити даје материјал школи, нити набавља дрва, нити плаћа послугу, нити плаћа учитеља турског језика".¹¹² Зато је вијест да је митрополит Нићифор дао оставку и да му је она уважена "обрадвала овај цио свијет који уме да мисли изузев неколико рђавих типова", те "сви поштени људи, добри Срби вјерују да ће његовим одласком нестати једно велико национално зло, јер је Нићифор својим држањем упропастио све што је током година с муком и толиким жртвама стечено".¹¹³

Односи између Црквено-школске општине и Гимназије су се поправили тек 1912. године, мада је извршење обавеза према Гимназији увелико зависило од "личног расположења појединих чланова општинске управе".¹¹⁴ Истина, Црквено-школска општина је једнодушно подржала иницијативу управе Гимназије да се оснује пансион за ученике Гимназије.¹¹⁵

VI

Исцрпљена у рату (1876-1878) Црна Гора настоји да обезбједи мир на граници, да би лакше организовала обнављање привреде и уређење администрације у новоослобођеним крајевима. Зато је тражила од становништва у граничном појасу према Црној Гори "да извршава све обавезе турских држављана (плаћа пореске дажбине (...), пријављивање по позиву турских власти, да не носе оружје на турске пазаре и др)".¹¹⁶

¹¹⁰Због ових свађа професор гимназије Делић пише Министарству иностраних дела Србије да треба "одвојити школу од цркве тј. школску власт од црквене власти и издејствовати јој аутономију" (Исто, 292).

¹¹¹Исто.

¹¹²Петар Косовић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском туторству, *Документи II*, 297.

¹¹³Исто, 310.

¹¹⁴Александар Марић, директор Гимназије у Пљевљима - Главном школском туторству, *Документи II*, 370.

¹¹⁵У писму Главном туторству, директор Гимназије пише: "Чланови општинске управе, као и свештеници из цијеле ове околине (...) на свом заједничком састанку (...) једнодушно су прихватили нашу идеју о оснивању пансиона (...), јер су потпуно убијеђени да се једино том установом ова школа може одржати и унаприједити. Сви су дали часну реч, да ће се својски заузети и да неће пожалити ни труда ни материјалних жртава за остварење ове идеје". (Исто, 371)

¹¹⁶Боко Пејовић, н. р., 138.

Заграничним главарима са Цетиња је запријеђено "да ће им се куће ископати" ако дају било каквог повода за немир. Исто тако наређено је становништву у Црној Гори "да одметнике од турске власти (...) који пређу црногорску границу нико не смије сакрити, те да ће ухваћени бити враћени турским властима".¹¹⁷

Затварање црногорске границе омогућило је турским властима да још више појачају зулум у неослобођеним крајевима: обешчашћавање и превођење у ислам српских дјевојака, прикупљање данка из ранијих година, регрутовање за војску српских младића и др.¹¹⁸ Због таквог стања многи људи из пограничних села траже од црногорске владе да им "одреди мјесто гдје могу да прихвате неопходно оружје и муницију за одбрану голог живота". Међутим, "на сва запомагања представника села Бобова, Ограђенице и Засаде одговарано им је да ће Црна Гора дипломатским путем испословати за њих бар неке олакшице".¹¹⁹ Нема сумње да је оваква политика Црне Горе довела у очајнички положај хришћане у дјеловима неослобођеним од Турске и увелико слабила утицај Црне Горе, чак и у крајевима уз црногорску границу.

Међутим, из Србије је у неослобођене крајеве стално стизало оружје, што је до те мјере узнемирило црногорску власт, да су њени људи достављали беранском кајмакану имена наоружаних људи с предлогом да их турска власт разоружа и казни.¹²⁰ Но, како је и даље стизало оружје из Србије, да не би ризиковао углед Црне Горе у неослобођеним крајевима, књаз Никола је изјавио: "Да бог да да још више долази".¹²¹

Тек након осам година послје Берлинског конгреса Црна Гора наставља са слањем књига у заграничне области, а од 1892. године шаље и извјесну новчану помоћ, првенствено школама у Горњем Полимљу. Од школске 1894/95. године Министарство иностраних дјела одредило је вину помоћи посебно за сваку школу.¹²²

Црна Гора је од 1908. године па до Балканских ратова плаћала и шест основних школа на подручју Пљеваља: Бобово, Ограђеница, Косаница, Премћани, Бољанићи и Глисница. Плате учитеља у овим школама су биле знатно ниже плате него њихових колега који су радили у школама које је финансирала Србија. Истина, и њихова школска спрема је била нижа него спрема учитеља које је постављала Србија.

Из извјештаја надзорника заграничних школа види се да су школске зграде "у врло слабом стању, нехигијенске, запуштене и без икаквих удобности за ученике и учитеља. Неке од њих су по свему више

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ У циљу отоманизације хришћанског становништва у Турској Младотурци су од 1909. године позивали и Србе да обавезно служе као турски војници, што је довело до бјежања младића у шуме, али и у Србију и Црну Гору, упркос чињеници да су оне биле против даљег исељавања Срба из неослобођених крајева Турске.

¹¹⁹ Ђоко Пејовић, н. р., 84.

¹²⁰ Исто, 46.

¹²¹ Исто, 46.

¹²² Исто, 164.

одговарале за стражаре него за школе (...) такве школске зграде много шкоде угледу Црне Горе.¹²³

Приликом сваке побуне становништва школе су затваране, а учитељи кажњавани. Чак је и побуна у Албанији 1910. године послужила као повод да се затворе школе у Рашко-призренској епархији, чиме су фактички укинуте привилегије Патријаршије у црквено-школској аутономији. Тим поводом црногорска власт је наредила својим заграничним учитељима да "поступају по изричитим наредбама рашко-призренског митрополита", иако учитељи који су радили у школама о којима се старала Црна Гора нијесу били унесени у општи распоред Рашко-призренске митрополије.¹²⁴

VII

Патријаршија је на основу добијених привилегија била дужна не само да се стара о школама него и да врши надзор над њиховим радом,¹²⁵ што јој је пружало могућност снажнијег утицаја на укупне прилике у неослобођеним крајевима.¹²⁶ Она је издавала митрополитске тарике (саопштења) на основу којих су турске власти издавале писмено одобрење. Митрополит је потврђивао дипломе учитељима и распоређивао их на рад у школама, тако да су, бар привидно гледано, учитељи имали посла само са рашко-призренским митрополитом.¹²⁷ Формално турске власти нијесу имале право ни да затварају школе, прогоне и кажњавају учитеље. Но, пошто су школе, по мишљењу представника турских власти, би-

¹²³ Исто, 170.

¹²⁴ Исто, 167-168.

¹²⁵ Тако је митрополит Мелентије 1895. године одредио Милана Гајића, наставника Богословије у Призрену, да изврши ревизију школа у пљеваљском крају. И сам заврши чин ревизије био је везан за манастир Св. Тројице. Наиме, на Петровдан су позвани гости - угледни грађани, као и представници војних и цивилних власти, у манастир гдје је служено благодарење, а после тога свечаност се наставила у сали основне школе. Свечности је присуствовала и турска војна музика, која је, након обављене ревизије свирала народна кола, а омладина је играла до мрклог мрака. (Љубомир Дурковић Јакшић, н. р., 122)

¹²⁶ Обилазећи школе у Новопазарском Санџаку, којом приликом је посетио и мушку и женску школу у Пљевљима, као и школу на Илином Брду, Милан Гајић каже: "Поред тога, што сам желео да сазнам право стање наших школа у том крају, ја сам имао на уму и ово: да сазнам моралну и материјалну јачину нашега народа, да се што пре отараси грчких владика" (Милан Гајић - наставник Призренске богословије - Министру иностраних дела Србије, *Документи 1*, 373).

¹²⁷ Повластице Патријаршије утврђене Царском ирадом, па објављење наредбом Великог везира 20. јуна 1891. године у односу на школе према Посланици Патријарха митрополитима гласе: "Програме школске састављаће и потврђивати Патријаршија и митрополија. Тако исто Патријаршија и митрополија потврђиваће свједочанства и дипломе учитеља и учитељки (...) Кад надзорник (муфетиш) или управитељ просвете народне сазна да се негде учи противно програму, или нађе неког учитеља или учитељку без свједочанства и дипломе, Министарство народне просвете обратиће се, у Цариграду Патријаршији, а по вилајетима митрополији и расправити ово стање. Противно учење забраниће се преко Патријаршије и митрополије а тим путем замениће се учитељ и учитељка без дипломе." (*Документи 1*, 332).

ле првенствено установе за ширење пропаганде и утицаја Србије и Црне Горе, будно су пратиле њихов рад и често их затварале. Тако је послје немира и сукоба на пљеваљском подручју 1905. и 1906. године дошло до затварања школа, прогона и затварања учитеља. Упркос правима Рашко-призренске митрополије да само она потврђује и провјерава дипломе учитеља, 1908. године турске власти су тражиле да учитељи и наставници Српске гимназије у Пљевљима своја свједочанства предају на потврду меарифу (органу турске просвјете) ради овјере, у противном биће кажњени и школе затворене, што је изазвало снажан отпор становништва. Наиме, према турском уставу из 1908. године све школе се налазе под државним надзором. Уз то, требало је обезбиједити да се за све турске поданике изводи јединствена настава. Тако су 1908. године вршене припреме да се у свим школама, изузев богословије, уведе извођење наставе на турском језику. Међутим, због отпора хришћана Младотурци су те обавезе ослободили основне школе.¹²⁸ Турска подозривост према српским школама никако да престане, упркос свим декларативним изјашњавањима Младотурака.¹²⁹ Турске власти, дакле, не поштују поменуте привилегије, већ траже од школа да прибаве царски ферман, пријетећи њиховим затварањем. Међутим, суштина ових захтјева је да се на сваки начин смањи број српских школа, а тиме и утицај Србије у неослобођеним крајевима.¹³⁰ Из истих разлога су "сви учитељи у Старој Србији, позвани у Скопље, колико ради полагања испита, толико и још више да тамо јаве: шта у школи предају и од кога плату примају".¹³¹ Турске власти су такође инсистирале да оне потврђују дипломе учитељима и наставницима, што је учитеље и наставнике довело у врло незгодан положај. На једној страни турске власти непрекидно инсистирају на обавези потврђивања диплома, а на другој, митрополит Нићифор наређује да се то не чини. Како ни једна ни друга страна није попустила, затворене су све школе у Санџаку, што "још јаче убија и онако доста убијени дух у нашем народу (...), осјећа се мртвило на свим линијама. Никаква рада. Никаква живота. Наши просветни радници не раде ништа, или бистре политику на ћепенку, или проводе вријеме у кафанама".¹³²

¹²⁸ Ђоко Пејовић, н. р., 167.

¹²⁹ Тако је у јуну 1909. године на заједничкој конференцији Срба и Муслимана, на којој је "говорено о братству и слози", између Срба и Муслимана, Ахмет Коријенић "напао наше школе и учитеље, српску пропаганду, тврдећи упорно да пре свега треба укинути српске школе, ако се жели мира и спокоја, слоге и јединства, и све докле оне постоје тога неће бити и не може, јер оне служе туђим интересима". (*Документи II*, 242) Истовремено у Беранама је похапшено "29 које учитеља, које свештеника, које народних првака" због неког акта Црногорске владе. (Петар Косовић, директор гимназије у Пљевљима - Главном школском туторству, *Документи II*, 243)

¹³⁰ "Турска власт овим својим наређењем, оће да пресече животну артерију наше народне просвете (...) Г. Патријарху требало би ставити до знања, да је његова најсветија дужност, да брани православље у Санџаку и да се заузме за српске школе". (Ђорђе Радуловић (...)) - Николи Пашићу (...) *Документи II*, 218)

¹³¹ Петар Дрваревић, српски цариник у Рашкој - Јеврему Авакумовићу, Предсједнику Министарског савета и Министру иностраних дела Србије, *Документи II*, 226.

¹³² Петар Косовић (...) - Министру иностраних дела Србије, *Документи II*, 284.

VIII

Да би успјешније вршила своју дјелатност, Српска црквено-школска општина је оснивала разне фондове, који су утолико били потребнији што у Турској уопште није било кредитирања производње. А српским трговцима и занатлијама, који су иначе били у неравноправном положају у односу на турске и аустријске трговце, били су потребни кредити да би развили своју дјелатност. Ова потреба је била особито изражена у Пљевљима, као најразвијенијем градском насељу у Старој Србији. Требало је, такође, помагати сељаке у откупу земље од ага и бегова. Због тога је 1906. године основан *Фонд манасџира Свешће Тројице*. Ради легализације рада Фонда Стеван Самарџић, у име Црквено-школске општине, моли Министарство иностраних дела Србије, да их обавести постоји ли могућност у Турској да се при црквама оснивају фондови, те ако постоји, моли да се прибави одобрење за оснивање *Фонда манасџира Свешће Тројице*.¹³³

За мање од годину дана Фонд је имао више од 900 акција у вриједности од 20 000 динара, а у 1907. години располагао је са 130 000 гроша. Иначе, "сви акционери су задовољни" и то је за њих "једна благодет". У међувремену су разријешени односи са Патријаршијом, Митрополијом и Турском о правном статусу Фонда, те је након тога капитал био на сигурном мјесту.¹³⁴ Новац је издаван акционарима са 7% а осталим са 10% камате.

Ради даљег јачања Фонда, те да би "развио живу акцију у смислу подизања наших трговаца, занатлија и других предузетника, а особито потпомагања сеоског сталеза, како би се овај почео постепено откупљивати од ага и бегова и тако створити могућност економском напретку нашега народа", тражена је позајмица од Народне банке Србије од 40 000 динара.¹³⁵

Истовремено, управа Фонда моли Министарство иностраних дела Србије да ургира да се Фонду придруже: Пријеполје, Нова Варош, Сјеница, Бијело Поље и Прибој. И управник царине на Јавору тражи да се Фонд помогне, како би постао "важан фактор економског унапређења, не само Пљеваља и околине, него читавог овог краја до Сјенице", чиме би се учинила "једна изванредна услуга нашој националној ствари".¹³⁶ Министарство је прихватило иницијативу за помоћ Фонду и дало препоруку царинарници на Јавору да се све општине са њеног рејона удруже у *Фонд манасџира Свешће Тројице*, "који остаје једино средство у економској борби против аустро-уграских компанија и лифераната".

¹³³ Стеван Самарџић, управитељ основних школа у Пљевљима - Министарству иностраних дела Краљевине Србије, *Докуменџа II*, 149.

¹³⁴ Нићифор Перић, Митрополит рашко-прузенски - Предсједнику министарског савета и министру иностраних дела Николи Пашићу, *Докуменџа II*, 160.

¹³⁵ Филип Ђурашковић, предсједник црквено-школске општине, министру иностраних дела Србије, *Докуменџа II*, 180.

¹³⁶ Јанко Јанковић, цариник на Јавору, Министарству иностраних дела Србије, *Докуменџа II*, 185.

Захваљујући новим улагањима и помоћи Србије, Фонд је располагао солидним финансијским средствима, тако да је на крају 1909. године његова имовина износила 285 482 гроша. Зајам је користило више од 200 људи, и то: за откуп земље; откуп десетине; за откуп жита, сјемена и стоке; за помоћ трговцима и занатлијама и др. На дан 30. јуна 1911. године Фонд је имао гроша: главнине 15 627; зајмова на сенте 117 758; зајмова на признанице 20 066; зајмова на основице 88 546, зајмова на разне залоге 15 370 и намјештај и простор 3 249. Значи, укупна вриједност Фонда узносила је 260 716 гроша.¹³⁷

Када је Фонд економски ојачао, почеле су и међусобне свађе чланова управе Фонда. Тако су због тих сукоба са предсједником Фонда Филипом Ђурашковићем, оставке на чланство у Фонду дали Василије Поповић, архимандрит, Стеван Самарџић, управитељ основних школа, и Ђорђе Пејановић, професор Гимназије.

Како су свађе међу члановима Црквено-школске општине и Фонда узеле велики мах, а митрополит Ниђифор није успио помирити их, то Стеван Самарџић моли Министарство иностраних дела Србије да се више ангажује у рјешавању ових проблема. Након тога митрополит Ниђифор долази у Пљевља, али, умјесто да се више ангажује на измирењу завађених, он те свађе потцјењује, тврдећи да "можемо сасвим спокојни бити, јер родољубље, оданост грађана пљеваљских према Србији и српском роду је толика, да можемо сигурни бити, да (...) ниједан пљеваљски грађанин, Србин (...) нема никаквих веза са посадом војном и њеним агентима, сем трговачких и лифериционих".¹³⁸ Међутим, свађе пљеваљских трговаца око престижа у Српској православној црквено-школској општини, и у Фонду се настављају, као и међу свештеницима, особито између Шиљака и Вукојичића, те Шиљака и архимандрита Поповића.¹³⁹

Поред манастирског, основано је и више намјенских фондова. Први по времену оснивања био је *Школски фонд*, основан 1862. године. Фонд се издржавао прилозима богатијих грађана, као и прилозима који су прикупљани на разним забавама, на тзв. тепсијама сиромашних ђака и на патријаршијским тепсијама. Тако прикупљена средства увећавана су позајмицама које је Фонд издавао под интерес. Основна функција Фонда била је помоћ школама, као и дјечи сиромашних родитеља. Ваља рећи да су сиромашни ђаци, поред Школског фонда, тада добијали помоћ на више начина, и то не само од богатијих Срба већ и од Муслимана.

На Савиндан 1896. године основана је *Ђачка штедионица*, односно Фонд сиромашних ђака, који се, поред прилога богатих грађана који су давани различитим поводима у корист Ђачке штедионице, попуњавао и средствима добивеним на разним забавама које су организоване у корист Фонда.

¹³⁷ Александар Марић, директор Гимназије у Пљевљима, Главном школском туторству, 329-335.

¹³⁸ Ниђифор Перић, рашко-призренски митрополит - Предсједнику министарског савета, министру иностраних дела Николи Пашићу, *Документи II*, 159.

¹³⁹ Исто.

У новембру 1907. године основан је посебан *Фонд* за помагање сиромашних ђака Гимназије.

Статус учитеља и свештеника који су радили у неослобођеним крајевима није био чвршће регулисан. Плате су биле често мале и неуредне, а после смрти корисника породице нијесу примале никакву накнаду (пензију). Зато се, на иницијативу митрополита Дионисија Петровића, 1898. године оснива *Фонд за удове свештеника* и *Фонд за удове учитеља*.¹⁴⁰

IX

Помоћ Србије у ширењу просвјете и културе у Старој Србији, Босни и Херцеговини и Македонији, у вријеме док су се ове области налазиле у саставу Турског царства, била је заиста врло значајна и разноврсна. Но, ваља рећи да је и Црна Гора, сразмјерно својим могућностима, дала велики допринос оснивању и раду основних школа у Старој Србији и Херцеговини, нарочито у пограничним крајевима. Њена помоћ се посебно састојала у слању патриотски опредељених и изузетно храбрих учитеља, који су вршећи своју часну дужност били стално "са главом у торби".¹⁴¹

Но, у укупној бризи о школи у нашим крајевима под турском влашћу, ипак, прворазредну улогу имале су црквено-школске општине. Оне су, иначе, представљале најзначајнији облик окупљања Срба у тим крајевима. То су, истовремено, биле не само црквене и школске, већ и националне и политичке организације, које су, поред бриге о цркви и школи, и на све друге начине подстицале развој културе и буђење националне свијести српског народа. Црквено-школске општине се прво оснивају у градовима, а затим доста брзо и по селима, с тим што су у селима која нијесу имала цркву дјеловале само као школске организације.

Рашко-призренски митрополит Нићифор Перић, да би подстакао даљи рад на оснивању црквено-школских општина и учврстио организацију постојећих, донио је, 1903. године, Упутство о њиховој унутрашњој организацији.¹⁴² Према овом упутству, црквено-школску општину су чинили предсједник, дјеловођа¹⁴³, школски одбор и црквени одбор. Но, како су црквено-школске општине биле и политичке организације, то се у њима (особито у Пљеваљској) између појединих структура друштва

¹⁴⁰ Љ. Дурковић, н. р. 31-34.

¹⁴¹ О патриотизму, пожртвовању, храбрости и довитљивости ових учитеља ваљало би написати посебну књигу, која би била не само свједочанство о раду школа у оном времену и испуњење дуга према тим дивним људима, већ и трајно надахнуће како се ваља борити и жртвовати за интересе и добро народа. Таква књига би посебно била добродошла у ово наше егоистичко, шићарцијско, патриотски недефинисано, а у бити нихилистичко вријеме.

¹⁴² Шалипуровић В., *Културно-просвјетне и политичке организације у Полимљу и Рашкој (1902-1912)*, Нова Варош, 1972, 159.

¹⁴³ Дјеловођа пљеваљске црквено-школске општине, на примјер, 1904.-1910. године био је Стеван Самарцић, учитељ, иначе познати културни радник и национални борац из овог краја.

водила борба за превласт,¹⁴⁴ која је пријетила да угрози њихову основну намјену. Група истакнутих интелектуалаца¹⁴⁵ са подручја тадашњих Пљеваљског санџака, да би спријечила политичка трвења у црквено-школској општини, израдила је Правила о њеном раду.¹⁴⁶

Према поменутиим правилима, послове црквено-школске општине обављали су скупштина и општина (црквено-школски одбор).¹⁴⁷ Скупштину црквено-школске општине су чинили сви Срби са подручја града који су навршили 21 годину живота и који уредно плаћају прилоге одређене за школске потребе. Прилози су, иначе, одређивани сразмјерно имовном стању грађана. Скупштина се састајала најмање једанпут у току године, а одлуке је доносила већином гласова, уз услов да је присутно више од половине чланова скупштине. Скупштина је обављала нарочито сљедеће послове: разматрала је и усвајала извјештај о раду црквено-школског одбора; одобравала годишњи буџет; одређивала висину приреза за школске потребе; бирала (сваке године) по десет чланова у црквено-школски одбор и три члана за контролни одбор.¹⁴⁸ Скупштина је, дакле, и по саставу и по начину рада била утемељена на најширим демократским основама. Бригу о школи је тада водио васколик народ, и школа је била нераскидиво повезана са народом и његовом судбином. Те везе су биле толико снажне и испреплетане да је просто немогуће наћи већи степен јединства народа и школе него што је остварен у црквено-школским општинама.

Црквено-школски одбор су сачињавали: десет чланова које је изабрала скупштина, старјешина манастира, директор гимназије и управитељ основних школа (или њихови замјеници).¹⁴⁹

Црквено-школски одбор се бавио нарочито сљедећим пословима: 1) припремао је сједнице скупштине, бирао из своје средине потпредсједника, дјеловођу, рачуновођу и школског стараоца (предсједника је именовао митрополит, и, по правилу, то је био старјешина манастира Св.

¹⁴⁴ Пљевља су тада била најзначајнији трговински, економски и културни центар Пљеваљског санџака, па су пљеваљски трговци успјели да 1908. године доведу за предсједника црквено-школске општине трговца Ђурашковића, упркос традицији да предсједника именује рашко-призренски митрополит, и да та дужност припада старјешини манастира Свете Тројице. (Опширније у поменутом раду Вукомана Шалипуровића)

¹⁴⁵ У тој групи су били, поред осталих, Сретен Вукосављевић, Стеван Самарџић, Ђорђе Пејановић и Василије Поповић (игуман манастира Свете Тројице).

¹⁴⁶ "Правила српске православне црквено-школске општине у Пљевљима при манастиру Свете Тројице" требало је да у истовјетном тексту важе и за пријеполску и прибојску општину, с тим што би се само измијенило име и сједиште црквено-школске општине. Иако ова Правила није потврдио рашко-призренски митрополит, из њих се, ипак, види суштина организације и дјеловања црквено-школских општина (Правила... је објавио Вукоман Шалипуровић у напријед поменутој књизи, 160-180).

¹⁴⁷ Да не би било забуне око термина "општина", ми ћемо у даљем тексту употребљавати само термин "црквено-школски одбор". Овај термин је иначе знатно адекватнији с обзиром на функције које је одбор обављао.

¹⁴⁸ Чланови црквено-школског одбора нијесу могли бити млађи од 30 година. У истом црквено-школском одбору нијесу могли бити отац и син, браћа и таст и зет.

¹⁴⁹ Правилник..., члан 17.

Тројице); 2) управљао читавим покретним и непокретним имањем манастира и школе, те свим добрима и закладима повјереним му на чување; 3) бринуо се о становима просвјетних радника; 4) бринуо се о "напретку и потребама црква и школа те подупирао сваки племенит подухват који иде на добро њихово"; 5) прегледао "закључне и мјесечне рачуне настојатеља манастира, рачуновођа, турске и старатељске"; 6) заступао народ, цркву и школу пред вишим свјетовним и црквеним властима, те бринуо о моралном и религиозном васпитавању народа; 7) помагао отварање основних школа и организовање црквено-школских општина на сеоском подручју, којима је био "дужан указати сваку могућу моралну потребу, а по могућности и материјалну, како би ове боље одговориле свом задатку; 8) састављао годишњи буџет, подносио га скупштини на разматрање и митрополиту на одобрење. У свом укупном раду црквено-школски одбор се "руководио само црквеним и школским интересима не правећи разлику између прихода манастира и прихода школе".¹⁵⁰

Предсједник црквено-школског одбора предсједавао је сједницама, заступао одбор (заједно са дјеловођом), надгледао манастирско имање и подносио сваког мјесеца рачун о приходима и расходима манастира и "никакве друге послове осим вјерских не врши без договора са општином".¹⁵¹ Власт предсједника била је, дакле, увелико ограничена, што је још један доказ демократског устројства ових општина.

Дјеловођа је водио све врсте записника са сједница скупштине, црквено-школских одбора и других органа црквено-школске општине,¹⁵² док је рачуновођа водио књиге благајне и старао се о уредном уплаћивању прихода у школски фонд. Поред тога, рачуновођа је састављао крајем сваког мјесеца извјештај о стању благајне, као и годишњи извјештај о финансијском пословању, и подносио га скупштини на усвајање.¹⁵³

Школски старалац је водио бригу о покретном имању школе и "старао се да школа увијек на вријеме буде снабђевена оним што јој је потребно". Затим се бринуо о дрварини, продавао школске књиге, примао уписнину, предлагао општини евентуалне оправке школске зграде, набавку наставних средстава и сл., али све то је искључиво радио у споразуму са управитељима школа.¹⁵⁴ Школски старалац се понашао као прави домаћин, водећи свестрану бригу о материјалном опремању школа и крајње рационалном трошењу средстава намијењених у те сврхе. Иначе, укупно посматрано, и данас можемо позавидјети бризи коју су црквено-школске општине посвећивале школи, особито у погледу намјенског и рационалног трошења расположивих средстава. Поред поменутих институција, о томе је посебну бригу водио контролни одбор који је, између осталог, био дужан да "сваке године осам дана прије скупштине на којој ће поднијети буџет и извјештај општински на одобрење, прегледа књигу, касу и биланс стања општинског на крају године и о томе

¹⁵⁰ Исто, члан 34.

¹⁵¹ Исто, члан 38.

¹⁵² Исто, члан 40.

¹⁵³ Исто, члан 41.

¹⁵⁴ Исто, члан 42.

поднесе извјештај". У извјештају је морало "изричито да стоји: да ли су књиге, дјеловодни протокол и дневници у реду, да ли је напредак у имању или није и да ли је то по буџету или није".¹⁵⁵

Сеоске црквено-школске општине, односно само школске (уколико село није имало цркву) организоване су за једно село или за више њих, "која се заједнички брину о својој цркви и школи, или само школи".¹⁵⁶ Сеоске црквено-школске општине су бирале црквено-школски, односно само школски одбор најмање од шест чланова, не рачунајући ту свештеника и учитеља који су по положају чланови поменутог одбора.¹⁵⁷ Црквено-школски, односно школски одбор морао је своје сједнице држати најмање три пута у току године. На првој сједници, која је држана у септембру, утврђиван је списак дјеце дорасле за школу. При томе су учитељ, свештеник и чланови школског одбора разговарали са сваким сељаком посебно, који је имао дјецу дораслу за школу, савјетујући га да их шаље у школу. На првој сједници се одлучивало и о набавци намјештаја, учила, огријева и другим потребама школе. Друга сједница је држана на дан Светог Саве. На њој су учитељ и свештеник подносили извјештај о свом раду и раду школе и цркве, или само школе уколико у селу није постојала црква. Поред тога, расправљало се и о другим питањима везаним за рад школе и цркве. Трећа сједница је држана на крају наставне године. На њој је, поред осталог, разматран и усвајан извјештај о годишњем пословању школе и доношен буџет за наредну годину. На овој сједници, на предлог учитеља, усвајана је и одлука о евентуалној оправци школе и другим радовима које је ваљало извести у току љетњег распуста.¹⁵⁸

Црквено-школске или само школске општине на селу, као и оне у граду, заиста су водиле свестрану бригу о школи, особито ако се имају у виду услови у којима су радиле. Илустрације ради наводимо члан 7. поменутог Нацрта, који се односи на рад црквено-школског односно школског одбора:

"Црквено-школски (односно само школски) одбор врши ове послове:

1. Стара се о напретку своје школе-цркве, како оне у свом племенитом задатку не би биле ометене; гдје нема цркве брине о мјесту, гдје се привремено могу извјесни црквени обреди свршавати;
2. Брине се о одржавању школске зграде у исправном стању, затим да у школској згради или уз њу буде пристојан стан за учитеља (једна соба и куина) и поред школе потребно земљиште за башту, гдје нема за учитеља стан у школској згради, стара се за пристојан стан у селу; настојава да у школској згради или непосредној њеној

¹⁵⁵ Исто, члан 47.

¹⁵⁶ Нацрт правила за сеоске црквено-школске општине у Пљевљима. Иако немамо доказ да су ова правила усвојена, она у сваком случају одражавају тадашње стање у сеоским црквено-школским, односно школским општинама. (Видјети: Шалипуновић, н. р., 174-181)

¹⁵⁷ Исто, члан 3.

¹⁵⁸ Исто, члан 9.

- близини буде једна соба, гдје би спавали ђаци, чије су куће далеко од школе, а по могућству да буде једна соба за свештеника;
3. Брине се о набавци потребних наставних средстава, књига, намјештаја и учила, а по могућству и набавци школског материјала за сиромашне ученике, све ово по предлозима и представкама учитеља;
 4. Настојава код родитеља да своју дјецу уредно шаљу у школу и објашњавају им сваком zgodном приликом значај школе и заједничког напорног рада;
 5. Саставља буџет сваке године и стара се о редовном притицању црквено-школских прихода;
 6. Брине се о напретку села и сељака уопште, упућујући их на уредан и частан живот, слогу и љубав и међусобну трпеливост, те у тој сврси настојава на измирењу завађених, истичући им рђаве последице свађе и ината и потребу попуштања у интересу обојих страна;
 7. Приређује чешће, нарочито зими недељом и празником или обичних дана увече, сијела, на којима ће учитељ и свештеник читати сељацима корисне књиге, и поучавати их у религији и другим знањима корисним по општи напредак; свештеник је осим на сијелима дужан и у свакој прилици држати пригодне проповједи при слави, заветини, задушницама и у цркви (ако је има) на служби;
 8. Води бригу о расположењу народном за црквено-школске и опште српске-народне послове и утиче на народ увијек у случају, како ће општински интереси бити заштићени и
 9. Заступа на сваком мјесту своју општину."

Импресионира патриотизам којим је прожет укупан рад црквено-школских општина.¹⁵⁹ А у документима које су оне доносиле стално се потенцирају дужности учитеља и свештеника, да, поред рада у школи и цркви, брину о укупном напретку, просвјетљивању и националном освјешћењу народа. Тако и у поменутом документу пише: "Свештеник и учитељ дужни су у договору радити све општинске послове и бринути се о умном и моралном напретку народа, дајући сељацима у свакој прилици потребна упутства, долазећи у тој сврси у што ближи додир са народом искоријењујући штетне обичаје и празновјерице у народу, настојавајући гдје треба, да се по могућности оправдана права и жеље испуњавају".¹⁶⁰ У истом циљу и школски одбор из Новог Пазара у своје прворазедне задатке истиче "да из школског фонда, поред за школу потребних књига, набавља и друге књиге и листове разног садржаја и да са њима оснује књижницу, и обновивши је да из ње издаје поменуте књиге и листове на прочитавање овдашњим Србима ради умног усавршавања".¹⁶¹ Задивљује и

¹⁵⁹ Поред Пљеваља, црквено-школски одбори су постојали и у селима: Ковачу, Хоћевици, Мељаку, Бобову, Премћанима, Отиловићима и Илином Брду (Шалипуровић, В., н. р., 226).

¹⁶⁰ Исто, члан 28.

¹⁶¹ Шалипуровић, В., *Културно-просвјетне и ђолишичке организације у Полимљу и*

брига коју су школски, односно црквено-школски одбори поклањали сиромашним ученицима. Ради обезбјеђивања средстава за помоћ сиромашним учесницима, школски одбор је, између осталог, задуживао двојицу својих чланова да воде посебну књигу у коју су уписивали све поклоне намијењене за помоћ сиромашним ученицима, и сваког мјесеца или тромјесечно подносили извјештај школском одбору о прикупљеној помоћи.

X

Све до доношења *Основних љавила о српским народним школама у Оџоманском царсџву*, рад школа и дужности црквено-школских општина нијесу били законски регулисани, а према овим правилима црквено-школска општина је била дужна:

1. Да да потребно земљиште за школу и за школско двориште, а по селима још по могућности и пола хектра земљишта за школску башту у близини школе, и да то одржава у добром стању.

2. Да одржава зграде, учионице и удешава према хигијенским и педагошким правилима, а по могућности и станове учитеља.

3. Да набавља школски намјештај.

4. Да даје огрев за школу, а по могућности и за наставнике и послужитеље.

5. Да плаћа школско особље.

6. Да рукује школском касом, школским имањем и школским објектима.

7. Да се стара да што више дјеце иде у школу и да помаже родитељима у свим школским пословима.¹⁶²

Ова правила представљају први објављени закон о српским школама на подручју тадашње турске државе. Према њима, задатак је школе да васпитава дјецу у народном духу, да је припрема за грађански живот и да шири просвјету и писменост у народу. Школе, иначе, подижу и о њима се брину црквено-школске општине. Интересантно је да је овим Правилима предвиђен почетак и крај школске године само за основне школе у граду, док је за школе на селу прописан само датум почетка рада, а рад су завршавале одмах послџе испита који је обично обављан у мају, тако да су се дјеца са села могла раније укључити у пољопривредне радове.

* * *

Иако су радили у изузетно неповољним условима, уз неблагонаклону присмотру турске власти, црквено-школски одбори су заиста узор свенародне бриге о школи и сиромашним ученицима. То је истовремено и примјер неодвојиве повезаности школе и народа, или, што би се данас рекло, школе и друштвене средине, тако да и данас могу послужити као

Рашкој, Школски одбор српске Новопазарске школе, члан 1, 113.

¹⁶²Основна правила о српским народним школама у Отоманској царевини, Скопје 1909, члан 10.

солидан примјер успјешне сарадње школе, особито основне, са средином у којој се налази. Надамо се да ова повезаност школе и народа може подстаћи и школске законодавце данас да основну школу "врате" народу, што никако не би смјело да значи да тиме држава скида са себе бригу о основној школи, особито када се ради о платама, набавци намјештаја и учила, изградњи школе и сл.

Повезаност школе са средином у којој се налази, опште је познато, потребна је не само ради стварања бољих услова за одвијање наставе, већ и ради њеног укупног дјеловања у датој средини. Тај утицај нијесу могле успјешно замијенити ни доскорашње бројне друштвено-политичке организације, а још мање то данас могу учинити посвађане, често недефинисане и власти жељне политичке странке и партије. Управо школа својим утицајем, уколико је чврсто повезана са средином, може увелико да ублажи негативне посљедице претјераних, каткад и некоректних, страначких надметања, особито у дијелу који иде на штету коректних људских и комшијских односа.

Miloš STAROVLAH

*SERBIAN CHURCH-SCHOOL MUNICIPALITY BY THE MONASTERY
OF ST. TRINITY NEAR PLJEVLJA*

The Summary

The Turkish authorities had tried to prevent development of the literacy, as well as all other ways of cultural education of the enslaved Christians. The only exception had been church and monasteries, that had had certain degree of religious and cultural autonomy. The Serbian Church-School Municipality organized by the monastery of St. Trinity near Pljevlja had successfully used that opportunity. Its associates had developed very successful co-operation with the Metropolitanate of Raška-Prizren, Patriarchy in Constantinople, Serbia, as well as with the representatives of the Turkish government.

Its co-operation with Serbia was extremely developed. Serbia wanted to make stronger its influence in the region of Pljevlja, since in that particular region the interests of Austria-Hungary, Turkey, Serbia and Montenegro had directly been confronted.

Serbia tried to help the occupied regions by helping the work of the Church-School Municipalities, foundation of the schools in Serbian language, by sending and financing teachers, priest, school book, as well as the other book, and also by granting scholarships. There was, by the Belgrade Seminary, special department where were educated teachers and priest for work in the occupied regions. Serbia had very important role in establishment of the High School in Pljevlja in 1901.

At the end of XIX and beginning of the XX century, Montenegro had engaged itself in opening and financing of the schools in the region of Pljevlja, so beside two schools in the town itself, there were, at the mentioned period of time, ten primary schools in the village area. Six of them were financed by Serbia and four by Montenegro.

Иван ЛАКОВИЋ*

НЕКИ АСПЕКТИ МОДЕРНИЗАЦИЈЕ КОНВЕНЦИОНАЛНОГ
СТРЕЉАЧКОГ НАОРУЖАЊА ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС И
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Јединице копнене војске Краљевине СХС и, касније, Краљевине Југославије су, наставши на традицијама и слави српске и црногорске војске, представљале окосницу војне силе новостворене државе. Стечени углед из не тако давно вођених битака и високо мишљење које је владало о српском војнику-пјешадинцу чинили су се сасвим адекватним њиховом квалитету, док је борбени дух тих јединица, сам по себи, остављао изузетно упечатљив утисак. Такву основу је требало у новој држави надградити и ове, наизглед, ванредно чврсте темеље претворити у стабилну и импозантну грађевину. Иако то никада није једноставан посао, квалитет српске пјешадије је био гаранција да, ако му се приђе довољно стручно и са довољно правилно распоређених средстава, постоје све шансе за успјех. Двадесет година које су услједиле донијеле су нешто чему се, како изгледа, нико није надао; умјесто да постане респектабилна војна сила, југословенска војска је дошла у ситуацију да је и савезници и непријатељи престану озбиљно узимати у обзир. Ако се ово дешавало на пољима ратне морнарице и ратног ваздухопловства, то јест сегментима војске гдје нијесу нарочито били изражени носиоци побједоносних српских тековина, онда се поставља и питање - зашто се исти случај понавља и јединицама копнених трупа, када се зна да су управо њихово језгро сачињавали побједници са Брегалнице, Цера и Кајмакчалана.

"Свијетло оружје", које је као доминантан фактор одавно потиснуло "срце у јунака", у стратешко-тактичким концепцијама југословенске војске скоро никада није схваћено у том смислу. Иако промјене у продукцији пјешадијског наоружања нијесу биле толико драстичне као на питању, рецимо, авијације, оне су биле ипак довољне да означе разлику између модерних и застарјелих борбених концепата. Јединице копне-

* Аутор је истраживач-сарадник у Историјском институту Црне Горе, Подгорица.

не војске, међу којима пјешадија увијек игра најистакнутију улогу, већ су престале да буду искључиво пјешадијске и артиљеријске; употреба оклопно-механизованих снага је учинила да модерно ратовање у великој мјери добије на динамици, тако да је тијесно садејство ова три рода постало најважнији услов успјешног вођења операција на сувом. То је значило да и наоружање сва три поменута рода мора бити усклађено са стратегијом њихове намјене, а ова, опет, са тенденцијама развоја и војне мисли и војне индустрије. Када се говори о копненој војсци међуратне југословенске државе, стиче се утисак да је садржина сошки са оружјем у касарнама више била производ неразумијевања стручних књига и часописа, којих је сигурно у довољним количинама било на полицама високих војних функционера, него што је била резултат пословичне беспарице. Оклопне снаге су биле драстичан примјер, али су пјешадијске јединице, ипак, преживљавале много дубљу кризу, не тако препознатљиву када се баци први поглед на њено наоружање, али је управо сам ток набавке тог наоружања одавао утисак једне скоро стратешке усмјерености ка прошлом и преживјелом. Као да се није схватало да Први свјетски рат по свему представља зенит једног деветнаестовековног начина употребе војних снага, а не концепт модерног сукоба; појачавајући формације и оруђа која су изнијела главни терет операција из прошлог рата, спремало се за нешто што се, по својој историјској суштини, више није могло поновити. Прелиставајући списак наоружања пјешадијских јединица, може се закључити да су постојећи модели модернизовани на релативно задовољавајући начин, али колико су год ставке са тог списка одговарале својим панданима на списковима наоружања модерних свјетских армија, пада у очи да у случају ових потоњих те ставке не само да не сачињавају комплетну листу већ се и сам њихов проценат на тим списковима смањује у све већој мјери. Та нова оружја,¹ којих није било на југословенским списковима, нијесу била толико знак слабе наоружаности трупа колико превазиђености концепције употребе онога што се имало. Ако претпоставимо да правилно усмјерено дејство пјешадије може, у великој мјери, надомјестити недостатке свог наоружања, онда испада да је пјешадија југословенске војске не само наоружавана погрешним оружјем већ је и њена намјена била далеко од подударности са задацима који су је чекали у будућности.

Пјешадијско наоружање у војсци међуратне југословенске државе је, као што је назначено, бирано и усвајано по шаблонима из Првог свјетског рата.² Разумљив у првих неколико година по оснивању, овај тренд је тридесетих година, нарочито у њиховој другој половини, водио

¹ Д. Калафатовић, *Неколике новине у наоружању пјешадије*, Ратник X, Београд 1922, 105-123. Б. Буђан, *Аутоматска пушка*, Ратник IV, Београд 1925, 123-127. М. Станковић, *Настава и наоружање за блиску борбу*, Ратник VII-VIII, Београд 1930, 88-97. М. Виџан, *Аутоматска пушка*, Ратник XI, Београд 1934, 103-109. Д. В. Милосављевић, *Три гледишта о уједињењу лаких аутоматских оруђа*, Ратник IV, Београд 1931, 1-8.

² Ј. Соколовић, *Како да формирамо и наоружамо рајну пјешадијску чету*, Ратник VI, Београд 1934, 18-28.

ка смањивању ватрене моћи пјешадијских снага и ограничавању могућности њихове примјене. Схватањем да пјешадијска јединица треба да буде опремљена само брзометним пушкама, као основним стрелачким, и митраљезима, као јединим аутоматским оружјем,³ стратегији југословенске војске су у великој мјери смањили тактичке могућности пјешадије у блиској борби, односно једином бојишту на којем је и даље суверено владала. Као да се није видјело да је масовна употреба артиљерије и оклопно механизованих снага јако смањила просторне удаљености између сучелених пјешадијских трупа, и да ће њихова употреба до изражаја долазити само у блиским окршајима.

Док је на почетку вијека главни захтјев који је постављан пред пјешадијско оружје био калибар који омогућава ефикасно дејство на даљинама до 1000 m, у времену између два рата се много више размишљало о ватреној моћи у смислу густине ватреног снопа на реалним одстојањима, односно на даљинама које су врло ријетко прелазиле 400 m.⁴ Митраљези, који су овом задатку савршено одговарали у дефанзивним операцијама, били су од мале користи у противнападу или класичним офанзивним дејствима. Прибјегавање пушкомитраљезу као рјешењу није у потпуности задовољавало, јер пушкомитраљез у било којој пјешадијској формацији није могао постати личним аутоматским оружјем, без обзира на све веће уштеде у његовој тежини. Лакши и мобилнији од митраљеза, он је и даље имао једно суштинско ограничење - био је колективно, а не лично оружје. Управо то несхватање потребе за личним аутоматским наоружањем стријелаца-пјешака, невезано за распоред тежих аутоматских оружја у формацији, повукло је линију разлике између савремености и анахроности у самом програму модернизације пјешадијског наоружања.

Дилема која се чинила нерјешивом, а која је представљала стварни разлог неувођења лаког аутоматског оружја у службену употребу, изгледала је, отприлике, овако. Униформишући своје пушчано наоружање, војска било које државе је успостављала стандард што се тиче система затварача и калибра, тако да је, у оквирима ових параметара, могло долазити до промјена самих модела оружја, јер су и даље постојале претпоставке њихове логистичке исплативости. Међутим, и затварачи и калибри пушака, које су између два свјетска рата увођене у наоружање свјетских армија, представљали су крајње домете на том пољу, тако да се њихова надоградња у тим границама морала платити исувише великим повећањем тежине оружја, посебно ако се жељело аутоматско оружје великог капацитета магацина. Пушчани калибри, који су износили између 6,5 и 8 mm, претпостављали су не само тешку муницију већ и повратни трзај који је било немогуће амортизовати системом затварача који је постојао код аутомата.⁵ С друге стране, ти аутомати су били прилагођени пиштољској муницији мање тежине и трзаја (и мањег ефикасног до-

³ Ж. Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији I*, Загреб 1986, 207.

⁴ Б. Буђан, *Аутоматска пушка*, 123-127.

⁵ Исто, 123-127.

мета), што је доводило до оријентације жељеног аутоматског оружја према пиштољу, а не према пушци као главном носиоцу пјешадијске ватре, и самим тим, мањим растојањима на којима се могла отворити ефикасна ватра. Тежећи за увођењем аутоматске пушке у неком од стандардних калибара, војске из међуратног периода су, полако, долазиле до сазнања да постојећа технологија није у стању да пружи рјешење овог проблема, и да постоје само двије алтернативе: Не уводити у формацијско наоружање никакво компромисно рјешење док неко не направи задовољавајући модел аутоматске пушке, или: увести аутомате мањег калибра који би, у великој мјери, измијенили велики број тактичких поступака јединица.

За високе војне кругове, који су о судбини југословенске војске одлучивали на основу стратегијско-тактичких концепата са почетка вијека, прилагођавање основног пјешадијског оруђа пиштољу, макар и у мањој мјери, било је потпуно незамисливо. За њих је термин "блиска борба" можда и могао значити употребу оружја краће цијеви,⁶ али не и мањег калибра, мада чуди како никоме није пало на памет да велики дomet, као једна од главних одлика пушчаних калибара, у условима блиске борбе не игра скоро никакву улогу. Потпуна замјена брзометних пушака лаким аутоматима, наравно, нити је била циљ, нити је у некој војсци спроведена, али је њихово постојање у одређеном проценту омогућавало пјешадијским јединицама велики распон дејстава у толикој мјери да су све армије свијета, које су претендовале на назив "модерна", у свом саставу имале макар по један модел из ове категорије. Југословенска војска, определијеливши се за стратегију чекања појаве адекватне аутоматске пушке, остала је за читаву генерацију иза већине својих будућих противника и савезника. Располажући фамилијом квалитетних брзометних пушака, није учињен ни најмањи напор да се за нове задатке нађу и нова рјешења, већ је стара, добра брзометка и даље сматрана за универзално оружје у свим условима борбе. Други свјетски рат, до којег је убрзо дошло, показао је да пјешадијске трупе без лаког аутоматског оружја немају шта да траже на бојишту.

Узгред, увођење неког модела аутомата у наоружање југословенске војске било је скопчано и са још једним логистичким проблемом. Армије које су користиле оваква оружја су њихов калибар одређивале, у великој мјери, на основу калибра стандардних војних пиштоља, како би се избјегла појава великог броја различите муниције (Американци су своје "Thompson"-е М-28 и М-30 израђивали у калибру 45 АСР (11,43 mm), калибру њиховог службеног пиштоља "Colt" М-11, Њемци све своје аутомате у калибру 9 mm PARA, калибру војних пиштоља "Parabellum" и "Walther" Р-38 итд.). Усвајањем "Browning"-овог модела М-10/22 у калибру 9 mm К, Југословени су се још више удаљили од могућности увођења неког лаког аутомата у наоружање својих трупа, јер, колико је познато, у овом калибру није постојало ни једно иоле квалитетно аутоматско оружје. Наоружавање војске и полиције истим пиштољем, калибра при-

⁶ М. Станковић, *Насиља и наоружање за блиску борбу*, 88-97.

лагођеног полицијској употреби, значило је да сувише велики јаз између снаге "кратке деветке" и стандардног пушчаног калибра представља, уједно, и немогућност увођења аутомата који би, конципиран у првом калибру, могао објединити најважније особине оружја предвиђеног за употребу муниције овог другог. Експериментисања са њемачким моделом "Egma-Vollmer" М-26 у калибру 9x19 и америчким "Thompson"-ом М-28 калибра 45 АСР никада нијесу отишла далеко - колико су озбиљно разматрана показује и чињеница да наручени "Thompson"-и нијесу стигли у земљу прије њене капитулације.

Компромис по овом питању се могао тражити у конструкцији полуаутоматског оружја које би користило пушчану муницију и одликовало се већом каденцом испалених метака, али се ово рјешење сматрало исувише половичним и скупим у условима кад је већ толико новца потрошено на унификацију брзометне пушке. То се, првенствено, каже због тога што је аутомат подразумијевао комбинацију са постојећим брзометкама, а полуаутоматске пушке су могле доћи до изражаја само када су представљале основно оружје или свих или, барем, велике већине стријелаца неке пјешадијске формације. Богате земље су себи могле да приуште и овакав експеримент (који је у америчком случају са "Garrand"-овим карабином М-1 у калибру 30 дао одличне резултате), али за земљу чија се војска одликовала и сиромаштвом и конзервативношћу овакав пројекат није излазио ван граница теорије.

Службени пиштољ југословенске војске и полиције био је "Browning" М-10/22,⁷ белгијске фирме "Fabrique Nationale" из Херстала. Ово солидно (мада ни по чему изузетно) оружје калибра 9 mm К доста је добро одговарало полицијској служби, док је улогу војног пиштоља вршило више на основу непостојања озбиљне доктрине борења пиштољем него што су га његове карактеристике избацивале у први план. Наиме, у српској војсци, а касније и у војсци нове државе, ручна ватрена оружја су била обиљежје официјског кора, знак њиховог старјешинства и команде. Практична борбена употреба се сводила на минимум и то највише у циљу самоодбране и борбе прса у прса, гдје је њиховим носиоцима остављано да пиштољ користе према свом нахођењу. Шире гледано, изузев посебних ситуација, пиштољи се ни данас плански не користе у војсци на много другачији начин. Разлика је у томе што су параметри, на основу којих су у модерним савременим војскама пиштољи уврштани у састав наоружања, од двадесетих година наопако мијењани у врло малој мјери, док су критеријуми, на основу којих се поменути "Browning"-ов модел нашао у југословенској војсци, застарјели већ послије једне деценије.

Иако релативно малобројни, пиштољи представљају битну ставку у списковима војног оружја и имају добар разлог за своје постојање. У борбеним концептима гдје се рачуна на блиску борбу, употреба пиштоља и револвера долази до изражаја не само као дефанзивног већ и као офанзивног оружја, нарочито у условима борбе у затвореним објектима гдје је, због својих габарита, класична пушка прилично бескорисна.

⁷ М. Турина, *Наоружање Краљевине Југославије*, Београд 1938, 29-30.

Овдје је коришћење пиштоља комбиновано са употребом лаких аутомата у пиштољским калибрима, па је овако опремљена јединица располагала ватреном моћи примјереном датом начину борбе и могућностима ефикасне логистичке подршке условљене униформношћу калибара. То значи да пиштољски калибар мора не само одговарати условима функционисања самог пиштоља већ и омогућити коришћење оружја дуже цијеви и дуже нишанске линије. Од њега се тражи и велика зауставна моћ, посебно зато што је у условима њихове употребе (блиски окршај) од животне важности већ првим поготком неутралисати противника. Управо је испуњење овог захтјева афирмисало калибре попут поменутих 45 АСР и 9 mm PARA.

У том смислу, југословенско одлучивање за пиштољ у калибру 9 mm К, односно, оружје које је користило метак краће чауре и мање зауставне снаге, може се окарактерисати као неправилно. Таква одлука је значила да ће пиштољи остати само декоративан елемент на официрској униформи и да ће, упркос доста добрим карактеристикама "Browning"-а као таквог, ово оружје представљати сасвим издвојену цјелину, и то цјелину коју није било могуће интегрисати у било који савремени борбени концепт. Ако се присјетимо да су, у не тако давној прошлости, војске и Србије и Црне Горе своје борбене квалитете доказивале управо у блиској борби користећи сабљу и ватрено оружје кратке цијеви, још је теже докучити зашто је пиштољу и осталим оружјима која су представљала њихову надградњу посвећивано тако мало пажње, простора и размишљања. Вјероватно се, у доба када је тежина артиљеријских зрна већ мјерена у тонама, сматрало да је њихова употреба примјеренија полицији, која не мора размишљати о далекометним топовима као противнику, неголи војсци која живи у страху од дејства тих топова. Као да ником није пало на памет да исто као што је пиштољ бескористан и на десетоструко краћим растојањима од оних на којима дејствују хаубице, тако су и артиљеријска оруђа неупотребљива на даљинама са којих се отвара ефикасна ватра из пиштоља. Ова два краја истог штапа, очигледно, нијесу на тај начин посматрана у војсци која је своје старе "Nagant"-е, "Gasser"-е и "Steyr"-е замијенила једним "Browning"-овим делом.

Новостворена држава је, већ на самом почетку, била суочена са једним великим проблемом везаним за наоружање своје војске. Инкорпоришући бивше аустроугарске, српске и црногорске територије, са њих је наслијеђен велики број пушака различитих модела, система и калибара. Са територија под управом Аустро-Угарске царевине најчешће су се у магацине војске Краљевине СХС сливале "Manlicher"-ове пушке калибра 8 mm, као и румунске и италијанске верзије истог оружја у калибру 6,5 mm. Осим њих, у плијену се налазио и велики број "Mauser"-а различитих система у калибрима од 7 до 8 mm, који су, у зависности од типа затварача, сандука и механизма за окидање, представљали знатно боља оружја од стандардних аустријских "Manlicher"-а. Из Црне Горе су, осим једног броја потпуно застарјелих пушака из 19 вијека, наслијеђене и руске пушке "Mosin-Nagan" калибра 7,62 mm, раније службено оружје цр-

ногорске војске. Сама српска војска је користила велики број различитих пушака. Ту су предњачиле једнометне и вишеметне "Mauser"-ове пушке из предратног периода, затим неколико верзија француске пушке "Lebel" калибра 8mm, руске "Mosin-Nagan" (добијене после Церске битке) и гомила "Manlicher"-а из ратног плијена.⁸

У овој "шуми" система и калибара требало је наћи право рјешење за коначну унификацију, која је због немогућности логистичке подршке овако шароликом наоружању схватана као питање од прворазредног значаја. Одлучивање за један систем и калибар стандардне пјешадијске пушке је имало много већу тежину него што је то био случај са свим осталим питањима модернизације југословенског ватреног оружја. У игри су била четири система затварача и три калибра, а сваки од њих је значио другачије финансијске издатке, другачију спољнополитичку оријентацију и другачије реперкусије како на ватрену моћ јединица тако и на логистику. Осим тога, овај избор је прејудицирао и веома дугорочну оријентацију, јер усвојити једну фамилију пушака значи прилагодити њеним могућностима концепцију ватре читавог борбеног састава који се њоме користи и указати на будуће правце модернизације те врсте наоружања. Ово потоње се односи на чињеницу да било која модернизација неког стандардног оружја, без обзира на то да ли значи надградњу самог оружја, преправке на њему, његову замјену или промјену концепције његове употребе, у основи мора имати управо врсту и карактеристике стандардног модела. У југословенском случају, тај избор је зависио од много чега, у првом реду од односа у троуглу постојеће залихе-материјалне могућности-спољашњи утицај, па тек онда од самих особина оружја која су улазила у најужу конкуренцију.

Са становишта постојећих залиха, предност је била на страни аустријских "Manlicher"-а, и то управо модела који је био службено оружје Двојне монархије. Иако је ово оружје у италијанској војсци остало у употреби све до педесетих година, као рјешење које се наметало новоформираној држави је било веома лоше. Главне мане ове пушке су биле осјетљивост затварача на нечистоћу и лоше ријешен сандук за муницију, што је, у условима употребе који су владали на балканским брдима, значило извјесност честих кварова и расходања. Осим тога, сам систем "Manlicher"-овог затварача био је прилично застарио, нарочито у поређењу са системом примијењеним на "Mauser"-овом моделу М-98, и тада и касније најпоузданијим системом обртно-чепног затварача у свијету. Са фирмом "Mauser" из Оберндорфа, влада у Београду је имала традицију сарадње још из прошлог вијека, када је ова фирма прелазила на поље вишеметних острагуша и већ тада постизала одличне резултате у рјешавању концепције затварача, робусности сандука и механизма за окидање као и ригорозном контролом укупног квалитета израде. Прије Првог свјетског рата, у саставу српске војске је било неколико различитих "Маусер"-ових модела, међу којима су М-98 у калибру 7mm предста-

⁸ Б. Богдановић, *Пушке: два века пушака на територији Југославије*, Београд 1990, 88-92, 115.

вљале најбоље пушке у цијелој армији. Осим тога, оне су се могле адаптирати на снажни и прецизни калибар 7,9x57 mm, што је значило да су испуњавале главне захтјеве постављане пред потенцијалног кандидата за стандардно савремено оружје. Њихова главна мана је била цијена; иако је Њемачка, у оквиру репарација, била дужна да побједницима испоручи велике количине оружја, на све начине је покушавала да изврда уступање већег броја својих најмодернијих пушака, до којих се могло доћи једино куповином. У тој политици заштите свог оружја, Њемци су, ипак, превидјели чињеницу да је и М-98, као и свако квалитетно оружје не баш најскоријег датума, имао велики број копија и верзија неједнаког квалитета. Ако се на страну ставе ове посљедње, у белгијским, шведским и чехословачким арсеналима се налазило сасвим довољно, по цијени конкурентних, клонова оригиналне "98-ице" који ни по чему нијесу заостајали за оригиналом. Испоставило се да су ова "стражња врата" представљала пут до коначног набављања ових пушака у количини довољној да прејудицира њихово усвајање као стандардног модела.

Осим поменутих пушака, још два модела су била у "игри". То су били енглески "Lee Enfield" калибра 303 British (7,7 x 51 mm)⁹ и француски "Lebel- Berthier" М-1907/15 калибра 8 mm. Ако се од "Manlicher"-ки одустало због њиховог лошег квалитета, исти проблем као да није сметао француским пушкама. Ово оружје је подијељено српским војницима дијелом већ на Крфу, а дијелом на Солунском фронту, и било је далеко од тога да је изазивало одушевљење. Ко је једном имао посла са "Mauser"-ом М-98, тај је "Lebel"-ове моделе 1907/15, 1886/93 и 1890 слободно могао сматрати за гомилу бескорисне гвожђурије. Ако се са очајним "Lebel-Berthier"-овим затварачем још и могло помирити, три метка у магацину су била заиста премало (касније је тај недостатак исправљен проширеним сандуком који је дјелимично вирио испред браника обарача, али је то наврат-нанос нађено рјешење било незадовољавајуће јер је тако изложено дно сандука било врло неотпорно на хабање). Политички разлози су, међутим, били на путу да превагну над тактичко-техничким карактеристикама. Према Б. Богдановићу,¹⁰ на сједници владе 26. 12. 1922, којој је претходило тајно скупштинско изгласавање зајма за наоружање од Француске у износу од 800 милиона динара, опција генерала Пешића (енглеске или чешке пушке) потиснута је у корист мишљења Милана Стојадиновића и краља Александра да треба усвојити француско оружје. Склоност војске према бољој пушци је била подређена политици везивања за Француску и, како изгледа, краљевој личној користи. Богдановић наводи да је сам краљ Александар на овом послу инкасирао 45 милиона франака, односно 320 милиона динара по тадашњем курсу. Наоружавање југословенске војске овим оружјем је настављено све до 1927.

Енглеска пушка "Lee Enfield" SMLE Mark III,¹¹ калибра 303 (7,7 mm) била је у сасвим другачијој ситуацији. Стандардно оружје британске

⁹ Ж. Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији I*, 154.

¹⁰ Б. Богдановић, *Пушке; два века пушака на територији Југославије*, 108.

¹¹ Б. Богдановић, *Пушке; два века пушака на територији Југославије*, 129-131., Б. Ста-

војске до почетка педесетих година произвођено је у шест варијанти, а прва четири модела (рачунајући и потенцијалног кандидата за службену југословенску пушку) била су доста квалитетније израде од Mark V и Mark VI, масовно произвођених пред Други свјетски рат и у току њега. Пушка се одликовала великом прецизношћу, поузданошћу механизма затварача, великим капацитетом магацина (10 метака) и лошом муницијом у контроверзном калибру 303. У току 1923. су вођени преговори са предузећем "Birmingham Small Arms Company" о куповини 500 000 "Lee Enfield"-а, али због високе цијене британских пушака трансакција није остварена.¹² Иако је дио Генералштаба, незадовољан текућим наоружавањем француским пушкама, кад није добио жељене "Mauser"-е спас тражио у британском оружју, политички утицај је био довољно јак да њихову скупоћу прогласи за елиминациони фактор. Овим је, иако то изгледа парадоксално, отворен пут будућој набавци "Mauser"-ових пушака, јер "Lebel"-ке ни поред свег упињања политичких кругова, нијесу могле задовољити својим перформансама. Ако није било политичког фактора да одржи "Manlicher"-е у игри, тај фактор, на срећу, ипак није био толико јак да би до краја натураио француско оружје. Пушке "Mauser"-овог система М-98 су, у поређењу са француским конкурентима, биле видно надмоћне и по квалитету, а касније и по цијени, што су и највећи франкофили морали да признају.

Устаљивању система затварача М-98 и калибра 7,9 x 57 mm, као основних особина југословенског стрелачког оружја, претходило је неколико, наизглед невезаних, догађаја. Краљевина СХС је, на име репарација, од Немачке добила извјесну количину ратног материјала. У гомили превазиђених и застарјелих пушака, резервних дијелова и муниције, налазило се и око 800 машина из "Mauser"-ове фабрике у Оберндорфу, од којих је велики број био намијењен управо изради кључних дјелова пушке М-98.¹³ Осим тога, последице пропаста преговора са Британцима, у Чехословачкој је 1924. купљено око 50 000 оригиналних "Mauser"-а М-98 калибра 7 mm,¹⁴ а поведени су и преговори о набавци чехословачке модификоване верзије те пушке, као и преговори са шведском фирмом "Andersen",¹⁵ која је у свом асортиману такође имала верзију наведене пушке. Све ово је указивало на то да, иако је пола војске било наоружано аустријским а пола француским пушкама, ни једне ни друге неће још дуго остати у активној употреби. Те исте године је као стандардни калибар усвојен 7,9 x 57 mm, калибар у којем М-98 није првобитно прављена, али у који њена конверзија није причињавала никакве посебне тешкоће (касније се испоставило да је овај систем затварача компатибилан са малтене свим калибрима кориштеним било гдје у свијету и као такав се и данас масовно употребљава у ловачким и војним пушкама). Осим тога,

нковић, *Лејендарна пушка британске империје I и II, Калибар 27, 14-16 и Калибар 28, 14-16*, Београд 1996.

¹² Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији I*, 217.

¹³ Б. Богдановић, *Пушке; два века пушака на шеријорији Југославије*, 115.

¹⁴ Ж. Аврамовски, *Британци о Краљевини Југославији I*, 217.

¹⁵ Исто, 420.

приликом куповине пиштоља "Browning" M-10/22 у фабрици "Fabrique Nationale" из Херстала, представници Краљевине СХС су упознати са карактеристикама "Browning"-ове пушке M-24 у калибру 7,9 mm која је садржала "Mauser"-ов затварач и механизам за окидање као код модела M-98. Пошто су Белгијанци понудили прихватљиве услове, овом приликом је ударен темељ наоружавању југословенске војске њеним каснијим стандардним оружјем. Уговор је предвиђао продају лиценце за израду белгијске пушке у Крагујевцу, уз услов да се у Херсталу купи 100 000 готових пушака.¹⁶

Подизање фабрике новог оружја у Крагујевцу завршено је 1927, уз упоредну израду потребне документације за серијску производњу, значило је коначно опредјељивање југословенске војске у погледу унификације стрелачког наоружања. Од тада ће, у Крагујевцу и Ужицу, за потребе југословенске војске бити израђиване пушке овог калибра и система затварача, а остало оружје, које се налазило у саставу трупа, ако је то било могуће, преправљано је замијеном цијеви, затварача и сандука. Треба напоменути да су, што се тиче преправки, у првом реду адаптиране пушке осталих "Mauser"-ових система, затим аустријски "Malicheher"-и, којих је било довољно да се њима наоружају припадници позадинских јединица, и на крају - требало је руске "Mosin-Nagan", са 7,62 преправити на 7,9 mm (конверзија руских пушака, ипак, никада није реализована, макар не у смислу неког озбиљнијег контингента). Пушка која замало да постане опште оружје југословенске војске, француски "Lebel", током тридесетих година није сматрана довољном ни за шта важније од наставе "Сокола" у гађању, и није чак ни предвиђена за адаптацију.¹⁷ Послије априлског слома, Њемци су, заплијенивши велику количину овог оружја у магацинима, њиме наоружавали своје позадинске јединице и јединице својих сателита.

Овако су 1924. године, систем затварача "Mauser"-ове пушке M-98 и калибар 7,9 x 57 mm постали основа за унификацију стрелачког наоружања војске и жандармерије. Овај избор је, у овој категорији оружја, био најбољи могући и постао је основа комплетне домаће продукције пушака са обртно-чепним затварачем, као и снајперског оружја до краја вијека. Осим тога у посљедњих стотинак година у масовну серијску производњу није уведен ни један систем затварача као што је то случај са системом M-98, без обзира на калибар, намјену или мјесто израде.¹⁸ За државу која се, двадесетих година, одлучивала за врсту свог основног наоружања, увођење оружја овог система је значило пут ка стајању у ред са модерним свјетским армијама. На жалост, на овом првом кораку се стало. Сматрајући да се посједује првокласна пушка, настојало се да се њом и њеним верзијама опреме сви ефективни војске, чак и они чија је употреба већ одавно захтијевала сасвим другачији тип оружја. Умјесто да се прворазредна пушка третира као основа за једну нову концепцију

¹⁶ Б. Богдановић, *Пушке; два века пушака на територији Југославије*, 116.

¹⁷ Исто, 109.

¹⁸ М. Вукчевић, *Прва стогодишњица рејтирке "Маусер 98", Калибар 28, 26-28 и 29, 14-17*, Београд 1998.

ватре пјешадијских јединица, она је схваћена као универзално рјешење за све захтјеве старе стратегије. Посматрајући са те стране, упркос својим несумњивим квалитетима, фамилија пушака, купованих, израђиваних и адаптираних послје 1924, није нарочито помогла југословенској војсци. Њена ватрена моћ је тек незнатно поправљена.

Прва домаћа пушка је по белгијској лиценци израђена 22. марта 1928. Означена исто као и белгијски оригинал, М-24, ова пушка је већ до краја 1929. постала основно наоружање сталног кадра, а почетком тридесетих је већ била у рукама читаве оперативне југословенске војске. Осим ње, произвођен је и карабин истог модела који је био тек незнатно другачији; он је прилагођен коњичкој употреби другачијим изгледом ручице затварача и положајем гајки за ремнике. Осим ових модела, у Крагујевцу се производила "специјална" јуришна пушка М-24 СК, односно пушка намијењена јуришним четничким јединицама, замишљеним као нека врста јединица за извиђачко-диверзантска дејства у позадини непријатељских линија. Специјалност овог оружја се састојала у цијеви смањеној на 405 mm (наспрот стандардној дужини од 504 mm). Овим скраћењем цијеви је постигнута уштеда од неких 500 грама, само оружје је било компактније, али ниједна пушка са обртно-чепним затварачем није могла задовољити у тој улози. "Четничке" пушке су у априлском рату биле од мале користи својим носиоцима; приликом ваздушног десанта на аеродром у Бијељини, њемачки падобранци наоружани аутоматима су просто збрисали јуришни (четнички) батаљон I армије, који је ту изгинуо до посљедњег човјека.¹⁹ Иако је обука четничких јединица била на вишем нивоу него што је то случај са осталим пјешадијским формацијама, она је била прилагођена расположивом наоружању и, чак ни у овом случају једне елитне јединице, није могла одговорити захтјевима новог времена. Априлски рат је, иако краткотрајан, пружио довољно примјера када је квалитет оружја представљао много битнији фактор од квалитета људства које га користи.

Домаћа продукција није могла, у први мах, задовољити све потребе војске и жандармерије. Од своје главне савезнице из Мале Антанте, Чехословачке, осим поменутог контингента од 50 000 "Mauser"-ки, 1926. је набављено још 70 000 комада овог оружја, као и око 40 000 комада чехословачке верзије исте пушке са ознаком Vz-24. Између домаћег модела и ове чехословачке пушке није било значајнијих разлика. Осим овог оружја, 100 000 белгијских М-24, чија је куповина у Херсталу била услов за уговор из 1924, примљено је у истом овом периоду. Посљедњи контингент из Чехословачке је примљен 1929, али како је до тада, што од већ испоручених страних а што од произведених домаћих пушака, извршено пренаоружавање читавог састава војске, новонабављене пушке су постале формацијско наоружање жандармерије. Ови контингенти су означили успјешан завршетак југословенског програма унификације основног стрелачког наоружања.

Ако се постојећем пушчаном калибру није могло прилагодити

¹⁹ Б. Богдановић, *Пушке; два века пушака на територији Југославије*, 118.

неко лако аутоматско оружје, са пушкомитраљезима и митраљезима није било проблема те врсте. Стари "Maxim"-и, "Bergmann"-и и "Schwarzlose"-и, прављени у калибру 8 mm, лако су преправљани на 7,9, а нова оруђа те врсте, набављана у Чехословачкој, била су оригинално конципирана у службеном калибру југословенске војске. Ово је нарочито било значајно са становишта потпуне унификације стрељачке муниције. Иако се принцип наоружавања јединица тешким митраљезима и лаким пушкомитраљезима истог калибра почео напуштати због повећаних захтјева који су се постављали пред тешке митраљезе (ту се, у првом реду, мисли на противавионска дејства), које ова оруђа у калибру до 8 mm нијесу могла испуњавати, у југословенском случају је укупна ситуација дозвољавала ово изједначавање. Раздвајање калибара тешких и лаким митраљеза и пушкомитраљеза не би допринијело повећању ватрене моћи у оној мјери у којој би изазвало пометњу у, ионако преоптрећеној и несавршеној, позадинској служби. Сам калибар 7,9 x 57 mm,²⁰ јак и прецизан, омогућавао је ефикасно дејство митраљеза до 1500 m (мада су нишани имали скалу до 2000 m, отварање ватре на овим растојањима се није сматрало исплативим због великог расипања), а то су и биле удаљености до којих је концепција употребе пјешадије предвиђала дејство.

Већи проблем од калибра је представљао сам избор митраљеза и пушкомитраљеза који је војсци стајао на располагању. До 1929. је, у категорији пушкомитраљеза, у употреби био једино француски М-15/26, који је са 8 mm преправљен на 7,9, односно, једно доста застарјело оружје које је у фабрици "Gladiator" рађено на основу "Puteux"-овог рјешења са почетка вијека. Пушкомитраљез је био тежак 9,5 kg и пунио се оквирима по 20 метака. Иако није лоше замишљен, његов квалитет израде је био на изразито ниском нивоу (иначе, карактеристика свих оружја масовно произвођених за вријеме рата), што је нарочито долазило до изражаја на дјеловима гдје су коришћени лакши материјали мање отпорности и чврстоће. Прерађивање овог оружја на калибар 7,9 mm је додатно убрзало његово трошење јер је, будући знатно резантнији од првобитног, допринио много већој сили трзаја са којом је оружје морало излазити на крај.

Савезништво са Чехословачком је и на овом пољу омогућило рјешење. У предузећу "Zbrojovka" из Брна је произвођен пушкомитраљез који је важио за једно од најбољих (ако не и најбоље) оружја из ове категорије. Лакша од француског модела, "Zbrojovka" се одликовала великом отпорношћу на нимало његне услове употребе у пјешадијским јединицама, великом прецизношћу и поузданошћу у раду. О њеном квалитету свједочи и податак да је лаки пушкомитраљез "Bren", иначе службено оружје британске војске, представљао најобичнију копију "Zbrojovke" у калибру 303. Иако овај калибар није одговарао склопу оружја као 7,9 mm, функционисао је толико добро да је представљао најомиљеније оружје британске армије у Другом свјетском рату.²¹ За југословенску

²⁰ Н. Дондур, 8 x 57 JS, Метак X, Београд 1994, 25-27.

²¹ М. Н. Пушкомитраљез Bren 303 British, Метак IV, Београд 1992, 12-14.

војску је употреба чехословачког пушкомитраљеза, означеног са М-37, значила и дјелимично разбијање окоштале структуре пушка-тешки митраљез, која је стратегију ватреног дејства пјешадије чинила врло шаблонском и крутом. М-37 су опслуживала два човјека, нишанџија и помоћник, што је у односу на 7 војника (или у транспорту два товарна грла стоке) код најлакшег оружја следеће категорије, лаког митраљеза "Schwarzlose", представљало огромну разлику. Ово оружје је константно куповано у Чехословачкој. За десетак година, колико је код нас било у употреби, није добијено право на лиценцну производњу, па је велики број ових пушкомитраљеза представљао сталну ставку у свим контингентима војне опреме која је наручивана код индустријски најразвијенијег члана Мале Антанте. Једино је 1935, у оквиру велике поруџбине од 12 000 комада, била предвиђена могућност производње 2 000 пушкомитраљеза овог типа у Крагујевцу, али пошто није могло доћи до проширења овог броја, није било исплативо покретати серијску производњу. Из Чехословачке су добијена три велика контингента наведеног оружја; 1928, када је наручено 20 000 комада²² (изгледа да је испоручено само око 5 000 због неуредног измиривања финансијских обавеза од стране југословенске владе), затим 1935,²³ када је наручено 12 000 пушкомитраљеза, и 1936.²⁴ када је одобрена наруџбина још 11 000. Од овог посљедњег броја је у току 1937.²⁵ пристигло 2 500 пушкомитраљеза, и 7 500 у току 1938,²⁶ а испорука око 1 000 преосталих никада није реализована због промјене ситуације у самој Чехословачкој. Послије Минхенског споразума и догађаја који су услиједили, ови пушкомитраљези су, највјероватније, уврштени у састав наоружања "Vermacht"-а. Цифре упућују на закључак да је највећи број "Zbrojovki" у југословенској војсци једва прелазио 20 000 комада, што је, с обзиром на потребе ефективног активног и резервног састава, било више него недовољно.²⁷

Митраљеско наоружање је било још застарјелије и у још горем стању. Највише је било разних "Maxim"-ових варијанти (по једна српска, бугарска и њемачка), двије верзије аустријског "Schwarzlose"-а и по један "Hotchkiss", "Bergmann" и "Saint Etienne". Рјешења свих ових митраљеза су датирала из периода 1907-1915, односно, била су прилагођена стратегији вођења операција попут оних из Првог свјетског рата. Њихова висока каденца испалених зрна, хлађење цијеви водом, као и велика тежина, биле су карактеристике класичног рововског оружја, које, једном постављено на положај, у потпуности контролише простор испред себе. Међутим, ни њихов калибар, који није омогућавао ефикасно дејство по оклопљеним циљевима, ни њихова тежина (која је износила преко 20 kg и у најлакшем случају), нијесу им обезбјеђивали будућност у условима модерног, покретног рата и чинили их корисним само за извршавање де-

²² Ж. Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији I*, 689.

²³ Ж. Аврамовски, *Бриџанци о Краљевини Југославији II*, Загреб 1986, 382.

²⁴ Исто, 481.

²⁵ Исто, 585.

²⁶ Исто, 688.

²⁷ Мисли се на укупан број комада који су у међуратном периоду прошли кроз војску.

фанзивних задатака. Англо-британска тактика употребе тешких митраљеза уграђених на аутомобиле, што је умногоме компензовало њихову непокретност условљену тежином, није се могла примијенити због недостатка адекватних аутомобила, а вјероватно је да би југословенски стратеги, кад ни аутомате нијесу сматрали вриједним увођења у активну употребу, на овакву могућност кориштења митраљеза само презриво одмахнули главом. Зато су, 86 kg тешки, "Saint-Etienne" М-7/15²⁸ и остала оружја из његове генерације и даље ношени на запрежним колима или на леђима најмање два товарна грла. Ови митраљези су у нападу били прилично бескорисни, осим на подручјима гдје је конфигурација терена дозвољавала дејство са удаљеног полазног положаја.²⁹ Њихов учинак је, међутим, и у овим условима био ограничен, јер кад је рељеф дозвољавао примјену оклопно-механизованих јединица, оне су, заштићене оклопима својих борних кола и тенкова, лако излазиле на крај са статичним ватреним тачкама чије су главно наоружање чинили митраљези. Изгледа да су везаност за "старе добре *Maxime*", финансијска ограничења која су стајала на путу набавци нових, модерних митраљеза и, нада све, неразумијевање стварних могућности њиховог кориштења, учинили да ово, по својој ватреној моћи најснажније аутоматско оружје пјешадије, постане још један од споменика застарјелости доктрине и њене употребе и њеног опремања.

Југословенско стрељачко наоружање је, током међуратног периода, модернизовано оном брзином и интензитетом којим је спровођена модернизација читаве војске. Некада се знало шта се жели, а није се могло добити, некада је оно до чега се могло доћи оцјењивано као непотребно, а неријетко је долазило до ситуације да надлежни кругови у командама нијесу имали ни најблажу представу о томе шта, заправо, и може постати предметом жеље. Оружје и опрема су набављани у не малим контингентима, домаћа индустрија се укључивала према својим могућностима, али се стиче утисак да су све те набавке више биле плод одлука којима су се рјешавали краткорочни, малтене, дневни проблеми војске, а не неке стратешке оријентације за дужи временски период. Те одлуке су произлазиле из једне несавремене концепције употребе војних снага па, чак и када су досљедно спровођене, резултати нијесу могли промијенити у већој мјери слику укупне застарјелости ефектива. Ту и тамо су увођене новине које су могле створити основу за даљи развој, али су оне схватане не као почетак једног пута већ као коначно рјешење, долазећи у положај да последије врло кратког времена умјесто катализирајућег, постану нека врста кочионог елемента у војном организму.

Сви родови војске су осјећали овај проблем и чињеница да ниједан од њих није дочекао Други свјетски рат иоле модернији од осталих доказује да се узроци таквог стања не могу тражити у неком непостојању традиције појединих родова у српској војсци као нуклеусу нове армије, јер су и родови са којима се та војска први пут сусрела стварањем за-

²⁸ М. Турина, *Наоружање Краљевине Југославије*, Београд 1938. 34-40.

²⁹ Д. В. Милосављевић, *Три гледишта о употреби лаких аутоматских оруђа*, 1-8.

једничке државе стагнирале из истог разлога као и они са којима је српска војска стекла углед и славу. У питању је било једно потпуно неразумијевање тренутка у којем се живјело, а тек за њим су долазили узроци попут економских проблема, страних притисака и краткоће времена које је стајало на располагању. Војска која живи у складу са савременим трендовима концепцију своје употребе гради у складу са њима. За југословенску војску се може рећи да је достигнућа своје епохе покушавала на силу укалупити у неке своје традиционалне оквире, погрешно процјењујући да стратегија ратовања са почетка вијека може дати позитивне резултате у времену комбинованих дејстава оружјима која, када је та стратегија осмишљавана, или нијесу постојала или су била у повоју. Модернизацијом се постигло да постојеће стрељачко наоружање буде колико-толико на нивоу његових пандана у армијама нападача, међутим, асортиман југословенског оружја је био далеко сиромашнији и, већ у самој својој концепцији, застарјелији. Зато се може изрећи оцјена да, без обзира на то како је југословенски војник 1941. изгледао у односу на оног двадесетак година раније, те разлике нијесу могле избрисати утисак да све оружје и опрема на њему нијесу изгледали као плод припрема за рат који је те године већ увећало бјеснио Европом, већ су више личили на погрешна очекивања наставка оног рата који се завршио 1919. Тако конципирана модернизација је, већ у старту, била осуђена на неуспјех, који се у току априлског рата објелоданио на најгори могући начин; поред надмоћности нападача и унутрашњег расула, квалитет и селекција оружја југословенских снага су биле један од пресудних узрока тако брзог војничког слома.

**ПУШКЕ У НАОРУЖАЊУ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС И
КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**

пушке

модел	систем	калибар	напомена
M-24	Mauser 98	7,9 mm	FN - Herstal
M-24	Mauser 98	7,9 mm	ВТЗ Крагујевац
M-24 А	Mauser 98	7,9 mm	Zbrojovka
M-12/24 В	Mauser 98	7 mm, 7,9 mm	мексички Mauser M12
M-98/24 В	Mauser 98	7 mm, 7,9 mm	Mauser 98
M-99 S	Mauser 93	7 mm, 7,9 mm	српски M-1899
M-99/07 S	Mauser 93	7 mm, 7,9 mm	српски M-1899/07
M-10 S	Mauser 98	7 mm, 7,9 mm	српски M-1910
M-80/07	Mauser-Koka-'uri}	7 mm	VTZ Kragujevac
M-80 P	Mauser-Koka M-80	10,15/11 mm	Mauser
M-90/96 T	Mauser 89	7,65 mm-7,9	турски M-90
M-93/99 T	Mauser 93	7,65 mm-7,9	турски M-93
M-03/9 T	Mauser 98	7,65 mm-7,9	турски M-1903
M-88 M	Mannlicher M-90	8 mm	аустријски M-88/90
M-90 M	Mannlicher M-90	8 mm	аустријски M-90
M-90/95 M	Mannlicher M-95	8 mm-7,9 mm	аустријски M-90/95
M-1895	Mannlicher M-95	8 mm-7,9 mm	аустријски M-1895
M-95 M	Mannlicher M-95	7,9 mm	аустријски M-95 M
M-91 I	Mannlicher-Carcano	6,5 mm	Mannlicher италијански
M-93 MR	Mannlicher M-93	8 mm	Mannlicher румунски
M-92 MR	Mannlicher-Carcano	6,5 mm	Mannlicher румунски
M-91 R	Mosin-Nagant M-91	7,62 mm	Mosin-Nagant I.T.O.Z
M-91 R	Mosin-Nagant M-91	8 mm	Mosin-Nagant I.T.O.Z
M-70 No.II	Berdan No.II	10,16 mm	TOZ, Iževsk
M-86/93 f	Lebel 1886/93	8 mm	француски Lebel 86/93
M-7/15 f	Lebel-Berthier 7/15	8 mm	француски Lebel 7/15
M-1916 f	Gras-Lebel 1874/16	8 mm	француски Lebel 74/16
M-74	Gras M-74/80	11 mm	St. Etienne
M-67/73-77	Werndell-HoluhM-73	11 mm	

карабини

модел	систем	калибар	напомена
M-24	Mauser 98	7,9 mm	ВТЗ Крагујевац
M-24 СК	Mauser 98	7,9 mm	ВТЗ Крагујевац
M-1908	Mauser 93	7 mm-7,9 mm	Mauser 1908
M-90 M	Mannlicher M-90	8 mm-7,9 mm	Mannlicher M-90
M-95 M	Mannlicher M-95	8 mm-7,9 mm	Mannlicher M-95

**ПИШТОЉИ И РЕВОЛВЕРИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СХС
И КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**

модел	калибар	поријекло
Ruby M-15	7,65 mm	Француска/ Шпанија
Action No.2 M-15	7,65 mm	Француска
Nagant	7,62 mm	Аустро-Угарска ратни плицен
Rast-Gasser M-98	8 mm	Аустро-Угарска ратни плицен
Frommer	7,65 mm	Аустро-Угарска ратни плицен
Rot-Steyr M-47	8 mm	Аустро-Угарска ратни плицен
Steyr M-12	9 mm	Аустро-Угарска
Browning M-10/22	9 mm K	Белгија

**ПУШКОМИТРАЉЕЗИ И МИТРАЉЕЗИ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ
СХС И КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ**

пушкомитраљеци

модел	M-15/26 CSRG	M-37
калибар	8 mm, 7,9 mm	7,9 mm
број метака	оквири по 20	оквири по 20
тежина	9,15 kg	
хлађење	вадушно	вадушно

лаки митраљеци

модел	M-7/12 Schwarzlose
калибар	8 mm, 7,9 mm
број метака	реденици по 100
тежина	22,40 kg
хлађење	вадено
транспорт	7 војника или 2 товаријала

тешки митраљеци

модел	M-7/12 Schwarzlose	M-7/15 (Saint-Etienne)
калибар	8 mm, 7,9 mm	8 mm
број метака	реденици по 100	реденици
тежина	22,40 kg без пострла	80 kg
хлађење	вадено	вадено
транспорт		

модел	M-14 H. Houthkiss	M-15 B Bergmann
калибар	8 mm	7,9 mm
број метака	реденци по 250	реденци по 250
тежина		54,8
хлађење	водено	водено
транспорт	3 товарна грла	3 товарна грла

модел	M-8 M. Mauser	M-9 M.S. Mauser
калибар	8 mm, 7,9 mm	8 mm, 7,9 mm
број метака	реденци по 250	реденци по 250
тежина	25 kg	25 kg
хлађење	водено	водено
транспорт	3 товарна грла	3 товарна грла

модел	M-9 M.R. Mauser
калибар	8 mm, 7,9 mm
број метака	реденци по 250
тежина	25 kg
хлађење	водено
транспорт	3 товарна грла

Ivan LAKOVIĆ

SOME ASPECTS OF MODERNIZATION OF CONVENTIONAL FIREARMS OF KINGDOM OF S.H.S. AND YUGOSLAVIA'S ARMY

The summary

Yugoslavian firearms have been, within two world wars, modernized as fast and intense as not only the other branches of army, but almost whole state and society. The most important aims we're unification of pistol and rifle armament, as though the standardization of caliber and breech system. In matter of pistol, it has been achieved by choosing Browning's model M-10/22 in 9mmK caliber, while in the field of rifle arms, M-24 rifle promoted caliber 7,9x57mm and Mauser's M-98 breech system for basic parameters of personal long barreled firearms. In the first case, that decision can be assumed as a sign of stagnation, while in the other one Yugoslavian Army obtained quality and modern weapon. Unfortunately, it was almost everything being done on this field, so the specific weapons that have been introduced these years, such as the automatic and semiautomatic rifles, haven't found place in Yugoslavian military arsenal.

Modernization of machineguns have been taken as a matter of remodeling of existing models to the 7,9x57mm caliber, in order to achieve unification with rifle armament, while the only real acquisition has been introduction of light machinegun Zbrojevka M-37. Nevermind that Czechoslovakian weapon had been among the best of it's kind, dynamics of it's purchase has thwarted almost all positive effects which it's introduction could have to Yugoslavian Army's firepower. The other heavy and light machineguns have, with insignificant changes, remained the same ones that had reached their zenith in the struggles of World War I.

ПРИЛОЗИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

НЕКОЛИКО ПОДАТАКА О ОРИГИНАЛУ АУТОГРАФА ЊЕГОШЕВОГ ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА

Овдје ће укратко бити говора о томе како је оригинал манускрипта Његошевог *Горског вијенца* донијет у Југославију (1925) и како је доспιο на Цетиње (1969).

Послије штампања у Бечу 1847. године, оригиналном рукопису пјесничког ремек-дјела Његошевог неко вријеме губи се траг. Манускрипт је, по свему судећи, доспιο у власништво др Франа Миклошича, да би се послије његове смрти, из његове оставине, нашао у књижном фонду Националне библиотеке у Бечу. Његошев аутограф је био изложен у витрини ове чувене аустријске националке.¹ Пажњу научне и културне јавности на манускрипт први је усмјерио Ф. Менчик 1889. године, и послије њега је усљедило више стручних приказа (И. Броза 1890, Ф. Менчика 1891, М. Решетара 1892, Ј. Худеца 1897) и интересовања како рукопис реституисати у Југославију. По свој прилици, академик Милан Решетар први је дао идеју да се Његошев аутограф тражи од аустријске владе и да се донесе у Београд. Решетарову идеју је свесрдно прихватио краљ Александар Карађорђевић, па је иницирао надлежним државним органима Краљевине СХС да поведу преговоре с аустријским властима око повраћаја манускрипта. Читава ствар је актуализована 1925. године поводом преноса Његошевих костију из Цетињског манастира у рестаурирану Капелу на Језерском врху (Ловћену), коју су аустријски топови из Боке Которске у Првом свјетском рату били увелико руинирали...

Настала је интензивна преписка између југословенске и аустријске владе, коју је обзнанио 1985. године Живко Брковић. Из брижљиво проучене, у аустријским и југословенским архивима похрањене преписке, Брковић је прво у београдској *Полицици*² дао кратак приказ поме-

* Аутор је ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности, Цетиње.

¹ Цетињски лист *Народна ријеч* 22. маја 1924. писао је како су рукопис *Горског вијенца* приликом окупације Црне Горе 1916-1918. године Аустријанци заплијенили у Дворској библиотеци на Цетињу и однијели у Беч", што, наравно, није тачно.

² Политика, Београд, 12. јануара 1985.

нуге преписке, а затим, исте године, у *Библиографском вјеснику* објавио подужу расправу "Како је рукопис 'Горског вијенца' донет у Југославију".³ Двије године доцније, Ж. Брковић је објавио и сериозно припремљену књигу о овој проблематици, са занимљивом документацијом аутентичних архивских извора.⁴

Из документације коју нам је презентирао Брковић, виде се све комбинације које су током преговора и договарања имали званични представници двије државе. Као компензација с југословенске стране за рукопис *Горског вијенца* помињана је слика славног бечког умјетника из прве половине XIX вијека Waldmüllera, која представља цара Фрања Јосифа у младости, а у посједу је Љубљанског музеја. Аустријанци су нудили фотокопију умјесто оригинала. Након дуже преписке и договарања постигнута је сагласност да југословенска влада откупи рукопис - *Јеванђељина* из аустријског манастира Fogau за суму од 15.000 шилинга, што је перфектурирано Протоколом од 16. септембра 1925. године. Наредног дана, 17. септембра, извршена је у Бечу примопредаја манускрипта и он је пренесен у Београд - у Бели двор. У складу с потписаним документом (на њемачком и француском језику), југословенска влада је 24. септембра 1925. уплатила у корист бечке Државне библиотеке договорени новчани износ којим је ова обештећена за уступање манускрипта, што је потврдило својом *Notum verbale*, од 10. октобра 1925. Савезно министарство за иностране послове Аустрије.

Више година послје Другог свјетског рата у јавности се ништа није знало о судбини Његошевог аутографа, све док Бошко Пушоњић није саопштио гдје се он налази у београдској *Полици* (1970),⁵ иако је др Саво Вукмановић, годину раније, објавио чланак у коме се, поред осталог, вели: "Приликом прославе стогодишњице штампања 'Горског вијенца' (1947) често је говорено о набавци Његошевог оригиналног рукописа, а нарочито доцније, 1951, када је формиран и отворен Његошев музеј на Цетињу. У томе смјеру предузимати су и извјесни потребни кораци. Писац овога чланка (тј. С. В. - примј. Д. М.) је из неколико пута приватно и службено трагао за рукописом за који се сматрало да је нестао и пропао. У томе му је највише на руци био професор Урош Џонић. Он је најбоље био обавијештен о рукопису. Знао је тачно његов историјат, како је набављен и гдје се чувао у београдском двору до рата. О даљој његовој судбини само је наговјештавао и није хтио да прича. Међутим рукопис је доцније пронађен у бившој дворској библиотеци, тамо гдје је и раније био, и 8. фебруара 1969. године предат је Његошевом музеју на Цетињу."⁶

³ Библиографски вјесник, Цетиње, XIV/1985, бр. 2, стр. [259-280.]

⁴ Судбина рукописа "Горски вијенац" [превод писама и других докумената с немачког језика Соња Мађар]. - Беч [тј.] Београд: Књижевна заједница "Ново дело"; Живко Брковић, 1987 (Беч: Јерменски мекитаристички манастир). - 264 стр.

⁵ Уп.: Б. Пушоњић, *Његошев рукопис Горског вијенца*, враћен на Цетиње. - Политика, 15. фебруара 1970, стр. 7.

⁶ Уп.: Саво Вукмановић, *О оригиналном рукопису Горског вијенца*. - Гласник Цетињских музеја, 1969, стр. 167-168. (Ипак, гласило се појавило годину касније!)

О предаји манускрипта *Горског вијенца* Његошевом музеју 18. марта 1970. писао је Коста Чакић, са врло интересантним коментарима, у загребачком листу *Vjesnik u srijedu*. У Чакићевом чланку "Тајни повратак П. П. Његоша", с поднасловом "Зашто се годину дана држало у строгој тајности да је рукопис 'Горског вијенца' враћен Цетињу?",⁷ покренут је низ питања.

Оригинал аутографа *Горског вијенца*, на жалост, није потпун. Завршава се 1528. стихом (...*кад могаше облагајти дужда!*), а знано је да је оригинал имао 2819 стихова. Дакле, сачувана је отприлике једна половина!

У вези с нагађањима гдје се манускрипт налазио и како је доспио на Цетиње, дао је објашњење априла 1970. београдски НИН, који је до-нио кратку али садржајну вијест: "После недавног враћања дела рукописа *Горског вијенца* Његошевом музеју на Цетињу, јавност је била обузета нагађањима где се ова литерарна и културна драгоценост досад налазила. Истина је једноставна: док је прегледао рукописе у Белом двору пре две године, бивши генерални секретар председника Републике Владимир Поповић открио је рукопис. Чим је о томе обавестио председника Тита, рукопис, после обављених формалности, упућен је на Цетиње."⁸

"Враћање" рукописа Његошевом музеју Цетиње - тамо гдје му је било и мјесто - услиједило је након повјерљивог писма оновременог директора "Музеја - Цетиње" Станислава-Рака Вујошевића, датираног 5. фебруара 1969. и упућеног Генералном секретаријату председника Републике - на личност Владимира Поповића. Писмо *ad litteram* гласи:

"У трагању за изворним документима - рукописима и штампаним дјелима Петра Другог Петровића Његоша, Његошев музеј на Цетињу је дошао до сазнања да је рукопис *Горског вијенца* у бившој Дворској библиотеци породице Карађорђевић.

Ако су ови подаци тачни, молимо Вас да омогућите да тај рукопис дође у овај Музеј, јер смо увјерени да му је овдје право мјесто.

Исто тако Вас молимо да нам поклоните и друге публикације везане за име овог нашег великана - ако их та библиотека има.

Унапријед Вам захваљујемо на разумијевању уз другарски поздрав.

М.П.

Директор
Станислав Вујошевић, с.р."

Ускоро, 8. фебруара, Владимир Поповић је у Београду предао аутограф *Горског вијенца* управнику Његошевог музеја Саву Вукмановићу, о чему постоји званична (строго повјерљива !?) документација, чији се оригинали чувају на Цетињу а копије у Београду.

Треба нам рећи да су у складу са захтјевом директора Вујошевића, сем оригиналног рукописа *Горског вијенца*, достављена Његошевом

⁷ К. Чакић: *Тајни повратак П. П. Његоша*. - *Vjesnik u srijedu*, бр. 18, 18. III, стр. 16-17.

⁸ НИН, Београд, 1970, 22. априла.

музеју још два издања овог дјела (прво издање у Бечу из 1847. и љубљанско фототипско издање из 1931. године).

О судбини Његошевог *Горског вијенца*, поред поменутих, писао је и др Љубомир Дурковић-Јакшић, који је објавио и више аутентичних докумената од којих су неки први пут обзнањени.⁹ Овај аутор сматра да уступање Његошевог аутографа Музеју на Цетињу 1969. године са примјерком штампаног издања овог дјела из 1847 и егземпларом фото типског издања истог овог дјела из 1931, са *Ex libris*-ом Александра Карађорђевића, од стране политичара "представља незаконити чин отуђења одговарајућих споменика културе. То је било, по Дурковићу, учињено против постојећег закона о заштити споменика културе и Закона о библиотекама"¹⁰ СР Србије.

О томе како је оригинал манускрипта *Горског вијенца* из Београда доспио у Његошев музеј на Цетињу постоји и "друга верзија", о којој је у два наврата писао *Просвјетни рад* - лист просвјетних, културних и научних радника Црне Горе (почетком 1999.¹¹ и 2001), како је, наводно, Павле Ђоновић, управник Његошевог музеја, "великим радом и трудом дошао до рукописа 'Горског вијенца'". Као што се види из предњег излагања - чињенице о овом важном књижевно-историјском и културолошком питању говоре сасвим другачије!

На крају, ријеч-двје о фототипским издањима овог Његошевог манускрипта. С обзиром на његову непроцењиву вриједност као споменика културе, који се чува у jednoј од витрина Његошевог музеја на Цетињу као изузетно драгоцјен експонат, самим тим и на недоступност оригинала за научна изучавања - више пута је рукопис *Горског вијенца* фототипски односно факсимилно издаван у циљу лакшег проучавања бројних корисника - књижевних историчара и теоретичара његошолога и других историчара културе и задовољења радозналости ширег круга читалаца и Његошевих поштовалаца... - Прво фототипско издање манускрипта *Горског вијенца* објавио је краљ Александар Карађорђевић 1931. године у Љубљани (Виенацъ горскій.-Љубљана: Бласника насл., 1931.- [40] стр.; 45 x 31,5 цм). Ово издање представља репринт аутографа (стих 1-1528, без *Посвѣте*). Објављено је у тиражу од 193 примјерка, које је краљ Александар поклањао.¹²

Од појаве првог фототипског издања аутографа *Горског вијенца* до наших дана штампано је више факсимилних издања овог рукописа:

Рукопис "Горског вијенца" Пејира II Пејировића Њеџоша / приредио Јевто Миловић; уредник Чедо Вуковић. - Титоград: Цану; Бео-

⁹ Уп.: Археографски прилози, 16, Београд, 1994, стр. 385-425.

¹⁰ Уп.: Владимир Бргуљан, *Систем заштитне споменика културе у СР Србији*, Београд, 1967.

¹¹ М. Кривокапић: *Павле Ђоновић, Дружење са Цетињем, поезијом и Њеџошем.- Просвјетни рад*, Подгорица, 15. јануар, Јубиларни број, стр. 29.

¹² Када је Јован Дучић 27. маја 1934. откривао у Требињу Његошев споменик, као свој поклон родном граду на Требишњици (уједно то је први подигнути споменик Његошу!), саопштио је да је краљ Александар послао примјерак рукописа *Горског вијенца* с посветом: "Александар граду Требињу прилаже објављене стихове великог Његоша 23. V 1934.- Александар." (Политика, 30. маја 1934).

град: Народна књига: "Вељко Влаховић", 1982.- 183 стр. [33] савијена листа: факсимили рукописа; 24 цм;

Горски вијенац / поговор Бранко Павићевић. - Титоград: Црногорска академија наука и умјетности: Побједа; Цетиње: Обод; Београд: "Вељко Влаховић", 1985.- 319 стр.; 50 25 цм.

Тираж 499 нумерисаних примјерака.- Издање припремљено поводом стоседамдесетогодишњице пјесникова рођења. Рукопис *Горског вијенца* се први пут објављује у формату оригинала.- Садржај: Факсимил рукописа; Репринт првог издања; Савремено издање.- Повез у кожи;

Горски вијенац. - Титоград: Црногорска академија наука и умјетности: Побједа; Цетиње: Обод; Београд: "Вељко Влаховић", 1985.- 293 стр.; 10 цм.

Тираж 499 егземплара. - Мини издање. - Садржај: Факсимил рукописа; Репринт првог издања; Савремено издање.

Судбина рукописа "Горски вијенац" [превод писама и других докумената с немачког језика Соња Мађар]. - Беч [тј.] Београд: Књижевна заједница "Ново дело"; Живко Брковић, 1987 (Беч: Јерменски мекхитаристички манастир). - 264 стр.

Садржи и факсимил оригинала.

Петар РУДИЋ*

СЕРДАР ФИЛИП ПОПОВИЋ-ПЕТРОВИЋ И ЊЕГОВА РОДБИНА

Око средине XV вијека у Његуше се доселио неки Ерак из Бањана. Његови потомци носе име Ераковићи, а тако се зове и село у Његушима у коме они углавном живе. Од Ерака воде лозу Петровићи и Поповићи из његушког села Ераковића, Кашћелани из његушког села Мирца, Вујовићи из Спужа, а вјероватно и нека друга братства.

Петровићи су добили презиме по Петру Ераковићу, који је живио у другој половини XVI вијека. Овај Петар је имао неколико синова, а сада се само зна име његовог сина Стијепа. Стијепо Петров је такође имао неколико синова. Сада се зна за његовог сина Радула (калуђера Петра), који је имао само сина Шћепца. Шћепец Клауђеров је имао синове: владику Данила (1697-1735), кнеза Рада, Дамјана и Петра.

Поповићи немају једног родоначелника, него је то заједничко презиме свих Ераковића који живе у истоименом његушком селу (осим потомака Шћепца Калуђерова, који се и сада презивају Петровићи). Поповићи се дијеле на мале огранке, који такође имају посебна имена: Сердаревићи, Перићевићи, Грујовићи, Бијеловићи, Спасојевићи, Радановићи, Јашаровићи и Вујовићи. Велики дио Поповића потиче и од самог Петра Ераковића, родоначелника братства Петровића. Поповићи који воде лозу од овог Петра носили су презиме Петровић скоро до краја XIX вијека, а неки појединци и касније.¹

Главна грана Поповића је добила презиме по попу Ивану Петровићу, блиском рођаку и савременику владике Данила. Петар Петровић Његош је овог Ивана опјевао у "Горском вијенцу", гдје му је дао и звање сердара. Поп Иван је, колико нам је познато, имао четири сина: вла-

* Аутор је музеолошки радник у пензији, Бијело Поље.

¹ Понекад су се под презименом Петровић јављали и они Поповићи (Ераковићи) који, изгледа, не воде лозу од поменутог Петра Ераковића (Мило Новаков Радановић-Поповић, Драго Јашаров Поповић). Такође је познато да су се под презименом Петровић јављали и појединци из других његушких братстава (Вуко Марков Тороман).

дику Саву (1735-1781), сердара Савића (који се у документима писаним руским језиком помиње као сердар Сава), Пера и попа Вучету.

Перо попа Ивана је имао сина Јована (Јова), који се у документима писаним руским језиком помиње под именом Иван. Он је последице смрти свога стрица сердара Савића постао његушки сердар. Сердар Јово Перов Петровић је родоначелник Сердаревића, посебног огранка Поповића-Петровића. Он је имао сина сердара Ђура, који је приликом оснивања Његошевог Сената 1831. године изабран за сенатора. Сердар Ђуро је имао синове Лаза, сердара Јока и Миха.² Лазо је погинуо као младић око 1820. године од Врбица из Његуша.

Сердар Јоко Ђуров је, према причању старих Ераковића, био велики јунак и веома омиљена личност. Погинуо је за вријеме напада Црногораца на турски град Жабљак (на Скадарском језеру) 1852. године. О овој борби на Жабљаку је Његошев сестрић Стеван Перовић Џуца написао пјесму "Витешки подвизи", у којој је опјевана и јуначка смрт његушког сердара.

Сердар Јоко је био ожењен Анђом, кћерком Лазара Кустудије из Његуша. Са њом је имао синове сердара Филипа, Пера и Марка, и кћерке: Јокну (удату за Вука Богданова Матановића из Ђеклића), Анђелију (удату за Андрију Томанова Матановића) и Ику (удату за попа Мињу Радоњића из Његуша).

Сердар Филип је рођен око 1830. године у Његушима. Он се спомиње као свједок у купопродајном уговору између Гаврила Ивова Петровића и Вука Маркова Торомана (названог Петровића) 20. октобра 1863. године. Тај уговор наводим у цјелини.

"Ва име Христа амин, 1863 года, октомбра 20, у Хераковиће.

Да се зна и дае вјеровано ово данас у(ч)ињено писмо пред свакием судом илити господаром ће би било потребито приказати сие писание и то како данас на данашњи дан ја Гавриле Ивов Петровић продаем нешто мало баштине свое старине именом које се зове баштина циепац на Пацпоље до баштине Марије Станове и то продадох Вуку Маркову Петровићу за талиера 17 и то у вјечни виек амин без пого(во)ра и ја исти Гавриле Ивов примих ове динаре у мое руке и об(и)чни дар и бих контен све и по све и у томе се сами погодисмо и за вишу тврђу за неумијући ја исти Гавриле Ивов својеручно чи(ним) а то чине сједоци ја капетан Лазо Перићев сједок на + и ја сердар Филип Петровић сједок на (+).

Писах ја државни поп Саво Пејовић и јесам мољен од обие парте како више изговара."³

Сердар Филип се помиње у црногорском годишњаку *Орлићу*. Наводим имена његушких главара који се помињу у овом годишњаку за 1865. годину:

² Михо сердара Ђура је имао синове Ђура, Тома и Сава. Ђуро Михов се одселио у Боку Которску. Његови потомци су живјели у Бијелој, а сада су углавном расељени. Малобројно мушко потомство Тома Михова сада, углавном, живи у Београду. Мушко потомство Сава Михова је изумрло.

³ Др Петар И(лијин) Петровић: *О Ераковим њојомцима у Његушима*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, књига XVIII/1, 1975, стр. 105.

"Главари у племенима

1. У Катунској Нахији

Његуши: војвода Иво Радоњић; велики барјактар Мило Петровић; сердар Филип Петровић; капетан Лазо Петровић". (Стр. 25).⁴

Сердар Филип се као његушки главар помиње у *Орлићу* до 1870. године, када је овај годишњак, углавном, престао да излази.

Потомци командира Митра Белова Поповића (Петровића) из Његуша су сачували један уговор којим се потврђује да је сердар Филип купио за 110 талијера код десеторице својих племеника земљу на Ловћену, звану Блатишта. (Међу продаваоцима ове земље била су и два брата од стрица сердара Филипа: Саво Михов и Ђуро Михов.) Као свједоци су се потписали: племенски капетан Лазо Перићев Поповић (Петровић), Митар Белов, који је за вријеме ратне 1876. године био командир Његушко-цетињског батаљона, и Зеко Машанов Поповић (Петровић), који је за вријеме рата 1876-1878. био алајбарјактар црногорске војске.

Тај уговор овако гласи:

"Његуши, 6 Августа 1869 года.

Да се зна и да је вјеровано ово чисто писмо а то за поради ка(ко) ми ниже потписани јесмо продали земљу то јест на Ловћен именом Блатишта и то продасмо сердару Филипу за та(лијера) 110 у вјечити вијек и амин без поговора. И више поради увјеренија чинимо сви својеручне крсте.

1. Јоко Јашаров чиним +
2. Драго Јашаров тако исто
3. Марко Милов
4. Марко Лазов
5. Ђуко Ивов
6. Саво Ивов
7. Саво Михов
8. Ђуро Михов
9. Мићо Ников
10. Филип Марков.

Свједоци: капетан Лазо Перићев, Митар Белов, Зеко Машанов. Писах ја поп Спиро."⁵

Послије завршетка рата са Турском 1876-1878. године скоро сва имања никшићких бегова су припала Црногорцима. Многи Црногорци су напуштали своја стара огњишта и насељавали се у Никшићу и његовој околини. Тада се у Никшићу населио и сердар Филип Петровић, последњи његушки сердар. "Сердар Филип доселио се је с Његуша са фамилијом у ослобођени Никшић још 1880. године, гдје му је Његово Вишочанство Господар Књаз Никола, цар јунака, за његове заслуге и јуначке врлине даровао кулу и богату земљу и ливаду. Живио је неко вријеме

⁴ Сва три Петровића припадају братству Поповића. Алајбарјактар Мило Новаков потиче од огранка Радановића, сердар Филип Јоков од огранка Сердаревића, а племенски капетан Лазо Перићев од огранка Перићевића.

⁵ Јован Челебић: *Уговор сердара Филипа*, "Побједа", Титоград, 11. марта 1973. (Уговор је датиран по старом календару).

у вароши, па се је послје преселио за један сат далеко од вароши, у Ребеже, тако звано: око Радуловића, гдје му је неки дио земље даровао био. Ту се је населио тако лијепо и богато, да се је могло рећи, да је то била имовина једна од првијех у долини Никшићкој."⁶

Сердар Филип се помиње у једном списку пензионера Његушке капетаније 1902. године. Значи, он је доживотно одржавао везе са својим племеном и завичајем, гдје се водио и као пензионер. (Сердар Филип је у овај документ убиљежен под презименом Сердаревић, јер се тако зове његово уже братство). Тај докуменат овако гласи:

Редни број капетаније	име и презиме	годишња пензија кр(уна) х(елера)	
15. Његушка	С. Филип Сердаревић	28	80
"	Зеко Машанов	96	
"	Јово Савов	96	
"	Станко Гајов	240	
"	Лабуд Гајов	240	
"	Ђуро Гајов	240" ⁷	

Сердар Филип је умро у Рубежу код Никшића око 1905. године. Сахрањен је у Глибавцу код цркве св. архиђакона Стефана.

Овај његушки сердар је био одликован Медаљом за храброст, коју је Његош основао, Даниловим крстом III степена, Граховачком медаљом, сребрном Медаљом за јунаштво, Медаљом - споменицом за рат 1875/78. и руском бронзаном Медаљом за рат 1877/78. године. Сада се ова његова одликовања, као и сабља, чувају у Државном музеју на Цетињу.⁸

Сердар Филип се два пута женио. Први пут је био ожењен Маром (Маком) Мартиновић из Бајица, а други пут Маром Марковић из ћеклићког села Милијевића. (Са другом женом није имао дјеце.) Сердар Филип је са Маком имао шесторо дјеце: Лаза, Стану, Анђелију, Јоку, Госпау и Милована.

Лазо сердара Филипа је рођен у његушком селу Ераковићима око 1870. године. Он је 1886. године примљен у пјешадијску подофицирску школу у Никшићу. Приликом формирања Требјешког батаљона 1892. године, постављен је за официра (старјешину) Прве чете. Лазо се ненамјерно убио 20. јануара (2. фебруара) 1900. године за вријеме лова на Товићу код Никшића.⁹

⁶ Поп Мартиновић: *Лазо Сердарев Пејровић, официр*, лист "Оногошт" од 3. фебруара 1900. године. (Осим сердара Филипа, у Никшићу и његовој ближој околини добили су велика имања и ови Петровићи: војвода Шако Перов, војвода Божо Драгов, војвода Ђуро Драгов и Марко Драгов.)

⁷ Архив Црне Горе - Цетиње, МФ I/3-4. Књаж. министарство финансија. Плате, пензије и расходи за 1902. годину, стр. 12. - Јово Савов Поповић (Петровић) био је синовац капетана Лаза Перићева. Када је Лазо остарио, он је постављен за племенског капетана. Станко, Ђуро и Лабуд су синови раније поменутог Гаврила (Гаја) Ивова Петровића.

⁸ Сердарева сабља и одликовања је Државном музеју продала његова кћерка Анђелија 1950. године. (Дјеловодни протокол број 534/1950.)

⁹ Никшићки недјелни лист "Оногошт" је о трагичној смрти Лаза Сердарева

Лазо Сердарев је био ожењен Савицом, кћерком Стева Самарцића из Кривошија. Са њоме је имао Стану, Јоша и Илију. (Лазова супруга Савица је умрла у Рубежу 28. марта 1947. године.)

Стана Лазова је рођена 1893. године у Рубежима. Она се 1909. године удала за Лазара Сјеклоћу из Драгове Луке код Никшића (родом из Добрског Села). Стана је умрла врло млада, негдје свршетком Првог свјетског рата.¹⁰ У браку са Лазаром је имала кћерку Јову.

Јошо Лазов је умро као младић.

Илија Лазов је рођен 1899. године у Рубежима. Он се почетком 1918. године оженио Станицом, кћерком Тода Никовића, родом Пивљанина. Илија је умро од туберкулозе око 1922. године и за собом није оставио потомства.¹¹

Стана (Станача) сердара Филипа је рођена у Његушима око 1865. године. Умрла је у Рубежима 2. априла 1935. године. (Није се удала.)

Анђелија (Анђелика) сердара Филипа је рођена у Његушима 1868. године. Она се 1888. г. удала за Аћима Рњеза из Никшића (родом из околине Невесиња.) Анђелија је с Аћимом имала синове: Михаила, Борђија (Мињу), Димитрија, Душана и Веселина, и кћерке Милицу и Марију. Анђелија је умрла у Никшићу 19. марта 1961. године.

Јока сердара Филипа је рођена 1871. године у Његушима. Она се 1888. г. удала за перјаника Данила Богданова Перовића из Ораховца у Боки. Јока је са Данилом имала два сина који су умрли као дјеца, и кћерке Вукосаву и Видосаву. Јока је умрла у Никшићу мјесеца фебруара 1902. године.¹²

Госпава сердара Филипа се удала за командира Николу Машанова Николића из Броћанца, родом са Чева. Она је са Николом имала синове Томаша и Павла, и кћерке Милицу и Марију. Госпава је умрла врло млада.¹³

Милован сердара Филипа је рођен 1880. године у Његушима. Он се оженио 1905. године Јовом, кћерком Марка Белова Каваје из Добрског Села. Милован је умро око 1920. године. Није имао порода.

Раније сам поменуо да је сердар Јоко Поповић-Петровић осим сердара Филипа имао још два сина: Пера и Марка.

Перо сердара Јока је познат под именом Перо Сердарев. Он је рођен у Његушима око 1833. године. Перо је био тјелохранитељ књаза Николе, а затим перјанички капетан. Наводи се међу перјаничким капетанима из годишњака *Орлића* за 1885. годину: "Г. г. Перо Сердарев Петровић-Шпиро Матановић". (Стр. 25)

Петровића писао у бројевима од 27. јануара, 3. и 10. фебруара 1900. године. (Датуми су по старом календару.)

¹⁰ Лазар Сјеклоћа се послје Станине смрти оженио Граном Гргуревић из Бјелопавлића.

¹¹ Станица се послје Илијине смрти удала за Тимотија Пејовића из Пиве.

¹² Данило Богданов Перовић је извјесно вријеме био управник двора краља Николе у Никшићу. Он се послје Јокине смрти оженио Ристом, кћерком сердара Марка Радовића-Миљанића.

¹³ Никола Николић је био командир Рудинско-трепачког батаљона. Он се послје Госпавине смрти оженио Станом Ђупић из Дуге Никшићке.

Перо је умро у Његушима 17/30. новембра 1917. године. Он је био ожењен Гордом, кћерком Ђура Бећира из његушког села Раићевића. Са њом је имао три сина и двије кћерке: Јова, Јока, Шћепа, Ику (удату за Богдана Митрова Поповића-Ераковића из Његуша) и Милушу (удату за Сава Никова Ђурашковића из Горњег Цеклина). Јово и Јоко су умрли као дјеца. Шћепо Перов је био финансијски капетан. Радио је као управник царинарнице у Његушима, а затим у Никшићу. Он је умро врло млад, 5/18. септембра 1908. године. (Није се женио.)

Марко Сердарев је погинуо у рату против Турака 23. септембра (5. октобра) 1876. године на Илином брду у Бањанима. Он се два пута женио. Први пут је био ожењен Јоком, кћерком алајбарјактара Мила Новакова Поповића из Његуша. (Она је млада умрла и није имала дјеце.) Марко је други пут био ожењен Јоком, кћерком попа Андрије Вучковића из његушког села Врбе.¹⁴ Са њоме је имао Ђура, Стану (удату за Марка Спасојева Ивановића из Његуша) и Стева, који је умро као младић. Ђуро Марков (око 1871-1957) био је ожењен Гордом Николић из Вељег Краја (сада заселак Ераковића). Са њоме је имао Марка, Стану (удату за Шпира Поповића из Бјелица), Сава, који је умро као дијете, Петра и Марију, која је умрла као дјевојчица. Марко Ђуров Поповић (1900-1944) је смртно рањен у борби против Њемаца, као борац Ловћенског народно-ослободилачког партизанског одреда, 17. новембра 1944. године код Царева лаза. Умро је у току ноћи 17/18. новембра у Болници "Данило I" на Цетињу. Марко је био ожењен Милицом Радуловић из Слатине код Даниловграда. Са њом је имао петоро дјеце: Љубицу, која је умрла као дјевојчица, Ику (удату за Ива Кашћелана из његушког села Мирца), Марију (удату за Петра Рудића из Равне Ријеке код Бијелог Поља), Милоша, који је умро као дијете, и Владимира. Петар Ђуров (1912-1998) је био ожењен Љубицом Гиљача из Грбља. Са њом је имао Славку (удату за Николу Ботицу из Корчуле), Петрицу (удату за Јована Радиновића из Мориња) и Николу.

¹⁴ Јокина тетка Горде Вучковић је била удата за капетана Пера Јокова Петровића. (Перо Јоков је био отац војводе Шака и Филипа Петровића.)

Др Слободан Д. МИЛОШЕВИЋ*

СПИСИ О ПОСЛОВАЊУ ИНТЕРНАЦИОНАЛНОГ РАТНОГ ЦРВЕНОГ КРСТА (ИРЦК) У ИНТЕРЕСУ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ ДРЖАВЉАНА 1941-1945

Пословање ИРЦК у интересу југословенских држављана вршило се, с једне стране, у различитим земљама и оно садржајно обухвата различиту проблематику, а с друге стране, конци су се често вукли из једне државе у другу државу, па је тешко дати детаљнији опис који би дао приказ свих тих питања. Због тога сматрали смо за најбоље ову материју разврстати у пет поглавља:

1. Посета заробљеничким логорима и уопштено деловање у корист југословенских ратних заробљеника и осталих жртава рата у Немачкој, Норвешкој и Италији;
2. Деловање представника ИРЦК у Југославији;
3. Пошиљке помоћи за југословенске ратне заробљенике и пословање Централе за ратне заробљенике;
4. Упућивање кући тешко рањених болесних југословенских ратних заробљеника као и санитетског особља;
5. Специјални југословенски проблеми којима се ИРЦК морао бавити.¹

Због у уводу споменутих разлога, на жалост, неће се моћи избећи, ради бољег разумевања, и местимично, понављати извесна излагања.

На овом месту бисмо хтели указати и на то да ће се следеће излагање моћи само онда тачно разумети ако се не изгуби из вида да споразум о третирању ратних заробљеника даје ИРЦК-у само тачно прецизирана и уско ограничена права, која су у чл. 39 и 77 односно 79 Конвенције утврђена.

Од стране ИРЦК-а подузете остале мере ослањале су се или на традиционално већ призната права у њиховом делокругу, или на иници-

* Аутор је доктор историјских наука, научни савјетник у пензији, Београд.

¹ Архив Црвеног крста Југославије (даље: АЦКЈ), кутија 31, ф. Ратни заробљеници и интернирци.

јативу која се у датим ситуацијама показала као потребна, без обзира на то што се за то није имала правна формула.

I

Посете рајним заробљеничким логорима и ошћије деловање у користи југословенских рајних заробљеника и осћалих жрћива раја у Немачкој, Норвешкој и Ићалији

У уводу морамо напоменути да је ИРЦК у свим земљама могао посећивати само оне логоре који су му од стране органа безбедности били пријављени. Уколико се на неки други начин дознало о постојању неких других логора, дакле званично непријављених, ИРЦК је предлагао да и ове интернирце узима у своју заштиту. Већином је било ускраћено посећивати овакве логоре уз образложење да се овде не ради о ратним заробљеницима у духу Женевске конвенције.

1. - У Немачкој

Делегација ИРЦК-а у Берлину водила је бригу просечно за 150.000 југословенских ратних заробљеника, које је посећивала од почетка њиховог смештаја у логоре. Од априла 1941. до 7. маја 1945. године обављене су 574 посете у југословенским ратним заробљеничким логорима преко делегата ИРЦК-а. Према другим подацима, на крају рата било је у Немачкој са онима из Италије 250.000 заробљеника, међу којима је било 8.000 официра.²

Преговори са повереницима југословенских официрских и борачких логора одржали су се без надзора. Делегати ИРЦК дошли су до сазнања о нарочито тешкој ситуацији југословенских ратних заробљеника.

Посете југословенским ратним заробљеничким логорима вршене су у турнусима, тако да смо обухватили у једном временском периоду све нама познате логоре. Морамо овде указати на околност да је све до краја рата у Немачкој само ограниченом броју наших делегата било дозвољено посећивати логоре и бавити се тим проблемима.

Свако четврт године достављан је опширни извештај о посетама наших делегата логорима. Заинтересованим југословенским установама стављени су на располагање извештаји тако да су оне имале могућности упознати се са околностима у југословенским ратним заробљеничким логорима.

По својој дужности, делегати ИРЦК у Берлину вршили су истраживања о југословенским ратним заробљеницима, било појединачно било у групама. Због тога, делегат ИРЦК подузимао је честа путовања у логоре специјално због истраживања појединог случаја, а исто тако и приликом службеног обиласка, тј. редовних посета. Преко ових делегата ратни заробљеници интересовали су се за своје породице. Делегати

² Михаило Марић, *Унишћенији Југославију*, Београд, 1971, 70.

ИРЦК увек су били приправни да свом Одељењу за давање помоћи доставе жеље југословенских ратних заробљеника, које су њихови повереници постављали у погледу давања хране, одеће и лекова. Ове жеље биле су по могућности и испуњаване.³

Чим би стигла жалба од стране југословенских установа о лошем стању у неком логору, ИРЦК је одмах достављао случај одговарајућим немачким установама, како би се указала потребна помоћ. Уколико је било случајева лошег поступања са југословенским ратним заробљеницима, ИРЦК је водио бригу о томе и улагао жалбу код ОКВ (Врховне команде оружаних снага Немачке). Успех оваквих жалби био је од случаја до случаја различит. Извештаји из заробљеничких логора дају о томе поједничне закључке.

Из вођене преписке југословенских повереника са ИРЦК види се да се Комитет залагао и да сваку примљену жалбу, односно молбу за пошиљке помоћи, или за неке информације, по свестраном испитивању, доставља немачком министарству за спољне послове или врховној команди оружаних снага.

Потешкоће око доставе поште и пакета југословенским ратним заробљеницима произашла су због дуготрајних и тешких преговора, но ИРЦК није жалио труда да поновљеним интервенцијама и на том пољу буде на услузи југословенским ратним заробљеницима. Морамо напоменути да је у последњим месецима рата пошта југословенских ратних заробљеника упућивана преко Женеве и Рима, јер није било више могућности достављати из непосредно из Немачке. Разумљиво да је ИРЦК примао и од југословенских установа упите о удесу југословенских ратних заробљеника и да је такве решавао. Пребацивању југословенских ратних заробљеника из Италије у Немачку у години 1943/44. ИРЦК је посветио нарочиту пажњу. Делегација се трудила да на време добије поменичне листе трансферираних југословенских ратних заробљеника од надлежне немачке установе "Централе за ратне заробљенике", но на жалост без успеха. Наравно, и ови новодошли ратни заробљеници били су обухваћени у даљим акцијама помоћи ИРЦК.

У последњим месецима пред крај рата, ситуација у Немачкој - како је то познато - била је већ веома компликована. Ратни заробљеници су пребацивани са истока на запад, односно у централно лежеће логоре. Кастатрофални положај Немачке није више дозвољавао једно нормално збрињавање ратних заробљеника. Поштанске и саобраћајне везе, као и целокупна управа, постале су хаотичне.

Јасно је да ИРЦК и његови делегати и поред свих напора нису више имали могућности да интервенишу у корист прописа Женевске конвенције.

2. - Норвешка

Независно од немачких логора, делегати ИРЦК посећивали су и логоре југословенских ратних заробљеника народноослободилачке вој-

³ АЦКЈ, Види извештај од III, стр. 25.

ске у Норвешкој.⁴ Ови заробљеници били су отпремљени на крајни север и од стране немачке полиције предати норвешкој државној полицији. Када је ИРЦК дознао за постојање тих логора, наређено је делегацији у Берлину да интервенише код Врховне команде оружаних снага, јер под тим тешким околностима поларне климе животни услови југословенских заробљеника били су неиздрживи.

Прва група заробљених партизана који су се претходно налазили на територији Југославије допремљена је у Норвешку преко Аустрије и Немачке у јуну 1942. године, а последња средином 1943. године. У том међувремену на територију Норвешке интернирано је око 4.300 заробљених југословенских партизана. Сви они били су распоређени у двадесет и пет логора северне и средње Норвешке. Ваља да се истакне да поменути број логора није био стално у оперативи, јер су неки од њих били по више пута отварани, што је зависило од броја затвореника у њима. Према томе, у северној Норвешкој било је тринаест, средњој десет и југозападној два логора. Осим њих и у два логора Фалстад и Грини, намењеним за норвешке антифашисте, по казни, такође су затварани Југословени.

Одстрањујући југословенске борце из домовине на овај начин, окупатор је имао два циља: да отклони опасност по себе и да на тај начин смањи број партизана одашиљањем на тешке физичке радове, где су страдали. То показују и бројке да је од 4.300 тако допремљених живот изгубило 2.600, и то највише у времену од јуна 1942. године до априла 1943. године. У то време већина логора била је под управом СС-а, познатог по врло суровом режиму и злостављању људи.

У 1942. години интернирци у средњој Норвешкој били су под управом специјалних јединица организације ТОТ, такође са веома строгим условима живота и рада.

Крајем марта и почетком априла 1943. године све преживеле југословенске интернирце преузеле су јединице немачког Вермахта и од тада режим је био нешто блажи него раније. Значајно је то да су они добили статус ратних заробљеника, и као такви били пријављивани Међународном Црвеном крсту у Женеви, од кога су добијали храну и пакете. Омогућено им је да се јављају својим кућама, одакле су такође могли да добијају пакете.⁵

3. - Италија

а) *Доба фашистичког режима*

Делегати ИРЦК у Риму су посетили југословенске ратне заробљенике у Италији одмах по њиховом смештају и водили су бригу да се са њима поступа по прописима Женевске конвенције. У месецима мај-јун 1941. године посећивали су следеће југословенске заробљеничке логоре: Aversa-Prato All' Isarco-Gruppignano-Gorizia-Vestone-Bogliaco-Grumell: на Lelio-Cortemaggiore-Montemale.

⁴ АЦКЈ, Норвешка - исто.

⁵ Слободан Д. Милошевић, *Културно-просветни рад у НОР-у 1941-1954*, Београд, 1966, 86.

Почетком 1942. године искрсле су разне тешкоће за даље посећивање заробљеничких логора, које су италијанске власти правиле, но ипак у јулу 1942. подузимане су нове посете. До средине 1943. посећивани су следећи југословенски логори (како војних тако и цивилних интернираца): цивилних интернираца у Villa Lauri, Pollenza и Villa Spada у Treia. Војни логори број 12, 23, 26, 32 и 62, војне болнице у Treviglio Udine и Piasenza као и у Парми. Даље, логори цивилних интернираца у Villa La Selva, Montechiaropolo, Casoli, Lanciano, Cita S. Angelo, Corropoli и Monigo. Војни логори бр. 127, 113, 145, 71, 178, радни логор бр. 426 у Casacalenda. Сем тога, посећивали су делегати ИРЦК још у много других места и болнице, где су се Југословени присилно задржавали.⁶ (Појединости о томе могу се наћи у извештајима из логора.)

Нарочито су улагани напори да би поштански саобраћај са ратним заробљеницима уредно функционисао. Неуморно се морало у том погледу интервенисати да се отклоне наметнуте потешкоће. Такође је било нужно увек и поново водити бригу о томе, да се пакети помоћи уредно поделе југословенским ратним заробљеницима и цивил-интернирцима, а у томе се успело само након тешких преговора са надлежним италијанским установама. У оно време, у Италији били су већим делом Југословени, цивилни интернирци, који су смештени у неколико већих логора. Италијанске установе категорички су одбаћивале да се ИРЦК заузима за ове депортирце било у којој форми. ИРЦК је стално настојао да и овима пружа помоћ, и да добије дозволу од италијанских установа за посету ових логора, јер је знао да су услови живота у тим логорима врло тешки. Стално се настојало пружити помоћ и исходити дозволу за посећивање логора депортираца од италијанских установа. Након многобројних протесних нота, могао се посетити 29. октобра 1942. године логор Monigo.⁷ Од стране италијанских установа биле су обећане у пролеће 1943. даље посете логора са одобрењем, ако се испуне неке формалности које се тичу статута интернираца. Но, услед насталих ратних операција, ове планиране мере нису се више могле спровести. До краја 1943. године подељене су југословенским заробљеницима и цивилним интернирцима у Италији од стране ИРЦК пошиљке помоћи у тежини од 276.293 кгр. у 25.464 пакета.

У времену између слома фашистичког режима у Италији и склопљеног примирја, дакле од 25. VII 1943. до 8. IX 1943, делегати ИРЦК узимали су се у Риму за мноштво - у том периоду ослобођених - заробљеника и цивилних интернираца, који су раштркано живели по целој Италији. За ове жртве рата посредовали су делегати ИРЦК у Риму било у виду одећних предмета, хране или новца.

б) Период немачке окупације у Италији од септембра 1943. до јуна 1944. године

Након што је ИРЦК био овлаштен да у интересу југословенских жртава рата делује у свим видовима хуманитарног карактера, делегаци-

⁶ Архив Југославије (даље: АЈ), 103-108-401.

⁷ АЦКЈ, исто.

ја у Риму је преузела на себе - у оквиру својих могућности - дељење потпоре. Ово пружање помоћи вршено је без обзира на политички став појединаца, или њихово социјално порекло, већ само на основу њиховог тешког стања. У овом периоду дотурене су југословенским жртвама рата следеће пошиљке помоћи на расподелу:

У новчаним дознакама пружена је следећа помоћ:

Индивидуалне дознаке	Лира	Ит.	13.268.941,00
Дознаке колективне	"	"	13.180.671,20
За болнице и медикаменте	"	"	315.000,00
Набавка 16.626 комада предмета одеће и рубља	"	"	1.400.000,00
	Укупно лира	Ит.	28.164.612,00

Осим тога, дељен је сваких 14 дана кроз два месеца по један пакет помоћи на неколико стотина југословенских интернираца и избеглица.

Због олакшања повратка кућама, југословенским интернирцима је стављена на располагање путем делегације ИРЦК у Риму препорука (један документ) која је омогућавала жртвама рата путовање без потешкоћа.

У то време, интервенисали су делегати ИРЦК често и за југословенске политичке затворенике, који су се налазили по разним затворима. Посећивани су логори интернираца, међу њима и логор у Allatriu. Исто тако је подузета једна акција пружања помоћи у корист многобројних раштрканих Југословена у Италији, којима је она била хитно потребна.

Делегација у Северној Италији, која је била одсечена од Рима за време немачке окупације до априла 1945. године, развила је сличну акцију помоћи, па су исто тако посећивани разни заробљенички логори и болнице. Такође је успела доставити поименичну листу 269 затвореника "Casa di Reclusione d' Alessandria" југословенског порекла.

в) Период после ослобођења Италије од 1944. јуна месеца

У првим месецима после ослобођења Рима интервенирали су делегати ИРЦК у веома много случајева у интересу Југословена - било да им се набаве новчана средства, одећни предмети, или прехранбени артикли, а често и намештај. Осим тога, развијено је опширно деловање око прикупљања информација, давања помоћи око повратка кућама, а често и правне помоћи и слично. Многи Југословени задржани су још по затворима, тако да су делегати ИРЦК морали и овде интервенисати да би се они пустили на слободу. Са југословенским установама које су се сместиле у Барију и Риму делегација ИРЦК је одржавала најбоље односе. Ове су помагале Југословенски Црвени крст у његовом настојању код италијанских или савезничких власти у питањима смештаја по болницама или око организације репатријације југословенских држављана. У уској сарадњи са пуковником Најбауером и његовим штабом Југослов. Црвеног крста, отпремала је делегација ИРЦК у Италији пошту југословенских

ратних заробљеника и цивилних интервенираца, као и формуларе цивилног обавештавања из Југославије и у Југославију. Делегације у Барију и Напуљу развиле су нарочиту активност око збрињавања транспорта помоћи из иностранства (Швајцарске, Америке, Египта, Јужне Африке) за Југославију. У интересу несметаног пролаза маршрутних возова са пошлицама помоћи за Југославију подузимани су демарши још и у 1946. години.

На крају напомињемо да су делегације ИРЦК пружале помоћ (крајем 1944/45.) Мисији за пружање помоћи која је путовала за Југославију. Међу осталим, интервенцијом ИРЦК пружена је помоћ код пропутовања кроз Италију за Југославију члановима мисије: Centrale Sanitair Suisse, као и Union Internationale de Secours aux enfants, OSE итд. и њима олакшали путовање.

III

Деловање делегације ИРЦК у Југославији

1. - У Београду

Делегација ИРЦК имала је у Београду због познатих разлога нарочито тежак положај. Она је била једна од првих којој је дозвољен приступ на подручје окупирано од Немаца и заступања ИРЦК. Одмах од почетка деловања у 1941. прављене су им од стране немачке окупационе власти нарочите потешкоће с обзиром на статут ове делегације. Делегатима ИРЦК није било дозвољено самостално и слободно наступати, како је то нормално свуда допуштено, услед чега су у њиховим хуманитарним акцијама и акцијама пружања помоћи били јако ометани. Целокупно деловање делегације подвргнуто је контроли немачке (окупационе) власти, а само стрпљивим ставом делегације дошло је до тога да су могли наступати једино као посредници. Сваки мање важнији случај морао се поднети на проверу делегацији Немачког Црвеног крста за Југоисток. Целокупна пошта делегације ИРЦК била је повргнута цензури ове установе. Нису се смеле подузимати никакве мере које нису одобраване од делегата Немачког Црвеног крста у Београду. У противном, претило се репресалијама и обуставом деловања делегата ИРЦК. Делегати ИРЦК били су оптерећени огромном одговорношћу, јер су подледали сталној критици и кочењу у раду од стране Немачког Црвеног крста. Због тога су своју дужност око збрињавања југословенских заробљеника и оскудевајућег цивилног становништва могли да врше само под најтежим околностима. Често је долазило до неугодних размирица између делегата ИРЦК и опуномоћеног од стране Немачког Црвеног крста, нарочито када се у име ИРЦК портестовало због мешања у компетенције делегације. Тако, на пример, у јуну 1941, када су пребациване фамилије Словенаца преко границе, или у фебруару 1942. ради усташког прогањања српског становништва. На читавој линији су немачке власти заступале становиште да београдска делегација није овлаштена да самостално делује.

Сва ова ограничења у својим компетенцијама, делегација ИРЦК морала је подносити, јер у противном било би онемогућено свако њено де-

ловање. Напокон, било је боље ипак нешто урадити, него ништа не провести.

Тек у децембру 1943. било је из Берлина дозвољено претворити преставништво ИРЦК у Београду у једну делегацију. Али, ни тада није било могуће делегацији слободније деловати, с обзиром на опозицију окупационих установа. Штавише, за све време свог деловања осећао је делегат ИРЦК највеће неповерење немачке сигурносне службе и Гестапоа, којима његово присуство није било пожељно. Одмах после окупације Србије, организовала је делегација ИРЦК у Београду картотеку ратних заробљеника, која је достигла за кратко време бројку од 25.000 картица. На тај начин омогућено је хиљадама породица давати утешну обавест о удесу њихових најближих. Ову картотеку је касније преузео локални Црвени крст, и служила је као подлога за касније евиденције југословенских ратних заробљеника у Београду. Делегат у Београду омогућио је, у почетку, сваком југословенском ратном заробљенику да пошаље поруку својој фамилији. Док су југословенски ратни заробљеници били у пријемним логорима у Србији, настојао је делегат да их посети, и упркос потешкоћама, које су му наметнуле окупационе власти, успео је извршити неколико посета логорима у Београду и интервенисати у корист заробљеника, нарочито да се боље сместе и да се са њима боље опходи. Посете логора, смештених у провинцији, биле су и надаље забрањене. Истовремено настојао је наш делегат да организује службу обавештавања у интересу ратних заробљеника и њихових фамилија. Његовом залагању може се приписати што су се на том пољу нарочито поправиле прилике и што су небројане интервенције уродиле плодом и дале утеху хиљадама жртава рата и члановима њихових породица. Наравно, није занемарено ни питање слања помоћи за југословенске ратне заробљенике. Наша се делегација нарочито залагала за такве врсте акција, као и за редовно достављање пошиљки помоћи.

Специјална акција била је репатријација рањених и болесних југословенских ратних заробљеника. И на том пољу било је небројених компликација, и неразумевања од стране многих надлештава. Нарочито је мањкало свако излагање у сусрет, због чега су делегати били приморани да код надлежних органа стално протестују. По повратку у домовину, наши делегати и даље су помагали репатриране југословенске ратне заробљенике. Код разних добротворних установа, било официјелних или приватних, тражили би за њих помоћ и сабирање у њихову корист. Захваљујући таквој интервенцији код Српског Црвеног крста, код Српског министарства здравља, повратнике су обезбедили одећним предметима, неким је пак одобрено боловање. Као нарочит радни задатак делегације у Београду био је проблем репатријације ратних заробљеника старијих година, југословенских лечника и санитетског особља. Даље, успело је нашем делегату да новчане пошиљке ратних заробљеника њиховим фамилијама у домовини буду достављане. Уопште узевши, успевало се у то време многим цивилима који су оскудевали, поделити помоћ посредством ИРЦК, и тако им омогућити преживети то најтеже време. Не можемо а да не споменемо и помоћ делегације око организације службе обаве-

штавања и службе слања вести и цивилима. На жалост, није било могуће да делегација са успехом посредује у корист интернираца. Чак и најближи концентрациони логор у Земуну нису делегати могли посећивати, јер се тврдило да је он на територији Хрватске. Усмено постављени захтев делегату Немачког Црвеног крста био је стално одбијан. Надлежне власти су одбијале да дају било какву информацију о тамошњим интернирцима, с образложењем да то не спада у надлежност делегације ИРЦК, јер се ту ради о лицима по закону осуђеним, те да се она не могу ставити под заштиту Женевске конвенције. Одбијање је вршено грубо, увек у истој форми, тако да се по том питању није могло даље интервенисати. Овде морамо одмах напоменути да је то био принципијелан став окупационе власти, тако да због тога нису само југословенски држављани трпели, већ и остале државе са којима је окупациона власт била у рату.

И поред честих неуспеха, делегација ИРЦК није се дала обесхрабрити и наставила је своје напоре на тадашњем српском подручју. Тако, међу осталим, захтевано је у августу и септембру 1944. године од Немачког Црвеног крста, да се интерниране жене и деца не депортују у Немачку, већ да се обустави свака депортација.

Посредством Српског Црвеног крста, делегација је настојала да се из пошљака "Comission Mixte" храна и сапун доставе у концентрационе логоре. Због бруталног отпора, успех је био минималан. Тек два месеца пре ослобођења, у години 1944. било је омогућено делегацији да једном посети два логора ратних заробљеника, оба пола, Народноослободилачке војске и да их снабде животним намирницама. Исто тако, успела је једаред посетити болницу заробљеника НОБ и истима поделити мање дарове.

Делегација је захтевала месецима дозволу Америчког Црвеног крста да рањеним заробљеницима испоручи из њихових залиха одећне предмете и животне намирнице. Од стране Американаца дато је одобрење депешом од 20. X 1944. године, које делегација никада није примила.

Биће вредно нешто казати и о акцији помоћи цивилном становништву у Србији од стране ИРЦК. Овде се морају две групе разликовати:

I

- а) Подела животних намирница
- б) Млечна акција
- ц) Расподела лекова и санитетског материјала
- д) Расподела одећних предмета

II

- а) Пошिल्ке помоћи Швајцарског Црвеног крста деци
- б) Боравак југословенске деце у Швајцарској ради опоравка.

Код II групе поменуте акције помоћи биле су организоване без неких нарочитих потешкоћа. Насупрот томе, код I групе акције помоћи у Србији, као окупираном и запоседнутом подручју, протекле су под нарочито тешким условима, наметнутим од окупационе силе. "Comission Mixte" је још од почетка деловала у оквиру једног споразума, који је склопљен између немачке владе и Интернационалног Црвеног крста, односно лица дотичног Црвеног крста и делегата.

На основу тога утаначења, немачка влада била је спремна да дозволи деобу дарова у новцу и предметима који потичу из неутралног иностранства, на територији окупираној од немачке армије, само под следећим основним условима:

1. Уколико се не ради о поклону намењеном лично појединцу, већ о акцији помоћи у корист страдајућег становништва, Немачка влада ће издати Немачком Црвеном крсту општи налог за руковођење и спровођење такве акције помоћи и контролу над расподелом дарова. Извршавање овог задатка дато је на руке у дотичним земљама поверенику Немачког Црвеног крста.

2. Пошиљке помоћи биле су ослобођене увозне царине и трошкова превоза уколико су биле упућене из иностранства за окупирано подручје на адресу опуномоћеника Немачког Црвеног крста.

3. Расподела дарова, по жељи дародаваоца, вршила су удружења становништва дотичног окупираног подручја.

4. Присвајање дарова од немачких власти или војних јединица било је искључено.

5. Представницима дародаваоца било је с времена на време дозвољено да отпутују на окупирана подручја и да се осведоче о уредној расподели дарова.

Пошиљке помоћи за цивилно становништво ("Comissie Mixte" морале су бити адресиране на опуномоћеника Немачког Црвеног крста иако је прави прималац био Српски Црвени крст.

Код приспећа помоћи, делегат ИРЦК имао је једино то право да констатује евентуалне мањкајуће количине. Задатак око ускладиштења и манипулације на складишту обављао је локални Црвени крст.

Српски Црвени крст израђивао је план расподеле уз сарадњу једне државне комисије састављене од службеника разних министарстава и лекара. Пројекат плана расподеле достављен је на разматрање једној ужој комисији којој је председавао локални Црвени крст. Опуномоћеник Немачког Црвеног крста за Југоисток и делегат ИРЦК у Београду били су такође чланови те коалиције.

Разуме се да је делегат ИРЦК улагао жалбу ради постављених ограничења у његовом деловању и морао се стално борити за становиште ИРЦК. Он је вршио нарочиту контролу да се пошиљке дарова деле заиста само чистом српском становништву, тј. не цивилном становништву немачког порекла, и то оним најоскуднијим.

Установљено је да су заиста узети и обзир само најоскуднији слојеви становништва у предграђима, дечјим домовима, болницама, логорима избеглица. Код тога, увек су били повлашћени у првом реду деца, жене у другом стању и мајке дојиље. Делегат је увек заступао становиште да се подела дарова врши бесплатно, да она не обухвата само Београд, већ и оскудевајућу провинцију, да расно припадништво, политичко уверење или вера не смеју играти никакву улогу код поделе дарова.

Коначно, од стране делегације ИРЦК нарочито је наређено да Немачки Црвени крст, југословенске политичке организације, војне јединице не могу добијати дарове. Ускладиштене количине и испорука

примаоцу била је под сталном контролом, како би се свака неправилност на време спречила.

Нарочито треба истаћи да се роба ових дарова није продавала. Изузетно је издвојено 5% од количине лекова за продају имућнијем становништву, и то преко главне апотеке Опште главне болнице у Београду на рецепте, уколико то ови нису могли на слободном тржишту набавити. Износ тако уновчених лекова дат је Српском Црвеном крсту за коришћење у друге помоћне акције. Тако исто, делегација није никада тражила неки допринос за покриће својих трошкова, нити га је примила. Насупрот, одлучено је да се признају Српском Црвеном крсту мањи износи за покриће његових трошкова.

2.) У Загребу

а) Деловање у интересу цивилних интернираца, заточеника у концентрационим логорима, шалаца и Јевреја⁸

Незахвалан задатак имала је загребачка делегација у погледу интервенција у интересу цивилних интернираца. Правна подлога била је нејасна, па и саме установе, са којима је ИРЦК морао преговарати, нису имале за ове напоре никакво, па ни најмање разумевање. Довољно је овде напоменути Гестапо, Немачку сигурносну службу, или имена Лубурића и Рукавине, да би се схватиле потешкоће са којима се делегација ИРЦК сукобљавала. Делегација је предложила примену Конвенције ратних заробљеника и на цивилне интернирце и умолила Министарство унутрашњих дела да јој се стави на располагање лагер-листа са именима интернираца, да добије дозволу за посету логора, одобрење за посредовање у обавештавању истих о породицама и обратно, одобрење за доставу пошиљки и помоћи и обавештавање о болеснима у болницама и о умрлима. Загребачки Црвени крст био је такође замољен да ове захтеве поткрепи. Упркос многобројних интервенција код министарстава унутрашњих и спољних послова није било могуће постићи неко обавезно решење.

Концем јануара 1944. године загребачка влада је коначно дала дозволу за примену Женевске конвенције и на интерниране цивиле. Али, и после тога делегација ИРЦК морала је стално упозоравати надлежне на практичну примену дате дозволе.

Нарочите потешкоће су се појављивале и надаље, када је ИРЦК узалуд тражио појединости о стању цивилних интернираца. На дан 23. VI 1944. године вођени су преговори у Министарству унутрашњих дела када је наш делегат успео спровести увођење редовног поштанског саобраћаја, два пута месечно пријема пакета из пошљака помоћи, као и истраживања за појединим интернирцима. Међутим, безобзирно мешање окупационе власти у септембру 1944. године, онемогућило је ИРЦК–у све његове даље активности. Делегати су и надаље, још у јануару, а нарочито у фебруару 1945. године, наставили са својим напорима, али је изостао сваки успех услед владајућих прилика. У вези са пробле-

⁸ АЦКЈ, види одељак V2.

мом цивилних интернираца, напори делегата ИРЦК испољавали су се највише у том правцу да се прилике у концентрационим логорима ускладе са чувањем људског достојанства.

Министарство унутрашњих послова у месецима мај-јун 1944. године коначно се сагласило да преговара о тим питањима. Делегати ИРЦК поставили су као главни захтев дисциплиновање, па ако је могуће чак и одстрањење немилосрдних стражарских јединица, које су стајале под командом злогласног Лубурића, јер све док су ови стражари владали концентрационим логорима, није било гаранције да ће се свакодневне наредбе Министарства унутрашњих послова у логорима заиста и спроводити. Делегат ИРЦК је тражио од Министарства унутрашњих послова, у смислу Женевске конвенције, да се све категорије интернираца доследно хумано третирају, те је поновно постављен овај захтев, како је напред поменуто. Исто тако, тражено је, да се деца повуку из логора и да се сместе преко приватних или државних добротворних установа.

Коначно, успио је добити одобрење од Министарства унутрашњих послова да ће се одговорати на питања која се тичу судбине појединих интернираца. Након тешких и дуготрајних преговора, добијена је такође дозвола да се посете концентрациони логори у Јасеновцу и Старој Градишци. Ова посета учињена је у јулу 1944. године. По свим знацима, у логорима је било све припремљено за ову посету. С обзиром на деликатне преговоре, који су били у току, из разумљивих разлога није било делегатима ИРЦК могуће заузети једно строже држање. Ипак, читаво руководство логора било је упозорено са пуно јасноће о последицама, с обзиром на брутално поступање са интернирцима и најозбиљније су били саветовани да са интернирцима добро и људски поступају.

Чињеница је да су се опште прилике, након ове интервенције, у концентрационим логорима у лето 1944. године знатно побољшале.

Делегату ИРЦК пошло је чак за руком да за извесно време овим заточеницима доставља одећу, храну и лекове. О овоме постоје и потврде.⁹

Покушај да се преко Министарства унутрашњих послова дође до података о броју интернираца остали су без успеха. Ови су подаци били нужни због организације дотура помоћ-пакета у одећној опреми. У фебруару 1944. године стављено је на располагање загребачкој кухињи интернираца 5.035 кгр грашка упућеног из Генфа. Услед насталих сметњи у транспортовању, касније пошилике се нису могле упућивати из Генфа. 20. II 1945. године додељивани су пропутујућим интернирцима у Загребу, који су били упућивани за Јасеновац, хранљиви пакети ражаног двопека и витамина у већим количинама.

Да би се избегле сметње у железничком транспорту, концем септембра 1944. године уведена је служба теритних транспората између Загреба и Јасеновца у циљу редовног дотура хране у помоћ-пакетима, намењеним интернирцима. 28. IX 1944. године стигао је први овакав транспорт у Јасеновац и његов товар је заиста подељен интернирцима.

⁹ АЦКЈ, упореди прилог 3.

Међутим, сам камион који је превозио поклон-пакете безобзирно је заплијењен од стране управе логора, мада је био означен ознаком ИРЦК (Међународни Црвени крст).

Уложене жалбе код Министарства унутрашњих послова остале су без правног лека, стога се морало прекинути са овом акцијом помоћи.

У септембру 1944. године, изненада, дошло је до оштрог мењања курса. Групе обезбеђења логора, које су стајале под командом злогласног Лубурића, стављене су сад под команду немачке службе обезбеђења. Личности, са којима је наш делегат одржавао везе, као што је на пример генерални директор за јавну безбедност и ред, ухапшене су и страпане у логор. Упркос учесталих интервенција у корист интернираца у концентрационим логорима, које су трајале од 10. X 1944. године па све до 15. II 1945. године, није се могло ништа значајније постићи. Али, ипак се успело у томе да се пусти на слободу руководство јеврејске општине, које је ухапшено 8. X 1944. године, и да оно настави са својим акцијама помоћи.

Повезано са осталим проблемима, о којима је напред било речи, стоји и делатност у корист ухапшених талаца. 18. X 1944. године влада је издала наредбу која је објављена становништву. По овој наредби се прети породицама чији су чланови прешли НОП-у да ће бити ухапшени као таоци. Поводом тога, наш делегат је интервенисао код свих меродавних органа. Поред тога, ИРЦК упутио је и један апел на највишу државну управу у коме захтева да се сви већ ухапшени таоци пусте на слободу и да се прекине са хапшењима даљих талаца.

Коначно, у комплексу свих ових питања стоји још и делатност ИРЦК у корист прогоњене јеврејске општине. У времену од 1. V 1943. године па све до полагања оружја, свака акција помоћи у корист сиромашних и интернираних Јевреја, спроведена је искључиво преко ИРЦК. Безбројне су биле интервенције у времену 1944-1945. године код министарстава спољних и унутрашњих послова, у циљу обезбеђења човечног поступка са Јеврејима. Пуштање на слободу ухапшеног вођства јеврејске општине већ је поменуто у овом меморандуму.

б) Акције у корист неимућног цивилног становништва

Саставни део задатака наше делегације у Загребу представљале су и мере помоћи у корист сиромашног дела цивилног становништва.

Овде треба напоменути бројне интервенције у корист породица југословенских ратних заробљеника у Немачкој. Оне су уследиле у циљу исплате плата, пензија и помоћи - потпоре. Поред помоћи, примљених од Министарства социјалног старања, у више случајева су узимане помоћи и од појединаца.

Деца оваквих породица збрињавана су преко установе: дечја помоћ или преко помоћи једне специјалне организације Швајцарског Црвеног крста у Загребу. Захваљујући даровима, нашој загребачкој делегацији пошло је за руком да у зиму 1943/44. године пружа више од 600 помоћи, намењених породицама принудно исељених Словенаца. Даље, наша делегација успешно је интервенисала код репатрирања деце, избе-

глих из Хрватске у Србију и у много случајева је делила помоћ-дарове породицама, које су због свог политичког става прогањане од стране режима у Загребу. Такође, може се захвалити успеху наше делегације што је пружена помоћ у храни особама које су се налазиле у прихватном логору Немаца у Загребу. На крају, морамо још напоменути наше мере у борби против сузбијања пегавог тифуса. Штавише, ми смо у јесен 1943. године испоручили ослободилачкој војсци Југославије 1.250 кутија инјекција против ове болести.

Код расподела помоћи у корист цивилног становништва није се правила никаква разлика у погледу вере, расе или народности. Помоћ је увек дељена бесплатно. Код расподеле исте, узимани су у целости у обзир предлози надлежних стручњака, који се још и дан-данас налазе на значајним дужностима установа у Југославији.

Акција у виду помоћи деци, која је долазила од Швајцарског Црвеног крста у Загребу а омогућена је интервенцијом ИРЦК, обухватила је до почетка 1944. године преко 20.000 незбринуте деце. Највећи део ове помоћи уживале су породице, које су прогањане од стране окупационих снага.

Помоћ у лековима, која је у Хрватској у великом обиму дељена од стране ИРЦК, уследила је сарадњом и на основу предлога појединих личности здравствених установа, које се и данас налазе на разним дужностима здравствене службе Хрватске. Ова акција помоћи често је обухватала и ослобођене територије. (Овамо су давани: завоји, етар, вакцине против пегавца)

Акција помоћи у лековима на територији Словеније од стране ИРЦК наилазила је на отпор окупационих снага који је мотивисан разлозима одбране; стога је она тамо спроведена преко месних организација Црвеног крста.

На крају, треба још указати на то да је делегација ИРЦК испољавала своје деловање и на пољу несметаног функционисања поште ратних заробљеника, као и на увођењу обрасца за прикупљање информација о цивилним интернирцима-заточеницима. Делегација је уопште уложила труда да би идеја Црвеног крста и Женевска конвенција добиле своју пуну примену, односно, да оне продиру у Хрватску. Ово је послешено превођењем разних брошура на српско-хрватски језик, као и објављивањем бројних чланака из новина.

III

Слање помоћ-пакећа југословенским ратним заробљеницима и делатност Централне за ратне заробљенике

1. - Материјална помоћ ратним заробљеницима

Помоћ југословенским ратним заробљеницима у Немачкој - као што се то радило и у корист заробљеника других земаља у Немачкој - одвијала се преко немачких војних власти. Гледајући са техничке стране, то је био једини пут којим се могло ићи.

Немачке власти стављале су на располагање потребан број вагона за превоз. У месецима II и III 1945. године, када је железнички саобра-

ћај показивао већ потпуну дезорганизацију, ИРЦК је добио дозволу да дотур врши превозним средствима Црвеног крста.

Ова колективна помоћ обухватала је само југословенске ратне заробљенике који су били смештени по заробљеничким логорима. Она се није могла протегнути и на борце НОП-а који су били интернирани по концентрационим логорима, нити на одведене Југословене, који су као радници били запошљавани у Немачкој. Полицијске установе у Немачкој у чијим су се рукама налазиле жртве рата категорички су одбијале да дају поименичне или лагер-листе и одбијале су сваку сарадњу у пружању помоћи овима, са чиме се ИРЦК на своје жаљење морао сложити.

Као што је већ напоменуто, ту се радило о једном принципијелном ставу немачких власти, који је подједнако погодио и држављане других земаља.

Југословенски Црвени крст у Лондону издао је налог да се сваког месеца, за сваког југословенског ратног заробљеника доставе по два типизирани пакета од по 5 кг тежина са садржајем хране, или друге помоћи.

С обзиром на чињенице да су возови у задњој фази рата, услед бомбардовања, веома нередовно и са огромним закашњењем обављали саобраћај, па и то да су логори често били премештани, није се могло удовољити у целости напред наведеном захтеву. Пошиљке помоћи пристизале су обично у логор, где су уз потврду предаване југословенском поверенику. Ове потврде су уручене заступнику Југословенског Црвеног крста. Поред тога, не жалећи напоре, ИРЦК је настојао да ове потврде предочи госпођи Рибникар, која је у својству представника Југословенског Црвеног крста боравила у лето 1941. године у Женеви. Пошто се она није појавила у заказано време, нити се могла пронаћи у својој хотелској соби, ова се жеља није испунила.

Природно, из ових чињеница не би се смео извући такав закључак, као да су сви заробљеници, раштркани по безбројним радним јединицама, командама - добивали редовно свој удео помоћи. Реекспедиција пошиљака из матичног логора на радне јединице била је у надлежности немачких власти и зависила је од месних могућности транспортовања. Према томе, посредничка улога ИРЦК ограничила се само на то да ове помоћ-пакете уручи поверенику логора.

У лето 1944. године: наступиле су ванредне тешкоће у снабдевању ратних заробљеника (наравно свих народности, а не само Југословена). Услед уништења железничких мрежа у Француској, које је последица инвазије, прекинут је железнички саобраћај између лука Средоземља и Женеви, услед чега је у времену јун-новембар 1944. године замро сваки промет. За ово време нагомилале су се огромне залихе у Марсеју, Тулену и Барселони, да би у исто време стоваришта ИРЦК у Женеви била испражњена, а ратни заробљеници, по логорима, трошили своје последње залихе.

Ове тешкоће су само делимично преброђене успостављањем кориштења морског транспорта преко Гетеборга и Либека. Опрезности ради, наложено је повереницима да месечно поделе, уместо два, само по

један пакет. Да би се у границама могућности помогло ратним заробљеницима, успостављен је железнички превоз пошиљака специјалним возовима, састављеним од швајцарских вагона, као и оних који су одобреном француске и белгијске владе стављани на располагање ИРЦК. Ови су возови упућивани у нека места јужне Немачке са којима се још могао одржавати саобраћај.

Пошто је железнички саобраћај на почетку 1945. године сасвим онемогућен, ИРЦК је организовао колоне теретњака, углавном у правцу јужне и средње Немачке, у којим су се деловима земље налазили ратни заробљеници, пребачени са истока и запада.

Информације које су добивене о стању у заробљеничким логорима у овој послењој фази рата нису омогућавале детаљан - тачан увид, стога је ИРЦК би ометан у благовременом предузимању нужних мера.

Од престанка рата, тј. од 8. V 1945. године, па све до враћања ратних заробљеника својим кућама, ИРЦК је поново постао активан у слању ратних помоћ-пакета.

У размаку од 1941. па све до 30. III 1946. године, југословенским ратним заробљеницима испоручено је:

23.757.869 кгр. хране
 2.226.179 кгр. одећне опреме
 461.423 кгр. предмета личне хигијене
 106.558 кгр. лекова
 10.959 кгр. разне робе

Укупно: 26.637.196 кгр. пошиљака помоћи

2) Духовно просвећивање ратних заробљеника

Из извештаја делегација ИРЦК, који се темеље на информацијама прикупљеним од повереника ратних заробљеника, види се, да је југословенским ратним заробљеницима и интернирцима у времену од краја 1944. године до септембра 1945. године посредовањем одељења помоћи ИРЦК предато:

15.300 књига свих врста
 36 играчака
 25 грамофонских плоча
 851 музичка партитура
 203.221 разних предмета за забаву

3) Југословенско одељење Централа за ратне заробљенике

Југословенско одељење устројило је у 1.238 кутија картотеку, која је располагала следећим евидентним картицама:

За ратне заробљенике	421.798
За цивилне интернирце	267.150
За грађанска лица	11.379

Ово се повећава још и са 7.200 картица умрлих. Одељење је одговарало на неких 22.000 упита. До краја 1946. године у Одељењу је примљено 196.919 и отпремљено је 147.456 аката.

Служба трагања обавила је 18.404 задатка, од којих 6.904 са позитивним резултатом. Од 107.840 аката о информацијама, од којих 32.804 су упућена експресном поштом, намењена ратним заробљеницима, грађанским интернирцима или њиховим породицама, 90.586 аката је са успехом уручено, од којих 15.760 експресном поштом.

На пољу обавештавања преко радија, у времену од јуна до децембра 1945. године, око 10.000 имена је саопштено југословенским породицама. На крају, до конца 1945. године Југословенско одељење доставило је преко месних организација Црвеног крста у Југославији 2.836 фото-копија породицама ратних заробљеника у циљу обавештавања о смртним случајевима.

IV

Враћање њешко рањених и болесних југословенских ратних заробљеника и санијетског особља својим кућама

Приликом обиласка заробљеничких логора у Немачкој од стране лекара посвећена је пажња прегледу тешко рањених и болесних југословенских ратних заробљеника. Лекари су узимали у обзир саопштења повереника у логору, која су се односила на здравствено стање, па су санитетским органима Немачке подношени захтеви о враћању кућама ових југословенских ратних заробљеника. Ништа није било пропуштено да се испоштују прописи Женевске конвенције, мада се при томе много времена губило.

У току лета 1942. године скоро је у целости замрла ова акција. Стога је ИРЦК дао предлог Врховној команди оружаних снага Немачке да се репатрирање врши преко Дунава на болничким бродовима. На жалост, овај предлог је одбијен. Затим је Комитет ИРЦК, ступивши у везу са швајцарском владом, постигао споразум да се тешко рањени и болесни југословенски ратни заробљеници сместе по болницама у Швајцарској. Међутим, у октобру 1942. године и ови су напори онемогућени од стране немачких војних установа, које су ускратиле своју сагласност. На основу непрекидних напора ИРЦК у времену од конца 1941. године до пролећа 1942. године ипак је враћено својим кућама око 6.000 југословенских ратних заробљеника (15 транспората).

У пролеће 1943. године упозорене су поново надлежне немачке установе на околност да велики број југословенских ратних заробљеника, углавном болесних на плућима, већ одавно чека на своју репатријацију. Од стране немачких власти одговорност за одуговлачење приписана је неким месним органима команде. У лето 1943. године поново је указано на хитност овог проблема, као и на могућност транспорта Дунавом. На ово је уследило обећање Врховне команде оружаних снага да ће се удовољити захтеву. Тако је у времену од априла до августа 1943. године враћено својим кућама у 10 транспората 2.028 болесних и тешко рање-

них југословенских ратних заробљеника. Даљи напори нису уродили плодом, јер је Врховна команда оружаних снага заступала становиште да форсирању овог питања стоје на путу прилике које владају у Југославији.

У новембру 1943. године ИРЦК је захтевао безусловно враћање оних болесних заробљеника, који су спадали у III категорију (врло тешко болесни) без обзира на то којим ће то путем бити спроведено. У фебруару 1943. године наш Комитет предао је Врховној команди оружаних снага листу ратних заробљеника које треба репатрирати. На ово је примљен одговор да се надлежност за репатрирање налази у рукама немачких власти за Југоисток и да су оне овлаштене за спровођење репатрирања. Стварно, тада су од 1. I до 1. IV 1944. године репатрирана још 2.694 тешко рањена и болесна југословенска ратна заробљеника у домовину. Од јуна 1944. године обустављени су даљи транспорти од стране Немаца, што је мотивисано ратним приликама у Југославији.

ИРЦК је посветио своју пуну пажњу и питању репатрирања санитетског особља, оних који су као југословенски ратни заробљеници били у немачким логорима. Надлежни органи одговорили су на овај захтев негативно, напомињући да ово санитетско особље не може бити репатрирано због евентуалног избијања епидемије, када ће исто бити потребно.

Ако се није радило о стручном - квалификованом санитетском особљу, или ако се радило о Јевреју или обичном војнику, онда се оспорило њихово право да буду уврштани у санитетско особље. Делегат ИРЦК у Берлину сачинио је списак југословенских лекара и санитетског особља, користећи за ово обиласке заробљеничких логора, затим је обновио демарш због репатрирања, укључивши овде и нестручно санитетско особље. Мада је овај демарш потпомогнут и од стране делегације ИРЦК у Београду, немачке власти су 23. III 1943. године категорички одбиле да удоволе захтеву. Немачке власти су овде заузеле становиште да се заробљеници свих земаља једнако третирају, према томе, отпада свака ванредна интервенција у корист Југословена.

Као у Немачкој, исто тако је ИРЦК поставио питање репатрирања и у Италији.

У лето 1942. године упозорен је Италијански Црвени крст на потребу убрзања враћања болесних југословенских ратних заробљеника својим кућама. У јануару 1943. године поновљен је овај корак код Уреда за ратне заробљенике са нагласком чињенице да су до јануара 1943. године репатрирана само 53 лица. У јуну 1943. године наш Комитет поновио је захтев код Уреда а у септембру 1943. године ови су напори продумовани и код италијанских власти.

Услед капитулације Италије, која је у међувремену уследила, ови напори су постали беспредметни.

Уред за ратне заробљенике упозорен је такође ради репатрирања југословенског санитетског особља. Нарочито се указало на судбину југословенских ратних заробљеника-лекара у логору Aversa и захтевало са њихово репатрирање.

Овај предлог ИРЦК је усвојен од стране Уреда, који је 12.VII 1941. саопштио да ће сви лекари-југословенски ратни заробљеници бити репатрирани.

V

Специјални југословенски проблеми, којима се морао бавити ИРЦК

- 1) Покушаји да се успостави контакт са вођством Народноослободилачке војске

ИРЦК је дао задатак у априлу 1943. године својој делегацији у Загребу да - ако је икако могуће - ступи у контакт са југословенским покретом ослобођења. У септембру исте године наш делегат примио је већ позитиван одговор Врховне команде, по коме ће она поштовати одредбе Женевске конвенције. На ово је у новембру 1943. године ИРЦК предложио југословенској Врховној команди следеће:

а) Примена Женевске конвенције од 1929. године у корист ратних заробљеника.

б) Сходна примена ове Конвенције у корист цивилних интернираца.

в) Именовање једног сталног делегата ИРЦК код југословенског ослободилачког покрета са правима да може посећивати заробљеничке логоре и да може обављати традиционалне дужности Црвеног крста.

г) Дозвола за трагањима и одобрење једног обрасца за прикупљање података на целој опседнутој територији од стране Народноослободилачке армије, и то у корист војних и грађанских лица.

д) Устројење поменичних листа заробљеника од Народноослободилачке армије и достава тих листа на ИРЦК, како би се на основу узајамности могла захтевати од противника такође поименична листа заробљених бораца НОВ.

ђ) Размена обавештавања о смртним случајевима, инвалидитету, упућивању у болнице заробљеника и њиховом здравственом стању, као и обостраном обавештавању о пребацивању заробљеника у друге логоре и о свим осталим евентуалним променама.

е) Обојана дозвола да се ратним заробљеницима и грађанским интернирцима редовно шаље помоћ било у новцу или у роби.

ж) Дозвола да се ратом заробљеним лицима, конкретно женама и деци, на територији, ослобођеној од НОВ могу делити пошилике-помоћи преко ИРЦК.

Овој ноти су прикључена два примерка Женевске конвенције на француском и југословенском језику, а поред тога још и нека објашњења ИРЦК. Истовремено замољена је југословенска команда да свој одговор достави непосредно у Женеву.

У јануару 1944. године југословенска команда обратила се и Женеви, а у мају исте године, делегат ИРЦК ступио је у везу са пуковником Николићем у Барију.

Један следећи састанак, на жалост, није се могао одржати, јер је пуковник Николић у међувремену отпутовао. Међутим, делегат ИРЦК упутио је пуковнику Николићу 14. V и 11. VI 1944. године два писма у којима га је молио за службени став југословенског комитета за ослобођење у вези датог предлога. Ова су писма, на жалост, остала без одговора, тако да се са преговорима није напредовало. Нови контакт успостављен је на лицу места тек по ослобођењу.

2) Покушаји да се заробљеници југословенске ослободилачке армије ставе под заштиту Женевске конвенције

У тесној вези са овим демаршом стајали су и напори ИРЦК да се побољша стање припадника југословенске ослободилачке армије, који су заробљени од стране Немаца.

На постављено питање, које се односило на статус ових заробљеника, немачка Врховна команда 18. X 1944. године је решила да ће се са југословенским партизанима поступати као са ратним заробљеницима. Међутим, није потврђено да ли ће се они признавати као ратни заробљеници и да ли ће их штитити Женевска конвенција.

Према једном наређењу највиших немачких власти, које је издао у августу 1943. године, заробљеници са бојишта у Хрватској стварно су упућивани у Немачку, дакле са њима се није поступило као са "франктијерима".

Међутим, ИРЦК није био у стању да ово провери, јер и упркос поновљених демарша, учињених усмено, Врховна команда оружаних снага Немачке и даље је ускраћивала дозволу за посећивање ових заробљеника. У лето 1944. године Комитет ИРЦК поставио је питање, преко делегације у Берлину, Врховној команди оружаних снага Немачке, како се практички спроводе у живот њена наређења. Делегату је одговорено да, пошто не постоји ратно стање између Немачке и Југославије, то су Југословени, ухваћени услед полицијских мера, подређени немачкој полицији.

Ови су заробљеници, већином, смештани у логоре, који су представљали средину између квалитета заробљеничких и интернираних логора за цивиле. Посећивање ових логора није дозвољавано ИРЦК. На поновљене претње Комитета, немачка Врховна команда саопштила је почетком 1944. године да је ово питање уступљено уреду за спољне послове. Овај уред на постављено питање је одговорио, да пошто не признаје владу, од које зависи југословенска ослободилачка армија, стога се и не могу уважити интервенције Црвеног крста у корист ових заробљеника.

Напори ИРЦК, учињени код вођства Југословенске народно-слободилачке армије, а који су се односили на примену Женевске конвенције на заробљене Немце такође нису уродили плодом. Према томе, није постојала основа за вођење преговора на бази узајамности, услед чега је Комитет 17. VIII 1944. године упутио један меморандум свима зарађеним владама.

Овај меморандум садржао је позив, у име основног духа међународног права и човечности, да се свима борцима призна статус ратног за-

робљеника, без обзира на то какве погледе они заступају, али само онда ако се они апсолутно придржавају ратног закона и ратних обичаја.¹⁰

25. VIII 1944. године Врховна команда Немачке потврдила је да ће се са југословенским партизанима поступити *као* са ратним заробљеницима. Али, и овом приликом није потврђено да ће се на њих применити заштита Женевске конвенције од 1929. године. Делегација ИРЦК је због тога поново затражила дозволу за посећивање дотичних логора. У одговору од 2. IX 1944. године Врховна команда Немачке саопштава да у свом претходном акту није била довољно јасна, те према томе, дозвољава се ИРЦК посећивање само оних заробљених партизана који су заједнички смештени са осталим ратним заробљеницима. Са овим су немачке власти, у ствари, потпуно анулирале своју изјаву од 25. VIII 1944. године.

Делегација ИРЦК у Загребу такође је предузела кораке у том правцу да се заробљени припадници народноослободилачке армије ставе под заштиту Женевске конвенције. Овакви напори чињени су код надлежних хрватских власти непрекидно од почетка августа 1943. године па све до краја рата.

У међувремену се испоставило да су схватања надлежних немачких органа и мере загребачких установа створиле непремостиву препреку за реализацију ових захтева.

Делегација ИРЦК захтевала је 19. V 1943. године од Министарства вањских послова Хрватске практичну примену одредаба Женевске конвенције, као што су: предочење логор-листа, поименични списак ратних заробљеника, дозвола посећивања логора, омогућавање обавештења и посредовања помоћи у корист заробљеника, упознавање са смртним случајевима и озбиљним разбољевањима, дислокацијама заробљеничких логора.

Тек након поновољених опомена код Министарства спољних послова и Министарства рата, као и хрватског Црвеног крста, одржана је 14. IX 1943. године конференција, којој су присуствовали представници Хрватског Црвеног крста и делегат ИРЦК. Делегат је ставио на располагање војним властима у Загребу материјал који објашњава ствари, и залагао се поново у корист заробљеника ослободилачке армије. Закључено је да се формира уред за обавештавање о ратним заробљеницима. Овај закључак није одмах спроведен у живот, а то је дало повода делегату ИРЦК да интервенише у Министарству рата. 14. X 1943. године ово министарство саопштава да ће се удовољити жељи делегата ИРЦК чим се уреде детаљи са немачком командом у Загребу, који се односе на успостављање логора и контроле.

Министарство спољних послова Хрватске извештава 20. X 1943. године да је поделило директиве Министарству рата у циљу стварања уреда за информације о ратним заробљеницима.

Пошто се ништа није постигло, мада је ургирано код поменутих министарстава и загребачког Црвеног крста, наш делегат је одлучио да

¹⁰ АЦКЈ, упореди прилог 6.

23. VI 1944. године затражи помоћ у Министарству унутрашњих послова Хрватске. Овом приликом наш делегат поново је захтевао да се са заробљеницима НОВ поступа у смислу Женевске конвенције. Ови демарши били су пропраћени необичним тешкоћама, те су остали без успеха, јер је мањкало и најмање разумевање меродавних установа за хумане напо­ре, које је ИРЦК уложио.

У јулу 1944. године поново се обратила делегација ИРЦК мини­старствима спољних послова и војске. Том приликом је тражено об­јашњење детаља о разним питањима, која се односе на поступак са ратним заробљеницима. Ово је наметнуло незадовољавајуће функционисање оформљеног уреда за информације о ратним заробљеницима, јер није било решено питање заробљеника НОВ.

Мада је стање у септембру 1944. године било заоштрено, делегат ИРЦК није пропустио да се заузме код Министарства спољних послова, а од касне јесени 1944. године па све до фебруара 1945. године интервени­сао је и код загребачког Црвеног крста, Министарства унутрашњих по­слова, па чак и код председника владе. Делегат ИРЦК је још покушао са захтевом стварне примене одредаба Женевске конвенције на заробљени­ке НОВ. Тек у априлу 1945. године саопштено је делегацији да је оформ­љен Уред за обавештавање о заробљеним партизанима у Загребу.¹¹

Тек у јануару 1945. године примио је ИРЦК од Југословенске војне мисије у Лондону потребне информације о ознакама за распозна­вање (овде се вероватно мисли на распознавање чинова). ИРЦК је ове податке одмах доставио немачкој влади са молбом да се коначно призна статус ратног заробљеника и заробљеницима Југословенске ослободи­лачке армије.

Сам свршетак рата је тек окончао ове досадне преговоре.

Мада ИРЦК није успео у томе да издејствује статус ратних заробљеника за погођене припаднике НОВ, ипак је својим деловањем у мно­го случајева побољшао материјално стање ових. Наиме, делегати ИРЦК имали су право да у корист ових заробљеника располажу једним делом примања, која су им упућивана од националних организација Црвеног крста и разних других организација из САД, Аустралије и Канаде.

3) Правни статус оптужених југословенских правно незаштићених заробљеника

Као што је већ напоменуто, немачке и италијанске власти нису признавале Југословенски ослободилачки комитет као закониту владу. По њиховом схватању, чак ни ратно стање није постојало са владама у Београду и Загребу, које су оне потпомагале. Ова чињница је лишила ју­гословенске ратне заробљенике могућности да у својим односима са овим установама уживају правну заштиту. Услед тога, ИРЦК се морао

¹¹ АЈ-110-583. Партизани се третирају као ратни заробљеници, јавио је Max Huber, председник Комитета ЦК, др М. Николићу, пуковнику и делегату Југословенског ЦК у Женеви.

својим деловањем побринути да отвори важност чл. 42 до 67 Женевске конвенције, преузимајући на себе један део улоге правног заштитника. ИРЦК се нарочито залагао да обезбеди потпуни правни статус за југословенске ратне заробљенике у Немачкој. У децембру 1943. године одлучио је од стране Уреда за спољне послове да се ИРЦК у ограниченој мјери, и у извесним мање важним правним случајевима, ангажује. При томе му је дозвољено да изабере и одреди браниоца-адвоката. Међутим, немачке власти су оспориле право ИРЦК да поприми "статус" заштитника законитости (Schutzmacht). Свакодневне пресуде нису премашиле број од 2-5. Многи југословенски ратни заробљеници додељени су на рад у разне јединице у пољопривреди, где су уживали једну релативну слободу кретања, услед чега су били изложени разним искушењима. Јасно је да би под оваквим околностима попримање улоге заштитника законитости било јако корисно.

Из једног саопштења надлежне немачке установе од 11. II 1943. године види се да делегацији ИРЦК у Немачкој није било дозвољено да своју делатност прошири на заштићивање правног стања југословенских цивилних интернираца.

У супротности с првобитним саопштењем Уреда за вањске послове, Врховна команда оружаних снага ограничила је компетенције ИРЦК, одобривши му једино да се побрине за браниоце код оптужених југословенских ратних заробљеника.

Поновљени демарши ИРЦК да му се одобри делатност обезбеђивања правног стања југословенских ратних заробљеника остали су у суштини нерешени од стране Врховне команде Немачке, јер она није саопштила своје одређено становиште.

Тек 6. II 1944. године примио је ИРЦК, посредовањем немачког конзулата у Женеви, одлуку Уреда за спољне послове. Овом одлуком се овлашћује ИРЦК да се заузме само за генерале, и то у случајевима када се за учињено дело очекује казна већа од 4 године.

Свака осуда требала је бити саопштена ИРЦК у Берлину. Уред за спољне послове уверавао је да се дотадашње, већ изречене, пресуде не могу саопштити ИРЦК, јер су сви списи изгорели услед бомбардовања.

Коначно, након 15-томесечног досадног споразумевања, тек 26. V 1944. године саопштена је прва пресуда ИРЦК-у у Берлину. Та пресуда се односила на једног југословенског ратног заробљеника.

Комитет ИРЦК предложио је да се у сваки заробљенички југословенски логор остави по један југословенски правник као саветодавац, који би по свом слободном нахођењу могао да изабере немачког браниоца. И овај предлог одбијен је од стране Немаца. После тога је Комитет дао предлог да се за сваку правну ствар одреди тумач. Уред за спољне послове задржао је себи право да овај предлог још размотри. Пошто Уред за спољне послове није одобрио ИРЦК да путем расписа упозна све југословенске ратне заробљенике са њиховим правним статусом, овај уред је замољен да он то учини својим расписом.

Уред за спољне послове саопштио је актом од октобра 1944. године своје услове под којима се дозвољава ИРЦК да се бави правним

статусом југословенских ратних заробљеника. Комитету се дозвољава да се бави само оним случајевима код којих се предвиђа минимална казна затвора од 5 година. Једно повољније решење - поред најбоље воље - није се могло постићи, јер меродавне немачке установе нису желеле да Комитет ИРЦК у Женеви прошири своју делатност пружањем заштите законитости у корист ратних заробљеника. Немачке власти су у ствари желеле да заштиту законитости повере једној, њима наклоњеној, југословенској организацији, која би се тек имала оформити.

Слични демарши су учињени и у Италији у корист југословенских ратних заробљеника. Тражено је, такође, да се заштита законитости прошири и на цивилне интернирце. Италијанске власти су биле потпуно сагласне са захтевом, али нису издале никаква упуства за његово спровођење у живот. Према томе, ова сагласност је у ствари била само формална. Међутим, Комитет је добио у фебруару 1943. године одобрење за посету оних југословенских ратних заробљеника који су пресудом лишени слободе. Одобрење за посету се морало тражити за сваки поједини случај.

Почетком маја 1943. године саопштено је нашем Комитету да су италијанске власти вољне дозволити ИРЦК-у да се бави извесним правним пословима како југословенских ратних заробљеника, тако и цивилних интернираца, с тим да то никако не даје право ИРЦК-у да се представља као заштитник законитости. Даље, ИРЦК је могао ову делатност обављати само уз услов да не наступа као опуномоћеник неке стране силе, и да се обавезе да неће никаква обавештења давати иностраним владама, или било којој другој организацији.

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ*

ТРИ ПИСМА ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

У богатој грађи везаној за Петра Другог Петровића Његоша коју је марљиви академик Јевто М. Миловић сакупио и објелоданио између корица књиге 4 (1845-1847), Титоград, 1986; књ. 5 (1848-1849), Титоград, 1987 (! 1990) и књ. 6 (1850-1851), Титоград, 1990 - монографских публикација едиције *Петар II Петровић Његош, грађа 1830-1851*, међу бројним Његошевим писмима, која доминирају у тој грађи - не налазе се и ова три писма која је Његош писао: Макарију Грушићу, архимандриту манастира Савине, своме перјанику Радовану Пиперу и грофу Сергију Семјоновичу Уварову, министру просвјете Царске Русије. Држим да су писма веома интересантна и да их треба објавити.

1.

Писмо савинском архимандриту је пронашао прије 71 годину Владимир Ђоровић, као "прво писмо владицино за које данас знамо", констатује овај познати српски историчар и његошолог.¹

Његошево писмо је датирано на Цетињу 6. децембра 1830. У њему се млади Његош, тек завладичен, обраћа настојатељу манастира Савине у Херцег-Новом и изјављује да признаје дугове (од 160 талира) свога покојног стрица "светој лаври савинској", као и евентуално друге дугове у Боки Которској, уколико их има, те да ће их вратити првом приликом када добије намјенску помоћ од руског Императора...

Ово Његошево писмо, транскрибовано и транслитерирано, гласи:
"Ваше високопреподобије милостиви господару оче
Архимандрите Макарије Грушићу,

Цијењено писмо В[ашег] В[исоко]преподобија писано 1.
овог мјесеца, имао сам част уредно добити и разумјети све што у

* Аутор је ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности, Цетиње.

¹ *Његошево писмо савинском архимандриту Макарију Грушићу*. - Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Београд, књ. II, св. I, стр. 34-35.

њему пише за 160 талијера, које је остао дужан мој покојни дондо светој лаври савинској. Ја сам и раније био у то увјерен и то ћу исплатити а и другима уколико је остао дужан када Његово Императорско Величанство Государ сверусијски покрије све трошкове које је направио мој покојни дондо у Боки Которској.

Будите увјерени Ваше В[исоко]преподобије да ћу увијек бити обавезан према Вама за љубав коју сте ми показали за вријеме мог боравка у Кастел Новом (Херцег-Новом, примј. Д. М.) и најпокорније Вас молим да пренесете моје најдубље поздраве г[осподи]ну Стефану Чувковићу, г-ну Марку Чојковићу, г-ну оцу Герасиму; најсрдачније препоручујем се молитвама В[ашег] В[исоко]преподобија, имајући част да за вазда остајем покорни слуга Вашег Високопреподобија.

Цетиње, 6. децембра 1830. године.

Радивоје Петровић"

2.

Друго Његошево писмо, које овдје доносимо, упутио је Његош из Варшаве 18. јула 1837. свом перјанику Радовану Пиперу. То писмо је својевремено добротом Андрије Мрчарице, унука нареченог Р. Пипера, добио Сава Накићеновић - обзнанио га и коментарисао² у једном београдском часопису, одакле смо га преузели. То писмо, такође транскрибовано и транслитерирано, у цјелини гласи:

"Господину Радовану Пиперу на Цетиње, à Monsieur M. Radovane Pipère dans Montenegro, à Zettigné, sur Wienne et sur Zara, dans Montenegro. (Ово је споља на адреси)

Радоване,

Када примиш ово писмо писаћеш Виду у Бјелопавлиће да нађе троје-четворо момчади који су лијепо виђени и који ће имати по двије леденице и по нож, и бијеле шалове. Толицину нека и Тодор Мушкин из Пипера изабере исто тако ођевене и наоружане - нека буду готови кад им пошаљемо да нас сретну, а ти изабери црногорскијех пет-шесторо, као на примјер: Ђура Прелова, Мишка Никова с Липе, сви нека буду лијепо ођевени, јер иде са мном један стидан човјек, па сам рад да их види.

Нека ово све буде како ти пишем и немој да ко за ово зна. - И гледајте обијелите (окречите - Д. М.) куће - нека је све лијепо и чисто као што смо вам писали и из Петербурга. И поздрављам моје родитеље и сроднике и стрика Сава архимандрита Стефана, попа Николу и Филипа Михаилова и нека буду весели. Ја сам здраво и нијесам залуду стојао оволико времена..

Варшава, 18. јула 1837.

Владика Петровић"

² Једно писмо Његошево. - Ibidem, стр. 30-31.

3.

Треће писмо које овдје дајемо пронашли смо маја 2000. године у Руском Државном историјском архиву у Санкт-Петербургу и оно се сада први пут објелодањује. Писано је у Бечу 23. новембра 1846 (по старом календару) и упућено Сергеју Семјоновичу Уварову, министру просвете Русије.

Као што је познато, Петар Други Петровић Његош је годинама између објављивања *Луче микрокозма*, штампане у "Књажевства српскога књигопечатњи" у Београду (1845), и *Горског вијенца*, печатаног у Јерменској типографији "Ч.О.О. Михитариста" у Бечу (1847), радио на збирци пробраних народних пјесама, коју је средио на Цетињу "на Благовијест 1845. године" и дао да се штампа у Београду под насловом *Огледало српско*. Књига је изашла из штампе 1846. године. Његош је из Беча, као што је истакнуто, 23. новембра исте године послао на дар три егземплара своје најновије књиге у Санкт-Петербург: императору Николају Првом и грофу С. С. Уварову, уз веома надахнуто пропратно писмо, у којему, поред осталог, истиче:

"Ви сїе средишиїе Словенске ꙗросвїеїе - нека се на оліїару мога свїїлишиїа ꙗридружи и једна мала искра Црногорског народног зениїа, који слави хероїске подвиге шаке Словена, који су судбином били ꙗредодређени да буду жрївовани у часїи и славу великог ꙗлемена Словенског и Православља".

Због интересантности, Његошево писмо у цјелости аутентично објављујемо:

"Ваше Сїятелство,
Милостивїй Государь,
Графь Сергїй Семеновичь,

Какь прїятно воспользоватся случаемь, который подаеть мнь поводь изявить Вамь высокое мое уваженїе к Вашему достоинству. Вы есть средоточїе луче Славянскаго просвїщенїа, - пусть кь олтарю сего свїтилища прїобщится и одна маленькая искра Черногорскаго народнаго гениїа, воспївающаго геройскїе подвиги горсти Славянь, обреченой рокомь на всесожженїе за честь и славу великаго племени Славянскаго и Православїа, - эта искра: Огледало Србско, котораго я имью чест, Графь, послать кь Вамь три книги. Книгу в лучшем переплеть благоизволите поднести Высокому моему Покровителю, Государю Императору, если она удостоится Высочайшаго вниманїа и принятїа.

Я надїюсь, что мое дерзновенїе не останется тщетнымь, и что Царь - Герой соблаговолить Всемилостивїйше принятъ пїсни о бранныхь подвигахь того племени для котораго Он есть Священный Кумирь, и котораго всѣ надежды стремятся подь сїнь Его праведнаго Престола. А прочїя двѣ книги посылаю Вамь, вь знакь моего усердїа.

Съ истиннымъ почтениемъ имѣю честь быть,
Вашего Сіятельства

Вѣна, 23. ноября 1846. года

Покорный слуга
Владыка Черногорский
П.П. Нѣгош, с.р.³

Превод:

"Ваша Свѣтлости,
Милостиви Государу
Грофе Сергеју Семјоновичу,

Ви сте средиште зрака Словенске просвјете - нека се на олтару тога светилишта придружи и једна мала искра Црногорског народног генија, који слави херојске подвиге шаке Словена, који су судбином били предодређени да буду жртвовани у част и славу великог племена Словенског и Православља. - Та искра је: Огледало српско, које, Грофе, имам част да Вам пошаљем у три примјерка. Једну књигу у најбољем повезу изволите уручити Високоме моме Покровитељу, Государу Императору, ако удостоји својом Високом Пажњом да је прими.

Надам се да мој покушај неће бити узалудним и да ће Цар-Херој извољети Свемилоиво примити пјесме о ратним подвизима тога племена, за које је Он Свети Идол, и чије су све наде усмјерене ка сјени Његовог праведног Престола.

Остале двије књиге шаљем Вама у знак моје усрдности.

Са искреним поштовањем, имам част бити,
Ваше Свѣтлости
Покорни слуга
Владыка Црногорски

Беч, 23. новембра 1846. године

П. П. Његош, с.р."

³ Русский государственный исторический архив, С. Петербург, Фонд 735, оп. 2, дело 616, лист 2.

Предраг ВУКИЋ*

ЕПИДЕМИЈА КОЛЕРЕ У ДОБРСКОМ СЕЛУ КОД ЦЕТИЊА 1867. ГОДИНЕ

Епидемија колере, која је у Црној Гори покосила многе у раздобљу између јуна и септембра 1867. године, ни до данас није темељно обрађена на основу доступних историјских извора. У тој епидемији преминули су, поред многих мјесних народних и племенских првака, и велики војвода Мирко Петровић и чевски војвода Стеван Перков Вукотић. Стога је сасвим разумљиво што је у својим мемоарима и краљ Никола писао о епидемији колере, о чему поред осталог каже:

"Година 1867. била је једна од онијех, из којих је сплетен мученички вијенац Црној Гори. Те године уљеже у њу непријатељ за кога је народ црногорски дотле само чујао, а мислио да ни он не може продрети у његове високе врлети. Али пред овијем непријатељем страховитијем стајаху Црногорци немоћни, с прекштеним рукама, гледајући само пустошење дотле никад невиђено. Црна Гора поста заиста црна, јер се дјеца њена завише у црно, а кукање се разлијегаше њом и одјекиваше под самијем Ловћенискијем врхом, јер су и тамо жртве падале. То је била колера. Међу мноштвом жртава она је понијела и много јунака, који су одољевали сили турској на Грахову и војскама турским у минулом рату. Али најљућу рану зададе јој смрћу великога војводе Мирка."¹

У цетињском часопису "Дан" публикован је јуна 1911. прилог Јована Ст. Кујачића "Поријекло колере и историја и кретање њезиних епидемија по Европи". У том прилогу Кујачић се осврнуо и на епидемију колере у Црној Гори средином 1867. године, па каже:

"У нас у Црну Гору је зараза унесена из сусједне Боке и из Скадра из Турске, која се још и дан-данас одликује најширим хигијенским немаром. Из Скадра је донио заразу неки Марко Ивов Лекић, 11. јула 1867. године."²

* Аутор је архивист у Државном архиву Црне Горе, Цетиње.

¹ Никола I Петровић-Његош, *Мемоари*, Цетиње 1969, 115-116.

² Кујачић Ст. Јован, *Поријекло колере и историја и кретање њезиних епидемија по Европи*, Дан, бр. 3 и 4, јун 1911, 149.

Према доступним архивским изворима, епидемија колере наступила је у Црној Гори већ у јуну 1867. На основу архивске грађе Црногорског сената у Дворском архиву на Цетињу, Ристо Драгићевић је студиозно обрадио ширење и сузбијање ове епидемије средином 1867. и свој прилог објавио марта 1941. у склопу рада "Прилог историји санитета у Црној Гори", који је у наставцима публикован у цетињским "Записима". Судаћи по овом прилогу, аустријске власти су у више наврата послале љекарске екипе у Црну Гору, у циљу сузбијања ширења епидемије. Мисија аустријских љекара је била драгоцјена, јер у Црној Гори није постојала организована медицинска служба која би се старала о народном здрављу и хигијенским мјерама самозаштите. И поред занимљивих података којима обилује, у прилогу Риста Драгићевића није наведен и поименични списак Црногораца који су преминули од колере. То је једини недостатак овог, по много чему, садржајног прилога.

У књизи умрлих Добрске парохије (1867-1876), која се налази у архиву Историског института Црне Горе у Подгорици, сачуван је поименични попис свих становника Добрског Села који су преминули од колере средином 1867. За сваког преминулог Добрљанина уписани су основни подаци: име и презиме, навршене године живота, мјесто рођења, број дјеце које је преминуло лице иза себе оставило, узрок смрти, мјесто сахране и име и презиме мјесног свештеника. Према овој књизи, епидемија колере у Добрском Селу трајала је свега 53 дана: од 6. јуна 1867. године, када је наступио први смртни случај од колере у селу, до 28. јула исте године, када се десио последњи смртни случај од ове болести. Нових случајева колере у Добрском Селу више није било. У току трајања епидемије, преминула су 53 становника Добрског Села. Сви Добрљани који су преминули од колере сахрањени су у племенском гробљу испред саборне цркве Св. Петке у Добрском Селу. Парохијски свештеник Петар Пејановић обавио је црквени обред при сахрани свих преминулих Добрљана.

Колико нам је познато, ни за једно село у старој Црној Гори до сада није публикован поменик сељана који су преминули у епидемији колере 1867. Стога и није могуће установити релативно тачан број Црногораца који су страдали од ове епидемије. Зато смо и увјерени да је публикавање поменика преминулих Добрљана у епидемији колере 1867. године још један, макар и скроман, допринос историјској науци. Јер, уосталом, народ у Црној Гори је у свом историјском ходу страдао не само од честих непријатељских најезди већ и усљед међусобних сукоба и полома, суша, неродица и епидемија које су масовно косиле мјесно становништво, лишено сваког вида организоване здравствене заштите. Зато су и жрве биле несразмјерно велике и разорне по укупан наталитет народа.

ПОИМЕНИК 53 ДОБРЉАНИНА КОЈИ СУ ПРЕМИНУЛИ У
ЕПИДЕМИЈИ КОЛЕРЕ 1867. ГОДИНЕ

1. Маре Петрова Касом упокојила се 6. јуна 1867. у 42-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 1 сина 3 кћерке.
2. Петро Јовов Касом упокојио се 6. јуна 1867. у 53-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 1 сина и 3 кћерке.
3. Вуко Станишин Филиповић упокојио се 7. јуна 1867. у 75-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 3 сина и 1 кћерку.
4. Маре Драгова Јаблан упокојила се 8. јуна 1867. у 60-ој години живота од колере.
5. Стане Ивова Чалета упокојила се 9. јуна 1867. у 10-ој години живота од колере.
6. Петро Савов Раслачевић упокојио се 9. јуна 1867. у 60-ој години живота од колере.
7. Дафина Станкова Вукић упокојила се 10. јуна 1867. у 60-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 2 сина и 3 кћерке.
8. Марија Вукова Јаблан упокојила се 10. јуна 1867. од колере.
9. Стане Савова Рајовић упокојила се 10. јуна 1867. у 2-ој години живота од колере.
10. Анђуша Ивова Чалета упокојила се 10. јуна 1867. у 40-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 3 сина.
11. Стане Савићева Лазовић упокојила се 11. јуна 1867. у 60-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 2 сина.
12. Анђуша Петрова Касом упокојила се 11. јуна 1867. у 2-ој години живота од колере.
13. Ике Петрова Касом упокојила се 11. јуна 1867. у 12-ој години живота од колере.
14. Саво Белов Каваја упокојио се 11. јуна 1867. у 56-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 4 сина и 3 кћерке.
15. Нико Савов Каваја упокојио се 11. јуна 1867. у 8-ој години живота од колере.
16. Маке Крцетина Сјетлоћа упокојила се 12. јуна 1867. у 48-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 4 сина.
17. Илија Мојашев Сјетлоћа упокојио се 12. јуна 1867. у 23-ој години живота од колере.
18. Саво Андров Рајовић упокојио се 13. јуна 1867. у 60-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 2 кћерке.
19. Стана Малишина Јаблан упокојила се 13. јуна 1867. у 10-ој години живота од колере.
20. Лазо Николин Лазовић упокојио се 13. јуна 1867. у 33-ој години живота од колере.
21. Филип Крцетин Сјетлоћа упокојио се 14. јуна 1867. у 21-ој години живота од колере.
22. Јове Митрова Касом упокојила се 14. јуна 1867. године у 58-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 1 сина и 1 кћерку.

23. Давина Савова Јаблан упокојила се 14. јуна 1867. године у 60-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 1 сина.
24. Маре Ђиканова Јаблан упокојила се 15. јуна 1867. у 50-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 2 сина и 3 кћерке.
25. Маруша Ђиканова Јаблан упокојила се 16. јуна 1867. у 15-ој години живота од колере.
26. Јована Перова Лазовић упокојила се 16. јуна 1867. у 60-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 1 сина и 1 кћерку.
27. Маре Бурова Рајовић упокојила се 16. јуна 1867. у 3-ој години живота од колере.
28. Мило Јовов Касом упокојио се 26. јуна 1867. у 72-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 2 сина и 1 кћерку.
29. Маркиша Милов Рајовић упокојио се 1. јула 1867. у 70-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 4 кћерке.
30. Ђукан Ников Пејановић упокојио се 1. јула 1867. у 72-ој години живота од колере.
31. Стане Михаилова Сјетлоћа упокојила се 6. јула 1867. у 20-ој години живота од колере.
32. Стане Машова Луна упокојила се 8. јула 1867. у 28-ој години живота од колере.
33. Стане Станкова Јаблан упокојила се 10. јула 1867. у 3-ој години живота од колере.
34. Иво Вуков Вукић упокојио се 16. јула 1867. у 52-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 2 сина и 2 кћерке.
35. Саво Илин Крушкић упокојио се 16. јула 1867. у 11-ој години живота од колере.
36. Иве Никова Вукић упокојила се 17. јула 1867. у 70-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 3 сина и 3 кћерке.
37. Крсте Коичина Јаблан упокојила се 17. јула 1867. у 60-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 1 сина и 2 кћерке.
38. Маре Михаилова упокојила се 18. јула 1867. од колере.
39. Јошо Лазов Вукић упокојио се 18. јула 1867. у 60-ој години живота од колере.
40. Јове Андрина Вукић упокојила се 19. јула 1867. у 4-ој години живота од колере.
41. Маре Станкова Крушкић упокојила се 20. јула 1867. у 70-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 1 сина и 2 кћерке.
42. Вуко Мићунов Сјетлоћа упокојио се 21. јула 1867. у 38-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 4 сина и 2 кћерке.
43. Иве Божова Поповић упокојила се 22. јула 1867. у 20-ој години живота од колере.
44. Перо Ивов Сјетлоћа упокојио се 23. јула 1867. од колере.
45. Марија Вукова Јаблан упокојила се 24. јула 1867. од колере.
46. Стијепо Андрин Сјетлоћа упокојио се 24. јула 1867. у 86-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 3 сина.
47. Стане Пекова Вукић упокојила се 24. јула 1867. у 2-ој години живота од колере.

48. Ђуро Петров Батрићевић упокојио се 26. јула 1867. у 35-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 1 сина.
49. Докна Петрова Батрићевић упокојила се 26. јула 1867. у 70-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 1 сина и 1 кћерку.
50. Иве Перова Крушкић упокојила се 26. јула 1867. у 58-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 2 сина и 2 кћерке.
51. Маре Ђурова Батрићевић упокојила се 26. јула 1867. од колере.
52. Јоко Маркишин Сјетлоћа упокојио се 27. јула 1867. у 40-ој години живота од колере. Иза себе је оставио 1 сина.
53. Иве Савићева Сјетлоћа упокојила се 28. јула 1867. у 40-ој години живота од колере. Иза себе је оставила 2 сина и 3 кћерке.

Мр Вукић ИЛИНЧИЋ*

ТРИ ЖАЛБЕ КЊАЗУ НИКОЛИ

Аутократска владавина у Црној Гори на почетку XX вијека била је анахронизам новог доба, често изложен нападима јавног мњења. Друштвено-економски процеси били су историјска законитост и нијесу могли бити заустављени од конзервативног дијела друштва.¹

Устав из 1905. године, без обзира на своје мањкавости и конзервативност, био је велики догађај у историји Црне Горе. Иако она тада није у правом смислу ријечи постала грађанско-парламентарна држава, ипак су ударени темељи модерном грађанском друштву, политизацији широких народних слојева, настале су парламентарне и политичке разлике и надметања. Све у свему, Устав је пореметио устаљени ред ствари, и "растреса" је Црногорце јаче и брже но се очекивало".²

Владу априла 1907. године образује др Лазар Томановић. Он није припадао ниједној политичкој групацији у Скупштини, родом из Боке Которске, није био везан црногорским братственичким и племенским везама. За вријеме његове владе (до јула 1912), десиће се важни догађаји у спољној и унутрашњој политици Црне Горе.³

Томановићевим доласком на чело владе грађанске слободе гарантоване Уставом све ће се више кршити, а политичка криза ће доживјети врхунац и прерасти у терор власти против чланова Народне странке, а и против многих слободоумних људи. Под таквим условима одржаће се и избори у октобру 1907. године, познати као "Томановићеве избо-

* Аутор је магистар историјских наука, Музеј града Подгорице.

¹ Види опширније: Новица Ракочевић, *Први црногорски устав*, Историјски часопис, књ. XXIX-XXX (1982-1983), Београд, 1983, 438; *Устав за Књажевину Црну Гору* (фототипско издање из 1905), Цетиње 1993; М. Дашић, *Огледи из Историје Црне Горе*, Подгорица, 2000, 309-313.

² Опширније: Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње, 1995, 474.

³ Опширније о раду Скупштине и политичким организацијама у Црној Гори у том периоду: Новица Ракочевић, *Црногорска народна скупштина 1906-1914*, Подгорица, 1997; Некролог редакције часописа "Записи", члану часописа др Лазару Томановићу, *Записи*, књ. XI, св. 6, децембар, 1932, 359-360; Коста Милутиновић, *О јолишничком лику Лазара Томановића*, Историјски записи, 1976, 3-4, 492-519.

ри" или "Господарева комедија". Укинут је и опозициони лист "Народна мисао" из Никшића и "Слободна ријеч" из Подгорице, опробаним методама упада у просторије редакције и уништавањем штампарије у Никшићу.⁴

Сваки иступ појединца или групе власти су сматрале сумњивим, непријатељским и издајничким. Свако денунцирање служило је као повод за вођење детаљних истрага и подизање судских политичких процеса. Поред политички сумњивих лица, и други грађани су доживљавали непријатности, а нијесу били поштеђени ни поједини посланици, официри, људи на високим државним положајима и други.⁵

Многи грађани су се због гажења личних и грађанских слобода жалили и књазу Николи, али многе од тих жалби нијесу ни стизале до њега. О томе свједоче сљедећа три писма, упућена црногорском суверену.

1.

Ваше Краљевско Височанство Милостиви Господару,

Са највишим страхопоштовањем част ми је најпонижније поднјети Вашем Краљевском Височанству ову моју понизну жалбу противу Његовог Височанства Књаза Петра за сљедеће:

Милостиви Господару, ево већ има 1 1/2 година дана, одкако ме Његово Височанство Књаз Петар најнемилоствивије вријеђа, псује и грди до највише бескрајности, а без икаквог мог узрока, и ја сам потпуно увјерен, да нико не би могао претрпјети такве увреде, а да се Вашем Краљевском Височанству не пожали. Но ја знајући, да је највиша земаљска Светиња Господар и Његов Узвишени Дом, а мислећи још, да ће се једном Његово Височанство Књаз Петар смилovati и ослободити ме свакодневне увреде, трпејех то сам до сада, али видећи, да је све трпљење узалудно и да увредама нема краја, усудих се најпонижније замолити Ваше Краљевско Височанство, да се смилује благоволити издати наредбу Његовом Височанству Књазу Петру, те да ме поштеди од даљих и погрдних до сада увреда, јер у противном случају и преко сваке моје жеље бити ћу принуђен напуштити мог Узвишеног Господара и милу ми Домовину, које сам без пријеваре истинито љубио и љубити ћу.

Зашто ме је Његово Височанство Књаз Петар, до сада ову 1 1/2 годину дана наносио увреде не могу о томе знати никаквог узрока.

Вашем Краљевском Височанству
Најоданији,
Капетан Александар Саичић⁶

Цетиње,
27. VIII 1909.

⁴ Н. Ракочевић, *Црногорска народна скупштина... 73-74*; Јагош Јовановић, *Историја Црне Горе*, Цетиње--Подгорица, 1995 (II исправљено и допуњено издање), 354; Јанко Тошковић, *Мемоари*, Цетиње, 1974, 21-22.

⁵ Види: Никола Шкерковић, *Црна Гора на освишћу XX вијека*, Београд, 1964, 469; Ј. Тошковић, н. д. 56-57.

⁶ НМЦГ, БАО (Библиотечко-архивско одјељење), ф. Никола I, к. за 1909, 85.

2.

Преко Дежурног Његовом Краљ. Височ. Књазу Господару

Телеграм, 13. 02. 1909.
Од Никшића

Ријека

Као вазда вјерни и одани Теби Господару, дужност ми налаже као народном посланику и сину ове земље да ти доставим за неред и незакоње који се чине овамо по мигу са Цетиња - Управне и војничке власти, агитују ноћно и дневно по Никшићу и капетанији Луковској, пригоњећи народ да мене као посланику одкажу неповјерење, изговарајући и то да сам ја постао Твој издајник, присиљавајући народ с потписом: "Јали ћеш за Господара или за посланика Николића".

Жалосно Господару, кад се овако чини од стране власти у уставно доба, а још жалосније да цијене вјерност куће Николића и синова Јована Лучина, они који нијесу нисучим задужили Тебе ни домовину. Напомињем, ако се овоме злу не стане на пут да ће крв лећи, што би и досле да ја нијесам дошао овамо. Буде ли што, то нека буде на душу неком од Госпoде Министара.

Твој вјерни
Милисав Ј. Николић
потпредсједник-народне Скупштине⁷

Факсимил телеграма Милисава Ј. Николића

⁷ НМЦГ, БАО, Ф. Никола I, к. за 1909, 11.

На полеђини телеграма, одговор дежурног ађутанта:

Господину Милисаву Николићу
Никшић

Треба да оптужујете на лице мјеста личности за које мислите да намигују тијем стварима а уосталом што кажете да ће крв лећи то баш никога ни најмање не плаши. А односно нереда и пресија од стране војничких власти није ништа достављао заступник обласног управитеља.

Деж. ађутант

3.

Његовом Кра. Височанству Књазу Господару

С највећим поштовањем узимам слободу доставити Вашем Кра. Височанству, да дочујем на моју велику жалост да се неповољно о мене изражава Ваше Краљевско Височанство, а то бива на основу подли клевета злоћни личности које нарочито то чине да би и више огорчили Ваше Кра. Височанство и Ваш узвишени дом противу мене и моје фамилије, и дако за то добију награду. Господару није истина да сам ја пануо с коња на Ждребаоник и поломио ребра, кад је био бој код Јеленка; но напротив ја сам на коњу са првим првацима наше војске ћерао Турке до Грабовог грмена, а узпрокос турски плотуна са више мјеста, а највише са шанца испод цркве Доњоселачке, док нас је сусрела велика турска резерва и сузбила.

Није истина да се у моју кућу пјевало кад је књаз Стеван умро, како је било достављено Његовом Височанству Књазу Мирку, по пазара оглашено, но напротив, на оноји жалосни глас у мојој кући су се грозне сузе проливале.

Није истина да сам ја раздијелио по народу педесет клубашки програма: нако само три; а за њих је било овако. Кад ми доносиоц показа програм, ја виђех да су штампани изван државе и запитах је ли таји програм подношен на преглед и одобрење Господару. Одговорио ми је да јест и Господар га са похвалом одобрио, па за више увјерење именован је личности које су га подносили Вашем Кра. Височанству, и тада сам примио пет комата, и тројици дао по један а иза тога сам брзо дочуо да се Ваше Кра. Височанство неповољно изражава противу Клубаша. А тима је злоћним клеветницима много лакше било дознати за моји јавни разговор са посланицима Никшићке нахије на Данилову град, ки је вођен међу вишином људи, на моје питање што су дошли, одговорили су; посланици се раздијелише по пола, те скупштина не мога радити. Андрија са друштвом замоли Господара да распушти скупштину за мјесец дана. Господар то не усвои, те Андрија с друштвом поднесе оставку и Господар ју прими и понуди обијема странкама да саставе заједничко министарство, али се не могасмо нагодити. Тада Господар повјери оној странки и састави Министарство, но ни то министарство не мога радити због

истог узрока као и прво, те и они замоле Господара да распусти скупштину које Господар и усвои, и распусти скупштину за три мјесеца; даље наставише казивати које су личности у коју странку. Тада мене упиташе коју бих ја странку подпомогао. Ја сам одговорио - Ја ћу и сви ми подпомагати ону странку која би најбоље радила у корист Господара и отаџбине и вишина присутни одговорише тако је, а ја се и сад чврсто држим тога начела. А војвода Лазар рече имаш разлога сердаре, а ми како радимо како нам се чини да је најбоље за Господара и Отаџбину тако нам Бог помогао. За све наведено било је овако тако ми Бог помогао, а желио бих да ме с тим клеветницима суочите да се о истинитости увјерите.

Господару немојте за Бога допуштавати да прави људи страдају на основу клевета злоћни личности, јер од њих произилазе велике неправде и зала.

Господару и ако сам ја и моја фамилија пали у велику немилост Вашег Кра. Височанства, и ако ми се учини на нечувени ми начин превара, наиме Ваше наредбе и кумљења и обећања да ће кућу чувати до сјутра дан; те изиђох из куће мислећи да је наређено да ми се кућа прегледа, а ја да из ње изађем да што не укријем. И удаљих се тако од куће те нити виђех ни чух кад ми у њој починише оно грозно дјело. Па и ако је мој син Андрија с друштвом пресуђен као велеиздајник; па и поред онаквог одбијања прошлогодишњег, без обећаног ми одговора. А по моме тврдом увјерењу све ове муке подносимо на Божију правду. Па ипак имам тврду надежду у правду свемогућег Бога и Ваше Кра. Височанство да ћете се обратити на нас да прави не страдамо, но да ћете нас позвати на саслушање а и наше жалбе прегледати, и правешно своје високо решење нам издати; које ми са потпуним увјерењем очекујемо од Вашег Кра. Височанства, а које је Андрија заиста и посједочио са доласком из иностранства на јавну расправу пошто је чисто знао да је онај суд састављен био од његови непријатеља. Али је он имао тврдо увјерење у свемогућег Бога и Божију правду и свога Господара, да неће допуштити да на основу клевета и жеља непријатељски он с друштвом пропане.

Но је имао он и сад има, а тако и ја тврду надежду да ће Ваше Краљевско Височанство и над нама показати своју велику душну правду, коју је показивао над вишим бројем својих подајника, у тои нади остајем очекивајући

Вашег Краљевског Височанства
Вјерни и одани Сердар Јагош Радовић
Мартинићи, 1 Октобра 1909.⁸

⁸ Никола I, к. за 1909, 100.

Др Радослав РАСПОПОВИЋ*

НЕКОЛИКО ДОКУМЕНАТА О ДИПЛОМАТСКОЈ АКТИВНОСТИ ВОЈВОДЕ СТАНКА РАДОЊИЋА У ЗАВРШНОЈ ЕТАПИ ВЕЛИКЕ ИСТОЧНЕ КРИЗЕ

Питање судбине оронуте османске империје у Европи отворили су догађаји у Босни и Херцеговини из 1875. године. Покушај османских власти да угуше незадовољство српског народа на овом простору довео је најприје до устанка у Херцеговини а онда и до заплета ширих размјера познатог као – *велика источна криза* (1875-1878).

Догађаји у Херцеговини условили су војно ангажовање Црне Горе односно изазвали ратни сукоб с Турском (1876-1878). На активном пружању подршке устаницима Црна Гора је радила у сарадњи са Србијом, која се, због ангажовања у устанку у Босни, и сама припремала за рат с османском империјом. На војну сарадњу двије земље обавезивао је и уговор о савезу између Србије и Црне Горе потписан у Венецији 3/15. јуна 1876. године.¹

Рат Црне Горе и Србије против Турске 1876-1878. имао је двије фазе. Прва је започела објавом рата Турској, што су и једна и друга земља урадиле у јуну 1876, и трајала до октобра те године, када је закључено примирје. Суштина црногорског ратног плана у првој фази рата била је стратегијска офанзива у правцу Херцеговине дуж линије Велимље, Гацко, Невесиње, Мостар.² Међутим, послје неуспјеха у нападу на Невесиње, и пораза њене претходнице на Бишини код Мостара, црногорска војска се практично повукла из Херцеговине. За укупан исход рата ипак

* Аутор је виши научни сарадник у Историјском институту Црне Горе.

¹ У Венецији су између двије земље потписана два документа: *Тајни уговор о савезу између Црне Горе и Србије* и *Војничка конвенција између Црне Горе и Србије*. Другим од поменутих докумената било је договорено да врховна команда Србије и Црне Горе размијене војне представнике, ради “споразумевања у војничким пословима”. Уговор није предвиђао ближе оперативно садејство двију војски. *Црногорски законици 1796-1916, Правни извори и војнички акти од значаја за историју државности Црне Горе*, приредили: др Бранко Павићевић и др Радослав Распоповић, Подгорица 1998, 267-271.

² Др Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, Цетиње 1979, 21.

је било значајно што су Црногорци у овој фази успјели да извојују неколико блиставих побједа: на Вучјем долу (16/28. јула 1876), Фундини (2/14. августа 1876), Тријепчу (26. августа/6. септембра 1876) које, иако нијесу биле од пресудног значаја за ослобођење српског народа “У Европској Туској”, што је према савезничком споразуму био циљ заједничке борбе,³ ипак су издигле значај црногорског питања легитимишући пред европском јавношћу као оправдан захтјев Црне Горе за независношћу.

Док је пажња Црногораца била усмјерена према Херцеговини, Србија је своје главне ратне циљеве везивала за Босну. Међутим, последице почетних побједа, српска војска је, притиснута знатно надмоћнијим османским трупама, запала у кризу. У таквој ситуацији започела је дипломатска акција великих сила у циљу окончања рата.

Док су вођени преговори ради успостављања примирја, Србија је претрпјела још један пораз, код Ђуниса. Русија је тада запретила да ће ући у рат ако се не закључи примирје, па је под њеним притиском то и урађено 1. новембра 1876. године. Рок примирја, првобитно утврђен за 2. јануар, касније је продужен до краја априла 1877. године.

С обзиром на територијална проширења остварена у првој фази рата, Црна Гора свакако није могла очекивати да ће на конференцији сазваној у Цариграду у новембру 1876. године, ради преговора о миру с Османским Царством, за њу бити донијета повољна одлука. На конференцији су представници великих сила препоручили да се Црној Гори уступе: Никшић, Пива, Бањани, турски дио Куча, Крајина скадарска, Васојевићи до Лима, Мало и Веље брдо код Подгорице, Спуж, Жабљак, као и да јој се допусти слободна пловидба Бојаном и Скадарским језером.⁴ Порта, међутим, тај предлог није прихватила.

Пошто се конференција завршила неуспјехом, османска влада је повела преговоре о миру посебно са Србијом а посебно са Црном Гором. Као резултат тих преговора између Турске и Србије 28. фебруара 1877. године закључен је мир, а преговори са Црном Гором нијесу дали резултата. Ни боравак војвода Божа Петровића и Станка Радоњића у Цариграду почетком 1877. године није могао да допринесе постизању споразума с Портом око црногорских захтјева. Пошто је 12/24. априла 1877. године Русија објавила рат Турској, књаз Никола је два дана касније (12/26. априла) издао проглас о продужењу ратних операција црногорске војске. Тако је започела друга фаза рата, у којој су главна дејства, осим на правцу Никшић - Спуж, вођена и око ослобођења Подгорице, а посебно у Црногорском приморју.

За Црну Гору нарочити значај имала су дејства у Приморју. Њихово предузимање је савјетовала Русија, да би Црна Гора обезбиједила излаз на море, али их је, с друге стране, наметала и политика Беча који је након ослобођења Никшића и Билећа од стране црногорске војске

³ Циљ савеза одређен је чл. 1 *Тајног уговора о савезу између Србије и Црне Горе*, тиме што је речено да “уговарајуће стране закључују савез коме је општа циљ ослобођење Христјана, а ближа и непосредна циљ ослобођење Српског народа у Европској Турској”. *Црногорски законици...*, 269.

⁴ Др Новак Ражнатовић, *Црна Гора и Берлински конгрес*, 21.

преко свог представника Темела изразио неслагање са даљом офанзивом Црногораца у Херцеговини.⁵ Крајем 1877. године Црна Гора је заузела Спич, а у јануару 1878. Бар и Улцињ и морску обалу до Бојане. Међутим, Подгорицу, Спуж и Жабљак које је држала у окружењу, иако су османске снаге биле веома ослабљене, црногорска војска до закључења примирја између Русије и Османског Царства у Једрену 19/31. јануара 1878. (коме је Црна Гора приступила 21. јануара / 3. фебруар) није успјела да ослободи. Овај дио територије који је остао у посједу османских трупа, умањивао је значај ратних успјеха и оружјем оствареног територијалног проширења, доводећи у питање могућност самосталне егзистенције Црне Горе у таквом виду. Неповољна ситуација, како у погледу економског тако и укупног геополитичког положаја створена постојањем енклаве турске територије у границама Црне Горе, морала је бити разријешена проширењем црногорског државног суверенитета и над овим простором. Како послје успостављања примирја у Једрену то више није било могуће остварити оружаним путем, као једино рјешење остала је нада да се то постигне путем преговора.

Дипломатске активности вођене су у неколико различитих правца. Осим преговора о примирју и миру између османских и руских представника вођених у Једрену и Сан Стефану и активности које су посредством Станка Радоњића, делегата Црне Горе при руском Главном ратном стану, сходно инструкцијама добијеним од црногорског књаза предузимане током њиховог трајања, значајни су такође били и преговори вођени на територији Црне Горе између црногорских и турских преговарача у присуству руског изасланика барона Каулбарса.⁶ У сваком

⁵ Пошто је послје двомјесечне опсаде црногорско-херцеговачка војска ослободила Никшић а затим заузела Билеће, "аустроугарска влада упозорила је књаза Николау да ће му бити узалудни сви напори да се прошири у Херцеговини". Русија је тада због њеног споразума са бечком владом о Босни и Херцеговини упутила Црногорце да војну активност "преусмјере на приморје". Др Новак Ражнатовић, *Аусиро-Угарска и одлуке Берлинског конгреса о Црној Гори*, Стогодишњица црногорско-турског рата 1876 - 1878, Титоград 1978, 259.

⁶ На преговорима о разграничењу, који су вођени у Вирпазару 14/27. фебруара 1878. између црногорских и османских представника у присуству руског изасланика барона Каулбарса, османски изасланици на челу са Риза-пашом захтијевали су утврђивање демаркационе линије према распореду снага у тренутку примирја. Према Протоколу који су потписали Риза-паша, барон Каулбарс и Машо Врбица, договорено је да датум почетка примирја на црногорском ратишту буде 19/31. јануар 1878. То је подразумевало обавезу црногорских трупа да се повуку на положаје које су заузимале на дан почетка примирја, односно да врате дио освојених територија, јер су и послје закључења примирја између Русије и Турске наставиле ратне операције до 3. фебруара 1878. Иако је дала свој пристанак на овакав договор, црногорска страна ипак није испунила обавезу повлачења на граничну линију од 31. јануара. Демаркациона линија је одређена ситуацијом каква је била на дан престанка непријатељстава 3. фебруара 1878. На састанку у Вирпазару османски преговарачи су били овлашћени да преговарају само у погледу граничне линије између скадарске Албаније и Црне Горе, док у погледу границе према Херцеговини и Старој Србији та овлашћења нијесу имали. Због тога је гранична линија глобално описана само за први дио границе, а питања Подгорице, Спужа и Жабљака нијесу разматрана. Проф. др Гавро Перазић, мр Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878-1918*, Подгорица 1992, 106.

случају преговори у Једрену и закључено примирје означили су окончавање ратне фазе *велике источне кризе*. Предстојао је, међутим, и њен други, врло сложен дипломатски дио, изазван неприхватањем западних држава услова мира које је Русија у Сан Стефану наметнула Турској.

I

Војно-политичка и дипломатска мисија војводе Станка Радоњића током велике источне кризе није посебно научно обрађивана. Станко Радоњић, који се од ђурђевданских реформи из 1874. налазио на челу Књажевске канцеларије за спољне послове, природом функције коју је обављао био је ангажован у свим њеним дипломатским фазама, од избијања Херцеговачког устанка 1875. до окончања кризе на Берлинском конгресу 1878. године.⁷ Уз војводу Божа Петровића⁸ Станко Радоњић је тих година био највише ангажован на рјешавању свих крупних спољно-политичких питања од којих је зависила реализација главних циљева спољне политике Црне Горе. Овом приликом задржаћемо се на његовим активностима у функцији делегата Црне Горе при руском Главном ратном стану у завршној етапи велике источне кризе.

У историографској литератури нема поузданих података о томе како је дошло до његовог именовања на ту дужност и у ком периоду је он обављао. У радовима који су посвећени источном питању углавном се уопштено констатује “да се налазио за скоро цијело вријеме рата у Главном штабу великог књаза”⁹ Николаја Николајевича.¹⁰ За прецизније ситуирање датума преузимања тих послова корисни су подаци које у својим мемоарима наводи Симо Поповић.

Послије неуспјеха Цариградске конференције на позив Мехмедпаше (2/14. јануара 1877), да Србија и Црна Гора непосредно преговарају с Турском књаз Никола је за своје заступнике одредио војводе Божа Петровића и Станка Радоњића. На преговорима вођеним у Цариграду они су остали до 4. априла, а већ 12. су били на Цетињу.¹¹ Пошто је уско-

⁷ Станко Радоњић (1842-1889), црногорски државник и дипломата (војвода и сенатор) школовао се у Паризу, у Лицеју Луја Великога у Сансиру. Био посланик у Цариграду (1878) и црногорски министар иностраних дјела (1879-1889).

⁸ Божа Петровић Његош (1845-1927), црногорски државник и дипломата, престолонаследник од 1860. до 1871, када је књаз Никола добио сина. Предсједник сената (1867-1879) а послије реформе државне управе 1879. изабран је за предсједника Државног савјета. Школовао се на Цетињу и у Паризу, гдје је завршио Лицеј Луја Великог.

⁹ Др Јово Вукић, *Црна Гора на санстефанском миру од 3 марта 1878 године*, Записи, Књ. V, Св. 1-6, Цетиње 1929, 63.

¹⁰ Николај Николајевич (старији) (1831-1891) - велики кнез, трећи син императора Николаја I, генерал-ађутант (1856), генерал-фелдмаршал (1878). У вријеме руско-турског рата 1877-1878. главнокомандујући Дунавском армијом. Отац Николаја Николајевича (млађег), великог кнеза, који се оженио Анастасијом (Станом) Николајевном, кћерком црногорског књаза Николе Петровића. *Дом Романови. биогра-ические сведени члена. царствовавшего домаши. предка. и родственника.* Санкт Петербург 1991г14т.

¹¹ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995, 221.

ро Русија објавила рат Турској (12/24. априла 1877), вјероватно веома брзо војвода Станко Радоњић је упућен у руски војни стан који се најприје налазио у Кишињеви, а затим у Појештију, Шипки, Казанлику, Једрену, Сан Стефану, помјерајући се са наступањем руске војске преко Румуније ка Бугарској и пријестоници Турске. Пратећи великог књаза Николаја Николајевића војвода Станко је у мају 1878. стигао и у Петроград, а одатле је ускоро отишао за Беч, гдје је заједно са војводом Божом Петровићем покушао да код Андрашија¹² утиче на што повољније рјешење црногорског питања, односно спријечи умањивање “нових граница Црне Горе“, утврђених миром у Сан Стефану, на које није никако хтјела да пристане Аустро-Угарска.¹³

Током боравка у руском Главном ратном стану војвода Радоњић је телеграфским путем одржавао редовне контакте са црногорским књазом. Сем тога, он је водио и преписку са књажевим секретаром Симом Поповићем¹⁴ и руским конзулом у Дубровнику а потом у Црној Гори А. С. Јонином.¹⁵ Дио преписке су и четири писма која је у првој половини 1878. послао на адресу двије поменуте личности. Својим садржајем она упућују на врсту послова које је он, као делегат Црне Горе при руском Главном ратном стану, обављао. У вријеме трајања ратних операција ти послови су свакако морали бити војне природе, са циљем боље координације дејстава црногорске и руске војске против заједничког непријатеља. Међутим, чим су ратне операције завршене, активности војводе Станка Радоњића су попримиле дипломатски карактер, јер су се са престанком војних дејстава отворила питања политичке природе која су се поред осталог тичала будућег статуса Црне Горе и њених државних граница.

Због тога, када је 4. јануара 1878. године војвода Станко Радоњић из Шипке обавијестио црногорски двор да је Турска тражила примирје, као и да се за Црну Гору “мисли уговорити независност и повећање границе *uti possidetis*“, књаз Никола му је упутио инструкције о ближим задацима његовог дипломатског дјеловања. Препоручено му је да се заузме код Нелидова да “*uti possidetis* буде основа миру“, с тим што се имало подразумевати да се “при коначном одређењу граница исте имају раширити и по потреби и правници преко данашњег *uti possidetis*“.¹⁶ У инструкцијама са Цетиња такође је стајало да “Књаз не може никако пристати“ да се при закључивању мира, у погледу стицања независности, Црна Гора третира на исти начин као Србија и Румунија. Тиме би “његово и народно чувство најосјетљивије било такнуто“, пошто је “Црна Гора од увијек независна, и пошто је њезину независност одавно признала Русија, а и друге силе, и ако не формално“.¹⁷ Књаз је због тога очеки-

¹² Андраши Була (1823-1890), аустроугарски министар спољних послова.

¹³ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, 272.

¹⁴ Симо Поповић (1846-1921), пјесник, преводилац, политичар, "изваџац" који је најдуже боравио у Црној Гори.

¹⁵ Јонин Александар Семјонович (1837-1900), руски дипломата, генерални конзул у Дубровнику (1868-1878) и руски министар-резидент на Цетињу (1878-1883).

¹⁶ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, Цетиње-Подгорица 1995, 267.

¹⁷ Исто.

вао да руска влада неће допустити “да се тек сад независност Црне Горе проглашује, него да ће Русија учињети мир између Турске и Црне Горе као независне државе”.¹⁸ Уколико пак у уговору о миру буде посебан члан о Црној Гори, књаз је пристајао да се то учини “једино у смислу томе, да и Турска сада признаје њену независност, коју до сада није признавала само због сталних непријатељских одношаја, у којима је шњом била”.¹⁹ Пошто одредбе којима је призната независност Црне Горе у Санстефанском уговору о миру и завршном акту Берлинског конгреса имају такву садржину, очигледно је да је уз руско посредовање наведени црногорски захтјев усвојен, односно да је она у тим документима третирана другачије од Србије и Румуније. Колики је у томе био удио у то вријеме испољеног ангажовања Станка Радоњића а колико каснијих дипломатских напора које су он и други црногорски званичници предузимали - тешко је прецизно одредити. Чињеница је да његово дјеловање при Главном руском стану није било погодно мјесто за рјешавање ових питања. Свакако да команда Дунавске армије и поред присуства А. И. Нелидова²⁰ и Н. П. Игњатијева²¹ није у коначном рјешавала тако круна политичка питања, већ су она рјешавана на вишем нивоу од стране руске владе, а њени преговорачи у Једрену били су строго везани инструкцијама које су од ње добијали. То говори о веома малом политичком простору који је за политички рад имао војвода Радоњић, и поред добрих личних позиција и уважавања које је од стране руских високих војних и политичких званичника уживао.²²

Позиција војводе Станка Радоњића била је, дакле, веома деликатна. Мада се налазио на важном мјесту за преговоре, он није могао

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

²⁰ А. И. Нелидов, управитељ дипломатске канцеларије при руском Главном ратном стану на чијем челу се налазио велики кнез Николај Николаевич. Заједно са Н. П. Игњатијевим потписник Санстефанског мировног уговора који су са турске стране потписали министар иностраних дјела Сафет-паша и Садулах-беј.

²¹ Игњатијев Николај Павлович, руски дипломата и политичар (1832-1908). Изванредни посланик у Пекингу. Од 1861. до 1864. управитељ Азијатског департамента Министарства спољних послова Русије. Амбасадор у Цариграду (1864-1877). Опумоћени представник Русије приликом закључивања Санстефанског мира 1878. Министар унутрашњих послова Русије (1881-1882).

²² Као илустрација о томе у каквим пријатељским односима је Станко Радоњић био са великим књазом Николајем Николајевичем, у литератури се наводи свједочење једног страног дипломате који је присуствовао пријему представника три мале државе, под покровитељством Русије (Србије, Румуније и Црне Горе), у салону куће *Dadian* у Сан Стефану. Према тексту који је донио женевски лист *Journal de Geneve* 17. марта 1878. године: “Први је ушао у салон црногорски делегат С. Радоњић. Великом књазу није било довољно, да му пружи обије руке већ се је са њим ижљубио као са једним правим ратним братом. Господину Катарци је пружио учтиву руку. Кад му се је представио и поклонио румунски делегат, принц Гика, велики књаз се задовољио тим што се је такође њему наклонио. Сви су присутни били фрапирани оваквим хладним пријемом његовим и свима је било јасно, да је оно што је пирило између великог књаза и племенитог Румуна био хладни вјетар Бесарабије”. Др Јово Вукић, *Црна Гора на санстефанском миру од 3 марта 1878 године*, 65.

значајније утицати на њихов ток, јер су их руски преговарачи превасходно водили према инструкцијама добијеним из Петрограда. С друге стране, очекивања књаза Николе у погледу његовог доприноса заштити интереса Црне Горе била су веома велика. Да се могло говорити о нереалности па чак и о неодмјерености захтјева који су пред црногорског делегата при Главном стану руске војске постављани - говори садржај инструкција које су пред закључивање мира у Једрену упућене Станку Радоњићу. Оне су се тикале територијалних захтјева Црне Горе који су, након што се дознало "да ће Руси Турцима у Једрену много теже услове мира диктирати" знатно повећани у односу на ранији пристанак на *uti possidetis*.

У новонасталној ситуацији књаз је поручивао: ако Русија ријешити "да оввијем миром коначно поврати слободу свијема хришћанским народима у Турској, наше границе морају далеко шире бити".²³ Не наводећи како би оне у тој варијанти изгледале, књаз се сасвим прецизно изјаснио о захтјевима Црне Горе у случају "парцијалног рјешења тог питања". Црна Гора би тада морала задржати оно што је освојила, а то је: "на страни Херцеговине Зупци до Грачарева,²⁴ Биљеће²⁵ са његовим округом, Никшић, Гацко до Липника, Пива до Дрине".²⁶ На "страну источну" Црној Гори би требало да припадне "Језера, Шаранци, Колашин, доњи Васојевићи, Плав и Гусиње". На југу би требало да добије "Куче, Подгорицу и цијело земљиште између Скадарског језера и мора до Бојане са приморским градовима и пристаништима Улцињ, Бар и Спич".²⁷ Пошто сва ова мјеста нијесу била освојена, књаз је као аргумент за њихово укључивање у састав Црне Горе истицао чињеницу да су у том тренутку била "опкољена нашом војском". Ишло се и даље: изношени су захтјеви и ван тих критеријума (освојеност односно опкољеност територија), па је, у случају коначног рјешења српског питања које би претпостављало додир државних граница Србије и Црне Горе, сматрано да би црногорској држави у Старој Србији требало додати "десну страну линије Вишеград-Призрен закључно са Дрином²⁸ до мора". Листу територијалних потраживања заокруживао је захтјев за добијање Скадра, града "неопходног за нашу државну егзистенцију", иако за његово заузимање Црна Гора током рата није предузимала никакве војне операције а - према мемоарима С. Поповића - "књаз није ни помишљао да што предузме на Скадар".²⁹

²³ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, 268.

²⁴ Вјероватно: Гранчарева.

²⁵ У питању је Билеће.

²⁶ Ова граница је према књажевом тумачењу наведена само из "обзира" према Аустрији, "мада је црногорска војска на том правцу задржана у побједничком ходу а Гачани, Завођани, Дабрани и Невесињци сачињавају у нашој војсци редовне баталионе". Због тих околности Црној Гори би требало додијелити много ширу границу на тој страни "а најмање цијело Гацко до Залома". Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, 268.

²⁷ Исто.

²⁸ Треба: Дримом.

²⁹ Војвода Симо Поповић, *Мемоари*, 268.

Свакако да за Станка Радоњића покретање овако крупних територијалних питања, која су према књажевим ријечима “била основ наших захтјева” и “најмање што можемо тражити” а свако њихово умањивање оцјењивао да би “нам било на срамоту“, није био ни мало лак задатак. На књажево инсистирање да својим “вјештим и живим настојањем” допринесе њиховом рјешавању и порука “немој мртварити, него живни сад ка икада”,³⁰ Радоњић је настојао да преко књажевог секретара С. Поповића и А. С. Јонина, без обзира на значај преговора који су вођени у Једрену, укаже на своје реалне могућности и да тежиште црогорске политичке офанзиве усмјери ка Петрограду, гдје су та питања једино могла бити ријешена уз ангажовање руске владе или пак самог руског цара.

Међутим, и поред непостојања нарочито повољних услова да се утиче на рјешавање изнесених црногорских захтјева, прије свега бригом Русије одлуке које су донијете у Једрену биле су повољне за Црну Гору. То се посебно односило на одлуке о територијалном проширењу,³¹ мада то званичници у Црној Гори нијесу жељели признати.³²

Када је касније, пратећи великог књаза Николаја Николајевича, стигао у Петроград, у вријеме када су с дипломатском кризом због непризнавања од стране великих сила услова мира које је Русија наметнула Турској доведене у питање одлуке о Црној Гори донијете у Сан Стефану, Станко Радоњић је био прилично разочаран својом позицијом, односно немогућношћу да током боравка у руској пријестоници да било какав допринос позитивном рјешавању црногорских захтјева. Штавише, у царској метрополи, на коју је толико упућивао црногорски двор, осјетио се потпуно немоћним. Све је било у рукама великих сила, а позиција Русије у новонасталој дипломатској кризи постепено је слабила.

Уз низ других детаља интересантних за разумијевање спољнополитичких активности предузиманих од стране Црне Горе у завршној етапи велике источне кризе, писма која у наставку доносимо бацају више свјетлости на атмосферу и услове под којима се рјешавало црногорско питање.

Писма Станка Радоњића пронашли смо у Архиву Руске Федерације у фонду 939 (А. С. Јонина). Њихов садржај доносимо у цјелини држећи се у потпуности текста оригинала уз незнатна уступања језичког карактера. Дјелове писма који су били написани на француском језику тако и дајемо, а превод њиховог садржаја дат је у напоменама испод текста.

³⁰ Исто,

³¹ У Једрену су, према свједочењу С. Поповића, утврђене следеће границе Црне Горе: “Са стране мора до Бојане, њом до Скадарског језера и преко њега на Хум оданде Проклетијама на Суху планину, оданде на Пријеполје, па Лимом до Фоче и Дрином до Пиве, преко Пиве на Липник, оданде на Корита и даље по лањској Цариградској конференцији.”

³² Да су на Цетињу заиста били задовољни границама утврђеним у Једрену говори и порука коју је књаз Никола послао Станку Радоњићу: “Ово таји, али упамти, и ако те кушаше, ти не изгледај задовољан, већ нека ти је криво без Скадра и барем Невесиња до Бишине, али немој затезати за ово последње.”

II

*Писма војводе Станка Радоњића Симу Појовићу и
А. С. Јонину*

1.

Једрене 19. јануара 78

Драги Симо,

Као што сам ти по телеграфу јавио преговори о примирју и миру били су прекраћени у Козанлик³³ због недостатка у инструкције турских посланика који су одма чим узнаше услове реферирали у Цариград и искали нова настављења. Међу тим Руска војска није ни наимање прекратила своја дјeиствија ноје форсираним маршом заузела Једрену и дошла до близу педесет врста од Цариграда. Кад дође Велики Књаз у Једрену добије налог од Цара да да посланицима турским три дана да се размисле па ако за ово вријеме не пристану на руске предлоге да шњима сваки преговор прекрати и да маршира што живје на Цариград. Турци увидавши да им није куд камо и да нијесу у стање стати на пут Русима а неимајући никакве надежде даће ко за њих интервенирати пристану и данас подписаше примирје и мир. Примирје гласи о мјестима која ће заузет Руска војска за вријеме преговора. Онамо само вели даће Велики Књаз јавити Господару да и Он прекрати непријателства са Портом која се такође обвезује их прекратити. Велики Књаз закључује за Румунију и Србију примиру а за нас не но оставља као што видите на увиђавност Господару. Ову су разлику примили за нас, почим је Господар са нашом војском са свијем одјелито оперирао а Румуни и Срби спадали су под његову непосредну команду.

La Turquie évacuera les places fortes de Widdin Routchouk et Silistru en Europe et d'Erzeroum en Asie.-

Les pourparlers en vue de la paix seront immédiatement entamés.³⁴

Копију од истих услова овакву су примили из Петербурга и нијесу слова смјели придодати или сукратити. - Овде се јошт ништа незна у колико се што разумије под којим параграфом но се очекују инструкције из Петербурга преко Генерала Игњатијева који је већ на пут. Преговори ће се доста дуго држати, а што се нас тиче ништа се неће предузет пријед носе добије означење демаркационе линије дакле има се јошт доста времена док ријеч дође онама но за Бога Симо радите са Петербургом што више, макар се на Цара непосредно обратили, јер овде се неће ништа моћи учинити нити што промијенити у налоге дате из Петербурга.

³³ Преговори између турских опуномоћеника с једне стране и Нелидова и генерала Игњатијева с друге стране најприје су вођени 19. јануара у Казанлику у Бугарској. Примирје тамо, ипак, није могло бити закључено јер је руски цар је према *Меморарима* С. Поповића наредио да се "мир може само у Једрену закључити". Исто, 267.

³⁴ *Превод:*

Турска ће евакуисати утврђена места Видин, Ручук и Силистру у Европи и Ерзерум у Азији.- Мировни преговори биће одмах започети.-

Чим дође генерал Игњатијев дознаћу што се мисли за нас закључити и одма ћу саобштити телеграфом.

Радујем се доласку генер. Игњатијева јер колико сам мога видјети из наших љетошњи разговора ако буде у стању учинити што за нас учиниће пријед но за друге, а неће ми ни Г. Нелидов противан бити, све вријеме шњим сам био и оглодао му уши говорећи му о нашим стварима. Али као што пријед напоменух све зависи од Петербурга који може све учинити јер су Турци на све готови пристати. Бојим се јако да неће све што могу но да ће гледати себи накнадити у Азију а нама мало што дати, теке да им буде лакшије закључити мир. - Показаће се као и вазда бојим се.

У телеграф односно нас стоји *un equivalent* због тога кажу да ако буде противности за уступак земље између Блата и Мора до Бојане да ни накнаде на другу страну. За то молим да се ствар извиди штоби на мјесто истога тражили и да ми јавите ако бих случајно био упитан. Ствар се може на два начина преставити прво пристаниште без части до Бојане, друго ни пристаниште ни земљу до Бојане. Може бити да се неће ни један ни други начин случити а за сваку евентуалност испитате ствар т.ј. што бисмо тражили у првом и у другом случају за *equivalent* истога земљишта. На сваки начин тражите доста и даји те што вишу важност мјесту између Блата и Мора до Бојане, јер се бојим да се Аустрија и Италија не противе овом уступку, па барем да се на другу страну користимо.

Велики Књаз казао ми је да је са посланицима турским имао велику препирку о редакцији параграфа који о нама гласи. Посланици хтјели су да се стави да ће Црна Гора добити повишење граница али да то повишење несмије бити више од означених граница Цариградске Конференције, почим сами не знају што је наша војска притисла и да не подпишују ствар у ваздух. Велики Књаз одговорио им је да не може он ништа измијенити и да мисли да је Цар напротив намјеран накнадити Црну Гору за жртве које је и мала за вријеме рата. - У једном телеграфу јавио сам да неби згорег било послати нарочито кога у Петербург и обратити се на самога Цара. Незнам оћели Његова Свјетлост бити ову мисао усвојила, али ако није добро је препоручујем и кад ви дође ово писмо јошт би било на вријеме кога послати и лично Цару наше захтјеве показати. О нама ће се доцкан преговори повести или барем најпосље почим ће се морати очекиват опис демаркационе линије од полковника руског. Док се означи граница и стигне опис проћи ће више времена но би наш посланик доша у Петербург из којег се све овде по телеграфу доставља који јошт на жалост није свезан са Једреном и због тога ће моје депеше закасивати.

Посланику руском биће нужни документи о прошло годишњој демаркационој линији па ће те му их ставити на расположење. Налазе се у Канцеларију, тражићете их од Г. Диву.

Међу тим Велики Књаз шиље Господару по нарочитом посланику копију уговорена примирја а то са писмом из којег ће те увидјети колико ће важност имати означење демаркационе линије при којем ће присуствоват исти посланик Симо немогу ти доста препоручити да се што више захвати макар Турци и непристали свакће на њих кривицу бачити,

главно је задобити посланика Руског на нашу руку како би добре извештаје шиљао јер ће од њих много зависити при коначном трактату. - О нама се неће ништа предузет пријед но се добије његов извјештај и почим ће исти служити за основ означања наших будућих граница: мислим да ће се после уговора основати европска комисија која ће имати тај задатак.

Основи мира су сљедујући који се јошт таје али сам их добио средством Г. Нелидова.

1. La Bulgarie sera érigée a principauté tributaire de le Turquie avec gouvernement et milice nationales: ses limites seront déterminés d'après la densité de la population mais en aucun cas ne seraient être moins des limites déterminés par la Conférence de Constantinople.

2. Le Monténégro sera reconnu indépendant et lui sera accordé un accroissement territorial équivalent a celui que le sort les armes a fait tomber entre ses mains.

3. La Roumanie et la Serbie seront reconnues principautés indépendantes à la première sera accordé un dédommagement territorial à la seconde une rectifications des frontières.

4. La Bosnie et l'Herzégovine recevront une administration autonome, les mêmes réformes seront étendues aux autres provinces chrétiennes de la Turquie d'Europe.

5. La Russie recevra de la Porte Ottomane une indemnité pour les frais de guerre soit pécuniaire soit territoriale.³⁵

Што се израде истие тиче ја бих бијо мњења да се гледа означити као прошло-годишња, како неби делегати морали обилазити сву границу, на овај начин избјећи ће се многа неспоразмјења и препирка између Комисара и нема сумје да ће корисније бити за нас. У сваком случају ће се деси каква препирка нека Рус прекида као што гласи и сами смисао примирја т.ј. да ће Црногорска и Турска комисија нагађати се са помоћу руског посланика.-

За сада немам што више, но молим да изручиш мој најдубљи поклон свијетлом Господару и да му целиваш руку од моје стране док будем сретан сам имати част.-

Симо свакога поздрави, збогом надам се на брзо виђење

твој
С. Радоњић³⁶

³⁵ *Превод:*

1. Бугарска ће постати вазална кнежевина Турске, са националном владом и милицијом: њене границе биће одређене на основу густине становништва, али ни у ком случају неће бити мање од граница одређених на Конференцији у Цариграду.

2. Црној Гори ће бити призната независност и биће јој додијељено територијално проширење у складу са оним што је освојено оружјем.

3. Румунија и Србија биће признате као независне кнежевине, прва ће добити територијално обештећење, а друга корекцију граница.

4. Босна и Херцеговина ће добити независну администрацију, а исте реформе биће примијењене и на остале хришћанске провинције европске Турске.

5. Русија ће од османске Порте добити одштету за ратне трошкове, било новчану било територијалну.

³⁶ Ово и наредно писмо овако потписује. И у Мемоарима С. Поповића пише различито и Радоњић и Радоњић.

2.

Једрене 23 Јануара 1878

Драги Симо,

Велики Књаз шаље са своим ордонанц официром Књазом Аболенски двије стотине Крста Св. Ђорђија на расположење Свијетлом Господару да их разда само простим војницима који су се отликовали у овај рат. У спроводително писмо Велики Књаз моли Господара да му се пошаље списак официра под командира, командира-војвода, које свијетли Књаз жели наградити руским орденима и који ће им бит доцније послати. Списак означава име, презиме официра којеј чети припада, којега батаљона и бригаде и дјело при ком се отличио са даном мјесеца. Упитај за исто овог официра.

За руска два официра који се налазе у нас напоменуо сам Великом Књазу који жели да се представе за награду у исти списак. Од овуд се спрема листа која ће се поднијет Господару за награду руских официра. Наш орден јако уважавају и жели га свак имати, списак ће велик бити но мислим да би добро било изараније порадити по неклик комада од сваке класе јер војницима се недаје диплома без знака.

Симо, и данас сам имао разговор са Великим Књазом о нашим стварима који се јако љубазан показао као и вазда и увјеравао ме да све што буде у стању учинити за Црну Гору даће с великим задовољством учинити. Но и сам вели да је њиова дјелатност јако ограничена и да неможе ништа без наредбе Цареве измјенити од програма Петербурга.

Његов разговор опет ме побуђује препоручити моју мисао о непосредном обраћању на Цара. Али како видите, но се бојим - да се после не кајемо.

О Србији која ће за вријеме примирја заузимати доста велику зону дознајем да јој се намјерава дати мали Зворник и јошт ће што, о Нишу нема разговора, сматрају га као Бугарску варош сљедователно припадаће зузеренској³⁷ Књажевини.

Румунија добиће част Добрушче³⁸ али мора уступити Русији Бесарабију која јој је одузета била Парижским уговором. Чујем да су Влаши јако незадовољни и да ваде сами себе очи што су учествовали у борби. Са голом независношћу као да се много нерадују. Мислим да ће и Гос. Палмерстон из Биограда протестирати.

Ово се за сада мисли за сајузнике али се очекује штоће Европа рећи. - Збогом.

твој

С. Радонић

³⁷ Вјероватно је у питању израз: *сизеренска*.

³⁸ Добруца.

³⁹ Палместрон (1784-1865), енглески лорд, дипломата и политичар.

3.

Једрене 23. Јануара 78

Драги Куме,

Ползујем се одлазком двају руски официраха за ЦрнуГору да вам неколико ријечи јавим.

О војним стварима, које су се текако брзо развиле у посљедње време да су без сумње цијо свијет изненадиле биће те све разумјели преко Свијетлог Господара које му сам саобштавао и наимањи догађај који је важности имао, да сматрам излишно о њима говорити.

Прелазим на резултат којег су донијеле сијајне побједи т.ј. на примирије и на основе мира који ће те може бити узнали пријед но мојим посредством.

Нећу вам таити да сам јако био изненађен и закључцима односителним Црне Горе, и да сам моје незадовољство више пута изразио али почим су јошт ствари далеко од свога краја не могу сумњати да неће у развијању узети користни вид за нас. Тренутка нећу пропуштати да поради на ту сврху, но на жалост ево каква је ствар. Руски пуномоћници не могу ни слова измијенити од настављења датих из Петербурга, но за измјену тачке или запијате⁴⁰ морају питати Књаза Горчакова. Сљедователно требало би се обратити ће се веже и дријешу, то што ја нијесам у стању, и бојим се да ће вас мој труд узалуд бити.

Обширно сам о истом писао Симу и молио Господара да се на самога Цара обрати. Времена има почим ће се и преговори дуго водити а наше питање доћи једно од посљедњи на ред а то због очекивања описа демаркационе линије. Овај опис по смислу базиса за трактат мора служити за основ уступку количества териториума Црној Гори. Но поред свега тога казаћу и акоје акт на овај начин сачињен, а узимајући у обзир јако повољне околности да Русија може ако хоће задовољит праведне захтјеве нашег Господара. Виђећемо.-

Незнам јели Свијетли Књаз усвојио мисао коју сам имао чест предложити му т.ј. да се непосредно обрати на Петербург, но је и вама јако препоручујем.

Међу тим свим куме изволите примити искрени поздрав од
вашег
В. С. Радоњића

П.П. Mr. I. Nelidow me prie de le rappeler à votre souvenir, veuillez je vous prie enfin saluer beaucoup M. Spegr de ma part.⁴¹

⁴⁰ Запете.

⁴¹ *Превод:*

Г. И. Нелидов ме моли да Вас подсетим на њега, а на крају дозволите да Вас замолим да са моје стране пуно поздравите г. Спегра, (!).

4.

С. Петербург, 20. маја 1878. године

Драги пријатељу Куме,

Пуно фала на вашем писму . Пребачујете ми што сам се барикадира у моме ћутању али о чему да вам пишем ваљда о стварима. Вјерујте да су тако заплетене и замршене да не бих знавао са каквога краја започети. Сувише данашњи догађаји тако се брзо измјењивају да бих се бојао када примите моје писмо да све што јавим изгледало би као највећа будалаштина. Поред свега што се налазим у средини ће би се човјек могао надати да што узна врло мало могу што важи докучити. Овом приликом морам рећи ако је руска дипломатија у свачем као да сачува тајну о стварима заиста јој не би пара било на свијету.

Ево барем шта се у последње вријеме као стално поговара, што ћете већ и сами знати да је долазак грофа Шувалова⁴² осигурао састанак конгреса и данас га извјесним сматрају. Пот каквим ће се увјетима овај честити састанак одржати не знам, али колико ми памет досеже ништа добро не предвиђам и тешко могу представити себе да може доћи до икаквих повољних резултата.

При данашњем узбуђењу духова невјероватно је да Русија смије послје толиких жертава што је претрпиела такве уступке примити, на уштрб својих интереса и свог достојанства, на које би пристали њени противници.

С друге стране, такође тешко предпоставити да ће последњи толико одустати од својих преинација да се човјек може надати да ће се доћи од каквог саглашенија - Сматрајући једно и друго немогућим мало остаје надежде о срећном успјеху Конгреса - Ко се икад могао надати да ће се ствари до овога довести и да ће се наши непријатељи тако лако титрати с нашим интересима?

Пријед но што сам добио ваше писмо био сам срећан упознати се са Госпођом Вашом мајком и више је пута посјећивао. Тако сам срдачно и матерински предусретен био да немам ријечи изразити јој моју признателност. Могу казати да се доиста непријатно сналазим и да ми је то једино утециште. Као и код ћеце Његове Свјетлости. Све су три Књегињице у најповољнијем здрављу. Све су почеле полагати годишње испите. До данас је врло добро тако да је свако од њих задовољан.

Зафаљујем на новостима о мојој фамилији. Могу се представити у каквом се положају налази, али шта ћу!

Нада је да ће се ова несретна неизвјесност убрзо разријешити и да ће ме онда Свијетли Господар позвати. Заиста, неће ми фалити предмета да се причамо. Међу тим, примите срдачни поздрав.

Од Вашег на вазда пријатеља и кума
В. С. Радонић

⁴² Шувалов Петар Андрејевич (1827-1889), руски гроф, политичар, дипломата, генерал, руски амбасадор у Лондону. Учествовао у раду Берлинског конгреса 1878.

ИСТОРИОГРАФИЈА

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ*

ХАБЗБУРШКА МОНАРХИЈА У ЕВРОПСКОЈ ИСТОРИЈИ XIX ВИЈЕКА

(Поводом књиге Ален Ц. Тејлора, *Хабзуришка монархија 1809-1918*,
Clio, Београд 2001)

Ален Ц. П. Тејлор био је без сумње један од најпознатијих стручњака за историју међународних односа XIX и почетка XX века чије дело ни до данашњег дана није изгубило од своје вредности. Својим животом испунио је скоро цео XX век, а од тога је педесет година посветио науци. Један од првих значајнијих радова овог сјајног оксфордског ђака је студија Италијански проблем у европској дипломатији 1847-1849, коју је написао после исцрпних истраживања у архивима Беча, Париза и Лондона, а публиковао је у Манчестеру 1934. године на чијем универзитету је тада предавао. И потом су редом излазила његова дела, међу којима је највише оних које је посветио Немачкој. Највећи утисак на стручњаке и на читалачку публику оставило је дело *Борба за њевласиј у Европи 1848-1918*, чије се прво издање појавило 1954. године као прва књига у будућој шеснаестотомној серији Оксфордске историје нове Европе. Друго издање појавило се 1957. године, такође у Оксфорду. Ваља споменути да друга издања појединих његових дела нису била обично прештампавање првог него су увек била допуњавана новим садржајима.

Друго издање Тејлорове књиге *Борба за њевласиј у Европи 1848-1918*. појавило се већ следеће 1958. године у Москви у руском преводу. Тих година Руси су ретко преводили књиге савремених западних историчара. Тејлорову књигу су ипак превели, али су тада урадили нешто не тако уобичајено. У веома опширном предговору историчара М. Н. Машкина изнете су значајне примедбе на Тејлоров текст, а то је учињено још детаљније у поговору, заправо прилогу књиге. Редакција је у прилогу ишла по главама дајући своје примедбе или је износила своје тумачење неких чињеница. И то је у њено име учинио историчар С. К. Виленски. То што су Руси превели ту књигу и препоручили је својим чита-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Београду.

оцима, разуме се уз своје оцене, довољно сведочи да се ради о одличној књизи једног великог историчара. Али се још неки додатни разлози за њено појављивање у руском издању могу наслутити, и то из неких оцена које су Руси у том свом издању изнели. Тејлор је, како наводе, за разлику од немачких историчара, који су имали велики утицај на водеће америчке историчаре међународних односа, заузео веома критички однос према немачким политичарима и државницима. Руси су чак споменули оцене рецензентата те књиге да је "међу савременим историчарима Тејлор највише антинемачки расположен". Такав његов став је тада годдио и руским историчарима, али и бројном руском читалаштву. Можда томе треба додати још нешто. Тејлор је био међу оним енглеским интелектуалцима који су оштро устали против проба атомских и водоничних бомби. Осуђивао је и агресивну политику Сједињених Америчких Држава. Био је и члан енглеског Националног покрета за разоружање.

Све Тејлорове књиге писане су на основу публикованих извора, мемоарске литературе и других сведочанстава савременика, а делимично су коришћени и архивски документи европских архива, првенствено Лондона, Париза и Беча. Тејлор се често појављивао у енглеској јавности и као популаризатор науке, као онај који је многа своја тумачења износио на једноставан и лако схватљив начин. Штавише, и доста својих радова је писао популарно и приступачно. У предговору књиге *Енглези и други* Тејлор је за себе рекао: "Ја нисам филозоф-историчар. Ја немам никакав систем, ја не интерпретирам историју с моралне тачке гледишта. Ја пишем да бих изнео своје мишљење и показао како су се збивали догађаји и како су поступали људи. Ако би мој резултат био узнемирујући или изазован то није намерно него природно због тога што ја покушавајући да судим о догађајима на основу сведочанстава нисам потпадао под утицај оцена које сам давао о другима. Ја мало поштујем људе који се налазе на власти, но сумњам да бих ја поступао боље да сам на њиховом месту. Енглези ме интересују пре свих а после њих Европљани."

Једна од значајнијих Тејлорових књига која представља типичан пример популарне студије је *Хабсбуршка монархија 1809-1918*, која је објављена први пут 1941. године а њено друго издање 1948. године. Трудом угледне београдске куће Слио појавио се први пут, сада, српски превод издања те књиге из 1948. године. Словенци су је одавно превели, негде пре четрдесет пет година, док су је Хрвати пре десет година издали на свом језику. Било је пуно разлога да се и српско издање појави много раније, ако ни због чега другог а оно зато што је Тејлор - као велики историчар - у њој за отпочињање Првог светског рата најодсечније оптужио Аустро-Угарску, и заштитио Србију од свих оних злонамерних и ружних, и неодговорних, и пристрасних тумачења у којима се недвосмислено указивало на њу као кривца за рат, а чега је било доста у свету, и у историографији, и у публицистици, а има га и данас. Довољно је само прочитати завршни део те књиге па ће се видети какав је Тејлор ефектан закључак извео, и то не само када је у питању оцена почетка Првог светског рата него и његовог краја када је уследило и стварање југословенске државе. Време излагања у књизи омеђено је годинама када су хабсбуршке земље

назване Аустријском царевином, а то значи 1804. годином када је престала да постоји Аустроугарска Монархија. Тејлор књигу није делио на два дела као што се могло очекивати, чији би прелом био представљен крајем аустријске царевине 1861. године односно настанком Аустроугарске Двојне Монархије 1867. године, али се из његове наглашене оцене да су Италијани најзаслужнији за крах аустријске царевине а Срби за крах Двојне Монархије може лако осетити, као што се уосталом и из самог тока и садржине излагања види, да се ради заиста о два различита периода аустријске историје. Тејлор је, у ствари, књигу поделио на поглавља држећи се унутрашње периодизације, чини ми се препознатљиве и ни мало изненађујуће за зналце и стручњаке а руководећи се доста личностима и догађајима који су обележили тај период аустријске историје било да је то Метернихово време, 1848. година, Бахов апсолутизам, Тафеово време или нешто друго. Спољна политика му у томе није играла превасходну улогу, на велику жалост нас балканских читалаца, који смо навикли да на ту тадашњу велику државу и опасног суседа гледамо из угла њене балканске политике. Али ни ту страну историје Тејлор није могао избећи на крају књиге, када је Монархија озбиљно срљала у своју балканску авантуру и када се ту наслућивао њен крај. Уосталом, и сам Тејлор је осећао да му спољнополитичка компонента у књизи недостаје. Историчар који је толико заслужан за објашњавање и тумачење међународних односа у XIX веку као да је Хабзбуршкој монархији одузео улогу на тој сцени. У предговору другог издања своје књиге Тејлор је признао да у првом издању сопственом грешком није разматрао - како каже - хабзбуршку спољну политику. Поправио је то у другом издању додавши садржаје спољне политике, али - дозвољавам себи да то кажем ограничено, будући да је негде то учинио овлаш, боље рећи сажето, бар у прве две трећине књиге. Зато и његова анализа почетка дефинитивног краја Монархије после 1906. односно 1908. године у којој се добро уочава њена неславна улога у балканским збивањима, по мени, нема своју потребну дубину.

Читалац би у једном тренутку помислио, сусревши се са оценом да се доласком Ерентала за министра спољних послова 1906. године, који се мало разумео у унутрашњу политику, Аустроугарска тек од тада *de facto* потпуно окренула спољној политици. Да ли је то била изнуђена промена концепције или не, али изгледа ми као да Тејлор није могао избећи да своје излагање од тада усмери на спољну политику. Он, разуме се, има право на своје виђење Аустроугарске монархије, и то је у овој књизи аутентично и показао. У ствари, да не буде недоумице, Тејлор је био свестан да је спољна политика дошла главе Аустроугарској, и то је, на крају, недвосмислено подвукао.

У књизи *Хабзбуршка Монархија 1809-1918.* има заиста пуно тога о чему је Тејлор писао. Види се да га је интересовао државни систем Хабзбуршке монархије, говорио је о идејама и чиниоцима који су доприносили његовом преуређењу и мењању, изнео је своје погледе и о централизму, о федерализму, о либерализму, о конзервативизму, о аустро-славизму, затим о међунационалним односима, посебно односима Немца и Мађара као државних нација, онда о Пољацима, доста о Чесима.

Дао је занимљива запажања о Италијанима називајући их субверзивним елементима у Монархији. Писао је и о јужним Словенима у оквиру Монархије, пре свега о Хрватима оцењујући их најлојалнијим. Тејлор је донео и оригиналне оцене о националним покретима у тој земљи, мењајући неке раније устаљене оцене. Говорио је о појединим догађајима, на пример о револуцији 1848. године, пре свега бавећи се улогом Мађара у њој. Оцењивао је и све важније државнике у Монархији и чланове владајуће куће Хабсбурга као и неке друге личности, каткада доносећи кратке и ефектне скице њиховог карактера и понашања, при чему за неке од њих није штедео речи. За Ерентала је написао да је самоуверен и арогантан, да дрско кевће као теријер, и да је дрско глуп. Новинара Фридјунга, кога је Ерентал ангажовао против српских лидера у Хрватској - сетимо се само Фридјунговог процеса - и који је хушкао на рат против Србије, Тејлор је назвао дивљим немачким националистом. За Франца Фердинанда је рекао да је један од најгорих производа куће Хабсбург, и да је реакционаран, клерикалан, бахат, суров, а каткада и луд. Форгача, који је саставио ултиматум Србији, назвао је лажовом и криминалцем, казавши уз то за њега да је глуп, самоуверен и неспособан.

Када је реч о спољној политици Хабсбуршке Монархије, Тејлор је у књизи показао да су за њега кључна два питања и оба пресудна за њену судбину. Прво је италијанско, и оно је аустријској царевини донело крај апсолутизма. Битке код Мађенте и Солферина, њени порази са италијанским национализмом, одвели су је на неизвештан пут унутрашњих реформи и на друге главне али ризичне правце у спољној политици. Ако је, по Тејлору, 1866. година, која је наравно проистекла из претходних збивања, донела промене у аустријској политици скренувши је од дунавске ка балканској, онда је то био и почетак краја Хабсбуршке Монархије, пут ка безизлазу, пут који се завршио сломом у судару са - како то Тејлор воли да каже - српским национализмом. Друго питање односи се на балканску политику Аустроугарске, и у том оквиру на Источно питање, и на, њој тамо, неизбежног супарника Русију. Тејлорове оцене о томе су доста занимљиве па бих се зато на њима задржао.

Основна теза Тејлора је, кад је у питању балкански правац политике Хабсбуршке Монархије, да је она била против поделе Турске која је постала европски проблем и узрок озбиљних криза на Балкану и Средоземљу и да се ту крије кључ за разумевање њених непрекидних сукобљавања са Русијом, која има другачији став и која жели да је провоцира како би се међу њима на Балкану повукла линија разграничења. Многи историчари се не би могли сложити са овом Тејлоровом тезом - када је у питању Аустроугарска и њен став према европској Турској, с обзиром на искуства из 1878. године, као и на руско-аустријски договор из 1876. године. Упад Аустроугарске у Босну и Херцеговину који је уследио 1878. године, и то уз снажну подршку Енглеске, и аминован од Берлинског конгреса, био је довољно убедљива чињеница о томе да је Аустроугарска имала другачије концепције а да је после тога била озбиљно заинтересована за status quo на Балкану. То не значи да се она ипак није, 1912. године, заложила за цепање Турске под видом децентрализације а,

чим је избио Први балкански рат, и за стварање албанске државе истргнуте из турског државног корпуса. За оспоравање Тејлорове тезе има и других аргумената, али их нећу износити овом приликом. Притисак који је Аустроугарска вршила на Балкан њу је сучелио и са појачаним отпором њеног јужнословенског становништва крајем XIX и почетком XX века. Тејлор тиме логички објашњава рађање српско-хрватске коалиције у Хрватској, као и кретања на хрватској политичкој сцени, при чему се - како је нагласио - ширио простор и за деловање хрватских националистичких и антисрпски расположених странака које ће прерасти у масовни национализам. Чини ми се и да он превише идеализује Штросмајерово југословенство као једино право, чисто, изворно, а не улази у позадину да би октрио разлоге таквог мишљења. Може се прихватити његова оцена да је југословенска идеја била оријентација пре свега једног круга хрватских интелектуалаца, крхка и склона гашењу, а не последица националног развоја. У књизи се, међутим, занемарује и чињеница да су идеје српско-бугарског зближавања носиле у себи поруку југословенства - бар у главама неких београдских интелектуалаца се тако на то гледало - а што се не може приписати Штросмајеровом утицају. Занимљива је, међутим, Тејлорова теза да слоган о великосрпској политици Србије, који се почео све више чути од 1907. године, није дело аустроугарске пропаганде - као што је то у нашој историографији било присутно, а што се објашњавало чињеницом да се Аустроугарска припремала за анексију Босне и Херцеговине па је оптуживала Србију за великосрпске идеје - него је то производ Хрвата који су из страха од неких мера Мађара управо тим оптужбама против Србије хтели да уплаше бечке политичке кругове, у чему су и успели.

Издисај Аустроугарске, по Тејлоровом мишљењу, отпочео је анексионом кризом и свим оним што је она донела у понашању аустроугарских државника. Кривца за то Тејлор није видео само у Хабзбурзима и њиховим државницима који су пренебрегли потребу да нађу решење како би сви народи у њиховој Монархији живели у добрим економским условима и имали подношљиви национални положај. Прави кривац било је то што је Аустроугарска постала инструмент немачке политике и што није имала излаза из тог круга - тврди Тејлор. По његовој оцени, Аустроугарска је 1912. године Балканским ратовима изгубила место велике силе, а после чега се сударила са Србијом ношеном, како би то Тејлор рекао, великосрпским и као помоћним југословенским национализмом, а ја бих пре рекао ослободилачким и ујединитељским програмом. Улазак у рат против Србије 1914. године Тејлор приписује аустроугарским политичарима и генералима оспоравајући им да су имали и прави план и прави циљ, осим ако то није био, с њихове стране, покушај обнове Аустроугарске као велике силе. Уместо да дође до њеног опоравка, Немци су је пред српским офанзивама спасили и у њој преузели политичку и војну власт. Дакле, Немци су тада Хабзбуршку монархију претворили у свој протекторат - закључује Тејлор. И то је, по његовој оцени, - њен крај.

На завршетку свог излагања у књизи Тејлор је размишљао о југословенској идеји која је наводно била оваплоћена у новоствореној југосло-

венској држави. Стекао сам утисак да је за тај део свога казивања Тејлор користио Ситона Вотсона, али и да је неке ствари, у вези са тим, много боље видео после искустава Другог светског рата, тако да су у друго издање накнадно ушла нека његова другачија размишљања и нове оцене. Тејлор је изразио сумњу у опстанак југословенске државе која је, разуме се, настала, како би се то рекло, на развалинама хабсбуршке државе. Био је саввим отворен у оцени да су Хрвати и Словенци нашли у њој само привремено прибежиште, а да је југословенска идеја, међу њима, заправо интелектуална, изгубила своје поборнике. У прилог томе, по мишљењу Тејлора, сведочи и чињеница да су се српски носиоци власти, захваљујући успеху немачког оружја, 1915. године нашли у иностранству и тамо прихватили оно што код куће не би. Дакле, за све њих, југословенска држава била је мање зло од онога што је могло да их задеси у Првом светском рату. А то значи да се тој држави могло приписати само привремено трајање.

Једна Тејлорова мисао у вези са стварањем Југославије наводи ме да кажем још неколико речи о томе. Тејлор је сведок и прве Југославије, оне у чијем су имену била убележена три народа, дакле Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, и онда њеног преображеног облика у Краљевину Југославију, затим њеног рушења, и напослетку стварања друге Југославије - федеративне. У закључку књиге он је изнео тврдњу да је Југославија поновила слабости од којих је патила Аустроугарска која је у свом саставу имала осам народа, што је њу одвело у неповрат. Југославија је, како каже, имала девет народа. По њему, Југославија је била нова верзија аустријске идеје која је требало да буде оружје које ће чувати заједно различите народе. Међутим, њени стубови били су слаби. Идеја Југославије имала је преуску основу да би се сачувала - а то је војска, а идеја Велике Србије превише противника у сепаратистима - пре свега хрватским. Тејлор је сматрао да је и много другог недостајало тој држави која је ујединила становништво више држава, пре свега што томе није претходио један процес по угледу на италијански и немачки модел уједињења. Становништво Југославије није претходно уједињено културом, као што је то учинило становништво које је ушло у састав уједињене Италије и уједињене Немачке. Народи Југославије нису имали ту предисторију, па је Тејлор изразио дубоку сумњу у њен опстанак. Можда му се мало учинило да ће Јосип Броз имати више среће и да ће наћи бољу идеју него што су је имали Хабсбурзи, тј. да ће социјалном револуцијом и економским напретком изгладити међунационалне сукобе у земљи. Чини ми се, међутим, да је неким случајем Тејлор писао ову књигу после 1974. године - сетимо се само амандмана и новог устава - зацело би дефинитивно напустио и овај трачак наде. С овим у вези присетио сам се речи нашег великог научника Стојана Новаковића које је написао давне 1890. године - а које се могу наћи у његовој студији Балканско полуострво и етнографски спорови - да би до правог уједињења јужнословенских народа дошло ако би се они претходно ујединили културом, као што су то учинили Италијани и Немци. То каже Новаковић. Ове упозоравајуће речи, као што се види, написане су много деценија пре него што је то исто казао Ален Џ. П. Тејлор.

Мр Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ*

МЕДИТЕРАН КАО ПРОСТОР СВЈЕТСКЕ ИСТОРИЈЕ

(Поводом књиге Ф. Бродела, *Медиџеран и медиџерански свијет у доба Филија II*, Подгорица / Београд, 2001)

Велики народи имају посебну перцепцију историје. Њихов доживљај прошлог углавном се састоји од низа "великих слика" чија су подлога велики континенти и мора. То је простор који они можда не сматрају за "родно мјесто" своје историје, али сматрају за "родно мјесто" своје величине, и то од тренутка када су се на њему нашли њихови бродови, војници и трговци. Крајње границе тог "њиховог" свијета готово се и не примјећују са историјске осматрачнице. Разлог за то јесте тај што они свој идентитет не граде на тим крајњим границама свјетова. Границе на којима они граде свој идентитет јесу унутрашње границе ових свјетова - границе цивилизације. Код малих народа другачија је историјска оптика. Границе њиховог свијета не сежу далеко, а често су за њих "свијет" - велики народи. Мали народи као да немају толико простора за унутрашње границе, али је зато за њих спољна граница - у правом смислу те ријечи - линија живота. Брисање и цртање тих граница за мале народе је историја, односно "прављење историје", тако да није необично што сви мали народи желе да имају свог Наполеона. Из угла малих народа Наполеон је стваралац историје, а из угла великих - рушитељ. Велики народи, за разлику од малих, нијесу љубитељи историјске биологије, која учи да Нација настаје исто као и човјек: спојем два супротна пола на неком Аустерлицу. Аустерлиц је за велике народе само једна несретна епизода, које не би било да се најприје нијесу сукобили морнари и трговци. Дакле, у историјској оптици великих народа у првом плану су морнари и трговци, или простор и жито, па тек онда војске, које су, барем у нормалним државама, оличење сваковрсне ограничености.

Овај осврт на историјску оптику малих и великих народа, осврт два доживљаја историје, односно двије слике свијета, представља покушај да се укаже и на два могућа историографска приступа прошлом. То кон-

* Аутор је асистент на Филозофском факултету у Никшићу, Бар.

кретно значи да историчари могу да бирају мјесто са којег ће да гледају уназад, да бирају саговорнике и њихову причу, да бирају "јунака историје" и границе ко је су им битне, и напokon, да се одлуче да ли ће да буду нотари или посматрачи, односно да ли ће да региструју или промишљају прошлост. Пред овим избором нашао се крајем двадесетих година 20. вијека и француски историчар Фернан Бродел (1902-1985). У то вријеме Бродел је почео да прикупља грађу за своју књигу о медитеранској политици шпанског краља Филипа II (владао од 1558. до 1598).

Када је почео да истражује и припрема се за писање књиге о Филипу II Шпанији и Медитерану, Бродел није имао у глави концепт "тоталне историје", тако да није претпостављао да ће књига добити форму сасвим другачију од оне коју је био замислио. Ствари су ишле сљедећим редом: Године 1927. Ф. Бродел, тада гимназијски професор у Алжиру, одлучује да на Сорбони пријави докторску тезу о Филипу II. Његова теза је прихваћена за одбрану, и он у љето исте године почиње опсежна архивска истраживања. Већ на првом кораку, имао је невјероватну срећу. Тражећи да купи обичан фото-апарат, налетео је на неког америчког филмског техничара, који му је понудио стари апарат за смањивање филмских сцена. Бродел је одмах схватио да му овај апарат може бити идеално средство за снимање докумената. Касније је Бродел писао да је изазивао завист архивских радника, јер је дневно правио двије-три хиљаде снимака, које је касније читао уз помоћ пројектора. Микрофилмова, наравно, још увијек није било. За историчаре који се увијек обесхрабре када на почетку истраживања помисле на стотине фасцикли које морају прегледати, овакав детаљ има значење божије милости.

Архивска истраживања на којима ће израсти његово обимно дјело, а која су започела у љето 1927. године, Бродел ће завршити тек 1939. године. У готово петанестогодишњем трагању за изворима, обишао је све најзначајније архиве на Медитерану - од шпанских, француских, венецијанских, до Дубровачког архива, гдје је, како каже, коначно нашао најкориснију грађу за његову књигу о "прошлости мора". Како је пролазило вријеме и "архивски сати", код Бродела је све више сазријевало увјерење да "главни јунак" његове књиге треба да буде Медитеран, а не Филип II. Након пет-шест година архивских истраживања, дефинитивно је одлучио да напусти првобитну замисао: "прошлост мора" долази у први план. Раздобље Филипа II одједном постаје само условни хронолошки оквир у којем се посматра "прошлост мора". И сада, постаје мање важно да ли је у питању вријеме Филипа II или Филипа IV. Оваквим приступом Бродел се ослободио првог гвозденог обруча традиционалне позитивистичке историографије. Предметом његовог истраживања постаје "оно што представља понављање, спорост и трајање", дакле, не искључиво оно "што је било". Рећи ће Бродел и да њега интересују друштвене структуре које се споро троше. У првој књизи о Медитерану навешће пет одредница за које сматра да учествују у "одржању" једног простора, односно пет одредница које чине његову историју. Тих пет одредница су: географија, политика, економија, цивилизација и религија. Слиједећи такав свој доживљај историје, у првој је књизи предмет Броделове па-

жње Медитеран као географски простор: границе, геоморфолошке и регионалне цјелине, мора, острва, обале, клима и живи свијет. Природна основа је за њега креативна сила, и то сила која обликује друштва која ту обитавају. Сасвим неочекивано, он "уводи" тло као "јунака историје". Тиме доводи у дилему добронамјерног Ранкеа. Јер, како рећи "шта је уистину БИЛО", када то што је било, дјелимично, или на неки други начин, још увијек "ЈЕСТЕ". Предмет историје тако постаје нешто што још увијек у неком виду постоји, нешто што је дио садашњости или несвршена прошлост. Нема садашњости у историји, јер то онда није историја; оно чиме се историчари баве завршено је - недавно или давно, али је завршено. Бродел управо изналази необичне копче за оно што је било и оно што још увијек јесте, и у том методолошком умијећу налази се дио његове стваралачке величине.

Након обраде медитеранског простора, Бродел је пажњу посветио друштву (друштвима) медитеранског свијета. У његовом историографском поступку препознаје се намјера да друштва прикаже не само као збир демографских и социјалних структура већ као творачку масу која израста из тла и која је животним нитима везана за њега. Сва ова друштва чине историјски препознатљиву цјелину која се зове - медитерански Свијет. Ова друштва некако наликују Холбајновом Атласу, јер на својим леђима носе "сазвежђа" политике, економије и културе. Ова друштва су позорница "драме Средоземља", која се током 16. вијека одиграва. Први чин те драме је - израстање политичких колоса, империја, што неминовно изазива сукобе, помјерања, прерасподјеле, преокрете. За Бродела је то природно стање ствари, и посљедица чињенице да је историја "наизмјенице наклоњена и ненаклоњена". Међутим, Бродела не занимају само "историјске" рушевине и грађевине; њега првенствено занимају силе које граде и руше. "Рат није беспоговорно антицивизацијски", каже Бродел, "он означава ритмове и сезоне, отвара и затвара врата времена. Чак и кад је привидно у стању мировања, он наставља свој потмули притисак, он се надживљава." Како се на основу овог запажања може закључити, ратови на Медитерану нијесу само доба када се код оне друге стране тражи слаба тачка већ, прије свега, етапа непрекидног покушаја једног друштва да пронађе најјефтинији пут за своје бродове.

Поред оваквих непрестаних медитеранских (ратних) судара, чији прасак савременици понајбоље чују, а историчари понајбоље виде, Бродела интересују и они немушти "сударима", у којима се много касније препознаје побједник. Ријеч је о "сударима" које бисмо најпрецизније означили као мијешање култура и цивилизација. Бродел каже да је једна од најважнијих одлика цивилизације - путовање, иако се стиче утисак да су оне привржене једном мјесту. Његов је став да "не може се замислити цивилизација која не извози своја добра на далеко", нити цивилизација која не извози људе, начин мишљења и живљења. Бродел наводи и један прикладан израз за ову сталну размјену, а то је - позајмица. Читав Медитеран простор је велике и вјековне "позајмице". Када свака од тих "позајмица" нађе своје мјесто у друштву, које је свјесно или несвје-

сно преузима, добијамо форму идентитета коју на тај начин обликује читав медитерански простор. До тог је открића дошао Бродел када је почео да прибира грађу за једну сасвим другу књигу.

Када је почео радити на књизи о шпанском краљу Филипу II, указао му се читав један свијет. Историчке изворе из времена Филипа II он је онда почео да чита као изворе о том свијету, а не као изворе о једној личности која је његов минорни дио. То је била сасвим нова историографска оптика. Лаици би рекли: умјесто да посматра лист, Бродел се одлучио да посматра дрво које је дало тај лист. Ма како профано звучало, тешко да има једноставнијег објашњења за Броделов историографски приступ. Оно што је требало да буде главним предметом Броделове књиге - владавина Филипа II, постало је само један њен, не баш значајан, дио. Сам Бродел каже да је био у дилеми да ли да тај дио уопште објави. Ријеч је о нешто више од 250 страна текста, који се односи на владавину Филипа II и који представља типичну политичку историју. Броделове књиге, иначе, имају близу 1.200 страна. И тек у ових 250 страна, рећи ће Бродел, Ранке би "препознао своје савјете, свој начин писања и размишљања".

Међутим, Фернан Бродел је сасвим изневјерио Ранкеа, искористивши изворе за својеврсни историографски артизам. Другачије читање извора, што је последица другачијег доживљаја историје, учиниће Бродела творцем једног новог историографског писма. Историчар Андреј Митровић сматра Бродела представником "методолошког плурализма", јер он, служећи се историјским изворима, "поставља најразноврсније теме и питања". Извори за њега нијесу само забиљешке о догађајима, већ, исто тако, и основа на којој се може градити цјеловита "слика свијета". "Догађаји су прах: они промичу кроз историју попут бљеска, тек што настану, већ се враћају у таму, а често у заборав", записаће Бродел, не спорећи да догађаји указују на суштину. Међутим, "суштина" за њега није исто што и "цјелина". Тек је слика цјелине - Историја. Књига о Медитерану покушај је да се направи, и оживи, једна таква историјска слика свијета. Историја Медитерана постаје "замјена" за историју свијета.

Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ*

О УТИЦАЈУ БРИТАНСКЕ ПОЛИТИКЕ НА ЦРНУ
ГОРУ У XIX И ПОЧЕТКОМ XX ВИЈЕКА
- НОВИ ПОГЛЕДИ

(Поводом књиге мр Саше Кнежевића, *Црна Гора и Велика Британија, Одабрани радови*, Историјски институт Црне Горе, Подгорица 2001)

Чини ми задовољство што сам у прилици да представим једно јединствено дјело у црногорској историографији и његовог аутора. Ријеч је о књизи магистра Саше Кнежевића "Црна Гора и Велика Британија". Иако је ријеч о научном првијенцу младог колеге, асистента на Филозофском факултету у Никшићу, ускоро доктора историјских наука, на почетку истичем да се ради о зрелом и на високом научном и методолошком нивоу историографском шттиву, и сасвим формираном историчару, озбиљном истраживачу и суптилном педагогу, актуелном предсједнику Друштва историчара Црне Горе.

Сам наслов књиге коју представљамо сугерише да се ради о тексту који је по много чему освјежио црногорску историографију, а посебно што предмет његовог истраживачког рада јесте велики изазов, поготово зато што историја односа између Црне Горе и Велике Британије, и поред значајних мањих радова или у оквиру ширих прегледа црногорске политичке, дипломатске, привредне и културне историје у доба постојања црногорске независне државе XIX и почетка XX вијека, није ни довољно ни цјеловито истражена ни обрађена. Књига Саше Кнежевића зато представља прво прегнуће једног црногорског историчара да се позабави свеколиком сложености и проблематиком односа између Велике Британије и Црне Горе и, нарочито, утицајем британске политике на судбину Црне Горе и Црногораца, у оквиру Источног питања, у више развојних фаза, поводом великих историјских догађаја у којима су улога и утицај британске политике имали далекосежан значај за опстанак и будућност Црне Горе и црногорског народа.

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу, Подгорица.

Иако књига Саше Кнежевића "Црна Гора и Велика Британија" садржи одабране текстове из области црногорско-британских веза и односа, сложена је у чврсту, хомогену структуру, методолошки и хронолошки зналачки распоређених и повезаних радова, тако да је постигнута кохерентна цјелина, која свакоме тексту-прилогу даје додатну вриједност и смисао, у којој су појединачни текстови тако саображени да граде чврсто композиционо сздање.

У кратком и згуснутом предговору аутор је дао не само суштину црногорско-британских односа него је, ненаметљиво, истакло своју непристрасну позицију објективног истраживача, који афирмише критичност и непоткупљивост историјске истине, без комплекса и предрасуда.

Почетак црногорско-британских односа може се датирати у доба Петра I Петровића Његоша у вријеме заједничког ратовања против Наполеонове војске у Боки Которској (1813), али све до битке на Граховцу, иако су Црну Гору походиле поједине значајне британске личности, нарочито у Његошево вријеме, не може се говорити о неком дјелотворнијем утицају британске званичне политике на међународни положај Црне Горе. Тек од тада утицај британског фактора на Црну Гору и Црногорце постаје важан и све више судбоносан у спрези са другим европским силама.

У то вријеме Велика Британија је била водећа свјетска индустријска, трговачка, поморска и колонијална сила, док се Црна Гора борила у непрекидном четиристогодишњем рату за голи опстанак, територијално проширење и међународно признање своје фактичке независности. Та "мрља на карти", како је назва један Енглец, све више је бивала предмет европске јавности, па и британског јавног мњења. Међутим, водећи глобалну политику и штитећи своје интересе широм свијета, Велика Британија је, све до Гледстона, у Европи, а посебно у оквиру Источног питања, у коме се рјешавала судбина европске Турске и у њој вјековима поробљених земаља и народа, стално држала страну Отоманског царства и водила протурску политику која је дјеловала не само обесхрабрујуће него и поразно и убиствено на национални опстанак и развој покорених балканских народа, а нарочито Црне Горе која се тако дуго отимала из загрљаја отоманске империјалне хоботнице.

Управо времена балканских криза изазивала су интересовање британске дипломатије за Црну Гору. Дипломатски односи између британског колоса и мале Црне Горе успостављени су након међународног признања Црне Горе 1879.

Књига Саше Кнежевића промишљено а непретенциозно даје континуитет и смисао британске политике према Црној Гори, њену цјеловитост, изузев анексионе кризе и однос Велике Британије према црногорском питању у току и послије Првог свјетског рата, што је аутор оставио да посебно обради у оквиру своје докторске дисертације.

Петнаест згуснутих радова, чињенички утемељених, а истраживачки промишљених, третира британско-црногорске односе са три аспекта и на три научне равни: једни су посвећени непосредним политичко-дипломатским и привредним односима између ове двије земље, а

настали су углавном на основу архивске грађе, док други дају слику и виђење историје Црне Горе, њеног друштва, живота и обичаја Црногораца, њиховог карактера, културе, који су дати у британској штампи и књигама путописног, етнографског и историографског карактера које је Кнежевић, као добар зналац енглеског језика, могао да користи за ту групу својих радова. Трећи аспект представља текст опширног документа који аутентично свједочи о томе како су Енглези видјели историју Црне Горе, у ствари британски званични поглед на Црну Гору, али и став политике те велике силе према унутрашњем устројству Црне Горе, њеном међународном положају, као и њеним перспективама за даљи развој.

Иако књига експлиците није синтеза о предмету којим се бави, она у својој првини и новини, свјежини информација и сазнања и за научника и обичног читаоца, успијева да конституише неко више унутрашње јединство и духовну атмосферу из које неударено еманирају и општост и нужност историјског сазнања, тако да се генерални кристалишу сами по себи, без директнијег уплитања самог аутора.

Мр Кнежевић је историограф ријетког дара и већ савладаног заната историчара. Своју књигу је започео текстом о одјеку и третману Граховске битке у британској путописној и, прије свега, историографској литератури, догађају који има изузетан значај у црногорској историји, који је снажно скренуо пажњу европске и британске јавности на Црну Гору, намећући црногорско питање као дио Источног питања.

Најзаслужнији за познавање Црне Горе и њеног народа у Великој Британији, и најбољи познавалац, јесте Виљем Милер, који је у Црној Гори боравио више пута и био тумач Битке на Граховцу, онај који је умио да осјети и схвати настојања књаза Данила да се избори за међународно признање и територијално проширење Црне Горе. У исти контекст спада и амбициозно написана историја Црне Горе Френсиса Стивенсона, док књига Виљема Кера "Црна Гора" (1884) представља синтезу знања о Црној Гори, али и виђење саме битке. Слично свједочанство оставио је и Роберт Кенеди, дугогодишњи енглески посланик на Цетињу, у публикацији "Од Цетиња до Виндзора" (1898), који наглашава историјску свијест Црногораца о значају Битке на Граховцу.

Посебну пажњу аутор је посветио енглеском државнику и политичару Гледстону и пјеснику Тенисону који су написали апотеозе Црној Гори. Нарочито је издвојен опис Граховске битке коју је у свом дјелу "Црна Гора, њен народ и његова историја" (1877) дао Виљем Дентон, који је боравио у Црној Гори на почетку владавине књаза Николе. Његова књига је била један од значајнијих извора о Црној Гори за све радозналију енглеску јавност. Лијепа и вриједна запажања о Црној Гори оставили су и Х. Ричи и Странгфордова. Суштина писања свих њих и поред хладне објективности зависила је и од тога да ли су били опредељени протурски или прословенски у Источном питању.

Мр Кнежевић је у својој књизи дао упечатљиву слику писања британске штампе, а посебно "Тајмса", о црногорско-турском рату 1862. године, диоптрију овога реномираног европског гласила у којој су се од-

сликавале, преламале или искривљивале вијести из овога рата, у коме је Велика Британија заступала позиције Турске, штитећи своје интересе. Тачност и објективност објављених вијести зависила је из којих извора су преузимане информације, али су "Тајмсови" дописници очигледно фаворизовали турску страну. Дешавало се да вијести о истим догађајима буду различите, зависно од извора, али без обзира на извјесну пристрасност у односу на Турску и злурадост у односу на Црну Гору у најтежем сукобу који је ова мала држава водила са великом империјом, писање "Тајмса" представља драгоцјен извор података за богату дипломатску историју у вези са тим догађајем, послије којег се "Источно питање приближавало опасној тачки", како то наводи Саша Кнежевић. То је била прилика да се енглеска јавност информише о Црној Гори и да осјети и схвати суштину њених односа са Турском.

Аутор ове занимљиве и значајне књиге потрудио се да изучи и сагледа како је енглеској јавности представљена историјско-етнолошка димензија Црне Горе, живот и обичаји Црногораца, њихов ментални склоп, карактеролошке и друге вриједности. У том дијелу књиге посебно мјесто дао је познатим списатељицама Мекензи и Ирби и госпођи Странгфорд, које су дале слику и пресјек живота Црне Горе, с посебним нагласком на положај жене у црногорском друштву.

Несумњиво је тачна оцјена писца оце књиге да су сви поменути аутори доприносили да се у Великој Британији стекну одређена знања о животу Црногораца, али да су у исто вријеме стварали и одређене стереотипе.

Смисао и историографско тежиште у књизи представља текст који разрађује британску политику у вријеме Велике источне кризе која је и поред свих заплета, интрига и бројних перипетија у рату 1876-1878. донијела Црној Гори и међународно признање и територијално проширење, без обзира на то што се Турска свим силама трудила да изигра одредбе Берлинског конгреса 1878. и пролонгира њихово извршење, у чему се ослањала на наклоност британске владе и дипломатије, све до доласка на власт Гледстонова кабинета, када је Велика Британија, заједно са осталим великим европским силама, приморала Турску да испоштује одлуке Конгреса. Кнежевић је изванредно обрадио ово питање, као и однос британске политике према питању разграничења Црне Горе и Турске 1878-1880. У том корпусу обрађено је и интересовање за држање Црне Горе између 1885. и 1887. године. Нарочито је издвојена посјета књаза Николе Лондону 1898, а морални нуклеус цијеле књиге представља текст о књазу Николи и Глестону, који се нијесу никада срели, али су обојица обиљежили историју Црне Горе и утицали на њену судбину. С једне стране истиче се морална и политичка снага британског државника, а с друге деликатност положаја и величина трагизма посљедњег Петровића у ореолу пријатељства два великана који су не само обиљежили него и надживјели своје доба.

Мр Кнежевић је нарочиту пажњу посветио привредним и културним везама између двије земље од 1878. до 1918. године, али и њиховим укупним односима на почетку XX вијека, не улазећи у анексиону

кризу у политици Велике Британије према Црној Гори и њеном опстанку као независне државе у току и послије Првог свјетског рата, у времену у коме је велика савезница имала недоследно држање према Црној Гори и отворен непријатељски став и неповјерење, као резултат интрига које су се око ње плеле, што је на крају резултирало да велика савезница, одричући се начела легитимитета, потпомогне пресудно нестанак независне црногорске државе.

Као епилог књизи Саша Кнежевић је узео слику и мјесто Црне Горе у британској историографији, њену историјску истину и разумијевање, и на крају улогу британске политике у Скадарској кризи, великој црногорској трагедији која се одвијала наочиглед цијеле Европе и Велике Британије.

Преостаје нам да на крају честитамо аутору и пожелимо још оваквих књига.

Проф. др Ђорђе БОРОЗАН*

ДРЖАВНОПРАВНИ ЖИВОТ СРБИЈЕ 1918-1991 У НАЈНОВИЈИМ ИСТОРИОГРАФСКИМ ДЈЕЛИМА

(Поводом књиге Љубодрага Димића, *Историја српске државности, књига III, Србија у Југославији*, Нови Сад, 2001.

У едицији *Историје српске државности*, књига *Србија у Југославији* представља завршну тематску цјелину у којој аутор на основу обимне архивске грађе и литературе тражи и налази упоришта државноправног живота Србије у времену њене инкорпорираниости у институционалне садржаје југословенске државе од 1918. до 1991. године. На том дугом путу из обиља историографске баштине која је сва у слојевима, научна, али и идејно и идеолошки обојена, чињенично за и против, интерпретативно несагласна, недовољно утемељена у контексту догађајног, друштвеноекономског и професионалног, оптерећена прошлошћу и несагледивом савременошћу, проф. др Љубодраг Димић, као и у претходним својим књигама, полази од броделовског приступа да се историја може писати "само ако искористимо њено мноштво, њене захтеве, отпоре и замке, као и њен полет за покушај стварања историје различите од оне којој су нас подучавали наши учитељи".

Управо полазећи од ових и бројних других премиса, упозорења и замки класичне и емпиријске историографије, избегавајући "уклетост методологије" Димић се, снагом научног сензибилитета, суочава са прошлошћу у којој још све ври, која је увелико онаква какву су је осјетили, видјели и описали савременици, сва у ритму сопствених виђења догађајног и друштвеног, најчешће у сфери идејног до острашћености и романтичарског до самозаљубљености - дакле сва у што љепшим траговима о себи и свом времену.

Као аналитичар историјских епоха, несагледивих осим у појединим рукавцима наука, а историја је, свакако, само један од њих, Димић настоји да у хрпи архивалија и мноштву илузија похрањених у књигама и часописима пронађе суштину државноправног бића Србије од суочава-

* Аутор је редовни професор на Филозофском факултету у Никшићу, Подгорица.

ња њене политичке елите са изазовима насталим Првим свјетским ратом. Из сумрачја становништва државе Србије, ваљало је уочити излаз са беспућа којим се пошло, указати на путеве и стрампутице политичких и националних вођа обрване моделима будуће државе, уочити аутархична схватања власти по мјери водеће странке и политичких коалиција, као и по правилу утицаја ауторитарних личности. Свако наслеђе обавезује. Србија је свој претходни државноправни развитак од стицања независности 1878. испунила националним ангажманима ауторитарних личности, не само у лику владоца, и могло се очекивати да, с обзиром на учинак српске владе у вођењу рата и обликовању програма уједињења Срба, Хрвата и Словенаца, њен доминантан утицај добије и престижну улогу у завршном чину уједињења, организовању власти новонастале Краљевине СХС и у институционалном обликовању унитарног монархистичког модела. И доиста је тако било, ма шта се данас говорило и писало о лошим компромисима српских политичара и политичком мегаломанству монарха који од југословенског простора нијесу уочили тада докучиви српски простор и национални интерес у Југославији или мимо ње. Пред овим изазовом Димић се, као многи из његовог еснафа, није колебао. Одбацио је тај за историчара несигуран пут, послужио се средствима својственим истинском посленику струке - када тле подрхтава, када смутна савременост куди прошлост и узалудно је поправља, неминовно је уочавање слојевитости догађајног и друштвеног у писању "поздани историје" и свега што оставља утисак реалне реконструкције прошлости. Да би објумио поливалентност између оног што је Југославија уистину била и што су њене политичке елите жељеле да буде, Димић се, у овој несумњиво особеној синтези, определио за сагледавање суморних времена једне епохе у којој су развејане многе илузије актера и сљедбеника, настале и нестале институције и модели политичког живљења државне заједнице чије су елите биле обрване заробљеношћу преспорих еволуција у схватању, прихватању и толерантном поштовању сопственог и свих других - националних, вјерских, културолошких, традиционалних и других идентитета.

Тумачећи чињенице у времену и простору, Димић сматра да разјашњавати суштину историје Србије и Југославије значи упорно успостављати везе између духа материјалног живота и различитих флукуација људског настојања, што је тешко и готово немогуће ускладити ритмом који међусобно кореспондира. Све доступно је недовољно, само знање никад није коначно, догађаји, процеси и њихове интерпретативне манифестације су заводљиви, јер, упркос свему, историографски метод је "с ону страну трајања". Овом синтезом аутор настоји и у знатној мјери успијева да на медитативан начин обухвати и научно искаже историју Југославије која се свуда уочљиво види и упоредо са тим Србије, која има и премало и превише, која нестаје с познатог географског видокруга, а затим настаје у просторима политички стварног и могућег, чије елите заборављају или потискују национални интерес, не разлучују ранији србијански од политички изазовнијег српског интереса, мире се са политичким и националним преобликовањем, служе се формама новонаста-

ле државе, граде је и утемељују, да би, затим, "пробуђени", љути на друге и национално надахнути, спутавали, рушили и одрицали се учињеног, идући назад јер се замаглила будућност, тражећи кривце више у другима него у себи. У таквим околностима, када прејакко засија прошлост наспрам суморне савремености и неизвјесне будућности, стиже се опет, као много пута раније, до отворених сумњи, раскола и сукоба. На југословенском простору они су најчешће били посљедица колико геостратегијских амбиција великих сила толико и неспособних националних елита да схвате прошлост онакву каква јесте, да их у њој има и на свијетлој и на тамној страни историје, те да је савременост и будућност бољи избор за живот од било каквог насилног поправљања реално непоправљиве прошлости.

Књига *Србија у Југославији*, писана пажљиво одњегованим стилем, пулсира ритмом Димићевог сензибилитета, историчара који смисао идеја, ангажман група, колективне судбине, национална и општа догађања, друштвене структуре и идеолошке изазове анализира утврђујући менталне структуре српског и југословенског друштва у XX вијеку, времену у којем се државноправност Србије у основи "хранила" лажним дилемама.

Дуге године изучавања архивске грађе и провјеравања најразличитијих порука из хетерогене литературе о историји Југославије и Србије у њој, сагледани кроз призму дихотомног поимања времена и простора, у овој синтези потврдиле су старо правило: нема ничега олако и брзо, не бар у историографском сазнању и писању. Димић се правила историчарева струке држи и када се чини да снагом несумњивог знања и имажинације жури примичући се ватри савремених догађаја и збивања. У овом случају, нелагодно правећи компромисе са захтјевом струке и научним принципима, суочио се са изазовом да пише о историји српске државности у времену постојања Краљевине (СХС) Југославије и њеном републиканском трајању, окончаном 1991, и да при том посебно учача успоне и падове, путеве и странпутице Србије у Југославији од 1918. до 1990. Тежак и за историчара незахвалан посао утолико што се ради, временски једним дијелом, о збивањима, догађајима и људским судбинама који још снажно пулсирају животом измакле епохе и жилаво се одупиру реалном поимању, тражећи заклон у митској стварности, одлажући неумитни суд историје. Свјестан и ове опасности, Димић се као историчар суочио и са овим изазовом и одолио му.

Сводећи резултате сазнања о *Србији у Југославији* од времена стварања Краљевине СХС када су њене институције, посебно монарх и поједини чланови владе, објективно утицали на избор политичког живљења државе у коју се стопила државноправност Србије, преко искушења насталих током Другог свјетског рата, од нестанка монархије до настанка републиканског федералног модела, као и у деценијама преобликовања федералне државе којој су покрајине Косово и Метохија и Војводина стално сужавале компетенције државности, Димић је пажљиво навео све кључне разлоге отварања српског питања "по четврти пут у XIX и XX веку". С тим у вези је и ова његова констатација: "Смисао 'фе-

дералне равнотеже' огледао се у ћутању о геноциду, федерализацији Србије, бројним хипотекама (великосрпски хегемонизам и национализам), негирању националног индивидуализма, интернационализму и сличним појавама" (стр. 456).

Остављајући отвореним за даља истраживања многа питања, посебно оно - како је и зашто дошло до "дешавања народа" током 1988. и с пролећа 1989, након еуфемистичке "антибиروقратске револуције", Димић само констатује чињеницу да је Скупштина Социјалистичке Републике Србије 28. септембра 1990. усвојила Устав Републике Србије у којем је "исказана решеност" да Србија постане "демократска држава свих грађана који у њој живе". Сводећи резултат многих изазова и несумњиво вишезначне трауме којима је српски народ био изложен у тој деценији, о чему ће тек долазећи историчари дуго говорити и писати, Димић је несумњиво тачним уочавањем назначио да "изазови последње деценије XX века удаљили су Србију од типа друштва и цивилизацијских стандарда којима је у историји стремилa". (стр. 457).

Књигом *Србија у Југославији* дата је сигурна основа за даља истраживања и нова синтетичка обликовања којима ће, увјерени смо, она бити подстицајан и изузетно користан приручник, сигуран путоказ и ризница знања. Читаоци и корисници наћи ће у њој знатно више порука од ових уочавања на страницама девет поглавља названих: Историјски пут, Трагови српске државности у Краљевини (СХС) Југославији, Организација нове државе и српски државни идентитет, Закони и идеологија диктатуре, Дезинтеграција југословенске државе и идеје о државно-правној посебности Србије, Држава у рату, Федерална Србија, Уставноправно обликовање југословенске федерације и државност Србије и Декомпоновање југословенске федерације и питање српске државности.

Јелена АНТОВИЋ*

ПРЕГЛЕД ФОНДОВА И ЗБИРКИ АРХИВСКИХ И НЕАРХИВСКИХ ИНСТИТУЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ

(Поводом књиге *Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори, том I-II*, Цетиње, 2001.)

Говорити о публикацији "Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори, том I-II" која је у децембру мјесецу 2001. године у издању Државног архива Црне Горе изашла из штампе није нимало једноставно чак ни за лице које се веома уско стручно бави архивистиком. Зато је жеља аутора ових редака да читаоцу Историјских записа, који ће несумњиво имати потребу да се поближе упозна са њеним садржајем, укаже на вриједност ове публикације и, не оптерећујући га детаљима, на једноставан начин, упуту како ће је користити.

Државни архив Црне Горе је поводом прославе јубилеја 100 година Државне архиве у Књажевини Црној Гори и 50 година свог постојања,¹ одлучио да објелодани који се то архивски фондови и збирке у Црној Гори данас чувају у депоима његових архивских одјељења, библиотека, музеја и вјерских институција, и све то сабере у публикацији под називом "Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори".

Како је Савез архивских радника Југославије још 1983. године у Београду објавио публикацију под називом "Архивски фондови и збирке у СФРЈ - СР Црна Гора"² са подацима о фондовима и збиркама архива и архивских одјељења Црне Горе из 1976. године, у Државном архиву Црне Горе дошло се до, готово једино могућег, рјешења да се та публи-

* Аутор је виши архивист у Државном архиву Црне Горе, Котор.

¹ Свечана прослава јубилеја обиљежена је на Цетињу 23. јануара 2002. године поздравним говорима најеминентнијих личности архивистике наше земље и иностранства, уручивањем јубиларне плакете архивским одјељењима и појединцу, изложбом докумената, као и промоцијама публикација Државног архива Црне Горе. Том приликом ову публикацију промовисала је Јадранка Селхановић, помоћник директора Државног архива Црне Горе.

² Архивски фондови и збирке у СФРЈ СР, Црна Гора, /издавач: Савез архивских радника Југославије, Београд, 1983. стр. 1-146.

кација Савеза објави као фототипско издање и приреди као I том (страна 1-146 I тома, жута нијанса папира) ове јубиларне публикације Државног архива. Док је за новопримљене фондове и збирке од стваралаца за период 1976-2000, фондове и збирке неких постојећих и новооснованих архивских одјељења чија грађа није обухваћена I томом Савеза, као и за фондове и збирке неархивских институција, одлучено да се приреде као II том (страна 1-300 II тома, бијела нијанса папира) ове јубиларне публикације Државног архива Црне Горе.³ То је разлог због којег јубиларна публикација Државног архива Црне Горе носи назив "Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори, том I-II". Да би такво рјешење одмах и упало у очи приликом коришћења публикације као цјелине, два тома су представљена различитим нијансама папира.

Ко жели данас да, користећи се публикацијом коју представљамо, упозна садржаје депоа у којима је похрањена архивска грађа у Црној Гори, у ком архиву, архивском одјељењу, библиотеци, музеју или вјерској институцији се налази, ко жели данас да сазна који су то називи архивских фондова и збирки у Црној Гори, о сједишту ствараоца, распону година постојања ствараоца, распону година грађе, количини архивске грађе, срећености архивског фонда или о израђеним информативним средствима, мора неизоставно да се користи и једним и другим томом.

Књига формата 25x17 луксузно је опремљена тврдим корицама, тамно плаве подлоге. На корицама је златним, великим словима исписано ћирилицом име издавача "Државни архив Црне Горе", назив публикације "Архивски фондови и збирке у републици Црној Гори", утиснут печат на ком је уписано писаним словима "Црногорскога правитељствујушћега сената печат" и на дну корица великим словима "Том I-II".

Два тома која су назначена у самом наслову књиге и физички су представљена различитим нијансама папира између корица. На самом почетку објаснили смо о чему се заправо ради.

Чињеница да ова два тома чине недјелјиву цјелину и да их је једино могуће користити као цјелину наводи нас на закључак да их је пожељно и приказати упоредо, а не један по један, што ће заинтересованом кориснику ове публикације Државног архива Црне Горе увелико олакшати приступ информацијама.

На самом почетку и крају цјелокупне публикације дати су подаци о људима који су заслужни за њено објављивање. Издавач публикације је, као што смо већ навели, Државни архив Црне Горе са сједиштем на Цетињу у чије име је потписан његов директор, Рајко Калезић. Редакција је радила у саставу: Јелена Антовић, Тадија Бошковић, Јелена Живковић, Мирјана Каписода, Весна Лаковић, Радојка Мијајловић и Милан Сијерковић. Главни и одговорни уредник је Јелена Живковић. Редактори публикације су Јелена Антовић и Милан Сијерковић. Секретар редакције је Радојка Мијајловић, организациони секретар Мирјана Каписода, а

³ Архивски фондови и збирке у Републици Црној Гори, том I-II, /издавач: Државни архив Црне Горе, Цетиње, 2001, стр. 1-146 тома I и стр. 1-300 тома II. (У даљем навођењу: АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001)

фототип, прелом текста и дизајн урадио је Александар Беркуљан. Лектуру, електронску обраду текста и коректуру извршила је Јелена Антовић. Публикацију је штампао "ОБОД" - Цетиње у тиражу од 500 примјерака. Публикација има 450 страна. СР - Каталогизација у публикацији Централна народна библиотека Републике Црне Горе "Ђурђе Црнојевић", Цетиње.

И једном и другом тому претходи "Ријеч редакције"⁴ која, овој комплексној публикацији на самом почетку, рјешава сва питања неопходности њеног издања у два тома. Али о томе је на почетку већ било говора и та недоумица је разјашњена.

У фототипски представљеном тому I, први пут објављеном 1983. године, пописани су чланови Савезне редакције⁵ коју чине Даница Ј. Гавриловић, Трајко Зајковски, Петер Класинц, Јосип Колановић, мр Средоје Лалић, Даница Миленковић, Небојша Радмановић, Ислам Хашими и Марија Црнић, затим главни и одговорни уредник мр Средоје Лалић, секретар редакције Споменка Тот, организациони секретар редакције Радомир Јемуовић, редактор тома за СР Црну Гору Марија Црнић, технички уредник Душан Пападополос и коректор Драгољуб Јемуовић.

"Сарадници-аутори на припреми публикације"⁶ и "Садржај"⁷ претходе уводним поглављима оба тома.

У уводном поглављу истог тома I из 1983. године, под називом "Архиви у Социјалистичкој Републици Црној Гори"⁸, даје се преглед рада на сакупљању и заштити архивске грађе у Црној Гори, архивској мрежи и организацији архивске дјелатности послје Другог свјетског рата, чему претходи и краћи историјат о бризи за чување архивалија у Црној Гори кроз вјекове. У Социјалистичкој Републици Црној Гори тада раде и дјелују сљедећи архиви и архивска одјељења: Архив Социјалистичке Републике Црне Горе на Цетињу (са одјељењем за подручје општине Цетиње), Историјски архив у Котору (са одјељењем за подручје општине Котор), Архив Херцег-Новог (за подручје општине Херцег-Нови), Општински архив Будве (за подручје општине Будва), Општински архив у Титограду (за подручје општине Титоград), Архивски центар у Никшићу (за подручје општина: Никшић, Плужине, Шавник и Жабљак), Регионални архив Иванграда који је у саставу Полимског музеја (за подручје општина Иванград, Плав и Рожаје) и Архив за раднички покрет Социјалистичке Републике Црне Горе који је од 1959. године у саставу Историјског института СР Црне Горе у Титограду. На крају овог поглавља дата је "Библиографија радова о архивима и архивској грађи Социјалистичке Републике Црне Горе", гдје су наведене 23 библиографске јединице.

У уводном поглављу тома II, под називом "Преглед историјског

⁴ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 1 тома I и стр. 1. тома II.

⁵ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 2 тома I.

⁶ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 4 тома I и стр. 2-4 тома II.

⁷ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 7 тома I и стр. 7-8 тома II.

⁸ Марија Црнић-Пејовић, Архиви у Социјалистичкој Републици Црној Гори, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 9-13 тома I.

развитка архивске службе у Црној Гори",⁹ историјат развоја архивске службе у Црној Гори дијели се на период до и од реорганизације, која је спроведена 1992. године, па зато поднаслови унутар овог поглавља носе називе "Архивска служба у Црној Гори до реорганизације 1992. године" и "Архивска служба у Црној Гори од реорганизације 1992. године - Државни архив Црне Горе, организациона структура и дјелатност". Из овог Прегледа јасно је да је то заиста преломна година у организацији архивске службе у Црној Гори. Сви до тада основани архиви: Архив Црне Горе, Историјски архив Котор, Архив Херцег-Новог, Општински архив Подгорица, Општински архив Будва, Архив за раднички покрет Историјског института СРЦГ, као и архиви који су били у саставу општинских културних центара у Бару, Никшићу, Даниловграду, Бијелом Пољу и Беранама - ушли су у састав Државног архива Црне Горе као његове организационе јединице. У вријеме објављивања публикације Државног архива Црне Горе, дакле 2001. године, архивска служба у Црној Гори организована је тако да Државни архив Црне Горе посједује следеће секторе и одјељења. У оквиру Сектора за контролу, заштиту, преузимање и смјештај архивске грађе републичких органа и организација - Одјељење за контролу и заштиту архивске грађе; Одјељење Централног депоа. У оквиру Сектора за сређивање и обраду архивске грађе - Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе старог периода до 1945. године Цетиње; Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе старог периода до 1918. године Историјски архив Котор; Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организација новог периода до 1945. године Цетиње; Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организација новог периода од 1945. године Подгорица. У оквиру Центра за научну, информативну и културно-просвјетну дјелатност - Одјељење за научну дјелатност; Одјељење за информативну дјелатност; Одјељење за културно-просвјетну дјелатност. У оквиру Центра за техничку заштиту архивске грађе - Одјељење за конзервацију и рестаурацију; Одјељење за микрофилмовање и репрографисање архивске грађе. У оквиру Сектора за контролу, заштиту, преузимање, смјештај, сређивање, обраду и коришћење архивске грађе локалних органа и организација - Архивско одјељење Подгорица, за општине Подгорица и Даниловград, са сједиштем у Подгорици; Архивско одјељење Никшић, за општине Никшић, Плужине и Шавник, са сједиштем у Никшићу; Архивско одјељење Бијело Поље, за општину Бијело Поље; Архивско одјељење Беране, за општине Беране и Рожаје, са сједиштем у Беранама; Архивско одјељење Андријевица, за општине Андријевица и Плав, са сједиштем у Андријевици; Архивско одјељење Колашин, за општине Колашин и Мојковац, са сједиштем у Колашину; Архивско одјељење Пљевља за општине Пљевља и Жабљак, са сједиштем у Пљевљима; Архивско одјељење Бар, за општину Бар, са сједиштем у Бару; Архивско одјељење Улцињ, за општину Улцињ, са сједиштем у

⁹ Јелена Живковић, Преглед историјског развитка архивске службе у Црној Гори, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 9-24 тома II.

Улцињу; Архивско одјељење Будва, за општину Будва, са сједиштем у Будви; Архивско одјељење Херцег-Нови, за општину Херцег-Нови, са сједиштем у Херцег-Новом; Архивско одјељење Цетиње, за општину Цетиње, са сједиштем у Цетињу; Архивско одјељење Котор, за општину Котор, са сједиштем у Котору. Државни архив Црне Горе посједује и Службу за вршење нормативно-правних, рачуноводствених и општих послова. На крају овог поглавља дати су и "Извори и литература" са наведеном 51 библиографском јединицом.

И том I и том II, унутар поглавља под називом "Преглед архивских фондова и збирки"¹⁰ а прије навођења фондова и збирки појединачних архивских институција Црне Горе, из "Објашњења и тумача знакова и скраћеница"¹¹ тома I и II и "Основних података"¹² тома II - дају објашњења за коришћење прегледа фондова и збирки. Суштина је у следећем: попису фондова и збирки једног архива, архивског одјељења или неархивске институције, претходи његов краћи историјат са наведеним називом и адресом, датумом оснивања, организационом структуром, територијалном и стварном надлежности, могућностима за пружање техничких услуга, раду читаонице, радном времену, броју архивских фондова и збирки, општим карактеристикама архивске грађе, информативним средствима, библиотеци, библиографијом издатих публикација и др. За сваки архивски фонд, затим, дају се подаци о његовом редном броју, називу, мјесту-сједишту ствараоца, распону година постојања ствараоца, распону година грађе, количини архивске грађе и сређености архивског фонда, односно израђеним информативним средствима. Преглед архивских фондова и збирки у оквиру сваког архива, архивског одјељења или неархивске институције има одјељак за: А-архивске фондове, Б-личне и породичне архивске фондове и В-збирке, док је као основ за њихово разврставање према областима, групама, подгрупама и периодима послужила "Класификациона шема".

Том I даје горе наведене податке о фондовима и збиркама за: Архив Црне Горе Цетиње¹³ за 326 фондова и 7 збирки, Историјски архив Котор¹⁴ за 144 фонда и 30 збирки, Архив Херцег-Новог¹⁵ за 39 фондова и

¹⁰ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 15-78 тома I и 25-225 тома II.

¹¹ Коначни текст "Основних правила за припрему публикације Архивски фондови и збирке у архивима и архивским одјељењима СФРЈ" усвојен је на сједници Савезне комисије за водич кроз архивске фондове Југославије која је одржана 13. децембра 1974. године у Београду (Архивист, број 2, Београд, 1974, стр. 182), АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 17-23 тома I. За том II ова правила и Методолошко упутство Савеза архивских радника Југославије за израду X, допунског тома који никада није публикован, адаптирала је за Државни архив Црне Горе и ову публикацију Јелена Живковић. Јелена Живковић, Објашњења и тумач знакова и скраћеница, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 31-37 тома II.

¹² Јелена Живковић, Основни подаци, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 27-29 тома II.

¹³ Јелена Живковић, Архив Црне Горе Цетиње, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 25-42 тома I (веза са стр. 41-54 тома II).

¹⁴ Др Милош Милошевић, Историјски архив Котор, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 43-56 тома I (веза са стр. 55-73 и 125-135 тома II).

¹⁵ Марија Црнић - Пејовић, Архив Херцег-Новог, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001,

5 збирки, Архивски Центар Никшић¹⁶ за 57 фондова и 4 збирке и Архив за раднички покрет при Историјском институту СР Црне Горе Титоград¹⁷ за 17 фондова и 21 збирку. Прије навођења билешке и прегледа сваког архива или архивског одјељења, осим Архивског центра Никшић, дата је фотографија у црно-бијелој техници.

Том II, за исте ове институције, које су, као што је већ речено, ре-организацијом архивске службе у Црној Гори спроведеном 1992. године, постале организациона јединица Државног архива Црне Горе, даје основне податке о њиховим новопримљеним фондовима и збиркама преузетим од стваралаца за период 1976-2000. Тако је за тај период: Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организација старог периода до 1945. године и новог периода од 1945. године Цетиње,¹⁸ допуњено са 85 фондова и 18 збирки; Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе старог периода до 1918. године Историјски архив Котор,¹⁹ допуњено са 55 фондова и 10 збирки; Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организација новог периода од 1945. године Подгорица,²⁰ допуњено са 1 фондом и 3 збирке; Архивско одјељење Котор,²¹ допуњено са 45 фондова; Архивско одјељење Никшић,²² допуњено са 11 фондова; Архивско одјељење Херцег-Нови,²³ допуњено са 87 фондова и 8 збирки.

Том II, затим, даје податке о неким постојећим као и новооснованим архивским одјељењима чија грађа није обухваћена I томом, а то су: Архивско одјељење Андријевица²⁴ за 50 фондова и 1 збирку; Архивско одјељење Бар²⁵ за 35 фондова и 5 збирки; Архивско одјељење Бера-

стр. 57-63 тома I (веза са стр. 163-172 тома II).

16 Душан Јововић, Архивски центар Никшић, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 65-72 тома I (веза са стр. 137-141 тома II).

17 Славко Станишић, Архив за раднички покрет при Историјском институту СР Црне Горе Титоград, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 73-78 тома I (веза са стр. 75-79 тома II).

18 Јелена Живковић, Државни архив Црне Горе - Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организација старог периода до 1945. године и новог периода од 1945. године Цетиње, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 41-54 тома II (веза са стр. 25-42 тома I).

19 Јелена Антовић, Државни архив Црне Горе - Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе старог периода до 1918. године Историјски архив Котор, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 55-73 тома II (веза са стр. 43-56 тома I и 125-135 тома II).

20 Драгослав Бојовић, Државни архив Црне Горе - Одјељење за сређивање и обраду архивске грађе републичких органа и организација новог периода од 1945. године Подгорица, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 75-79 тома II (веза са стр. 73-78 тома I).

21 Милица Стругар, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Котор, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 125-135 тома II (веза са стр. 43-56 тома I и стр. 55-73 тома II).

22 Војислав Краљачић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Никшић, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 137-141 тома II (веза са стр. 65-72 тома I).

23 Радојка Миајловић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Херцег-Нови, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 163-172 тома II (веза са стр. 57-63 тома I).

24 Иван Делевић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Андријевица, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 81-86 тома II.

25 Милисав Пешић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Бар, АФИЗРЦГ,

не²⁶ за 90 фондова и 3 збирке; Архивско одјељење Бијело Поље²⁷ за 61 фонд и 2 збирке; Архивско одјељење Будва²⁸ за 44 фонда и 12 збирки; Архивско одјељење Колашин²⁹ за 3 фонда; Архивско одјељење Пљевља³⁰ за 28 фондова и 1 збирку; Архивско одјељење Подгорица³¹ за 49 фондова и 6 збирки; Архивско одјељење Улцињ³² за 14 фондова и 1 збирку; Архивско одјељење Цетиње³³ за 8 фондова.

И, коначно, том II даје податке о неархивским институцијама, библиотекама, музејима и вјерским заједницама, чија грађа такође није обухваћена I томом:

- за библиотеке: Централну народну библиотеку "Ђурђе Црнојевић" Цетиње,³⁴ за 5 фондова и 6 збирки; Народну библиотеку "Радосав Љумовић" Подгорица,³⁵ за 1 фонд;

- за музеје: ЈУ Народни музеј Црне Горе Цетиње³⁶ за 23 фонда и 11 збирки; Музеј града Пераста³⁷ за 2 фонда и 1 збирку; Музеје и галерије Подгорица³⁸ за 2 збирке;

- за вјерске заједнице: *Православне вјерске заједнице*: Архив Митрополије црногорско-приморске Цетиње³⁹ за 36 фондова и 20 збирки; Архив Српске православне цркве Котор⁴⁰ за 11 фондова и 2 збирке; Српски православни манастир Бања Рисан⁴¹ за 2 фонда и 2 збирке; Српску

том I-II, Цетиње, 2001, стр. 87-93 тома II.

26 Драгиша Боричић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Беране, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 95-102 тома II.

27 Тадија Бошковић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Бијело Поље, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 103-110 тома II.

28 Срђан Пејовић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Будва, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 111-118 тома II.

29 Весна Перовић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Колашин, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 119-123 тома II.

30 Вукомир Брајовић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Пљевља, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 143-148 тома II.

31 Радмила Раичевић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Подгорица, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 149-155 тома II.

32 Љиљана Булатовић, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Улцињ, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 157-162 тома II.

33 Мирјана Каписода, Државни архив Црне Горе - Архивско одјељење Цетиње, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 173-177 тома II.

34 Мирјана Каписода, Јелена Ђуровић, Милорад Миловић, Централна народна библиотека Црне Горе "Ђурђе Црнојевић" Цетиње, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 183-184 тома II.

35 Невенка Газивода, Радмила Раичевић, Милић Радосав, Народна библиотека "Радосав Љумовић" Подгорица, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 184 тома II.

36 Мирјана Каписода, Љубо Радулов, Архивско одјељење Народног музеја Црне Горе Цетиње, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 189-191 тома II.

37 Јелена Антовић, Музеј града Пераста, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 191-192 тома II.

38 Невенка Газивода, Радмила Раичевић, Наташа Ђулафић, Божидар Ђондовић, Музеји и галерије Подгорице, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 192-193 тома II.

39 Предраг Вукић, Архив Митрополије црногорско-приморске са прегледом његових фондова и збирки, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 199-203 тома II.

40 Јелена Антовић, Момчило Кривокапић, Архив Српске православне цркве Котор, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 203-204 тома II.

41 Јелена Антовић, Српски православни манастир Бања Рисан, АФИЗРЦГ, том I-II,

православну парохију Морињ⁴² за 3 фонда и 2 збирке; Српску православну парохију Ораховац⁴³ за 1 фонд и 2 збирке; Српску православну парохију Рисан⁴⁴ за 2 фонда и 2 збирке; Саборну цркву светог Георгија Подгорица⁴⁵ за 1 фонд. *Римокаџоличке вјерске заједнице*: Бискупски архив Котор⁴⁶ за 12 фондова и 5 збирки; Архив библиотеке Фрањевачког самостана свете Кларе Котор⁴⁷ за 1 збирку; Цркву блажени Грација Муо⁴⁸ за 1 фонд и 1 збирку; Жупски уред Рисан⁴⁹ за 1 фонд и 1 збирку; Цркву светог Петра Љута⁵⁰ за 1 фонд и 1 збирку; Цркву блажене дјевике Марије од снијега Шкаљари⁵¹ за 1 збирку; Наджупски архив цркве светог Николе Пераст⁵² за 12 фондова и 4 збирке; Цркву светог Еустахија Доброта⁵³ за 3 фонда и 17 збирки; Цркву светог Матеја Доброта⁵⁴ за 11 фондова и 4 збирке; Самостан светог Николе Прчањ⁵⁵ за 8 фондова и 5 збирки; Жупски уред Горњег и Доњег Столива⁵⁶ за 1 фонд и 2 збирке. *Исламске вјерске заједнице*: Мешихат исламске заједнице Подгорица⁵⁷ за 1 фонд; џамију Ђазим Бејин Тузи⁵⁸ за 1 фонд.

Прије навођења биљешке и прегледа сваког појединачног архивског одјељења, осим неархивских институција, дата је њихова фотографија у боји.

Цетиње, 2001, стр. 205 тома II.

⁴² Јелена Антовић, Српска православна парохија Морињ, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 205 тома II.

⁴³ Јелена Антовић, Српска православна парохија Ораховац, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 206 тома II.

⁴⁴ Јелена Антовић, Српска православна парохија Рисан, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 206 тома II.

⁴⁵ Предраг Вукић, Саборна црква светог Георгија Подгорица, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 207 тома II.

⁴⁶ Јелена Антовић, мр Јован Маргиновић, Бискупски архив Котор, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 211-213 тома II.

⁴⁷ Јелена Антовић, фра Динко Влашић, Фрањевачка библиотека самостана свете Кларе Котор, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 213-214 тома II.

⁴⁸ Јелена Антовић, Црква Блажени Грација Муо, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 214-215 тома II.

⁴⁹ Јелена Антовић, Жупски уред Рисан, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 215 тома II.

⁵⁰ Јелена Антовић, Црква св. Петра Љута, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 215 тома II.

⁵¹ Јелена Антовић, Црква Блажене дјевике Марије од снијега Шкаљари, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 216 тома II.

⁵² Јелена Антовић, Наджупски архив цркве светог Николе Пераст, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 216-217 тома II.

⁵³ Јелена Антовић, Црква светог Еустахија Доброта, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 217-218 тома II.

⁵⁴ Јелена Антовић, Црква светог Матеја Доброта, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 218 тома II.

⁵⁵ Јелена Антовић, Црква светог Николе Прчањ, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 219-220 тома II.

⁵⁶ Јелена Антовић, Жупски уред Горњег и Доњег Столива, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 220 тома II.

⁵⁷ Невенка Газивода, Радмила Раичевић, Мешихат исламске заједнице Подгорица, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 223-224 тома II.

⁵⁸ Невенка Газивода, Радмила Раичевић, Бајро Аговић, џамија (Ђазим Беин) Тузи са прегледом његових фондова, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 224 тома II.

Слиједете три индекса која су израђена и за том I и за том II. Индекси су кључни приликом коришћења ове публикације. То су "Предметни", "Топографски" и "Хронолошки индекс".

"Предметни индекс"⁵⁹ тома I и тома II⁶⁰ обухвата све архивске фондове и збирке који су цитирани у њиховим прегледима али не укључују фондове и збирке неархивских институција. Састоји се од "Објашњења", "Садржаја" и пописа фондова и збирки. Предметни индекс сачувао је основну структуру оба прегледа, односно одјелке, основне групе, периоде или подгрупе архивских фондова сходно класификационој схеми и ту структуру једноставно је наћи у "Садржају", што увелико олакшава проналажење траженог фонда. Када се фонд или збирка пронађу, тада се једноставно након наведеног сједишта архивског фонда, пронађе број који је сваком архиву односно архивском одјељењу додијељен у "Објашњењу", по чему сазнајемо у ком архиву или архивском одјељењу се тај фонд или збирка чува, а затим сазнајемо под којим редним бројем је односни архивски фонд или збирка наведен у прегледима. Архивски фонд или збирка у свакој групи или подгрупи чини посебну цјелину у погледу азбучног редослиједа њихових имена и они су груписани као истородни архивски фондови и збирке који имају сличне називе. Тај заједнички назив је дат у облику множине, великим словима. Када поред заједничког дијела назива фонда постоји и ближи назив ствараоца фонда, онда је тај дио назива наведен прије назива мјеста.

"Топографски индекс"⁶¹ и једног и другог тома⁶² даје податке само о архивским фондovima које они пописују и није израђен за неархивске институције. Састоји се од "Објашњења", "Садржаја" и пописа фондова. Овај индекс омогућава кориснику брз и једноставан увид у ствараоце архивских фондова који су постојали и дјеловали са сједиштем у неком одређеном мјесту, као и у цјелокупну грађу фондова чији се дијелови чувају у више архива или архивских одјељења у Црној Гори. Ако корисник хоће да пронађе на којој се страни овог индекса налази тражено мјесто, пронаћи ће га у садржају у коме су азбучним редом наведена сва мјеста обухваћена индексом и стране на којима се она налазе. Сједишта ствараоца архивских фондова дата су азбучним редом. Архивски фондови у оквиру једног мјеста наведени су истим редом као у прегледима I и II тома. Нумеричка ознака с лијеве стране назива архивског фонда означава његову структуру и показује одјељак, основну групу, групу, подгрупу или врсту архивских фондова, према класификационој схеми. Послије архивског фонда, наведен је временски распон архивске грађе архивског

⁵⁹ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 79-97 тома I и 225-244 тома II

⁶⁰ Марија Црнић Пејовић, Предметни индекс, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 79-97 тома I;
Мирјана Каписода, Предметни индекс, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 225-244 тома II.

⁶¹ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 99-127 тома I и 245-281 тома II.

⁶² Марија Црнић Пејовић, Топографски индекс, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 99-127 тома I;
Јелена Антовић, Топографски индекс, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 245-281 тома II.

фонда. Иза зареза, први дио бројчане ознаке показује архив или архивско одјељење Црне Горе у коме се тај архивски фонд чува, а други дио означава редни број архивског фонда под којим је он наведен у прегледима.

"Хронолошки индекс"⁶³ тома I и II⁶⁴ омогућава кориснику брз и једноставан увид у структуру фондова и збирки по периодима, као и у којим се архивима и архивским одјељењима Црне Горе они налазе. Не обухвата фондове и збирке неархивских институција. Унутар сваког од периода сачувана је основна структура коју прегледи имају. Као мјерило за разврставање архивских фондова и збирки у одговарајуће периоде узиман је цјелокупни распон година архивске грађе, а не само почетна и завршна година. Испод назива појединих одјељака и група наведене су, с лијеве стране, скраћене ознаке за архиве и архивска одјељења у којима се налазе архивски фондови и збирке из одговарајућег периода. Послије ознаке архива или архивског одјељења, у продужетку, с десне стране, наведени су редни бројеви архивских фондова и збирки из прегледа за одговарајући архив или архивско одјељење. Проналажење архивских фондова и збирки остварује се тако што се у прегледима прво пронађе архивско одјељење, а затим тражени редни број под којим су наведени подаци о архивском фонду или збирци.

"Библиографија архивских публикација",⁶⁵ која је обухваћена само I томом, даје податке о двјема врстама публикација: публикованим информативним средствима, гдје се наводе 2 библиографске јединице, и зборницима архивске грађе, са наведене 4 библиографске јединице.

На крају треба свакако истаћи да су у едицији наведена имена само дијела архивских радника и службеника који су непосредно учествовали у припреми ових томова за штампу. Њима треба придружити више десетина млађих и старијих архивских генерација које су уз свој редован рад водиле бригу и о архивима библиотека, музеја и цркава, а чији су рад и знање деценијама уграђивани са једином жељом да се архивска грађа као општеномодно и општекултурно добро сачува и да служи за добробит човјечанства.

Државни архив Црне Горе овом двотомном научно-информативном едицијом заиста је пружио драгоцјен допринос струци, култури и науци.

⁶³ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 129-136 тома I и 283-296 тома II.

⁶⁴ Марија Црнић Пејовић, Хронолошки индекс, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 129-136 тома I;

Јелена Антовић, Хронолошки индекс, АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 283-296 тома II.

⁶⁵ АФИЗРЦГ, том I-II, Цетиње, 2001, стр. 137 тома I.

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Џаспер Ридли, ТИТО - БИОГРАФИЈА, Београд 1999, стр. 430

Аутор књиге *Тито - Биографија*, Џаспер Ридли (Jasper Ridley) познати је енглески историчар и публициста. Рођен 1920. године. Студирао је на Сорбони (Париз) и Магдален колеџу (Оксфорд). Још као студент укључио се у политички живот и био активан у социјалистичком покрету Велике Британије од 1937. до 1972. године, када је, како сам каже, дефинитивно "схватио да више не постоји ниједна социјалистичка група са чијом сам се политиком могао слагати".

Џ. Ридли је био активни учесник Другог свјетског рата, потом се бавио адвокатуром, а од 1952. књижевним радом. Написао је више биографских дјела о познатим историјским личностима енглеске и свјетске историје претежно из периода од XVI до XIX вијека (о лорду Палмерстону, Марији Тјудор, Гарибалдију, Наполеону III и Евгенији, Хенрију VIII, Елизабети I, Максимилијану и Хуарезу и др.). Поред биографских дјела бавио се и широм историјском тематиком. Аутор је *Историје Енглеске*.

Књига о Јосипу Брозу Титу (Tito - A Biography), у издању лондонске издавачке куће *Constable*, прво је његово дјело посвећено некој знаменитој историјској личности XX вијека. У Енглеској су до сада објављена два издања, а преведена је на италијански, чешки, шпански и бугарски језик. У Југо-

славији су штампана два издања на српском (Агенција "Мир", Нови Сад и "Прометеј", Нови Сад), у преводу Душанке Јованић. Кратак уводни текст "Уз југословенско издање" написао је Перо Дамјановић.

Књига "Тито - Биографија" почиње текстом о Титовом испраћају на вјечни починак - "Сахрана једног комунисте", у коме је исказао свој однос и велико уважавање свијета за личност и дјело југословенског предсједника. "Никад у историји толико светских државника и вођа није присуствовало једној државној сахрани." "Присуствовали су тој сахрани четири краља, тридесет и један предсједник државе, шест принчева, двадесет и два премијера влада и четрдесет и седам министара иностраних послова. Стигли су из 128 земаља и из свих крајева свијета, с обје стране два блока закупљена хладним ратом суперсила, и из свих неутралних несврстаних земаља". Ридли подсјећа да је Тито био посљедњи преживјели државник од оних великих савезничких вођа у Другом свјетском рату и да је надживио Рузвелта, Стаљина, Макартура, Черчила, Ајзенхауера, Чанг Кај Шека, Мао Це Тунга, Жукова, Хаила Селасија и Монтгомерија. Истовремено указује да је долазак толиког броја свјетских државника имао и значајну политичку димензију.

У осталих двадесет и девет глава (Југословени, Марксисти, Млади Јосип Броз, Металски радник, Старији водник Броз, Руски грађански рат, Повратак у Југославију, Професионални револуционар, У затворима краља Александра, Од Кумровца до Москве, Хотел "Лукс", Пакт Хитлер-Стаљин, Њемачка инвазија, Од Ужица до Би-хаћа, Мартовски преговори и Сутјеска, Фицрој Маклејн, Од Дрвара до Београда, Пobjеда и освета, Хладни рат, Прекид са Стаљином, Пркошење муњама, Побједник Тито, Хрушчов: криза године 1956, Несврстаност, Либерали и конзервативци, Прашко прољеће и криза 1968, Обуздавање Хрвата, Посљедњи дани, Југославија послје Тита) своје књиге Џ. Ридли на увјерљив и документован аналитичко-синтетички начин обрађује Титов животни пут од ступања на политичку позорницу до смрти. Као врстан зналац савремених историјских процеса, Ридли се не задовољава рађањем савремених историјских података, већ значајно шири тему и живот и рад Јосипа Броза Тита смјешта у шири контекст међународних збивања. Он на веома суптилан и увјерљив начин анализира стање и промјене у Комунистичкој партији Југославије од 1935. године, недоследност југословенске спољне политике уочи Другог свјетског рата, двадесетседмартовске демонстрације 1941, априлски рат, постанак Независне Државе Хрватске и злочине усташа који су убијали Србе, Јевреје и Цигане, напад Њемачке на СССР, почетак опорак окупатору у Југославији, подјеле на четнике и партизане и карактер њихових војних стратегија, мартовске преговоре између партизана и Њемаца, значај АВНОЈ-а, однос савезника према југословенском питању и посебно британске политике, побједу народноослободилачког покрета и улогу Јосипа Броза у њему, осветничко понашање побједника и др. Обрађен је и послјератни развој Југославије, с посебним акцентом на сукоб са СССР-ом

1948. године и његове међународне импликације. На извјесно нов начин дата је слика мјеста и улога Сједињених Америчких Држава и Велике Британије у овом сукобу, који представља први раскол у међународном комунистичком свијету. Ридли је Тита у овом сукобу приказао као вјештог политичара и државника који је зналачки користио односе између Истока и Запада и успио да сачува могући интегритет Југославије.

Џаспер Ридли с великим поштовањем и нескривеним симпатијама пише о Јосипу Брозу Титу, темељећи своје оцјене на успјешном предвођењу југословенских народа у борби против окупатора у Другом свјетском рату, обнови државе и по томе "што је заштитио, односно очувао, њену безбедност у току четрдесет пет година, тј. у току његовог живота и неколико година после његове смрти". Исто тако, Ридли не заборавља да укаже и на Титов раскошни живот, бројне виле и луксуз на рачун државе и скроман и штедљив живот његових синова. "Из својих палата, ловачких кућа и са ловачких експедиција Тито је Југославијом владао попут монарха из XVI века, проводећи добар део времена у својим кућама у унутрашњости и остављајући својим министрима да воде свакодневне владине послове, али увек доносећи лично коначну одлуку о заиста важним стварима." Економија га није занимала, али се живо интересовао за спољну политику, војску и политичку контролу Комунистичке партије. Уживао је у државним свечаностима, великим пријемима и банкетима, "у сваком облику помпе и сјаја власти".

Посљедњих година свог живота Тито је показивао незадовољство стањем у Југославији, "свестан колико је заиста мало успео да учини како би могао управљати развојем догађаја", констатије Ридли. О Брозовим слутњама шта ће бити са СФРЈ послје његове смрти Ридли наводи ријечи америчког дипломате Аверела Харимана које му је Ти-

то саопштио као "свој једини политички тестамент, да ће после његове смрти и Југославија бити мртва. То је он поновио и још пред неколико људи приликом прославе свог последњег рођендана". Том приликом је рекао да је он "стар и болестан и да не верује да ће Југославија опстати дуго после његове смрти. Очекивао је да ће се распасти отприлике две-три године после његовог одласка". Ридли сматра да је било веома тешко сачувати Југославију после Титове смрти, јер су антагонизми између Срба и Хрвата узимали све више маха. Тито је настојао да их рјешава балансирањем и све већом децентрализацијом, што је имало за посљедицу слабљење државних структура. И ослањање на лојалност Југословенске народне армије престало је с Титовим одласком. Када је он отишао, Армија је доживјела "бруку и колапс", држава се "већ за његова живота била распала", аутор појашњава своје ставове саопштене у књизи у једном интервјуу магазину "Профил". Ридли не заборавља ни спољни фактор у распаду Југославије. Он га види, прије свега, у урушавању тзв. социјалистичког система

на челу са Совјетским Савезом. У вези с тим Ридли закључује: "Титова Југославија надживјела је његову смрт, али долазак Горбачова, тог Луја XVI двадесетог века, није могла преживети. Горбачов је дозволио да се у време великих економских недаћа, први пут после више од седамдесет година, у Советском Савезу одрже слободни избори, управо као што је Луј XVI сазвао Скупштину државних сталежа, прву у Француској после 175 година, и то одмах после хладне и гладне зиме на прелазу између 1788. у 1789. годину". Резултат је познат - обојица су оборили режиме у многим околним земљама, истовремено уништавајући сами себе, "мада је Горбачов срећно избегао жалосну судбину и крај Луја XVI".

У писању своје књиге "Тито - Биографија" Џаспер Ридли је користио бројне историјске изворе из британских, америчких и југословенских архива, релевантну литературу и 52 интервјуа са познатим личностима - Титовим сарадницима и савременицима. На тај начин настао је историјско-биографски рад вриједан пажње и научног уважавања.

Проф. др Бранислав Ковачевић

Василије Ј. Милић, НОВАЦ, КРЕДИТ И БАНКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
(До краја XX вијека), Историјски институт Црне Горе,
Подгорица 2001, стр. 410

За кратко вријеме поново се сусријећемо са Василијем Ј. Милићем. Неуморни стваралац се огласио новом књигом. Овом приликом, као и раније, Милић пише о једној економској теми која је у једном свом дијелу недовољно истражена, а у другом дијелу уопште није обрађивана, али која је као цјелина веома значајна за једну државну заједницу и њен економски и политички развој. Без научних титула, али са знањем једног искусног стручњака који је читав свој радни вијек провео у једној значајној друштвено-економској области као што је банкарство и финансије, Милић се прихватио једног тешког задатка да у једном дугом вишевијековном периоду, континуирано и аналитички, прикаже развој и значај новца, кредита и банака за цивилизацијско кретање на простору данашње Црне Горе и њене државне заједнице. У том свом послу, одмах да кажемо, Милић је направио значајан искорак и сасвим оправдао очекивања која наука поставља и тражи у обради оваквих и сличних тема. Ова обрада ове теме вођена је сигурном и већ искусном руком једног стручњака који је свестраном анализом дошао до резултата који показују да новац и институције које се њиме баве и управљају има не само одређену цијену на тржишту као роба већ и веома значајну и незамјениву улогу у развоју друштва, од-

носно државе. Новац, увијек интересантан и за најобичнијег грађанина, без којег му нема живота, а живота опет нема без рада, био је и остао је такође од великог значаја и за све облике друштвено-економске заједнице и државне организације. Тај еквивалент за робу толико је урезан у људску свијест да је неке снажно покретао и подстицао на велика стваралаштва, а неке на велика недјела и уништавања. Није, стога, чудно што су многи филозофи, књижевници и умјетници, а и сам народ у својим причама, у својим дјелима, дали овом "чудотворцу" огромну снагу, која мијења не само живот појединаца већ и природу и друштво у прогресивном правцу, наравно - ако се добро и корисно употријеби.

Према томе, новац јесте снага и покретач друштвеног развоја, али његова снага извире из људске снаге и њених интелектуалних, физичких и других облика ангажовања и дјеловања, па је тако у преносном значењу симбол човјековог рада и стваралаштва.

Новац и институције које га прате значајан је сегмент економске историје људског друштва. Враћање и интересовање наших стваралаца: историчара, економиста, правника, социолога и других који проучавају прошлост и садашњост оним свакодневним питањима "la vie quotidienne" у минулом времену, веома је потребно, посебно

стога што смо до сада били окренути само политичкој историји и што долазимо до сазнања да само обрадом свих дисциплина историјске науке можемо доћи до потпуније и реалније слике о нашој даљој и ближој прошлости и на тај начин помоћи бољем сагледавању наше будућности.

Аутор овог рада конципирао је своје дјело тако да оно, осим новца и његове улоге у развоју друштва уопште, садржи настанак и развој банкарских установа, кредита и зајмова од њихове прве појаве у људској цивилизацији па преко првих претеча црногорске државе - дукљанске и зетске, а затим црногорске државе периода владавине Петровића, Црне Горе између два свјетска рата, Народне републике и Социјалистичке Републике Црне Горе до данашње Републике Црне Горе. Тај веома дуг период аутор је подијелио у два дијела и смјестио у дванаест поглавља. Тај новац, домаћи и страни, који је циркулисао или кован на данашњој територији Црне Горе од 168. године п.н.е. у Рисну па до њемачке марке и сада ЕУРА - имао је и има значајну улогу у целокупном друштвено-економском развоју државног ентитета на овом простору. Период владавине историје Петровића достигао је на овом плану највећи домет ковањем свог властитог новца перпера 28. августа 1906. године.

Црна Гора је у то вријеме, што је мање познато, постала чланица Латинске ковничке уније основане 1865. године, на основу међународног споразума шест европских држава. Унија се заснивала на биметалистичком систему и њен рад је трајао све до 1926. године.

Све ово говори да је црногорска држава у вријеме краља Николе I Петровића снажно била утемељена у овдашњој Европи, не само својим чланством у разним њеним тијелима и организацијама већ и настојањем да примијени њена демократска и економска достигнућа.

Пратећи тако историјске коријене

црногорске државности, Милић прати и њен новац, који је један од атрибута те државности.

Држава и новац се не могу раздвајати, они су уско повезани и чине једну цјелину, слично као нераздвојни сијамски близанци, јер ако их покушате раздвојити уништавате и једног и другог, јер држава без новца пропада и нестаје. Схватајући ту чињеницу, Милић посебно указује на државност и државу и у тој корелацији државе и новца истиче њихове заједничке вриједности. Ти историјски коријени, како каже Милић, дубоко су усађени у дукљанско краљевство да би се посебно развиле у јако стабло у Краљевини Црној Гори Николе I Петровића Његоша, када Црна Гора постаје 27. независна држава свијета. Стварањем Европске уније дошло је, ево, и до стварања њене заједничке валуте ЕУРА, који је од 1. јануара ове године постао заједничка монета 12 земаља ове уније.

Црна Гора, мада још незванично самостална држава, имала је привилегију да поменутог датума уведе и користи заједнички европски новац и повољности које он доноси.

Анализом општег и посебног Милић је указао у свом дјелу и на значајна економска и друштвена питања која су у појединим временским етапама била од животног значаја за Црну Гору. Указујући на нерјешавање црногорског економског питања између два свјетска рата, аутор подастире бројне аргументе који говоре о потпуној запуштености и небризи централне власти у Београду о Црној Гори и њеном народу. Аутор затим с правом закључује да Црна Гора не само да није добила оно што јој је обећано приликом стварања југословенске државе 1918. године већ да није било ријешено ни једно њено најосновније питање. У току свог живота од 22 године у Краљевини Југославији, Црна Гора је остала најзаостаблија покрајина те заједнице. Дакле, остала је на истом, посљедњем мјесту, на љествици развоја тадашњих југосло-

венских покрајина. Таквим односом Београда према Црној Гори незадовољан и разочаран био је црногорски народ. Но, не само он, већ такво осјећање имали су и најжешћи протагонисти безусловног уједињења који су разочарани напустили своје дотадашње идеале о заједничкој држави и постајали заговорници и борци самосталне и суверене државе Црне Горе.

У шесточлавној југословенској федерацији Црна Гора је најбоље остварила своја политичка и економска права, па је у периоду од 47 година заједно са другим чланицама југословенске федерације постигла значајан ниво свог економског развоја, највиши у својој историји.

У периоду 1948-1990. године укупни друштвени производ се кретао у Црној Гори просјечно годишње 4,2%, што је изазвало кретање друштвеног производа по становнику од 2,9%. Основна средства друштвене привреде Црне Горе у раздобљу 1952-1990. године порасла су за 45,2 пута, или просјечно годишње 10,6%. Индустијска производња у периоду 1947-1990. године повећана је за 123 пута, или просјечно годишње 11,6%, што је представљало највеће повећање у тадашњој југословенској заједници. Индустија је, дакле, постала водећа привредна грана у Црној Гори.

Најбољи показатељ тог економског развоја и просперитета је свакако пораст реалног друштвеног производа "per capita" на 2.508 USD у 1986. или по куповној моћи на преко 4.000 USD. То је Црну Гору приближавало средње развијеним земљама свијета.

Трећи живот у Југославији, али сада само са Србијом, донио је Црној Гори потпуни суноврат. Распад СФРЈ, а затим рат у Хрватској, Босни и Херцеговини и рат са НАТО алијансом, санкције Савјета безбједности и Ев-

ропске уније, незапамћена хиперинфлација, пљачка старе девизне штедње и народа уопште, имали су веома негативан утицај не само на привреду Црне Горе већ и на живот њених грађана. Најбољи показатељ тог економског и социјалног суноврата јесте опет реални друштвени производ по глави становника који је у 1993. години износио свега 830 USD, или једну трећину достигнутог друштвеног производа из 1989. године. Тада је друштвени производ враћен на стање из 1965. године. Тако је Црна Гора по овом основу дошла на ниво најсиромашнијих земаља свијета.

Послије ових егзактних показатеља о животу Црне Горе у три Југославије, аутор се с правом пита - да ли има више потребе, посебно у двочлавној федерацији, која је увијек нестабилна како политички тако и економски, да Црна Гора у њој продужава своју агонију. С друге стране, период постојања треће Југославије у којем је Црна Гора, осамостаљујући се, стварајући своје органе и институције и преузимајући послове федерације, показала да може самостално да егзистира и да радом својих грађана и својим привредним и другим ресурсима обезбједи себи просперитетан и демократски развој у широј заједници каква је Европска унија.

Све ово што смо констатовали о овом раду Милић је фундирао на научној и стручној литератури и одговарајућој архивској грађи. Рад је обогатио прилозима који помажу кориснику да читањем аутентичних докумената прошири своја сазнања о појединим актуелним питањима.

Овом и претходном књигом "Јавне финансије у Црној Гори" Милић је дао допринос даљем изучавању ове значајне економске области који ће бити од користи за економску историју Црне Горе која још није написана.

Др Бранислав Маровић

Јанко К. Лопичић, ЛОПИЧИЋИ, БРАТСТВО У ЦЕКЛИНУ
(ЦРНА ГОРА), "Стручна књига", Београд 2001, стр. 509

У Црној Гори се, по неком неписаном правилу и диктату историјских прилика које задуго нијесу биле наклоњене Црногорцима, више памтило него записивало. Својевремено је и сам Његош примијетио да се "докумената слабо код нас налази, јербо по недостатку хартије често пута и листови светијех књига за фишке су употребљавали", и додаје: "јербо се само у преданијама главна ствар садржава а друге се ситнарије с дугијем временом губе". Тако се и ранија црногорска историографија кретала између онога што народ прича и чува кроз предање и онога што се само може наћи у архивима и у другим релевантним изворима.

Критичка историографија предање узима само као путоказ а свој истраживачко-методолошки приступ заснива на писаним изворима, архивској грађи и резултатима археолошке науке. Утолико је писање племенских и братственичких историја и склапање родослова изузетно деликатан посао зато што се аутор мора ослањати и на традицију и на историју. Традиција и предање иако најчешће непоуздани, незамјениви су за братственичку и племенску прошлост, нарочито када је у питању поријекло, јер о томе нема писаних извора. Проблем за таквог истраживача је сложенији због тога што се, нарочито о братству које сеже и до 20 пасова уназад, више предања у одређеном времену стапају у једно, па

онда рачвају у рукавце који ствар још више усложњавају. Тако долази до везивања мртвих узлова (чворова), које је с дистанце данашњег времена немогуће разријешити. Историја је као наука ту немоћна, чак дјелује обесхрабрујуће, а понекад и неуверљиво јер се колективно памћење жилаво опире свакоме провјеравању традиције. Тако су у изучавањима племенских и братственичких историја настали одређени стереотипи и такозвана општа мјеста када је ријеч о трагању за поријеклом и етничким коријенима, што се често водило и води прављењу легенди и митских верзија у којима историјска наука тешко може да ухвати оно неопходно рационално језгро.

Међутим, књига, која носи извјесна обиљежја жанра коме припада, а коју имам задовољство да представим - "Лопичићи, братство у Цеклину (Црна Гора) 1450-2001", у ствари њено треће издање аутора Јанка К. Лопичића, по много чему заузима посебно мјесто и има посебну, не само историографску вриједност. Тачније, основни или, како у предговору за треће издање стоји, "матични текст" јесте прегнуће и резултат дугогодишњег рада покојног Јанка К. Лопичића, док остали дио представља накнадни додатак, који се стапа у цјелину трећег проширеног издања.

Матични текст Јанка К. Лопичића представља један од најбољих, ако не и

најбољи, монографски рад о једноме црногорском братству, а безмало и цијелу племенску повјесницу Цеклина. То је озбиљна историографско-етнографска студија која превазилази ниво аматерске родословне литературе која у потоње вријеме буја и често има одлике хипокризије у Црној Гори.

Историја братства Лопичића коју је аутор сачинио ближа је озбиљној научној студији него аматерској популистичко-родословној литератури. Није претјеривање ако кажем да тексту нема мане, као да је изашао из "школе Обрена Благојевића". Истина, и аутор овога рада се нашао у беспомоћној ситуацији када је морао да одгонетне најстарији коријен сопственог братства, испред њега се исто испријечио фамозни чвор, мртви узао предања и традиције о своме помену, о изворном коријену. Не улазећи у појединости братственичког предања, могу само да кажем да се аутор држао његовог језгра које се мора прихватити као такво и у њега вјеровати, јер га историографија не може провјерити.

Ослањајући се на ријетке историјске изворе из најранијег доба братственичке прошлости а, касније, и на разноврсну архивску грађу Јанко К. Лопичић је успио да склопи братственичку повјесницу од 1450. године па све до наших дана, дајући предност више историографском податку и методу него традицији и предању. У ствари, овај текст Јанка К. Лопичића представља срећни спој традиције и историје, на коме се шавови између једне и друге најмање виде.

Настојећи да ухвати континуирани ток развоја братства Лопичића, упркос очитим разликама код појединих аутора - Ровинског, Цвијића, А. Јовићевића, Михаила Стругара, а вјероватно и у самом предању у племену цеклинскоме - аутор врло сигурно, скоро без дилема и сумњи, склапа сопствену верзију и излаже је у књизи.

Предак Лопичића и свих Цеклиња - Доњака јесте Вукосав (звани Ли-

јеш или Лијешевић) из Пипера, чији су преци преко Дробњака и Бањана, дошли из Босне, из околине Травника, док је његов брат по мајци, Крстић, родоначелник Горњака, а по оцу Леки је Климента. Тако је аутор, без обзира на то што је консултовао релевантну историјску литературу, ипак морао да иде по катакомбама предања, чију таму, осим општим сазнањима о прадавном завичају својих предака, није могао освијетлити никаквом конкретном потврдом, никаквим историјским трагом, камоли документом.

Међутим, аутор је врло занимљиво и увјерљиво, као да је све то историја, склопио причу о поријеклу, о досељењу његових предака на Цеклин и о настанку, формирању и развоју братства Лопичића, као гране Доњоцеклињана, потомака Вукосава Радивојева Лијешевића, који је имао два сина - Баја и Грујицу, а Баја синове - Мијата и Вујана - од којих су Стругари и Вујановићи. Грујица је имао синове Вукмира и Боришу. Заправо, Бориша је непосредни родоначелник братства Лопичића. Он се могао родити негдје око 1530. године, како је то утврдио аутор главног дијела књиге коју управо представљамо. Бориша је имао Петраша, Петраш Стевана, Стеван Вујицу, Вујица Никца и Мартина и тако редом. У XVII вијеку, по Стевану његови потомци су се називали Стевановићи, да би се од тада по надимку Лопице, почели презивати Лопичићи. Од тада се може пратити и све бржи развој братства и његов широки траг.

Никац Вујичин је имао синове Марка, Ђура и Пера.

Галерију знаменитих Цеклиња, а тиме и Лопичића, аутор је започео Марком Никца Вујичића, чији је надимак био Лопица, "верховни кнез от свега Цеклина", коме је он био на челу преко 50 година. За то вријеме Цеклинско племе се сасвим уобличило и знатно проширило своју територију, однијело историјске побједи и постигло значајан привредни напредак, на-

рочито освајањем права монопола над риболовом на Скадарском језеру.

Марко Никчев Лопичић, познатији као Марко Лопица, рођен 1671. а умро 1764. године, остао је запамћен не само по добром и енергичном управљању Цеклином и Цеклињанима него и као народни јунак, међу најзнаменијим Црногорцима свога доба. Заправо, он је са Цеклињанима присилио Турке да око 1735. продају риболове на Скадарском језеру, од којих су Цеклињани живјели. Он је освојио и вратио Обод Црној Гори.

За његовог живота и кнежевања цеклинским племеном десили су се важни догађаји у историји Црне Горе: учешће Црногораца у Кандијском и Морејском рату, борба против потурчењака, долазак владике Данила на столицу црногорских митрополита, успостављање веза са Русијом, велике битке са Турцима, владиковање Саве и Василија и чудовишна појава самозванца Шћепана Малог. А све је то било праћено црногорском племенском неслогом, крвном осветом, племенским партикуларизмом, али и нарастањем свијести о неопходности заједничке борбе под руководством црногорских владика и увођењем централних органа земаљске власти. Марко Лопица је, заједно са Лопичићима и осталим Цеклињанима, дао велики допринос и своме племену и Црној Гори.

Иначе, аутор овога дијела трећег издања, Јанко К. Лопичић, кроз значајне личности Лопичића дао је својеврсну хронологију и братства и племена, комплетну и хронику и историју братства, од предака ка потомцима. Кнеза Марка је наслиједио такође дуговјечни његов син Матијаш, који је умро 1817. у 90. години живота.

Аутор је посебну пажњу посветио Грујици Матијашеву Лопичићу (рођен око 1775. а умро 1847. године) - сенатору и капетану племена Цеклина, који се истакао и мудрошћу и јунаштвом у доба Петра I и Петра II Петровића, у вријеме судбоносних црногорских бо-

јева против Турака и битака за увођење поретка у земљи и стварање органа земаљске власти. Тако је свака генерација Лопичића обиљежила своје доба и дала велики допринос опстанку Црне Горе, борби за слободу, независност и међународно признање.

Аутор је, изабравши необичан али добар метод, представио све познате прваке братства и њихове потомке у дужем временском распону, кроз све периоде и фазе, ратове и вријеме мира и напретка кроз које је пролазила Црна Гора до данашњих дана. Тако су на неки начин представљене гране у оквиру братства Лопичића, више као хронологија и родословна историја него као прави родослов, осим родословног, генеалогског стабла које је комплетно и допуњавано у сва три издања новим подацима и приносама мушких потомака. Дате су личности истакнутих Лопичића са својим потомцима: Милоша Ђурова, Савића Ђурова, Јова Николина, Којице Николина, Пера Никчева, кнеза Лала Мартинова и Новака Јовова.

Без обзира на то што је обухваћено огромно раздобље од пет стољећа, и што је заокружена историја братства, што је огроман посао и велико прегнуће, мора се ипак казати да у погледу писаног родослова, осим генеалогског стабла, сама родословна слика није особито прегледана нити практична, персонално разуђена, како би сваки појединац у таквом великом братству, могао пронаћи себе и идентификовати своје најближе претке. Пошто је солидна основа постављена, то би се могло накнадно учинити.

Даље, иако постоји неко прећутно оправдање да се у родослове не уносе женски потомци уопште, или се дају само у првом пасу - у овоме родослову није видна колико би требало улога одива Лопичића које су, као и све црногорске одиве, имале не малу улогу у укупној историји Црне Горе. Такође, ово треће издање није афирмисало уопште улогу жене у свом братству,

осим ријетких примјера у Другом свјетском рату. Такође, књизи недостају етнографска димензија, статистички преглед и лексикон стваралаца, школованих људи, интелектуалаца.

И поред наведених недостатака, ради се о ријеткој и вриједној књизи, поготово што је треће издање допуњено бројним квалитетним садржајем и подацима, драгоцјеним прилозима, текстовима који обрађују поједине личности или различите сегменте друштвеног, политичког, умјетничког и укупног живота Лопичића, не само у оквиру свога цеклинског племена него и Црне Горе, Југославије, па и у иностранству.

Све су то прилози који допуњују основни текст и знатно доприносе вриједности књиге као цјелине, њене историјско-родословне комплетности, али не и кохерентности у односу на матични текст. Истина, није лако у једној братственичкој књизи сложити све да сви буду наједно и заједно, обрадити развој братства кроз неколико вјекова

- учешће у ратовима, иселјавања и раселјавања, матицу и дијаспору - помирити времена и идеологије, окупити претке и потомке, мртве и живе, славне и мање чувене братственике. То је врашки тежак посао и захтијева тимски рад и додатна истраживања.

Али, ова повјесница Лопичића је велико прегнуће, историја и родослов, хроника и лексикон, зборник радова са неодржаног симпозијума о моралном и историјском подвигу црногорског братства Лопичића, његовом доприносу Црној Гори, Цеклину и сваком оном простору на коме су радили и живјели, гдје и сада раде и живе. Посебно весели то што су у овој књизи трећег издања сви окупљени око свога духовног огњишта, што су заједно преци и потомци. А томе треба највише да захвалимо почившем Јанку К. Лопичићу, пријатељима који су књигу допунили и обогатили вриједним прилозима, као и приређивачима који су својим прегнућем учинили све да књига буде публикована и представљена данас и овдје.

Проф. др Бранислав Ковачевић

Александар Маринковић, ЖЕНИДБА КРАЉА АЛЕКСАНДРА
КАРАЂОРЂЕВИЋА, Београд 1999, стр. 82.

Књига колеге Александра Маринковића "Женидба Краља Александра Карађорђевића" представља занимљиво историографско штиво. Оно не испуњава само потребу науке да о поменутом догађају истраживачки трага и критички суди, већ и ширу културну потребу друштва да сазна понешто из "затамљене", дуго година маргинализоване и запостављене династичке историје.

У другој половини XX века тек је неколицина српских и југословенских историичара (Д. Живојиновић, Б. Глигоријевић, Р. Љушић и други) исказивала веће занимање за историју династије Карађорђевић. О "преокрету" у мишљењу модерних историчара, удаљавању од стега политике и идеологија, отварању нових тематских кругова истраживања - свакако сведочи и чињеница да се том малобројном кругу историчара сада придружује и млади колега Маринковић својим првим истраживачким радом.

О истраживачким проблемима са којима се аутор суочио говори композициони рељеф књиге који, уз предговор, увод, закључак и прилоге, чине четири добро уклопљена поглавља. Прво од њих посвећено је међународном положају југословенске државе у годинама 1918-1922. У другом делу аутор проговара о деликатној природи југословенско-румунских односа. Посебно

поглавље посвећено је биографијама "високих младенаца". Рад је засвођен приказом свадбеног церемонијала, али и идентификовањем читавог низа "малих догађаја" који су венчању претходили или се јављали као његова последица.

Колега Маринковић проговара о географском положају, политичким и економским приликама, укореним традицијама, увек сложеном односу малих балканских држава и великих сила, смислу савезништва какво је остваривано у оквирима "Мале Антанте", политичком утицају регента. Посебну пажњу аутор посвећује приликама на румунском двору, проблему разграничења у Банату, стратешкој и економској важности тог дела Војводине, политичкој позадини и значају веридбе и венчања краљевског пара. Прегледно је приказана процедура упознавања младенаца, дужна пажња и простор посвећен брачном уговору, са мером је испричана прича о животним путањима "високих младенаца" до тренутка ступања у брак, венчању, поклонима, званицама, првим данима заједничког живота.

Истраживање колеге Маринковића засновано је на архивалијама похрањеним у Архиву Југославије (фонд Двора, Посланства у Букурешту, Министарства просвете и збирка Војислава Јовановића Марамбоа), штампи и публицистици која је излазила у Бео-

граду (Политика, Време, Самоуправа, Службене новине), мемоарској литератури (сећања Краљице Марије, Томислава Карађорђевића, Панте Драшкића), династичким споменицама, научној литератури. Градећи анализе

на доступној архивској грађи и литератури аутор је успео да избегне заводљивости писања романсиране биографије младенаца и веома успешно нагласио политички значај краљевског венчања у XX веку.

Проф. др Љубодраг Димић

Олга Зиројевић, КОНВЕРТИТИ - КАКО СУ СЕ ЗВАЛИ,
Almanah, Подгорица 2001, стр. 111

Студија оригиналног наслова *Конвертити - како су се звали*, аутора др Олге Зиројевић, научног саветника Историјског института из Београда, представља само први резултат у оквиру шире осмишљеног пројекта истог аутора, посвећеног исламизацији на јужнословенском простору.

Олга Зиројевић је добро позната научној и стручној јавности као афирмисани историчар-османиста, чије монографије, студије и чланци представљају незаобилазни корак за сваког истраживача српске историје под османском влашћу. Засновани на оригиналној османској грађи, али увек допуњени и подацима из извора друге провенијенције, као и светске и домаће литературе, радови О. Зиројевић пружају обиље информација и представљају полазиште за даља истраживања.

Тако је и студија *Конвертити - како су се звали* написана првенствено на основу објављених, али у великој мери и необјављених османских извора, међу којима поименични пописи појединих области Османског царства заузимају изузетно значајно место. Ови подаци смештени су у шири контекст остварених резултата домаће и стране науке, чиме је избегнута могућа једностраност у њиховом тумачењу и разумевању.

Сматрајући да је лично име, као форма кроз коју се саопштава иденти-

тет, изузетно важан део конверзије, јер ново име представља и формално обележје новог муслиманског идентитета конвертита, аутор је своја разматрања исказао кроз расправе о личном имену, имену оца, надимку и апозицији, те патрониму или матрониму, родовском имену и презимену.

Обавеза сваког новог муслимана била је да прихвати име, које није могло бити у супротности са исламском догматиком. Отуда, наводи О. Зиројевић, конвертити посежу за именима чија је етимологија најчешће везана за арапску историју (Мехмед, Ахмед, Али, Хасан, Хусеин) и старозаветне пророке (Ибрахим, Исмаил, Јусуф). Треба поменути и име Синан, које су, како тврди чувени османиста Франц Бабингер, узимали само ренегати, међу којима је свакако најпознатији прослављени архитектка златног века Османског царства, мимар Синан. О томе колики је значај придаван личном имену сведочи и податак да су многи хришћани и Јевреји који су носили турска или исламска имена, приликом конверзије узимали ново, исламско име.

За разлику од мушкараца, жене су, кроз имена, могле да чувају националну баштину. Тако, на простору данашње Босне и Херцеговине, жене муслиманске вероисповести и даље носе традиционална, домаћа имена: Бисера, Сребренка, Злата, Златија. Та појава

није карактеристична само за наведени простор: задржавање предисламских имена код жена сусреће се и међу Коптима, у муслиманској Шпанији, Ирану и Кини.

Мада се доста често, нарочито у ранијим периодима, у документима бележи само лично име новог муслимана, врло често је била пракса да се бележи и име његовог оца, свакако ради поузданије идентификације. Било је слушајева, како на Балкану тако и у другим деловима Царства, да се бележи хришћанско име оца новог муслимана (нпр. Мехмед, син Радоње), али и да се, у циљу прикривања хришћанског порекла неофита, користи еуфемизам "син Абдулаха", тј. "божјег роба". Хришћанско име оца бележено је претежно у руралним срединама и временом је све мање коришћено.

Уместо имена оца, тј. патронимика, уз лична муслиманска имена коришћен је и надимак и апозиција. Иста реч могла је бити и надимак и апозиција, у зависности од тога да ли је навођена испред или иза личног имена. Надимци су најчешће потицали од имена појединих заната, затим од терминологије везане за војну и управну службу; поједини надимци били су из домена религија, док су други опет указивали на порекло, односно место боравка поједине личности. Такође, поједини надимци настали су на основу појединих телесних обележја, као и духовних својстава. Дакле, надимци су били и порука и поруга о човеку и често су генерацијама остајали непроменљиви, те су неки од њих касније постали презимена.

Ислам је на Балкану на презимена имао само индиректан утицај, те се зато уз нова муслиманска имена јужнословенских конвертита јавља и старо, предисламско презиме. То је најпре био случај са синовима погубљене крупне и средње властеле (Херцеговић, Боровинић, Ковачевић). Презиме, тј. патронимик имали су и неки муслимански балкански трговци, поједи-

ни становници градова, уопштено речено, угледнији чланови друштва. Словенска презимена задржали су и поједини крајишки капетани (Бадњевић, Церић, Капетановић), као и велики број босанских песника и књижевника, у чијој је основи често надимак (Анђелковић, Свирац). Стара словенска, али и албанска презимена задржавају се и међу муслиманским становништвом у Црној Гори (Вранићи, Љуце, Кучи, Дрековићи).

Лична имена представљају изузетно важан елемент у ширем комплексу питања која се односе на исламизацију, јер је антропонимија врло често једини начин одређивања етничке структуре становништва појединих регија. Ово се пре свега односи на проучавање етничке структуре становништва на основу детаљних, поименичних пописа области Османског царства, чиме се свакако намеће и питање поузданости закључака који се на тај начин могу извести. Тако на пример Сима Ђирковић сматра да у употреби имена нема довољно реда и доследности, те да се на основу ономастикона не може закључивати о пореклу и народности. У пописима који се односе на наше земље, на пример, сасвим је извесно да су сви они који носе српска властита имена и били Срби, док се не може тврдити да су преобраћеници за све оне који носе муслиманска имена, нарочито ако није прецизирано име оца. Чак ни сви "синови Абдулаха" нису увек конвертита. Проблем се усложњава уколико се узме у обзир чињеница да су путем *девишirme* (у нашој народној традицији уобичајен је назив "данак у крви") из Босне одвођени и млади муслимани, те тако се не може генерално тврдити ни да су сви *аџем-оџлани* (дечади узети путем данка у крви, оспособљени да касније ступе у редове јаничара) обавезно конвертита.

Све наведено указује на комплексност и значај антропонимије за проучавање исламизације на јужнословенском простору. Додатну вредност ове

књиге чини то што се Олга Зиројевић није ограничила само на области насељене Јужним Словенима, већ је у своја разматрања укључила и грађу са широког простора Царства - све до Индије и Кине. На основу њених истраживања очигледно је да је, иако више од

две трећине конвертита носе арапска религиозна, тј. куранска имена, могуће уочити процесе њихове туркизације, али и очувања традиционалних вредности, највише тиме што су сачувана презимена, родовска имена, и женски именски репертоар.

Мр Ема Миљковић-Бојанић

Гускова Е. Й, ИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВСКОГ КРИЗИСА /1990-2000/, Москва 2001, стр. 720

У издању Руске академије наука (Института научне информације и Института славистике и балканистике) и Културно-просвјетног руског националног фонда, објављена је средином 2001. год. обимна студија *История югославского кризиса 1990-2000. год.* познатог историчара и слависте Јелене Јуријевне Гускове. Као научник и аналитичар Јелена Гускова, раних осамдесетих година, своју научну пажњу усмјерила је према историји словенског свијета и Балкана уопште, са посебним ангажовањем према простору бивше државе југословенских народа, Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Пажњу научне, стручне и друге јавности како у Русији тако и код нас изазвала је њена књига *Югославия в огне: Документи, факти, коментари /1990-1992/*, Москва 1992. год., којом је у крајње неповољним условима по историјску истину, на богато заснованој документацији и на принципима историографске методологије, отворила простор за објективније сагледавање узрока тек започете савремене југословенске драме. У деценији која је наилазила југословенска драма се кроз разбијање и распад Федерације претворила у трагедију не само "различитих националности" које су улазиле у састав Југославије "већ и читаве Европе", како у уводу књиге *Историја југословенске кризе* наводи аутор.

Књига *Историја југословенске кризе* представља корак даље у сагледавању и анализи узрока и посљедица нестанка са историјске и географске мапе Европе Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Заснована је на обиљу нових релевантних докумената, необјављених и објављених, западне, руске и шире југословенске провенијенције, које је аутор прикупио у највећој мјери у вријеме док је боравила као експерт у штабу мировних снага ОУН за бившу Југославију. Ова студија разуђеног садржаја нуди научно увјерљиве одговаре на бројна питања која је отворила југословенска криза у посљедњој деценији 20. вијека, а која широко превазилазе границе бивше југословенске државе и тичу се у цјелини односа великих сила и малих држава. У књизи су уочене битне етапе кризе, идентификовани спољни и унутрашњи фактори који су умножавали кризу, сагледана улога Запада и Русије у њој, улога међународних организација итд.

Пред читаоцем је сасвим нова историјска слика битно другачија од оних које смо гледали и које нас и даље окружују, а које се намећу путем бројне сумњиве публицистике, информативних гласила и медијске презентације не само на Западу већ и код нас.

Изворну грађу ове изузетне студије представљају материјали ОУН /резулције Савјета безбједности, извје-

штаји генералног секретара, материјали са конференција за бившу Југославију, материјали Контакт-групе, не-објављени материјали који се налазе у Информационим центрима ОУН у Москви и Вашингтону/. Посебан значај за ову врсту истраживања представљају документа која су настала кроз активност различитих субјеката на самом терену, као што су извјештаји војних посматрача, аналитички записи разних миротворних структура, који су били предметом анализе аутора.

Оно што књигу чини другачијом и вреднијом у односу на књиге сличних садржаја западног поријекла, којих није мали број, тиче се укључивања у анализу документације која је настала на простору бивше југословенске државе, коју су производиле друштвене и државне структуре како СФРЈ тако и новонасталих држава, а која је у западној литератури изостала. Материјали Министарства спољних послова Русије, Врховног савјета Руске федерације, који су анализирани у књизи, бацају ново свјетло на укупну југословенску кризу. Увођење грађе руског поријекла посебно је значајно са аспекта анализе цјелине проблема, што књигу свакако чини другачијом, јер су коришћењем ове документације сагледани готово сви аспекти југословенске кризе, и међународни и унутрашњи.

Мемоарска литература бројних непосредних актера у збивањима на простору бивше Југославије, штампа, часописи и листови, чине саставни дио богате документационе основе ове књиге.

Садржај књиге изложен је у девет дјелова: *Почетак; Издавање Хрватске од СФРЈ, Српско ишћање; Босна и Херцеговина, борба за подјелу; Интернационализација; Пад Републике Српске Крајине; Русија и балканска*

криза: нова концепција безбједности или немоћ сигурности; Југославија у немилости; Нове државе на Балкану, први кораци на путу независности; Криза на Косову историја и савременост.

Поред основног садржаја књига садржи увод, закључак, списак скраћеница, регистар личних имена и фото прилоге о посљедицама НАТО агресије на Савезну Републику Југославију.

Пред нама је књига која спада у ријетка дјела овакве врсте. О југословенској кризи писало се и пише много и на Истоку и на Западу, па и код нас. Под научном лупом, међутим, цјелина проблема први пут се нашла у књизи Јелене Гускове. Она му је приступила не само као истакнути научни посленик већ и као свједок и посматрач бројних збивања, савременик који бившу Југославију познаје не из универзитетске уџбеничке литературе, или пак са историјских или географских карта, већ као неко ко је ову земљу упознао личним присуством у бројним "српским, хрватским и муслиманским градовима", и ко је обишао све "вруће тачке" у њој за посљедњих десет година.

Студију *Историја југословенско-го кризиса* најприје препоручујемо за превођење на српски језик, како би се са њеним садржајем упознала не само научна јавност већ и широк круг читалаца. Увјерени у научну објективност презентираних нам блиске прошлости вјерујемо да би ишчитавање овог штива значајно подигло сазнајни степен око питања разбијања и распада бивше југословенске државе. Чини нам се да би у ауторовим сагледавањима бројних проблема о којима се у књизи говори нашли и многе одговоре за деценију која је у драми прошла, а истовремено отупили оштрице неспоразума на узаврелом словенском тлу.

Др Сенка Бабовић-Раскојковић

А. Тененти, ИТАЛИЈА У ПЕТНАЕСТОМ ВЕКУ, Привреда и друштво, превела с италијанског Драгана Радојевић, Clío, Београд 2001, стр. 135.

Захваљујући угледној издавачкој кући "Clío" онедавно су нам постала доступна дела истакнутих француских, енглеских и немачких историчара која обрађују разне теме од средњег века до модерног доба. Једно од њих је и књига *Италија у петнаестом веку. Привреда и друштво*, чији је аутор Алберто Тененти, познати француски историчар италијанског порекла, који се бави историјом позног средњег века. Срећна је околност што је готово истовремено преведено и објављено Броделово капитално дело (*Mediterran i mediteranski svet u doba Filipa II, I-II, Geopolitika-CID*, Beograd-Podgorica 2001). Јер, А. Тененти је Броделов ђак и у својим радовима доследно примењује његов научни метод. Може се стога рећи да су нам ове две драгоцене књиге увелико приближиле земље медитеранског света.

Већ у самом уводу Тененти наглашава да је књига *Италија у петнаестом веку* много више од синтезе, то је панорамски и у извесном смислу перспективни приказ одређене историјске теме. Она, у ствари, представља завршни део Тенентијеве опсежне студије *L'Italie de la Renaissance: un monde en mutation 1378-1494*, Paris 1990. У књизи *Италија у петнаестом веку* аутор се бави историјом привреде и друштва, с тим што се није строго држао поме-

нутог временског оквира, већ се, када је то било неопходно за боље разумевање неких питања, враћао у XIII и XIV век, односно залазио и у XVI век. Тененти подвлачи да му је код писања ове књиге циљ био да скрене пажњу на аспекте који су били донекле занемарени или стављени у други план.

Књига је подељена на три дела: у првом, који носи наслов *Свеи градова*, аутор прати развој и успон градова на Апенинском полуострву, демографску проблематику, управу и уређење и однос градова и села. Централна и северна Италија су, како наводи Тененти, поред Холандије, биле најурбанији део средњовековне Европе. Аутор пише о узлету градова у Италији, који је отпочео у XII веку, затим је настављен у наредном периоду, да би средином XIV века, због страшне епимедије куге, био нешто успорен, а прави процват доживео је у XV веку. Управо тада примењиван је архитектонско-урбанистички стил инспирисан грчко-римским стилем класичног периода, који је постао основа изградњи градова модерног доба. Аутор такође подвлачи допринос богатих и угледних породица (Контарини, Грити, Медичи, Сфорца, Есте), затим истакнутих личности из политичког и економског живота, али и цркве у изградњи градова и њиховом новом изгледу у XV веку. Посебно су за-

нимљиве Тенентијеве процене о броју становника од великих метропола (Венеција, Милано и Напуљ) до малих градова у Калабрији.

Други део књиге је најобимнији, а аутор га је посветио разним видовима економских активности, посебно организацији и техници трговачког пословања, који су временом постали основ модерне светске економије. На почетку, А. Тененти констатује да је у Европи од XI века основан извештај број универзитета, а у Италији их је било бар пет-шест. На универзитетима су се изучавали теологија, филозофија, медицина и право. Све оно што се односило на производњу и трговачке активности није се сматрало достојним проучавања или теоријског разматрања. За стицање стручности у тим областима били су довољни искуство и обука. Међутим, трговачки послови су били разгранати и веома добро организовани са великим бројем трговаца, стручних за различите гране трговине. Трговцима више није било непријатно да обављају неку од својих економских делатности, чак су били цењени, а поверавани су им и јавни послови. Они су, дакле, постали одлучујући чинилац развоја заједничког живота, али још увек нису уживали духовно признање свештенства и интелектуалаца. Трговачка култура истицала се, у највећој мери, у рачуноводству, мерењу географских простора, економском планирању и финансијској техници. У то време веома активни су били теоретичари уметности и архитектуре, затим политике, па и проналазачи, а ретки су били они који су се бавили економским питањима. Уз Луку Пачолија и Леона Батиста Албертија, италијанске теоретичаре трговачког пословања, Тененти помиње и Дубровчанина Бенка Котруљевића. Међутим, за Бенка Котруљевића наводи да је само делимично био трговац. Напротив, Бенко и још неколико чланова породице Котруљевић били су истакнути оновремени трговци са разгранатим послови-

ма (Јужна Италија, Каталонија) и великим капиталом. Више чланова породице Котруљевић, а међу њима и Бенко, у три генерације боравили су и трговали око пола века у Јужној Италији. Тако су чинили значајну спону преко које су у XV веку политички и економски били повезани Дубровник и Јужна Италија. Бенко Котруљевић је написао, боравећи у Напуљу (1458), своје чувено дело "О трговини и савршеном трговцу", у којем се први пут разматра теорија двојног књиговодства. Тененти је, даље, у књизи указао на значај организације трговачког пословања, мере заштите капитала, увођење поморског осигурања, вођење рачунских књига, пословне кореспонденције, све чеће употребе меннице, затим кредита и, иначе, банкарских услуга. Такође је нагласио да су се трговци у свом пословању служили тзв. трговачким практиком (*practico di mercatura*). То је, у ствари, била нека врста водича или приручника који је садржао податке о курсевима валута, о ценама, мерним јединицама, географским раздаљинама и др. Трговина у Италији у XV веку није се ограничавала само на домаће тржиште. Тако је, на пример, Апулија више трговала са балканским земљама него са Тосканом или Ломбардијом. Венеција, Бенова, Фиренца и Милано, велике метрополе и најјача привредна средишта, били су укључени у међународну трговину. Венеција, као престоница светске економије и финансија, била је повезана са тржиштима Истока и Запада (од Сирије и Египта до Иберијског полуострва, Фландрије и Енглеске). За одржавање редовног поморског саобраћаја користила је најчешће трговачке галије, које су у случају потребе могле постати део војне флоте. Аутор истиче да венецијанске галије нису свраћале, на свом путу за Левант, ни у једну италијанску луку на Јадрану. Међутим, Тененти не помиње Дубровник, град на источној обали Јадрана, који је био важна лука и одмориште многим бродо-

вима, па и венецијанским, на њиховим дугим путовањима. Дубровник и његови трговци били су посредници у економском повезивању балканских земаља - Србије и Босне са Италијом, а посебно с Венецијом. Овом приликом треба указати на велики прилив племенитих метала (сребра, гламског сребра и злата) из Србије у Венецију, који је управо у првој половини XV века достигао врхунац. О привредним везама Србије, Босне и Дубровника са италијанским градовима и државама у средњем веку постоји у српској историографији, а и у историографијама бивших југословенских република, више вредних монографија, студија и чланака, утемељених на богатој грађи из ду-

бровачког, которског, венецијанског и других архива. Међутим, А. Тененти их није узео у обзир, што се може видети из исцрпне библиографије која се налази на крају његове књиге.

У трећем делу књиге Тененти је обрадио колективна понашања и њихове импликације: прати свакодневни живот који је у средњем веку, у првом реду, био прожет религијом, затим однос хуманиста према религији и друга питања.

Књига А. Тенентија, писана као синтетички преглед, кратка по обиму, али вредна по тематици и садржају, биће веома корисна истраживачима и студентима, а такође занимљива ширем кругу читалаца.

Др Ружа Ђук

ХРОНИКА

Међународни научни скуп:
ДИНАСТИЈА ПЕТРОВИЋ-ЊЕГОШ,
Подгорица, 29. октобар - 1. новембар 2002. године

У организацији Црногорске академије наука и умјетности и Универзитета Црне Горе, одржан је од 29. октобра до 1. новембра 2001. године, у Подгорици, међународни научни скуп *Династија Петровић-Његош*.

Први радни дан скупа одвијао се у свечаној сали Универзитета Црне Горе, а остали дани у Црногорској академији наука и умјетности. Скуп је отворио академик Миомир Дашић, предсједник Научног одбора за припрему скупа, а поздравне ријечи учесницима упутили су: предсједник Републике Црне Горе и предсједник Почасног одбора скупа господин Мило Ђукановић, предсједник ЦАНУ академик Драгутин Вукотић, ректор Универзитета проф. др Предраг Обрадовић и принц Никола Петровић, потомак лозе Петровића. Скуп су поздравили и представници италијанског удружења "Пријатељи Црне Горе" (*Amici del Montenegro*) из Рима господа Ермано Фалабела и др Анђело Ранцини, као и академик Владо Стругар. Отварању скупа, поред учесника, присуствовали су и чланови Почасног одбора скупа, дипломатски представници у Црној Гори, чланови Академије и професори Универзитета, као и други гости.

Ова велика историографска тема била је утврђена Програмом (Претпоставком) Одбора за историјске науке ЦАНУ, који су органи Академије усвојили као дугорочни програм научноистраживачког рада у домену историјске науке још 1983. године, а који обухвата обраду 28 тематских области из прошлости Црне Горе. Ово је био шести скуп (трећи међународног карактера) који се реализовао по том програму.

Овај научни скуп припреман је више од двије године, а његовој реализацији приступило се с увјерењем да се ради о једној од најзначајнијих тема из црногорске прошлости. Јер, династија Петровић-Његош, која је непрекидно владала 221 годину (1697-1918), по чему је била јединствена на Југоистоку Европе, била је утемељитељ црногорске државности и дала је најзначајније личности црногорске историје. Стога је била замисао да се научним сазнањима и непристрасним оцјенама, на основу сачуваних и нових докумената, као и провјерене научне литературе,

кроз мултидисциплинаран приступ, широј јавности прикаже објективна повијест о свему што су владике и владари Петровићи чинили, и урадили, да Црну Гору - сложену по етничком, културном и вјерском саставу - изграђују у грађанском смјеру, да њен историјски ход усмјере ка привредно и културно развијеној Европи. Иако тај започети историјски процес нијесу успјели да доврше, што је и разумљиво, јер се ради о процесу дугог трајања, њихова је велика заслуга што су својим дјеловањем и идејама показали којим путем треба водити и изграђивати Црну Гору било као самосталну државу било у оквиру неке шире државне заједнице.

Чињеница да се у 2001. години навршавају два значајна датума везана за династију Петровић-Његош - *150 година од смрти Пејтра II Пејровића Његоша* (31. октобар 1851) и *80 година од смрти краља Николе* (1. март 1921), актуелизовала је одржавање овог скупа. Овим династима, који свакако имају најистакнутија мјеста у лози Петровића, ЦАНУ је већ раније посветила два научна скупа.

Поводом 180-годишњице рођења Петра II Петровића Његоша, у организацији ЦАНУ и САНУ, одржан је у Београду, Цетињу и Подгорици (1993) научни скуп *Пејтар II Пејровић-Његош - личности, дјело и вријеме*, а реферати са тог скупа објављени су у истоименом зборнику (ЦАНУ и САНУ, 1995).

Такође о краљу Николи, његовој личности, дјелу и времену у Академији је одржан репрезентативан међународни научни скуп (1997), чији је резултат садржан у обимном двотомном зборнику радова *Краљ Никола - личности, дјело и вријеме I, II* (ЦАНУ, 1998).

Научни скуп *Династија Пејровић-Његош* припремао је Научни одбор састављен од чланова ЦАНУ и професора Универзитета Црне Горе, а његов предсједник био је академик Миомир Дашић.

С обзиром на велики историографски и културолошки значај теме скупа органи ЦАНУ су одлучили да се формира и Почасни одбор научног скупа, као репрезентативно тијело, чији предсједник је био предсједник Републике Црне Горе господин Мило Ђукановић, а чланови водеће личности највиших научних и културних институција у Црној Гори, вјерских заједница, представници Владе Републике Црне Горе, академици и универзитетски професори.

И Научни и Почасни одбор су учинили све што је било потребно да се скуп добро научно профилише и да буде реализован квалитетно и на одговарајућем научном нивоу.

За овај научни скуп било је пријављено 126 саопштења из земље и иностранства (Русија, Украјина, Грчка, Словенија, Њемачка), од чега 46 за тематски дио скупа посвећен Петру II Петровићу Његошу. На самом скупу иступило је 96 референата; 10 спријечених да учествује на скупу послало је своја саопштења која ће бити штампана у зборнику радова. У дискусији, која је повремено имала полемички карактер, па и призивак дневне политике, учествовало је преко 30 дискутаната. Расправе су биле, углавном, коректне.

Рад научног скупа одвијао се у оквиру осам пленарних сесија. Пет сесија (29. и 30. октобра, као и једна 1. новембра) било је посвећено

историографским и културолошким питањима и проблемима времена владавине династије Петровић-Његош и историји црногорске државности, док се у оквиру три сесије (31. октобра и 1. новембра) расправљало о значају књижевног и филозофског дјела Петра II Петровића Његоша и његовој рецепцији у страним књижевностима. Најбројнија су била саопштења из политичке историје, историје књижевности, права, просвјете и културе, а било је саопштења и из других научних и стручних дисциплина од значаја за сагледавање доприноса династије Петровић-Његош развоју црногорске државе и друштва.

Како у овом кратком приказу, с обзиром на њихов број, није могуће поменути сва саопштења, издвајамо само уводне реферате академика Миомира Дашића *Улога династије Петровић-Његош у сиварању, снажењу и територијалном обликовању црногорске државе*, проф. др Радомана Јовановића *Проглашење књажевине 1852 - промјена облика владавине Петровића*, академика Мијата Шуковића *Црногорска нововековна држава и њен развојни усјон до 1914. године - историјски најзначајнија тачковина у плодовима државотворног дјеловања династије Петровић-Његош*, проф. др Бранислава Ковачевића *Дојринос династије Петровић-Његош проучавању и тумачењу црногорске прошлости* и др Смиљане Ђуровић *У бици разумијевања историографије лозе Петровић-Његош је филозофија историје*, у којима су, из различитих углова, дати погледи на династију Петровић-Његош и њене династе. С посебном пажњом су пропраћена излагања проф. др Драгана Вукчевића на тему *Трагизам Петровића*, проф. др Слободана Томовића *Његош и Библија* и академика Светозара Кољевића *Нейроменљивост тачке гледишта у Горском вијеницу - критички неспоразуми и уметничке последице*, као и излагања мр Жељка Вујадиновића *О поријеклу, родослову и династичким обиљежјима владарске куће Петровић-Његош* и проф. др Шерба Растодера *Петровићи у егзилу - сумрак једне династије*.

На скупу су запаженог учешћа имали и научници из иностранства. Проф. др Јуриј Аншаков је говорио *о улози митрополија Петра I и Петра II Петровића Његоша у сиварању црногорске државе*, др Јелена Гускова *о односу династија Романових и Петровића као примјеру историјске сарадње на фону политичког прагматизма*, др Јанис Пападрианос *о Петру Петровићу II Његошу и Грчкој*, а др Фридрихледе Крале (која из објективних разлога није могла учествовати на скупу, али је послала своје саопштење) осврнула се на *сусрет саксонског краља Фридриха Аугуста II са Петром II Петровићем Његошем 1838. године у Црној Гори*. За жаљење је што, из објективних разлога, на скупу нијесу узели учешћа научници из Украјине и Словеније, чија су пријављена саопштења обећавала интересантан садржај.

Иако су били најављени, на скупу нијесу учествовали: проф. др Радослав Љушић, проф. др Божидар Шекуларац, др Марко Цамај, академик Чедомир Попов, академик Василије Крстић, проф. др Драгољуб Живојиновић, др Драган Суботић, др Здравко Делетић, др Момчило Пејовић, проф. др Божидар Милић, проф. др Рајко Вујичић, проф. др Томислав Бекић, чиме је, с обзиром на интересантност њихових пријављених

саопштења (*Државојворности српских династија; Владика Василије Пејровић; О албанско-црногорским односима у доба Пејровића; Књаз Никола у виђењу Светозара Милејића; Краљ Никола и бискуп Штиросмајер; Краљ Никола и савезничке владе у Првом свјетском рату 1914-1918; Политичка култура у Црној Гори у доба краља Николе I Пејровића; Пејровићи њисци историје Црне Горе; Црногорски сийендисии-благодејанци на школовању у иностранству у доба династије Пејровић-Његош; Архиепископство у градишћелство у доба династије Пејровић - 19. и 20. вијек; Проблем континуитетта у сакралном градишћелству од Војслављевића до Пејровића; Његош и Њемци*), скуп ускраћен за још цјеловитије сагледавање основне теме.

Општи је утисак да је овај скуп, с обзиром на садржај поднијетих саопштења и расправу која је о њима вођена, успјешно реализован и да је испунио очекивања организатора. Најмасовнији по броју учесника, а уз то и најразноврснији по тематици, у историји дјеловања Академије и Универзитета, скуп је дао значајан допринос научном расвјетљавању династије Петровић-Његош и њене историјске улоге у цјелокупној прошлости Црне Горе. Велики број саопштених реферата потврда је, још увијек, великог научног интересовања за овакве теме. Јер, и поред богате историографије - домаће и стране - о периоду владавине Петровића и појединих њених династа, остало је још доста простора за научна истраживања и нове научне оцјене, како на основу новооткривених историјских извора тако и на основу старих, већ познатих.

На скупу су дошла до изражаја различита гледања на нашу историјску прошлост и улогу династије Петровић-Његош у тој прошлости. Нека од тих гледања била су на фону актуелних политичких догађања у Црној Гори. То је, можда, и разумљиво и очекивано, будући да се ради о теми која се односи на најсложенији и најдинамичнији период прошлости Црне Горе, а која се из садашње перспективе промишља и схвата и другачије него што је то до сада у науци утврђено. Сматрамо да су ти различити погледи на црногорску прошлост пожељни, наравно - уколико се темеље на новооткривеним историјским изворима, научној литератури и новим сазнањима.

Скуп је показао да се актуелна друштвена ситуација рефлектује у великој мјери и на стање у нашој историографији. Иако је жеља и замисао организатора била да на скупу буде више синтетичких саопштења, то је изостало. Такође је изостала обрада појединих тема, као што су односи династије Петровић и других европских династија, улога црногорског двора, допринос појединих династа привредном, научно-техничком и другом развоју и сл. Узроке томе треба тражити у чињеници да у Црној Гори не постоје научни кадрови који се баве историјском синтезом, већ углавном ужим, специјалистичким темама. Ова констатација може бити подстицај да се будуће генерације младих истраживача - наравно, уз озбиљнију бригу одговарајућих научних установа у Црној Гори - усмјеравају и упућују на такву врсту научноистраживачког рада. Јер, израда једне свеобухватне монографије о династији Петровић-Његош остаје дуг историјске науке.

Након скупа остаје утисак да сва питања и контраверзе везане за династију Петровић-Његош на њему нијесу разријешени и да ће они и убудуће заокупљати пажњу науке. То говори да се коначни суд о многим питањима прошлости не може дати, јер свака генерација има свој дуг и научни суд.

На крају, напомињемо да ће сва саопштења са скупа бити штампана у тротомном зборнику радова, који ускоро треба да се појави у издању ЦАНУ и Универзитета Црне Горе. Тиме ће радови са скупа бити препуштени суду научне, стручне и шире културне јавности.

У вријеме одржавања скупа одвијале су се и неке друге манифестације посвећене обиљежавању 150 година од смрти Петра II Петровића Његоша, а чији је организатор био Универзитет Црне Горе. У Дворцу Петровића, на Крушевцу, отворена је 28. октобра изложба *Његош и његово дјело у ликовним умјетносћима*, а у Црногорском народном позоришту 31. октобра, на дан Његошеве смрти, на Свечаној академији, изузетно надахнуту бесједу одржао је сада покојни академик Ново Вуковић.

Татјана ДАШИЋ- РАСПОПОВИЋ

Научни скуп, ПЉЕВЉА КАО КУЛТУРНО И
ПРИВРЕДНО СРЕДИШТЕ, Поводом стогодишњице
од оснивања Српске гимназије у Пљевљима,
Пљевља, 18. и 19. новембар 2001.

Окупљање научника-историчара из Црне Горе и Србије током новембра месеца у Пљевљима је већ постало традиционално. Осећајући потребу да се започне са детаљнијим истраживањима пљеваљског културног наслеђа, од праисторије, преко римског доба, а нарочито од средњег века па све до наших дана, Завичајни музеј је први научни скуп, насловљен *Пљевља у прошлости - научни проблеми и резултати новијих истраживања*, организовао новембра 1998. године. Други скуп, чија је тема била *Друштво и културни идентитет пљеваљског краја - од средњег вијека до новијег времена*, одржан је у новембру 2000. године. Укључујући се у прославу значајног јубилеја: сто година од оснивања српске гимназије у Пљевљима, Завичајни музеј Пљевља организовао је 18. и 19. новембра 2001. године трећи научни скуп из оквира овог шире замишљеног и научно добро утемељеног пројекта, који је био посвећен Пљевљима као културном и привредном средишту.

Организациони одбор скупа определио се за ту тему имајући у виду чињеницу да су Пљевља и пљеваљски крај били у центру српске средњовековне државе. Иако са померањем тог центра, Пљевља започињу да живе животом пограничне области, сва велика раскршћа и догађаји српске историје имали су мањег или већег одјека у Пљевљима и околним крајевима. Пљевља су вековима била раскрсница важних трговачких путева и културних струјања. Управо у том светлу мора се посматрати и значај Српске гимназије, основане у Пљевљима 1901. године, која је за овај крај, који је под османском влашћу био све до 1912. године, имала изузетно значајну не само образовну већ и просветитељску улогу.

Скуп је започео изузетно запаженим саопштењем проф. Анике Сковран, која је говорила о изворима инспирација иконографа старе Херцеговине у сусретању цивилизација истока и запада током 16-17. века, на примеру манастира Св. Тројице Пљеваљске.

И наредна два саопштења била су посвећена друштвеним и верским приликама у пљеваљском крају у првом веку османске власти на

овим просторима. Тако је др Марица Маловић Ђукић говорила о исламизацији у Дробњаку у другој половини 15. века, а мр Ема Миљковић Бојанић о верским односима и стању цркава и манастира након што је пљеваљски крај ушао у оквире Османског царства.

Салих Селимовић посветио је своје излагање неким карактеристикама школства и просвете код муслимана у западном делу Рашке области (Пљеваљски санџак), а Добрило Аранитовић је надахнуто говорио о пљеваљском дневнику Васа Стајића из 1905-1906. године. Проф. др Чедомир Лучић изнео је своје виђење Пљеваља као споне или разделнице епохе. Велико интересовање изазвало је саопштење мр Гордане Томовић о траговима старог рударења у топонимији пљеваљског краја.

Своје излагање др Славенко Терзић посветио је друштвеном развоју Пљеваља у време када су била у саставу Краљевине Србије, а др Радослав Распоповић повјерљивом извештају Лазара Томановића упућеном руском посланику Арсејеву о стању манастира у пљеваљском крају 1910. године. Милић Петровић изнео је интересантна запажања о привреди пљеваљског краја од 1918. до 1941. године, а др Момчило Митровић о средствима која су за пљеваљски крај издвајана из Фонда за обнову земље.

Током читавог рада овог скупа вођена је веома жива и плодна дискусија, која је показатељ колико се новог још може рећи не само о друштвеној већ и о прошлости пљеваљског краја уопште.

Овом приликом кратко је представљен садржај другог броја Гласника земаљског музеја Пљевља.

Скуп је завршен промоцијом књига проф. др Дарка Танасковића, *Ислам и ми* и Милоша Јефтића, *На исџоку зајџада - разџовори са Дарком Танасковићем*. Књиге су представили др Славенко Терзић, др Радослав Распоповић а говорио је и проф. др Дарко Танасковић.

Остаје само нада да ће Завичајни музеј наставити са реализацијом пројекта нових истраживања пљеваљског краја, те да ће неки нови сусрети отворити нова питања, теме и поља истраживања.

Др Марица МАЛОВИЋ-ЂУКИЋ

Међународни научни скуп: УЛОГА ПРАВОСЛАВНЕ
ЦРКВЕ У СТВАРАЊУ И РАЗВОЈУ РУСКЕ ДРЖАВЕ,
Москва 10-11. децембар 2001. године

Совјетски период у развоју руског друштва у коме су доминирали марксистичко-материјалистички погледи на свијет и неприкосновеност принципа класика марксизма и лењинизма, одразио се на карактер и резултате историјске науке. Совјетска историографија која је почивала на марксистичком учењу о класном карактеру друштвених процеса, осим што је увођењем у научну обраду огромног броја нових архивских докумената проширила фактографску основу научног рада и дала дјела трајне вриједности, на теоријском плану је у основи остала заробљена револуционарном идеологијом, деценијама остајући досљедна у критици историјских система супротних оном који је изграђиван у Совјетском Савезу. Такав приступ је посебно његован у односу на сопствени историјски пут, укључујући и улогу Русије у свјетској историји, па су претходне етапе њеног развоја често означаване бедемом конзервативизма и најопаснијим непријатељем друштвеног напретка ка систему једнакости, равноправности и слободе. Та критика се односила како на спољну тако и на унутрашњу политику царске Русије, па и на њен цјелокупан унутрашњи живот. И све важније националне и културне институције дореволуционарног периода сматране су фактором реакције и кризе, па им уз друштвену небригу није поклањана ни одговарајућа научна пажња. То је посебно очигледно било на примјеру Руске православне цркве. Она је у процесу атеизације совјетског друштва "досљедно обезглављена" а њена дотадашња духовна функција изложена оштрој идеолошкој критици која је у негирању значаја религиозности, и религије као такве, као почетну премису истицала материјалистичко схватање свијета.

И мада је Октобарска револуција у Русији сагласно предсказању Лава Троцког изгледала као почетак пута који је требало да означи крај "азијатству, заосталости 17. вијека, свете Русије, а такође и крај иконама и буба русима у кухињама", Руска православна црква је, ипак, преживјела. Уз велика страдања и огромне жртве она је одољела искушењима управо зато што је читав руски живот проткан православном вјером. Православље је толико дубоко било укоријењено у народно би-

ће да просто није било могуће уништити цркву а да се при том не уништи и руски народ.

Излазећи из периода идеолошке заслијепљености и совјетске праксе у којој је култ личности вође био “врховни божански принцип”, Русија се полако враћа темељима свог историјског и националног идентитета и вриједностима примјереним духовној вертикали народа. Кључно мјесто у том погледу свакако припада обновљеној улози Руске православне цркве. У процесу који је у току, и који има карактер препорода, осим самих црквених институција и посвијећености вјерника, врло важно мјесто заузима подршка која се тим процесима даје од стране државе. Да се то чини на веома озбиљан начин, показује и организовање научног скупа “Улога православне цркве у стварању и развоју руске државе“ одржаног у Москви у децембру 2001. године.

О озбиљности са којом се приступило припремању тог скупа говори подужи списак организатора. Због њихове бројности и значаја у друштвеном, политичком и вјерском животу савремене Русије посебно ћемо их набројати. То су били: Президијум Руске академије наука, Институт за руску историју Руске академије наука, Администрација председника Руске Федерације, Историјско-правна комисија Руске православне цркве, Фонд митрополита московског и коломанског Макарија (Булгакова), Министарство културе Руске Федерације, Министарство образовања Руске Федерације, Московски педагошки државни универзитет и ФЦП “Интеграција”.

О атмосфери дубоког сагласја са потребом научне обраде ове значајне теме из друштвеног живота Русије свједоче поздравни прочитани на почетку рада скупа, које су учесницима са жељама за успјешан рад упутили: представници Администрације председника Руске Федерације Владимира Путина, патријарх московски и цијеле Русије Алексеја II, председника Руске академије наука Ј. С. Осипов и други.

Официјелни дио скупа одвијао се кроз рад у пленарним сједницама и по секцијама.

Прва пленарна сједница одржана је у Плавом салону новог здања Президијума Руске академије наука. Током њеног трајања поднијето је укупно 14 реферата. По свом садржају они су били разноврсни и третирали су низ различитих питања: *улогу православне цркве у формирању грађанске самосвијести на савременој етапи руске државности, вјероисповједну политику државе у совјетском периоду, улогу Руске православне цркве у формирању идеје државне власности и државне идеологије у Русији крајем XV до XVII вијека уз праћење њиховог каснијег међусобног утицаја све до двадесетих и тридесетих година XX вијека, религиозне ситуације у Украјини и другим земљама у вријеме окупиације 40-их година и државно-црквених односа у совјетском периоду.*

У оквиру прве секције, која је радила на тему: *Улога цркве у обједињавању руских земаља, стварање и развој руске државе у 16. и 17. вијеку*, поднијето је 13 реферата. Путем њих су обухваћене теме од оних које су се тичале: *лика светог рајника Ђорђа Побједоносцева, хришћанских црних кнеза Владимира Крстичеља, улоге Руске цркве у жи-*

*воиу других словенских држава, одраза царско-мирополијских про-
тивурјечности на спољну политику руске државе, мјеста појединих
значајних државних личности нпр. Катарине II у живоју Руске право-
славне цркве или пак свјетовних лица попут Сергеја Радоњезског или
Димитрија Донског у преломним тренуцима руске историје каква је
била Куликовска бишка.*

Тема друге секције носила је наслов “Црква и руска држава у 18-
20. вијеку”. У оквиру ње поднијето је 17 саопштења. У њима су обрађе-
не теме: *о црквено-државном регулисању односа, законодавству и жен-
ским манастирима у Русији у синодалном периоду, национално-право-
славној традицији руског трговачког савеза XVII-XX вијека, односу
Александра III према Руској православној цркви, дјелатности мисио-
нарских друштва у Русији (1865-1917), цркви између двије револуције
(1905-1917), кампањи совјетске власти на откривању светих мошти
(1918-1920), држави и цркви у совјетском периоду, црквеној позицији,
православној цркви у Бјелорусији за вријеме оштрабинског рата, утица-
ју Руске православне цркве на политику совјетске државе (1945-
1953), Руској православној цркви у атеистичкој држави (1940-1950), ру-
ском православљу и руском религиозном индентитету, закључно са
правним стањем Руске православне цркве у савременој Русији.*

На скупу су са рефератима иступили митрополит Крутички и
Коломенски Јувеналиј, митрополит Вороњезски и Липецкиј Методиј,
представник Администрације председника Руске Федерације С. А.
Абрамов, директор Института за руску историју и дописни члан Руске
академије наука А. Н. Сахаров, академик НАН Бјелорусије М. П. Ко-
стјук, водећи специјалисти Института за руску историју, познати истори-
чари Русије, Бјелорусије, Украјине и других земаља. У раду скупа учес-
товали су представници духовних академија и универзитета, као и од-
говорни уредници низа православних периодичних издања.

На конференцији су, дакле, историчари заједно са представници-
ма Руске православне цркве анализирали историјско искуство Русије у
области односа између власти и цркве у свим етапама многовјековне ру-
ске историје, почев од формирања идеје државности до данашњих дана.
Пажња је обрађена и на утицај Руске цркве на процес националног осло-
бођења и државног конституисања бројних других народа укључујући и
балканске. Потписник ових редова био је почаствован могућношћу да у
оквиру те проблематике, на сједници Прве секције, поднесе реферат под
насловом “Улога Руске цркве у стварању словенских држава - на примјеру
Црне Горе”.

Садржаји реферата поднијетих на скупу потврдили су уводне ри-
јечи академика Сахарова да је Руска црква вршила велики утицај на раз-
вој руске државе, али и духовни и државни живот и других словенских
народа. Она је утицала на њихову борбу за национално ослобођење, као
што је у много већој мјери утицала и на борбу руског народа, стварање
националне идеологије и руске државе. Идеолошка крилатица: Москва
- Трећи Рим родила се из сарадње цркве и државе. Мада је пролазила
кроз различите фазе, и у тренуцима када су односи између цркве и држа-

ве били лоши, црква није запостављала своју духовну и националну мисију, остајући увијек чврсто уз народ и дијелећи његову историјску судбину. Тако је било и у Првом и у Другом свјетском рату, као и касније у вријеме постојања Совјетског Савеза, када су односи између цркве и државе почивали на два потпуно супротстављена концепта о функцији религије.

Учесници овог међународног научног скупа су се бавили не само односом Руске православне цркве и државе у прошлости већ и њеним савременим положајем, како у нормативном виду тако и са становишта стварног третмана од стране надлежних државних институција Руске Федерације. У томе је, према оцјенама изреченим на завршној пленарној сједници, једна од посебно значајних вриједности овог скупа. Кроз анализу односа између цркве и државе у прошлости и савремених искустава он је понудио научно утемељена виђења како би, с обзиром на претходни историјски развој, црква и држава своје међусобне односе требало да граде у вијеку који је пред нама.

Др Радослав РАСПОПОВИЋ

ИЗВЈЕШТАЈ О РАДУ РЕДАКЦИЈЕ ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА ЗА ПЕРИОД ЈУН 1998 - ЈУН 2002.

На сједници Научног вијећа Историјског института Црне Горе одржаној 19. 06. 1998. године изабрана је садашња Редакција часописа Историјски записи у саставу: проф. др Миомир Дашић, проф. др Бранислав Ковачевић, др Радоје Пајовић, др Чедомир Лучић, проф. др Радоман Јовановић, др Бранислав Маровић и др Радослав Распоповић. За главног и одговорног уредника именован је др Радослав Распоповић.

На конститутивној сједници Редакције одржаној 25. 08. 1998. за секретара Редакције изабран је Жељко Вујадиновић. Он је ту дужност обављао до средине 2000. године, када је због преласка на друго радно мјесто (Филозофски факултет у Бањалуци) напустио Историјски институт. Умјесто Вујадиновића у јануару 2001. за новог секретара изабран је мр Звездан Фолић.

На својим првим сједницама Редакција је разматрала концепцију Часописа и будућу уређивачку политику. Осим договора о структури овог научног гласила, односно сталним рубрикама које Часопис треба да има, Редакција је усвојила и два начелна става:

Први: да Часопис треба да буде строго научног карактера, с неопходном дистанцом према историјским догађајима и према политичким ангажманима;

Други: да се Часопис отвори и за теме које нијесу стриктно везане за Црну Гору, чиме би се повећала његова читаност и круг сарадника, као и углед у научним срединама на страни.

У духу друге идеје, да Часопис изађе на шире научне просторе, не запостављајући при томе историју Црне Горе, на својој другој сједници Редакција је усвојила предлог уредника да Часопис добије међународни карактер проширивањем њеног састава истакнутим научним радницима из земље и иностранства. На тај начин би се подигла научна референтност Историјских записа, што би свакако позитивно утицало на проширивање круга сарадника, а тиме и на укупан квалитет Часописа. Редакција је овај предлог оцијенила цјелисходним и прихватајући га предложила више имена из Београда и иностранства (Русија, Украјина, Грчка, Италија, Велика Британија, САД и неке бивше републике СФРЈ)

за своје нове чланове. Уредник Часописа је задужен да оствари контакте са предложеним кандидатима и заједно са директором Историског института дефинише предлог који би на усвајање био упућен Научном вијећу Историског института Црне Горе.

Пошто је тај посао обављен, Научно вијеће Историског института на сједници од 26. фебруара 1999. је разматрало предлог Редакције да Часопис добије међународни карактер. Оцијенило је аргументованим изнијете ставове и усвојило предлог да се састав Редакције прошири сљедећим истакнутим научницима: Милорад Екмечић и Сима Ђирковић (Београд), Жан Пол Блед (Француска), Андреј Сахаров (Русија), Габријела Шуберт (Њемачка), Андруино Ањели (Италија), Џон Тредвеј (САД). Позитивном одлуком Научног вијећа и проширивањем састава Редакције наведеним члановима Часопис је добио интернационални карактер.

О циљевима које је новом уређивачком политиком Редакција жељела да оствари читаоци су обавијештени уводним текстом првог броја у коме је између осталог речено: "Очекујемо да ће оваквим уређивачким концептом Историски записи отворити пут ка новим видовима институционалне сарадње научних установа из Црне Горе са савременим центрима научне мисли у свијету. Све то ствара простор за унапређење ионако значајне улоге овог Часописа у развоју историјске науке, не само у Црној Гори".

С обзиром на новине у саставу Редакције и промијењен карактер Часописа Редакција је на сједници од 18. 12. 1999. донијела *Правилник о раду Редакције*. Чланом 12. Правилника било је утврђено да чланови Редакције изван Црне Горе у њеном раду учествују тако што им се на одобрење достављају резимеи главних градова и садржај сваког броја. Њихов рад у Редакцији је подразумијевао сугестије и мишљења у вези са уређивачком политиком и квалитетом изашлих бројева. Осим са члановима Редакције из Београда посебна успјешна сарадња била је остварена са Џоном Тредвејем који је, по сопственој жељи, за неколико двоброја, вршио провјеру превода резимеа на енглески језик.

Правилником о раду Редакције била су регулисана и друга питања, од начина излагања Часописа, па до обима радова, рубрика које Часопис треба да садржи, услова под којима може бити вођена научна полемика итд. Осим овог документа правни основ рада Редакције била је и *Одлука о висини ауторских хонорара и накнада за радове које објављује Историски институт* коју је усвојио Савјет Института. Овим актом регулисана су питања финансирања сарадње аутора научних текстова, као и рада оних који учествују у припремању Часописа: техничких лица (лектора, коректора, преводилаца резимеа) и чланова Редакције.

Током протеклог четворогодишњег периода Редакција је одржала укупно 12 сједница. На њима су разматрани и усвојени за штампу радови за укупно 8 свесака Историских записа. Од самог почетка Редакција се определијелила да умјесто четири свеске Часопис излази два пута годишње у два двоброја. Осим финансијских разлога на такво одређење утицала је и чињеница да мали број професионалних историча-

ра у Црној Гори не пружа могућност конципирања квалитетне четири свеске током једне календарске године. Недовољан број, а у неким случајевима и недостатак специјалиста за поједине области или периоде историје Црне Горе, појављивао се као ограничавајући фактор и онда када је Редакција имала намјеру да неке од бројева Часописа посвети научном разматрању актуелних питања из црногорске историје. Конципирање тематског броја Часописа о важним научним проблемима подразумејвало је научучивање текстова, за шта није било материјалних услова. Таква врста научних радова захтијева исплату ауторских хонорара знатно већих од уобичајених, за које ни у минималним износима најчешће није било средстава.

Иако је Часопис излазио у два двоброја, Редакција је водила рачуна да сваки од њих својим обимом буде на нивоу уобичајене двије свеске, које према рјешењу садашњег а и ранијих правилника о раду Редакције нијесу могле бити обимније од 12 штампарских табака. Обим седам до сада објављених свесака у просјеку је износио од 20 до 22 штампарска табака.

У уређивачкој политици Редакција се трудила да оствари висок научни и технички ниво Часописа који би одговарао његовом реномеу и угледу какав током више од 70 година излажења ужива у научним круговима.

Мада је у уређивачкој политици акценат био на историји Црне Горе, Редакција је настојала да у тематском смислу као и са становишта ангажованих сарадника прошири његов садржај. Осим домаћих, у Часопису су објављивани и радови страних аутора. Веће резултате у погледу ангажовања колега из иностранства није било могуће оставарити због веома неповољних спољнополитичких околности (економске санкције према СРЈ, прекид научних и културних веза, НАТО агресија на СРЈ) у којима се земља налазила током назначеног периода излажења Часописа.

Настојећи да обиљежи значајне датуме из историје Црне Горе и прошлости уопште, Редакција је направила неколико тематских бројева у којима су кроз рубрике *Јубилеји* и *Годишњице* публиковани радови који се на њих односе. Тако је у броју 3-4/1998. објављен јубиларни текст поводом прославе 50-годишњице Историјског института Црне Горе. У истом броју радовима др Новака Ражнатовића и проф. др Бранислава Ковачевића обиљежене су 120. годишњица међународног признања Црне Горе на Берлинском конгресу (1878) и 50. годишњица сукоба Југославије са Коминформом (1948). Значајнији искорак у укључивању часописа у обиљежавање важних датума прошлости учињен је са тематским бројем (1-2/2000.) посвећеним 2000. годишњици хришћанства, као и са бројевима (1-2/2001) посвећеним стотој годишњици смрти Марка Миљанова и 150. годишњици смрти Петра II Петровића Његоша (3-4/2001).

Сталне рубрике Часописа биле су *Чланци*, *Прилози*, *Извори и ситраживања*, *Историографија*, *Прикази и биљешке*, *Хроника*, а повремено карактер имале су рубрике: *Филозофија историје*, *Полемике*, *In memoriam*. Рекација је у двоброј 1-2/2001. уврстила и рубрику *Археологија* оцјењујући да због значаја понуђеног текста и чињенице да у Црној

Гори не излазе гласила у којима би се могли публиковати материјали таквог типа постоји пуно оправдање за њено увођење у Часопис.

У до сада припремљених осам свесака сарадњу у Часопису је остварио велики број научних радника различитог профила. Осим историчара били су заступљени: етнологзи, историчари умјетности, правници, економисти, историчари књижевности, филозофи - који су се у својим радовима бавили различитим аспектима политичке, културне, правне, економске историје Црне Горе или ширих југословенских и балканских простора. О квантитету остварене сарадње говори податак да је кроз различите рубрике у поменутих осам свесака објављен укупно 241 рад (у рубрици *Чланци* 61, у рубрици *Прилози* 21, у рубрици *Извори и исцртаживања* 25, у рубрици *Полемике* 7, у рубрици *Историографија* 19, у рубрици *Прикази и биљешке* 65, у рубрици *Хроника* 22, у рубрици *In teteriam* 7, у рубрици *Јубилеји* 1, у рубрици *Филозофија историје* 1, у рубрици *Археологија* 1 и у рубрици *Годишњице* 10.

У Часопису су своје радове објављивали познати историчари, и научници других профила, из Црне Горе и Србије. Од аутора из Црне Горе наводимо следећа имена: др Бранко Павићевић, др Миомир Дашевић, др Бранислав Ковачевић, др Зоран Лакић, др Радоје Пајовић, др Новак Ражнатовић, др Радоман Јовановић, др Душан Мартиновић, др Бранислав Маровић, др Шербо Растодер, др Чедомир Лучић, др Владимир Јовићевић, др Владо Стругар, др Живко Андријашевић, др Славко Бурзановић, др Саша Кнежевић, др Звездан Фолић, др Невенка Богојевић-Глушчевић, др Нада Томовић, др Сенка Бабовић-Распоповић, др Ленка Блехова-Челебић, др Милош Милошевић, др Слободан Томовић, др Соња Томовић-Шундић, др Синиша Јелушић, др Жарко Булајић, др Милош Старовлах, др Јован Чађеновић, др Радомир Ивановић, др Вукић Илинчић, др Предраг Вукић, др Бојка Ђукановић, др Павле Радусиновић, др Бошко Мијановић, др Здравко Делетић, др Радивоје Шукловић, др Милија Станишић, др Драгана Кујовић, др Марина Мартиновић, др Снежана Пејовић, др Јелена Антовић, др Драгутин Лековић, др Радослав Распоповић и др.

Сарадњу у Часопису остварили су и: др Милорад Екмечић, др Сима Ђирковић, др Василије Крестић, др Војислав Кораћ, др Владета Јеротић, др Александар Јовановић, др Богумил Храбак, др Михаило Војводић, др Момчило Зечевић, др Ђорђеје Борозан, др Љубодрог Димић, др Радмила Радић, др Дарко Танасковић, др Мирослав Перишић, др Никола Жутић, др Ружа Ђук, др Петар Крестић, др Раде Божовић, др Ђуро Тошић, др Драги Маликовић, др Милица Бодрожич, др Бранко Богдановић, др Арсен Ђуровић, др Ема Миљковић-Бојанић, др Милош Ковић, др Радивој Радић, др Раде Михаљчић, др Марија Обрадовић, др Александра Вулетич, др Вјера Митровић, др Драгољуб Петровић, др Ана Столић, др Ђурђица Петровић, др Марица Маловић Ђукић, др Томо Поповић, др Душан Ковачевић, др Биљана Вучетић, др Радмило Маројевић и др.

Редакција се трудила да странице Часописа отвори младим истраживачима, који су на почетку научне каријере, међу којима су квалитетом својих радова то посебно заслужили: др Весна Вукићевић-Јанковић, др Татјана Копривица и др Иван Лаковић.

У Часопису је објављено и осам радова страних аутора: Н. А. Нарочицке, Ј. Ј. Гускове, Н. И. Хитрове, В. А. Алексејева, Е. Ј. Бондаријеве, С. Н. Буганова, И. В. Смирнове и Габријеле Шуберт. Због недостатка финансијских средстава Редакција није могла да обезбиди превод рада др Малфреда Бура са њемачког језика и објави га у Часопису.

Већ по именима наведених сарадника може се закључити да су Историјски записи у протеклом периоду далеко надишли ниво сличних гласила у земљи. Излазак на шире просторе у вријеме веома неповољних унутрашњих и спољних прилика наишао је на добар пријем научне и културне јавности и позитивне оцјене научне и стручне критике. Оваквим отварањем Часописа није занемарена његова превасходна научна упућеност на прошлост Црне Горе. Тој теми посвећено је више од двије трећине објављених радова. У уређивачком концепту више него раније акценат је стављен на објављивање богате архивске грађе о Црној Гори из домаћих и страних архивских установа. Тиме се желио подстаћи рад на даљем истраживању црногорске прошлости. У спровођењу оваког уређивачког концепта Редакција је радила у пуном сагласју. То се може рећи и поред чињенице да је на лични захтјев, без посебног образложења, послје VII сједнице (5. 01. 2001.) рад Редакције напустио др Радоје Пајовић.

Финансијски проблеми стално су пратили рад Редакције. То је било једно од главних питања са којима се уредништво сучељавало на готово свим сједницама. Оно је, међутим, добило посебно неповољан карактер током посљедње двије године када је финансирање Часописа готово остављено. Напорима ранијег директора Института др Бранислава Ковачевића један дио тих проблема је рјешаван, тако да је остварен континуитет у излажењу Часописа, и поред примјетног кашњења изласка сваког новог броја. И поред бројних писмених обраћања Министарству просвјете и науке - Сектор за науку и Универзитет и разговора са министром Передрагом Ивановићем, није пронађено рјешење у погледу надокнаде непокривених трошкова за посљедња три двоброја (1-2/2000; 3-4/2000; 1-2/2001). Остао је, дакле, непокривен значајан дио трошкова за три наведене свеске Часописа, а неизвјесност постоји и у погледу затварања финансијске конструкције за преосталу (осму) свеску коју је приредила ова Редакција (3-4/2001).

На крају да додамо да су на припреми посљедње четири свеске уредник и чланови Редакције, мимо своје воље, радили без икакве надокнаде. Оваква ситуација у погледу финансирања Часописа је утолико чуднија што друге публикације сличног карактера попут часописа *Vasiništanje i obrazovanje* добијају сва неопходна средства за редовно излажење укључујући и хонораре ауторима и члановима Редакције и уредницима.

На неколико посљедњих сједница Редакције скренута је пажња, а о томе је обавијештена и управа Института, да се дистрибуција Часописа члановима Редакције из иностранства, институцијама и библиотекама у земљи и иностранству, као и ауторима који у њему објављују своје текстове - неуредно врши. Тиме се, посебно када су у питању аутори и

већ речено неисплаћивање хонорара, ствара лоша слика о озбиљности уређивачког тима и деморалишу сарадници на продужетак заједничког рада. Да не говоримо о томе да то свакако не може служити подизању научне репутације Историјског института.

Сходно иницијативи са прошле сједнице Редакције, за мишљење о квалитету Часописа у последње четири године обратили смо се члановима Редакције изван Црне Горе и иностранства. До сада смо добили два таква мишљења, а када стигну и остала биће приложена овом Извјештају и достављени новој Редакцији.

У Подгорици 30.05.2002.

За Редакцију,
Уредник
др Радослав Распојовић

IN MEMORIAM

МИЛАН К. ВУЛОВИЋ (1939 - 2001)

Петнаестог септембра 2001. године умро је Милан Вуловић.

Сахрањен је у селу Жањев До у Његушима, "лајт мотиву" његовог живота, родном мјесту које је волио толико да се са њим није могао започети готово ни један најобичнији разговор у којему Жањев До не би поменуо.

Рођен је 6. јуна 1939. године. Основну школу је похађао у Жањевом Долу, у Ловћенцу и његушком центру На врх поља. Након завршене ниже гимназије коју је похађао у Котору, 1953. уписује петогодишњу Учитељску школу у Никшићу коју завршава 1958. године. Студије на Филозофском факултету започиње 1958. у Новом Саду, гдје 1962. дипломира на Групи за историју. Током студија слуша четири семестра руски језик и полаже прописане испите.

Његово прво запослење било је у Издавачком предузећу "Форум" из Новог Сада. Ту је, као лектор, радио неколико мјесеци, да би затим отишао на одслужење војног рока. Марта мјесеца 1964. постављен је за учитеља у Основној школи на Прчању, а затим, у истој школи, ради као професор историје, руског језика, али и других предмета. У времену од 1966. до 1970. директор је Основне школе на Прчању, уз обавезу да истовремено држи и осам часова седмично. У том периоду неколико његових ученика, на разним републичким такмичењима, осваја највише награде. Августа 1970. године одлази на студијско путовање у СССР.

Године 1970. почиње да ради у Гимназији "Стефан Митров Љубиша" у Котору гдје предаје као професор до 1975. године. Јануара исте године изабран је за директора тек основаног Школског центра у Доброти и на тој дужности остаје до 1983. године. Од фебруара 1983. ради у Стручној служби СИЗ-а за образовање и културу у Котору, гдје остаје до априла 1985. Исте године прелази у РЗ СИЗ здравства СРЦГ Титоград - Филијала Котор; ту остаје до априла 1987. и поново ради у РЗ СИЗ друштвених дјелатности Котор. Након расформирања стручне службе СИЗ-а друштвених дјелатности бива постављен за директора Историј-

ског архива Котор, септембра 1989. године, и ту дужност обавља до новембра 1992. Те године реорганизацијом архивске службе у Црној Гори укида се мјесто директора Историчког архива Котор, Архив улази у састав Државног архива Црне Горе и он, новим Правилником о систематизацији радних мјеста, у реорганизованом и обједињеном Државном архиву Црне Горе бива распоређен на мјесто начелника Одјељења за новију грађу сектора Исторички архив Котор. Јануара мјесеца 1993. раскида радни однос са Државним архивом Црне Горе и 8. фебруара исте године прелази у Завод за школство у Подгорици - Одјељење Цетиње, гдје ради као надзорник за наставу у нижим разредима основне школе при Министарству просвјете и науке. Од јула 1995. године ради при Министарству просвјете и науке РЦГ као инспектор за наставу у нижим разредима основне школе. Тај посао обавља до своје смрти 2001. године.

Био је члан Савјета Наставничког факултета у Никшићу, Савјета Историчког института Црне Горе у Подгорици, Савјета Историчког архива Котор и члан Савјета Завода за унапређивање школства на Цетињу. Такође је био члан рецензентске групе за додјелу "Октоиха" за годину 1978, више пута члан Републичког одбора који је носио назив "Покрет - Науку младима", члан Комисије за писање историје Комунистичке партије Црне Горе, и члан Друштва историчара Црне Горе - секције Котор.

Као спољни сарадник Међуопштинског завода за унапређивање школства са Цетиња у школској 1984/85. години обављао је послове савјетника и обилазио наставнике историје са подручја тог Завода.

Непосредни је организатор и секретар Припремног одбора за два научна скупа која су одржана у Котору 1987. и 1989. године. Ради се о скупу под називом "Побједа комуниста на изборима у Рисну 1936. године" и научном скупу "Уједињење Црне Горе и Боке Которске 1813-1814. године". Његова излагања са Научног скупа из 1989. године неколико дневних листова објавило је у цјелини.

Био је члан Матице црногорске.

Написао је десетак критика и рецензија за објављене научне радове и више прилога у области књижевне критике.

Објавио је више чланака, углавном полемичке природе, из области историје у листовима "Просвјетни рад" и "Бока". Писао је у часопису Државног архива Црне Горе "Архивски записи", "Васпитање и образовање", "Библиографски вјесник", "Монтенегротурист" и др.

Као архивист, посебно бих издвојила његово учешће на Округлом столу "Котор и старо штампарство", који је одржан у организацији Историчког архива Котор у Котору 1994. године, на којем је Милан Вуловић имао запажен рад са називом "Родбинске везе Црнојевића са которским племићким породицама". Овај рад је објављен у Архивским записима број 2, Цетиње, 1994. године. У Годишњаку Поморског музеја у Котору, XXXVII-XXXVIII, 1989-1990, објавио је чланак "Јубилеј Историчког архива Котор", а о дугогодишњем директору Историчког архива Котор, академику Славку Мијушковићу, написао је "In memoriam" такође у Годишњаку, XXXVII-XXXVIII, 1989-1990. и "Архивским записима" обја-

вљеним на Цетињу 1990. године. У Историјском архиву Котор чува се обимна документација у којој Милан Вуловић, као његов директор, покушава на сваки начин да спријечи губљење самосталности тог Архива.

Главни је и одговорни уредник целног издања монографије Котора под називом "Котор - Вјекови сачувани за будућност", Загреб, 1989.

О Милану Вуловићу писано је у издању Државног архива Црне Горе-Историјског архива Котор под називом "50 година Историјског архива Котор 1949-1999, био-биографије архивских службеника са прегледом архивских фондова и збирки", Котор, 1999. године.

Као јавни и културни радник својим честим учешћем у разним видовима културног дјеловања давао је запажен допринос Котору, средини у којој је непрекидно живио и радио више од педесет година. Говорио је о ликовним остварењима више познатих умјетника-сликара који су приређивали изложбе или о књижевним дјелима писаца приликом њиховог гостовања, а у сличном својству учествовао и на књижевним вечерима у Сомбору, Мостару и Сарајеву.

Лакоћа и спонтаност у начину његовог излагања приликом јавних наступа привлачили су пажњу слушалаца и излагања су му била веома запажена. У тим приликама долазила је до изражаја Миланова рјечитост, природан реторички дар, али и израз његовог ширег образовања, посебно из области друштвених наука.

Као човјек био је отворен и поштен, пријемчив за разумијевања свакодневних проблема његовог блиског окружења. Многи од његових ђака и сарадника сјећају се његовог истанчаног осјећаја за удубљивање у најсуптилније људске потешкоће, које је знао да разумије и рјешава на посебно хуман начин. Тај, само њему својствен начин опхођења са људима одударало је од његовог робусног изгледа.

Такав, пун контраста, био је цијели његов животни пут - школовање, послови којима се бавио, живот у породици и контакти са пријатељима.

По томе ће се Милан Вуловић највише и памтити.

Јелена АНТОВИЋ

САДРЖАЈ

ГОДИШЊИЦЕ

Проф. др РАДОМАН ЈОВАНОВИЋ, <i>О Њеџошу као владару и Црној Гори њеџовоџ доба</i>	7
Мр Весна ВУКИЋЕВИЋ-ЈАНКОВИЋ, <i>Траџом Њеџошеве дипломатске преписке са Јеремијом Гаџићем и односи са Русијом</i> ..	29
Проф. др РАДОМИР В. ИВАНОВИЋ, <i>Њеџошева медијативна поезија</i>	43
Проф. др Соња ТОМОВИЋ-ШУНДИЋ, <i>Њеџошев "Горски вијенац"</i> ..	61
Проф. др Радмило МАРОЈЕВИЋ, <i>Текстолоџија шћамћарских ѓрешака у Горском вијенцу</i>	71
Проф. др Синиша ЈЕЛУШИЋ, <i>Појам лијејоџ у Њеџошевом ѓјеснишћиву</i>	111

ЧЛАНЦИ

Проф. др Невенка БОГОЈЕВИЋ- ГЛУШЧЕВИЋ, <i>Правни режим у обласћима које је Кошор добио од Србије у ѓрвој ѓоловини XIV вијека</i>	119
Др Радивоје ШУКОВИЋ, <i>Учешће Павла Аћолоновича Ровинскоџ у расћравама о Црнојевића шћамћарији</i>	139
Проф. др Габријела ШУБЕРТ, <i>О рецејцији срћске народне ѓоезије и белећрисћике у Немачкој</i>	147
Милош СТАРОВЛАХ, <i>Срћска ѓравославна црквено-школска оћишћина манасћира Свећје Тројице код Пљеваља</i>	161
Иван ЛАКОВИЋ, <i>Неки асћекћи модернизације конвенционалноџ сћрељачкоџ наоружања војске Краљевине СХС и Краљевине Јуџославије</i>	195

ПРИЛОЗИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Неколико ѓодаћака о ориџиналу аућоџрафа Њеџошевоџ Горскоџ вијенца</i>	213

Петар РУДИЋ, <i>Сердар Филиј Појовић-Пејровић и његова родбина</i>	219
Др Слободан Д. МИЛОШЕВИЋ, <i>Сјиси о њословању ИРЦК у унијересу југословенских држављана 1941-1945.</i>	225

ИСТРАЖИВАЊА И ИЗВОРИ

Др Душан Ј. МАРТИНОВИЋ, <i>Три писма Пејра II Пејровића Њеџоша</i>	249
Предраг ВУКИЋ, <i>Епидемија колере у Добрском Селу код Цетиња 1867. године</i>	253
Мр Вукић ИЛИНЧИЋ, <i>Три жалбе књазу Николи</i>	259
Др Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Неколико докумената о дипломатској активности војводе Станка Радоњића у завршној етапи велике источне кризе</i>	265

ИСТОРИОГРАФИЈА

Проф. др Михаило ВОЈВОДИЋ, <i>Хабзбуршка монархија у европској историји XIX в.</i>	279
Мр Живко М. АНДРИЈАШЕВИЋ, <i>Медијеран као њросјор свјетске историје</i>	285
Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>О уишцају бриџанске њолишке на Црну Гору у XIX и њочетком XX вијека - новији њољеди</i>	289
Проф. др Ђорђе БОРОЗАН, <i>Државнојравни живој Србије 1918-1991. у најновијим историографским дјелима</i>	295
Јелена АНТОВИЋ, <i>Архивски фондови и збирке у Рејублици Црној Гори, њом I-II</i>	299

ПРИКАЗИ И БИЉЕШКЕ

Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Цасјер Ридли, Тиџо - Биографија, Београд 1999.</i>	309
Др Бранислав МАРОВИЋ, <i>Василије Ј. Милић, Новац, кредит и банке Црне Горе (До краја XX вијека)</i>	313
Проф. др Бранислав КОВАЧЕВИЋ, <i>Јанко К. Лојичић, Лојичићи, брајсјиво у Цеклину (Црна Гора), "Сјиручна књига", Београд 2001.</i>	317
Проф. др Љубодраг ДИМИЋ, <i>Александар Маринковић, Женидба краља Александра Карађорђевића, Београд 1999.</i>	321
Мр Ема МИЉКОВИЋ БОЈАНИЋ, <i>Олја Зиројевић, Конвертисји - како су се звали, Алтан, Подгорица 2001.</i>	323
Др Сенка БАБОВИЋ-РАСПОПОВИЋ, <i>Гускова Е. Ы, Историја јославског кризиса /1990-2000/, Москва 2001</i>	327
Др Ружа ЂУК, <i>А. Тенетсји, Ишалија у њетнаесјом веку, Привреда и друшјиво, Београд 2001</i>	329

ХРОНИКА

Татјана ДАШИЋ-РАСПОПОВИЋ, <i>Међународни научни скуј: Династија Пејровић-Њеџиш, Подгорица, 29. октобар - 1. новембар 2002. године</i>	333
Др Марица МАЛОВИЋ-БУКИЋ, <i>Научни скуј, Плевља као културно и привредно средиште, поводом Стогодишњице од оснивања Српске гимназије у Плевљима, Плевља 18. и 19. новембар 2001.</i>	339
Др Радослав РАСПОПОВИЋ, <i>Међународни научни скуј: Улога православне цркве у стварању и развоју руске државе, Москва 10-11. децембар 2001. године</i>	341
<i>Извјештај о раду редакције Историјских записи за период јун 1998 - јун 2002.</i>	345

IN MEMORIAM

<i>Милан К. Вуловић (1939 - 2001) (Јелена АНТОВИЋ),</i>	351

СОДЕРЖАНИЕ

ПАМЕТНЫЕ ДАТЫ

Радоман ЙОВАНОВИЧпро- .ид-р. <i>О Негошеикак правителеш) ерногориш его времени</i>	7
Весна ВУКИЧЕВИЧ-с НКОВИЧим-р. <i>По следам дипломатической переписки Негоша с Еремием Гагичем и отношении с Россией</i> ...	т9
Радомир В. ИВАНОВИЧпро- .ид-р. <i>Медитативна по.зи Негоша</i>	4у
Сон ТОМОВИЧ-ШУНДИЧпро- .ид-р. <i>“Горный венец” Негоша</i> ...	61
Радмило МАРОВИЧпро- .ид-р. <i>Текстологи опечаток в “Горном венце”</i>	71
Синиша ЕЛУШИЧпро- .ид-р. <i>Пон тие прекрасного в по.зи Негоша</i>	111

СТАТЬИ

Невенка БОГОЕВИЧ-ГЛУШЧЕВИЧпро- .ид-р. <i>Правовой режим в област , штереданны. Котору Сербией в первой половине XIV века</i>	119
Радивоје ШУКОВИЧид-р. <i>Участие П. А. Ровинского в дискусси . о типогра- ии 0 рноевича</i>	1у9
Габри.ла ШУБЕРТИпро- .ид-р. <i>О воспри тии сербской народной по.зи и беллетристики в германии</i>	147
Милош СТАРОВЛАХ. <i>Сербска православна церковно-школна община манастир Св той Троицы близ Плевле</i>	161
Иван ЛАКОВИЧ. <i>Некоторые аспекты модернизации обычного стрелкового оружи Королевства СХС и Королевства Югославии</i>	195

ПРИЛОЖЕНИЯ

Душан Й. МАРТИНОВИЧид-р. <i>Некоторые данные об оригинале рукописи “Горного венца” Негоша</i>	т1у

- Петар РУДИЧ. *Сердар Филип Попович-Петровић и его родн* т19
 Слободан Д. МИЛОШЕВИЧид-р. *Документи о де тельности
 Международного военного Красного Креста в интереса.
 югославски. граждан в 1941-1945 гг* тт5

ИССЛЕДОВАНИЯ И ИСТОЧНИКИ

- Душан Й. МАРТИНОВИЧид-р. *Три письма Петра II Петровића
 Негоша* т49
 Предраг ВУКИЧ. *Эпидеми . олеры в селе Добрское в 1867 году* ... т5у
 Вукич ИЛИНЧИЧим-р. *Три жалобы кн зю Николе* т59
 Радослав РАСПОПОВИЧид-р. *Некоторые документы о
 дипломатической активности воеводы Станка Радонића
 на завершающем . тапе “большого восточного кризиса”* т65

ИСТОРИОГРАФИЈА

- Ми. аило ВОЙВОДИЧИпро- ид-р. *Габсбургска монар. и в
 европейской истории XIX века. (О книге Алена Дж. Тейлора
 “Габсбургска монар. и 1809-1914 г.г.”)* т79
 Живко М. АНДРИС ШЕВИЧИМ-р. *Средиземноморье как
 пространство мировой истории. (О книге Ф. Бродела
 “Средиземноморье как пространство мировой истории”)* т85
 Бранислав КОВАЧЕВИЧИпро- ид-р. *О вли нии британской
 политики на) ерногорию в XIX и начале XX века – новые
 възгл ды. (О книге С. Кнежевича “) ерногори и
 Великобритани ”. Избранные труды)* т89
 Джордже БОРОЗАНИпро- ид-р. *Государственно-правова жизнь
 Сербии в 1918-1991 года. в новейши. историогра- ически.
 труда. . (О книге Л. Димича “Истори сербской
 государственности”. Книга III.)* т95
 Елена АНТОВИЧ. *Обзор - ондов и собраний ар. ивны. и
 неар. ивны. учреждений) ерногори. (О книге “Ар. ивны
 - онды и собрани) ерногории”. Тома I-II)* т99

ОБЗОРЫ И ЗАМЕТКИ

- Бранислав КОВАЧЕВИЧИпро- ид-р. *Джаспер Ридли. Тито.
 Биогра- и . Белград. 1999.* у09
 Бранислав МАРОВИЧид-р. *В. Й. Милич. Деньшикредит и банки
) ерногории (До конца XX века). Подгорица. п001.* у1у
 Бранислав КОВАЧЕВИЧИпро- ид-р. *с . К. Лопичич. Лопичичи
 братство в 0 еклине () ерногори). “Стручна книга”.
 Белград. п001.* у17
 Любодраг ДИМИЧИпро- ид-р. *А. Маринкович. Женитѣба
 корол Александра Карагеоргиевича. Белград. 1999.* ут1

- Эма МИЛЬКОВИЧ-БОСНИЧИМ-р. О. Зиревич. *Обраћеници – как они назывались. Альмана. . Подгорица. п001.* уту
- Сенка БАБОВИЧ-РАСПОПОВИЧИД-р. Е. Гуськова. *Истори югославского кризиса. Москва. п001.* ут7
- Ружа ЧУКИД-р. А. Тененти. *Итали в XV веке. Белград. п001. ...* ут9

ХРОНИКА

- Татъ на ДАШИЧ-РАСПОПОВИЧИМеждународна научна кон- еренци “Династи Петровичей Негошей”. *Подгорица. п9 окт бр - 1 но бр п001 года.* ууу
- Марица МАЛОВИЧ-ДЖУКИЧИД-р. *Научна кон- еренци “Плевл как культурный и . кономический центр. По поводу столети основани Сербской гимназии в Плевле”. Плевл . 18-19 но бр п001 года.* уу9
- Радослав РАСПОПОВИЧИД-р. *Международна научна кон- еренци “Роль православной церкви в становлении и развитии российского государства”. Москва. 10-11 декабр п001 года.* у41
- Сообщение о работе редакции вИсторически. записокв за период с июн 1998 по июнь п00тгг* у45

IN MEMORIAM

- Милан К. Вулович. (19у9-п001) (Елена АНТОНОВИЧЧ.....* у51

TABLE DES MATIERES

ANNIVERSAIRES

Radoman JOVANOVIĆ, prof.dr.- <i>Sur Njegoš comme souverain et sur le Monténégro de son époque</i>	7
Vesna VUKIĆEVIĆ-JANKOVIĆ - <i>Sur la trace de la correspondance diplomatique de Njegoš avec Jeremija Gagic et relations avec la Russie</i>	29
Radomir B. IVANOVIĆ, prof.dr. - <i>La poésie méditative de Njegoš</i>	43
Sonja TOMOVIĆ-ŠUNDIĆ, prof.dr. - <i>«Les lauriers de la montagne» de Njegoš</i>	61
Radmilo MAROJEVIC, - <i>Textologie des erreurs d'imprimerie dans « Les lauriers de la montagne »</i>	71
Siniša JELUŠIĆ, prof.dr. - <i>La notion du beau dans la poésie de Njegoš</i>	111

ARTICLES

Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, prof.dr. - <i>Régime juridique dans les domaines que Kotor a obtenus de la Serbie dans la première moitié du XIVème siècle</i>	119
Radivoje ŠUKOVIĆ, dr. - <i>Participation de Pavle Apolonovic Rovinski dans les débats sur l'imprimerie des Crnojević</i>	139
Gabriela SCHUBERT, prof.dr. - <i>Sur la réception de la poésie populaire et des belles-lettres serbes en Allemagne</i>	147
Miloš STAROVLAH - <i>Municipalité de l'école cléricale orthodoxe serbe du Monastère Sainte Trinité près de Pljevlja</i>	161
Ivan LAKOVIĆ - <i>Quelques aspects de la modernisation de l'armement conventionnel de tirs de l'armée du Royaume des Serbes Croates et Slovènes et du Royaume de Yougoslavie</i>	195

SUPPLEMENTS

Dušan J. MARTINOVIĆ, dr - <i>Quelques données sur l'original des autographes des «Lauriers de la montagne» de Njegoš</i>	213
Petar RUDIĆ, <i>Serdar Filip Popović-Petrović et ses parents</i>	219

Slobodan D. MILOŠEVIĆ, dr – <i>Ecrits concernant la gestion de la Croix Rouge de guerre internationale dans l'intérêt des citoyens yougoslaves 1941-1945</i>	225

RECHERCHES ET SOURCES

Dušan J. MARTINOVIĆ, dr. – <i>Trois lettres de Petar II Petrovic Njegoš</i>	249
Predrag VUKIĆ - <i>Epidémie de choléra dans le village Dobrsko près de Cetinje en 1867</i>	253
Vukić ILINČIĆ, <i>Trois plaintes adressées au prince Nicolas</i>	259
Radosav RASPOPOVIĆ, dr. – <i>Quelques documents sur l'activité diplomatique du voïvoda Stanko Radonjić dans l'étape finale de la grande crise orientale</i>	265

HISTORIOGRAPHIE

Mihailo VOJVODIĆ, prof.dr. – <i>Monarchie habsbourgeoise dans l'histoire européenne du XIXème siècle (A l'occasion du livre de Allen J.Taylor, «La Monarchie habsbourgeoise)</i>	279
Živko M.ANDRIJAŠEVIĆ - <i>La région méditerranéenne comme espace de l'histoire mondiale (à l'occasion du livre de F.Brodel, «La région méditerranéenne comme espace de l'histoire mondiale»)</i>	285
Branislav KOVAČEVIĆ, prof.dr. – <i>Sur l'influence de la politique britannique sur le Monténégro au XIXème siècle et au début du XXème siècle – nouveaux regards (à l'occasion du livre de Saša Knežević, Le Monténégro et la Grande Bretagne, travaux choisis)</i>	289
Đorđe BOROZAN, prof.dr. – <i>Vie juridique et étatique de la Serbie 1918-1991 dans les oeuvres historiographiques les plus récentes (à l'occasion du livre de Ljubodrag Dimic, Histoire de l'étatité serbe, livre III)</i>	295
Jelena ANTOVIĆ - <i>Etat des fonds des collections des institutions archivistes et non archivistes du Monténégro (à l'occasion du livre Fonds et recueils d'archives dans la République du Monténégro, Tomes I-II)</i>	299

PRESENTATIONS ET NOTES

Branislav KOVAČEVIĆ, prof.dr. – <i>Jasper Ridley, Tito – biographie, Belgrade 1999.</i>	309
Branislav MAROVIĆ, dr. – <i>Vasilije J.Milic, Monnaie, crédit et banques du Monténégro (jusqu'à la fin du XXème siècle), Podgorica 2001.</i>	313
Branislav KOVAČEVIĆ, prof.dr. – <i>Janko K. Lopivic, Les Lopivic, lignée de la région de Ceklin (Monténégro) éd.«Strucna Knjiga», Belgrade 2001.</i>	317
Ljubodrag DIMIĆ, prof.dr. – <i>Aleksandar Marinkovic, Les noces du roi Aleksandar Karadjordjevic, Belgrade 1999.</i>	321
Ema MILJKOVIĆ-BOJANIĆ - <i>Olga Zirojevic, Les convertis – comment ils s'appelaient, Almanach, Podgorica 2001.</i>	323
Senka BABOVIĆ-RASPOPOVIĆ, dr. - <i>Jelena Guskova, Histoire de la crise yougoslave, Moscou 2001.</i>	327

Ruža ĆUK, dr. - *Alberto Tenenti, L'Italie au Xvème siècle, Belgrade 2001.* 329

CHRONIQUE

Tatiana DAŠIĆ-RASPOPOVIĆ. - *Réunion scientifique internationale – «Dynastie Petrovic Njegos», Podgorica 29 octobre-1 novembre 2001.* 333

Marica MALOVIĆ DJUKIĆ, dr. - *Réunion scientifique, Pljevlja comme milieu culturel et comercial, à l'occasion de l'anniversaire de la fondation du Lycée serbe (Srpska gimnazija), Pljevlja, 18-19 décembre 2001.* 339

Radoslav RASPOPOVIĆ, dr. - *Réunion scientifique internationale – Rôle de l'église orthodoxe dans la création et le développement de l'état russe, Moscou 10-11 décembre 2001.* 341

Rapport de travail de la rédaction des Ecrits historiques pour la période juin 1998-juillet 2002 345

IN MEMORIUM

Milan K. Vulović (1939-2001) (Jelena ANTOVIĆ) 3 5 1

TABLE OF CONTENTS

ANNIVERSARIES

Prof. Radoman JOVANOVIĆ, Ph. D., <i>Njegoš as a Ruler and Montenegro at his Time</i>	7
Vesna VUKIĆEVIĆ-JANKOVIĆ, M. A., <i>Following Njegoš Correspondence: Diplomatic Correspondence with Jeremija Gagić and Relations with Russia</i>	29
Prof. Radomir V. IVANOVIĆ, Ph. D., <i>Meditative Poetry of Njegoš</i>	43
Prof. Sonja TOMOVIĆ-ŠUNDIĆ, Ph. D., <i>"The Mountain Wreath" by Njegoš</i>	61
Prof. Radmilo MAROJEVIĆ, Ph. D., <i>Textology of the Printing Errors in "The Mountain Wreath"</i>	71
Prof. Siniša JELUŠIĆ, Ph. D., <i>Notion of Beautiful in Njegoš's Poetry</i>	111

ARTICLES

Prof. Nevenka BOGOJEVIĆ-GLUŠČEVIĆ, Ph. D., <i>Legal Order in the Regions obtained by Kotor from Serbia in the first half of the XIV century</i> ...	119
Radivoje ŠUKOVIĆ, Ph. D., <i>Contribution of Pavel Apolonovich Rovinsky in Discussion regarding the Printing Shop of Crnojevići</i>	139
Prof. Gabriella SCHUBERT, Ph. D., <i>Regarding Reception of the Serbian Popular Poetry and Fiction in Germany</i>	147
Miloš STAROVLAH, <i>Serbian Church-School Municipality by the Monastery of St. Trinity near Pljevlja</i>	161
Ivan LAKOVIĆ, <i>Some Aspects of Modernization of the Conventional Firing Arms of the Army of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes and Kingdom of Yugoslavia</i>	195

CONTRIBUTIONS

Dušan J. MARTINOVIĆ, Ph. D., <i>Several Information concerning Original Autograph of "The Mountain Wreath" written by Njegoš</i>	213

Petar RUDIĆ, <i>Sirdar Filip Popović Petrović and his Relatives</i>	219
Slobodan D. MILOŠEVIĆ, Ph. D., <i>Documents regarding Activities of the IWCRC in the Interest of the Yugoslav Citizens 1941-1945</i>	225

RESEARCH AND SOURCES

Dušan J. MARTINOVIĆ, Ph. D., <i>Three Letters written by Petar II Petrović Njegoš</i>	249
Predrag VUKIĆ, <i>Epidemics of Cholera in Dobrsko Selo near Cetinje in 1867</i> ...	253
Vukić ILINČIĆ, M. A., <i>Three Pleas addressed to King Nikola</i>	259
Radoslav RASPOPOVIĆ, Ph. D., <i>Couple of Documents regarding the Diplomatic Activity of Voivode Stanko Radonjić in the Final Stage of the Great Eastern Crisis</i>	265

HISTORIOGRAPHY

Prof. Mihailo VOJVODIĆ, Ph. D., <i>The Habsburg Monarchy in the European History of 19th century (regarding the book Alain J. Taylor, The Habsburg Monarchy 1809-1918)</i>	279
Živko M. ANDRIJAŠEVIĆ, M. A., <i>Mediterranean as a Stage of World's History (regarding the book Fernand Braudel, The Mediterranean as a Stage of World's History)</i>	285
Prof. Branislav KOVAČEVIĆ, Ph. D., <i>Regarding the Influence of the British Policy to Montenegro in 19th and at the beginning of the 20th century - a reassessment (regarding the book Saša Knežević, M. A., Montenegro and Great Britain, selected articles)</i>	289
Prof. Đorđe BOROŽAN, Ph. D., <i>Statehood and Legal Life of Serbia from 1918 to 1919 in the Latest Historical Studies (regarding the book Ljubodrag Dimić, Ph. D., History of Serbian Statehood, vol. III)</i>	295
Jelena ANTOVIĆ, <i>Survey of Holdings and Collections of Archival and Non-Archival Institutions of Montenegro (regarding the book Archive Holdings and Collections in Republic of Montenegro, vol. I-II)</i>	299

BOOK REVIEWS AND NOTES

Prof. Branislav KOVAČEVIĆ, Ph. D., <i>Jasper Ridley, Tito-Biography, Belgrade 1999.</i>	309
Branislav MAROVIĆ, Ph. D., <i>Vasilije J. Milić, Money, Credits and Banks of Montenegro (until the end of 20th century)</i>	313
Prof. Branislav KOVAČEVIĆ, Ph. D., <i>Janko K. Lopičić, Lopičići, Brotherhood in Ceklin (Montenegro), "Stručna knjiga", Belgrade 2001.</i>	317
Prof. Ljubodrag DIMIĆ, Ph. D., <i>Aleksandar Marinković, Marriage of King Alexander Karadjordjević, Belgrade 1999.</i>	321
Ema MILJKOVIĆ BOJANIĆ, M. A., <i>Olga Zirojević, Converts - What Were their Names, Almanah, Podgorica 2001.</i>	323
Senka BABOVIĆ RASPOPOVIĆ, Ph. D., <i>Elena Guskova, History of the Yugoslav Crisis, Moscow 2001.</i>	327

Ruža ĆUK, Ph. D., *Alberto Tenenti, Italy in the 15th century, Belgrade 2001.* 329

CHRONICLE

Tatiana DAŠIĆ-RASPOPOVIĆ, *International Scientific Conference "The Petrović Njegoš Dynasty", Podgorica 29th October-1st November 2001.* 333

Marica MALOVIĆ DJUKIĆ, Ph. D., *Scientific Conference "Pljevlja as Cultural and Economic Center. On behalf of 100th Anniversary of Foundation of Serbian High School in Pljevlja", Pljevlja 18th -19th November 2001.* 339

Radoslav RASPOPOVIĆ, Ph. D., *International Scientific Conference "Role of the Orthodox Church in Creation and Development of the Russian State", Moscow, 10-11th December 2001.* 341

Report on Work of Editorial Board of the "ISTORIJSKI ZAPISI" (June 1998-June 2002) 345

IN MEMORIAM

Milan K. Vulović (1939-2001) (Jelena ANTOVIĆ) 1
3 5

ИСТОРИЈСКИ ЗАПИСИ

Година LXXIV

Бр. 3-4/2001.

Издавач

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ ЦРНЕ ГОРЕ

Подгорица, Булевар Револуције 3

За издавача

Проф. др Ђорђе Борозан, директор

Главни и одговорни уредник

Др Радослав Распоповић

Технички уредник

Жарко Павловић

Ликовно рјешење корица

Вјекослав Бојат

Лектор

Вељко Мартиновић

Коректор

Јелена Шушањ

Садржај и резимее превели

Галина Бичкова, руски

Перса Алигрудиф, француски

Ема Миљковић-Бојанић, енглески

Унос индексѝа

Александра Вујовић

Тираж: 500

Штампа

ПОБЈЕДА - Подгорица